CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परखती थी कि उसके तथा हिरणों की आखों में क्या अन्तर है, ऐसा करने पर भी वे हिरण भाग नहीं जाते थे ।

इत्थमनुष्ठिताया मुनिवृत्तेः प्रभावातिशयमाह—

कृताऽभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।
दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥१६॥

तप विज्ञ गिरिजा को तपस्वी देखने आते सभी ।
देखा न जाता धर्म से बूढ़े जनो में वय कभी ॥

अन्वयः—कृताऽभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीम् अधीतिनीं तां दिदृक्षवः ऋषयः अभ्युपागमन् । धर्मवृद्धेषु वयः न समीक्ष्यते ।

व्याख्या—कृताऽभिषेकां=कृतस्नानां, हुतजातवेदसं=हुताऽग्निकां, कृतहोमामित्यर्थः । त्वगुत्तरासङ्गवतीं=वल्कलोत्तरीयवतीम्, अधीतिनीं=स्तुतिपाठाऽऽदिकुर्वतीम्, तां=पार्वतीं, दिदृक्षवः=द्रष्टुमिच्छवः, ऋषयः=मुनयः, अभ्युपागमन्=समुपागताः । धर्मवृद्धेषु=तपोगरिष्ठेषु, वयः=बाल्यादिकं, न समीक्ष्यते=न प्रमाणीक्रियते ।

व्युत्पत्तिः—कृताऽभिषेकां=कृतः अभिषेकः यया सा कृताऽभिषेका, तां कृताऽभिषेकाम्, अनेन शरीरशुद्धिरुक्ता । हुतजातवेदसं=हुतः जातवेदाः यया सा हुतजातवेदाः, तां हुतजातवेदसम् । अनेनान्तःकरणशुद्धिरुक्ता । "कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात" इत्यमरः । त्वगुत्तरासङ्गवतीम्=उत्तरे=ऊर्ध्वभागे-आसज्यते इति उत्तरासङ्गः, "षञ्ज सङ्गे" इति धातोर्घञ्प्रत्ययः । "द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा । संव्यानमुत्तरीयं च" इत्यमरः । उत्तरासङ्गः अस्या अस्तीति उत्तरासङ्गवती, मतुप्प्रत्ययः । त्वचा=वल्कलेन, उत्तरासङ्गवती त्वगुत्तरासङ्गवती, तां त्वगुत्तरासङ्गवतीम् । अधीतिनीम=अधीतम् अस्या अस्तीति अधीतिनी ताम् अधीतिनीम् । "इष्टादिभ्यश्च" इति इनिप्रत्ययः, ततः स्त्रीत्वविवक्षायाम् "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति ङीप् । अनेनात्मशुद्धिरुक्ता । दिदृक्षवः=द्रष्टुम् इच्छवः दिदृक्षवः । सन्नन्तात् "दृशिर् प्रेक्षणे" इति धातोः "सनाशंसभिक्ष उः"इति उप्रत्ययः। धर्मवृद्धेषु=धर्मेण वृद्धाः धर्मवृद्धाः, तेषु धर्मवृद्धेषु, "स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः" इत्यमरः । वयः="खगबाल्यादिनोर्वयः"इत्यमरः ।

चतुर्विधं हि वृद्धत्वम् । वैराग्यवृद्धत्वं, ज्ञानवृद्धत्वं, धर्मवृद्धत्वं, वयोवृद्धत्वं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चेति । येषु त्रिविधं वृद्धत्वम्, एकैकं वा, ते वयोवृद्धत्वं न प्रयोजकम् । तस्याऽप्राधान्यादित्यर्थः । तथा चाह मनुः—

"न तेन वृद्धो भवति, येनाऽस्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥" इति ।

भावार्थः—बहुकालकृततपसोऽपि तावजिज्ञांसवो महर्षयोऽघमर्षणस्नानेन शुद्धशरीरां वन्हिहोमेन शुद्धान्तःकरणां वल्कलोत्तरीयवर्ती कृतवेदाध्ययनां पार्वतीं द्रष्टुमिच्छवः सन् तामभ्युपागमन् । वयोवृद्धेष्ववस्था न निरूप्यत इति भावः ।

भाषा—चिरकाल से तपश्चर्या करने वालें महर्षिगण अघमर्षण स्नान से शुद्धशरीरा, तथा वन्हि–होम से पवित्रान्तःकरणा पार्वती के दर्शन की आकांक्षा से आते थें। क्योंकि केवल उम्र ही बडप्पन का परिचायक नहीं है ।

तादृशपार्वतीनिवासभूतस्य तपोवनस्यापि प्रभावातिशयमाह—

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरभीष्टप्रसवाऽर्चिताऽतिथि ।
नवोटजाऽभ्यन्तरसम्भृतानलं तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

वन-जन्तुओ ने वैर छोड़ा अतिथि–पूजक तरु फलद ।
ऐसा तपोवन था उमा का लोक पावन मोद प्रद ॥

अन्वयः—विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैः अभीष्टप्रसवाऽर्चिताऽतिथि नवोटजाऽभ्यन्तरसम्भृताऽनलं तच्च तपोवनं पावनं बभूव ।

व्याख्या—विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं = वैरिजन्तुत्यक्तपूर्ववैरं, हिंसारहितमित्यर्थः । द्रुमैः = वृक्षैः, अभीष्टप्रसवाऽर्चिताऽतिथि = इष्टफलपूजिताऽभ्यागतं, नवोटजाऽभ्यन्तरसम्भृताऽनलं=नूतनपर्णशालाऽन्तःसञ्चिताऽग्नि, तच्च = पार्वत्याः, तपोवनं=तपोऽरण्यं, पावनं = पवित्रकारकं, बभूव = अभवत्,

व्युत्पत्तिः—विरोधिसत्वोज्झितपूर्वमत्सरं = विरोधः अस्ति येषां ते विरोधिनः, इतिप्रत्ययः । "वैरं विरोधो विद्वेषः" इत्यमरः । विरोधिनश्च ते सत्वाः विरोधिसत्त्वाः, "द्रव्याऽसुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः । उज्झितः पूर्वः मत्सरः यस्मिन् तत् उज्झितपूर्वमत्सरं, "मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु" इत्यमरः । विरोधिसत्त्वैः उज्झितपूर्वमत्सरं विरोधिसत्वोज्झितपूर्वमत्सरम् ॥ अभीष्टप्रसवाऽर्चिताऽतिथि = अभीष्टश्चासौ प्रसवः अभीष्टप्रसवः, "अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम्" इति "स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने" इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चाऽमरः। अर्चिताः अतिथयः यस्मिन् तत् अर्चितातिथि, अभीष्टप्रसवेन अर्चिताऽतिथि अभीष्टप्रसवार्चितातिथि । नवोटजाऽभ्यन्तरसम्भृताऽनलं = नवाश्च ते उटजाः नवोटजाः, "पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। नवोटजानाम् अभ्यन्तराणि नवोटजाऽभ्यन्तराणि, "अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्" इत्यमरः। सम्भृताः अनलाः यस्मिन् तत् सम्भृताऽनलम्, "आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः" इत्यमरः। नवोटजाऽभ्यन्तरेषु सम्भृताऽनलं नवोटजाऽभ्यन्तरसम्भृतानलं। तपोवनं = तपसः वनं तपोवनम्। पावनं = पावयतीति पावनम्। अहिंसाऽतिथिसत्काराऽग्निपरिचर्याभिर्जगत्पावनं बभूवेत्यर्थः।

भावार्थः—गजसिंहादिजन्तुभिस्त्यक्ताऽनादिवैरं वृक्षमधुरफलपूजिताभ्यागतमभिनवपर्णशालान्तर्गतसंरक्षिताग्नि तत् पार्वतीतपोवनं दर्शनमात्रेणापि शुद्धिकरमासीदिति भावः।

भाषा—पार्वती के तपोवन में पशुओं ने भी अपना स्वाभाविक वैर छोड़ दिया था, उस तपोवन के वृक्षों के सुमधुर फलों से अतिथिसत्कार होता था, और उस तपोवन के अन्दर नवीन पर्ण शाला में सदा होमाग्नि प्रज्वलित रहती थी। ऐसे पार्वती के तपोवन के दर्शन से ही मनुष्य पवित्र हो जाता था।

इत्थमुपवर्णितस्य पार्वत्यास्तपसः परां काष्ठां वर्णयितुमुपक्रमते—

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम्।
तदाऽनपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

जब पार्वती के इस कठिन तपने न कुछ शुभ फल दिया।
सुकुमारता को छोड़ उसने तप कठोर शुरू किया ॥

अन्वयः—सा यदा तावता पूर्वतपःसमाधिना काङ्क्षितं फलं लभ्यं न अमंस्त, तदा स्वशरीरमार्दवम् अनपेक्ष्य महत् तपः चरितुं प्रचक्रमे।

व्याख्या—सा = पार्वती, यदा = यस्मिन्काले, तावता = तावत्प्रमाणेन, पूर्वतपःसमाधिना = प्राक्तपोनियमेन, काङ्क्षितं = वाञ्छितं, फलं = हरवशीकरणरूपं प्रयोजनं, लभ्यं = प्राप्यं, लब्धुं शक्यमित्यर्थः। न अमंस्त = न अज्ञासीत्, अशक्यममंस्तेत्यर्थः। तदा = तत्काले, स्वशरीरमार्दवम् = आत्मदेहसौकुमार्यम्, अनपेक्ष्य = अविगणय्य, महत् = दुश्चरं, तपः = नियमं, चरितुं = साधयितुं, प्रचक्रमे = आरेभे।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्युत्पत्तिः—तावता = तत् प्रमाणमस्य तावान्, तेन तावता । पूर्वतपःसमाधिना = तपसः समाधिः तपःसमाधिः, पूर्वश्चाऽसौ तपःसमाधिः पूर्वतपःसमाधिः, तेन पूर्वतपःसमाधिना, काङ्क्षितं = काङ्क्षा संजाता अस्य तत् काङ्क्षितं तत्, इतच्प्रत्ययः । स्वशरीरमार्दवं=स्वस्य शरीरं स्वशरीरं, मृदोर्भावः मार्दवं, स्वशरीरस्य मार्दवं स्वशरीरमार्दवं तत् । अनपेक्ष्य = न अपेक्ष्य अनपेक्ष्य ।

भावार्थः—सा पार्वती यदा पूर्वोक्तपरिमाणेन तपसा वाञ्छितं हरवशीकरणरूपं फलं लब्धुं न शक्यमिति मन्यते स्म, तदा स्वशरीरस्य शिरीषपुष्पादप्यधिकं सौकुमार्यमविगणय्य कठिनशरीरैरप्यत्यन्तदुश्चरं तपः कर्तुमारेभे इति भावः ।

भाषा—जब पार्वती ने देखा कि पूर्वोक्त तपस्या से हर को पाने की आशा पूर्ण नहीं हुई, तब अपने शरीर की सुकुमारता का कुछ भी खयाल न कर और भी अधिक कठोर तपस्या करने लगी ।

न केवलं पार्वती दुश्चरे तपसि मनश्चकार, अपि तु तपस्समुद्रावगाहनमेव कृतवतीति सविस्मयमाह—

क्लमं ययौ कन्दुकलीलयाऽपि या, तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं, मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

थी गेंद क्रीड़ा से दुखी जो ऋषि चरित करती वही ।
तन स्वर्ण-कमल रचित प्रकृति से मृदुल भी था कठिन ही ॥

अन्वयः—या कन्दुकलीलया अपि क्लमं ययौ, तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत । ध्रुवम् अस्याः वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितम्, अत एव प्रकृत्या मृदु च ससारम् एव च ।

व्याख्या—या=पार्वती, कन्दुकलीलया अपि = गेन्दुकक्रीडया अपि, क्लमं= ग्लानिं, ययौ = प्राप, तया = देव्या, मुनीनाम् = ऋषीणां, चरितं = चरित्रं, तीव्रं तप इत्यर्थः । व्यगाह्यत = प्रविष्टं, ध्रुवं = निश्चयेन, अस्याः = पार्वत्याः, वपुः= शरीरं, काञ्चनपद्मनिर्मितं = सुवर्णकमलरचितमासीत्, अत एव, प्रकृत्या = स्वभावेन, पद्मस्वभावेनेत्यर्थः । मृदु च = सुकुमारम् अपि, काञ्चनस्वभावेन, ससारम् एव च = कठिनम् एव च ।

व्युत्पत्तिः—कन्दुकलीलया = कन्दुकस्य लीला कन्दुकलीला, तया कन्दुकलीलया, व्यगाह्यत=व्युपसर्गपूर्वकात् "गाहू विलोडने" इति धातोः कर्मणि लङ् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काञ्चनपद्मनिर्मितं = काञ्चनस्य विकारः काञ्चनं, "चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने" इत्यमरः । काञ्चनं च तत् पद्मं काञ्चनपद्मं, तेन निर्मितं काञ्चनपद्मनिर्मितं । प्रकृत्या = "संसिद्धिप्रकृती त्विमे । स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च" इत्यमरः । ससारं = सारेण सहितं ससारम् । अत्र श्लोके उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । सुवर्णोत्पादकत्वात्पर्वत्याः शरीरस्य सुकुमारस्याऽपि तीव्रतपःसमर्थत्वमस्तीत्युत्प्रेक्षाऽर्थः ।

भावार्थः—या पार्वती पूर्वं कन्दुकक्रीडयाऽपि शरीरसादं प्राप, तया पार्वत्या कठिनशरीराणां महर्षिणामत्यन्तदुश्चरतपश्चरणरूपो व्यापारोऽवजागाहे । तेनेदमनुमीयते, यत् पार्वत्याः शरीरं सुवर्णकमलविरचितमासीत् । अत एव कमलस्वभावेन सुकुमारमपि सुवर्णस्वभावेन कठिनमेवाभूदिति भावः ।

भाषा—जिस पार्वती का शरीर गेंद खेलने से भी खिन्न होता था, वह आज कठोर शरीर वाले मुनिओं से भी दुःसाध्य तपस्या करती है, इससे यह प्रतीत होता है कि पार्वती का शरीर स्वर्ण–कमल से बना हुआ है । क्यों कि वह कमल के समान सुकुमार, तथा सोने की भांति कठोर भी है ।

अथ पार्वत्यास्तपःप्रकारा एव कथ्यन्ते । तत्रादौ ग्रीष्मकृतं तपःप्रकारमाह—

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

ऋतु ग्रीष्म में बैठी धधकते चार पावक में अचल ।
रवि–तेज दृग–प्रतिघातकारक जीत, देखा रवि अटल ॥

अन्वयः—शुचौ शुचिस्मिता सुमध्यमा ज्वलतां चतुर्णां हविर्भुजां मध्यगता सती नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभां विजित्य अनन्यदृष्टिः सती सवितारम् ऐक्षत ।

व्याख्या—शुचौ = ग्रीष्मे, शुचिस्मिता = विशदमन्दहासा, सुमध्यमा = सुमध्या, सा पार्वतीत्यर्थः । ज्वलतां = दीप्तिमतां, चतुर्णां = चतुःसंख्याकानां, पुरतः पृष्ठे पार्श्वयोश्च स्थापितानामित्यर्थः । हविर्भुजाम् = अग्नीनां, मध्यगता = मध्यस्थिता सती, नेत्रप्रतिघातिनीम् = दृक्प्रतिहतिकारिणीं, प्रभां = तेजः, सूर्यस्येत्यर्थः । विजित्य = अभिभूय, अनन्यदृष्टिः—अन्यत्राऽस्थितनेत्रा, सती, सवितारं = सूर्यम् , ऐक्षत = ददर्श ।

व्युत्पत्तिः—शुचौ = "शुचिर्ग्रीष्माऽग्निश्रृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु ॥" इति मेदिनी । शुचिस्मिता = शुचि स्मितं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यस्याः सा शुचिस्मिता, "शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः" इत्यमरः । "ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताऽधरम्" इति साहित्यदर्पणम् । सुमध्यमा=शोभनं मध्यमं यस्याः सा सुमध्यमा । "मध्यमं चाऽवलग्नं च मध्योऽस्त्री" इत्यमरः । ज्वलतां=ज्वलन्ति ते ज्वलन्तः तेषां ज्वलतां, "ज्वल-दीप्तौ" इति धातोः लटः शत्रादेशः । हविर्भुजां=हवींषि भुञ्जन्तीति हविर्भुजः, तेषां हविर्भुजाम् । मध्यगता=मध्यं गता मध्यगता, "द्वितीया श्रिताऽतीतपतित गताऽत्यस्तप्राप्ताऽऽपन्नैः" इति द्वितीयातत्पुरुषः । नेत्रप्रतिघातिनीं=नेत्रे प्रतिं-हन्तीति तच्छीला नेत्रप्रतिघातिनी, तां नेत्रप्रतिघातिनीं, विनिप्रत्ययः, तदन्ता-न्ङीप् । अनन्यदृष्टिः=न विद्यते अन्यत्र दृष्टिर्यस्याः सा अनन्यदृष्टिः । सवि-तारं="भानुर्हंसः सहस्रांऽशुस्तपनः सविता रविः" इत्यमरः । ऐक्षत="ईक्ष दर्शने" इति धातोर्लङ् । "ग्रीष्मे पञ्चाऽग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थाण्डिलेशयः" इति स्मरणात् पञ्चाऽग्निमध्ये तपश्चचारेत्यर्थः । तत्र सवितैव पञ्चमोऽग्निः । "अग्निः सविता सवितैवाऽग्निः" इति श्रौतलिङ्गात् ।

भावार्थः--कृशावलग्ना सा पार्वती ग्रीष्मे चतुर्णां पुरतः पृष्ठे पार्श्वयोश्च स्थापितानां प्रदीप्तानामग्नीनां मध्यभागस्थिता सती द्रष्टुर्नेत्रयोश्चाकचिक्यप्रदां सूर्यरश्मिं सतताभ्यासेन न्यग्भाव्योदयादारभ्यास्तमयपर्यन्तमन्यत् किमप्यन-वलोकयन्ती सती केवलं सूर्यमेवावलोकयन्ती पञ्चाग्निसाधनं तपश्चचारेति भावः ।

भाषा—कृश-शरीरा पार्वती ग्रीष्म ऋतु में सामने पीछे दाहिने बायें चारो ओर अग्नि प्रज्वालित कर, आखों को चमकाने वाले सूर्य की ओर एक टक दृष्टि लगाये पञ्चाग्नि-साधन रूपी तपस्या करने लगी ।

तादृशे तपसि वर्तमानायाः पार्वत्याः न केवलं पीडाऽभावो जातः, अपि तु प्रसादहेतुकमौज्ज्वल्यमेवाभूदित्याह—

तथाऽतितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥२१॥

रवि-किरण-तप्त उमा वदन को कमल की सी थी छटा ।
मुख के अपांगो में मनोहर कालिमा की हुई घटा ॥

अन्वयः—सवितुः गभस्तिभिः तथा अतितप्तं तदीयं मुखं कमलश्रियं दधौ, अस्य दीर्घयोः अपाङ्गयोः केवलं शनैः शनैः श्यामिकया पदं कृतम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याख्या—सवितुः = सूर्यस्य, गभस्तिभिः = किरणैः, तथा = तेन प्रकारेण, पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अतितप्तं = सन्तप्तं, तदीयं = पार्वत्याः, मुखम् = आननं, कमलश्रियं = पद्मशोभां, दधौ = प्राप, किन्तु, अस्य = मुखस्य, दीर्घयोः = आयतयोः, अपाङ्गयोः = नेत्राऽन्तयोः, केवलम् = एव, शनैः शनैः = मन्दं मन्दं, श्यामिकया = कालिम्ना, पदं = स्थानं, कृतं = विहितम् । नेत्राऽन्तयोः सौकुमार्यादित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—गभस्तिभिः = "किरणोस्रमयूखांऽशुगभस्तिघृणिधृष्णयः" इत्यमरः । अतितप्तम् = अत्यन्तं तप्तम् अतितप्तम् , "सुप्सुपा" इति समासः । तदीयं = तस्या इदं तदीयं, छप्रत्ययः । कमलश्रियं = कमलस्य श्रीः कमलश्रीः, तां कमलश्रियम् । अपाङ्गयोः = "अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ" इत्यमरः ।

भावार्थः—सूर्यकिरणैः सन्तप्तं पार्वतीमुखं सूर्यरश्मिसंयोगे सति कमलमिव शुशुभे, न तु मम्लौ । किन्तु प्रकृतिमृदुत्वात् आयतयोस्तदीयनेत्रप्रान्तभागयोः केवलं कालिम्ना मन्दमन्दमवस्थानं कृतमिति भावः ।

भाषा—कमल जिस प्रकार सूर्य की किरणों के संयोग से प्रकाशित होता है, उसी प्रकार पार्वती का मुख भी सूर्य किरण से म्लान न हो कर अधिक शोभित हुआ। किन्तु स्वभावतः सुकुमार आखों के चारों ओर काला दाग पड़ गया ।

तदवस्थायाः पार्वत्याः शरीरयात्रामाह—

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।
बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥२२॥

केवल अयाचित जल तथा शशि किरण ही भोजन रहा ।
तरु से अधिक गिरिराज–कन्या का न कुछ भोजन रहा ॥

अन्वयः—अयाचितोपस्थितं केवलम् अम्बु, रसात्मकस्य उडुपतेः रश्मयश्च, तस्याः पारणाविधिः बभूव किल । वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः पारणाविधिः न बभूव ।

व्याख्या—अयाचितोपस्थितम = अप्रार्थितोपनतं, केवलं = तन्मात्रम् , अम्बु = उदकं, रसात्मकस्य = अमृतमयस्य, उडुपतेः = तारापतेः, चन्द्रस्येत्यर्थः । रश्मयश्च = किरणाश्च, तस्याः = पार्वत्याः, पारणाविधिः = भक्षणकर्म, बभूव किल =

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभवत् किल । तावन्मात्रसाधनकोऽभूदित्यर्थः । वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः = तरुवर्तनाऽधिकोपायः, पारणाविधिः = भक्षणकर्म, न बभूव = न अभवत् ।

व्युत्पत्तिः—अयाचितोपस्थितं = न याचितम् अयाचितं, तच्च तत् उपस्थितम् अयाचितोपस्थितम् । अम्बु = "अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराऽम्बुशम्बरम्" इत्यमरः । रसात्मकस्य = रसः आत्मा यस्य स रसात्मकः, तस्य रसात्मकस्य, समासाऽन्तः कप् । उडुपतेः = उडूनां पतिः उडुपतिः, तस्य उडुपतेः, "नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम्" इत्यमरः । पारणाविधिः = पारणायाः विधिः पारणाविधिः । किल = इदं पदं प्रसिद्ध्यर्थकम् । साध्यसाधनयोः अभेदेन व्यवहारः साधनान्तरव्यावृत्तिनिमित्तकः । वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः = वृक्षाणां वृत्तिः वृक्षवृत्तिः, "आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने" इत्यमरः । विशेषेण अतिरिक्तं व्यतिरिक्तं, "सुप्सुपा" इति समासः । "अतिरिक्तः समधिकः" इत्यमरः । वृक्षवृत्तेः व्यतिरिक्तं वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तं, तत् साधनं यस्य सः वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः, वृक्षोऽपि अयाचितोपस्थितेन मेघजलेन इन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् । पार्वत्यपि तावन्मात्रमवालम्बतेत्यर्थः ।

भावार्थः—घर्मकालपर्यन्तमुपोषितायाः पार्वत्यास्तदवसानसुलभानि मेघजलानि, दिवसावसानपर्यन्तमुपोषितायास्तु निशायां चन्द्ररश्मयश्च व्रतसमाप्तिभोजनं बभूव । किं बहुना पूर्वोक्तवृक्षजीवनोपायातिरिक्तं कन्दमूलफलादिकमुपोषितभोजनं न बभूवेति भावः ।

भाषा—ग्रीष्म काल पर्यन्त पार्वती ने निराहार व्रत किआ । गर्मी के अन्त में भी वर्षा का जल ही उसका पानीय हुआ । दिन में कुछ न खाने पर भी रात में भी केवल चांदनी ही उस के खाने की वस्तु हुई । इस प्रकार वह वृक्षों की भांति अपना जीवन व्यतीत करती थी । कन्दमूल अथवा फलादि भी वह नही खाती थी ।

इत्थमुपवर्णितं ग्रीष्मकालकृतं तपो वर्षारम्भवृत्तान्तकथनेनोपसंहरति—

निकामतप्ता विविधेन वह्निना नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥२३॥

सूरज तथा काष्ठाग्नि से सन्तप्त गिरिजा ने सजल ।
ग्रीष्मान्त में सलिलार्द्र भू–सह बाष्प का छोड़ा विमल ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—विविधेन नभश्चरेण इन्धनसम्भृतेन वह्निना निकामतप्ता सा तपाऽत्यये नवैः वारिभिः उक्षिता सती, भुवा सह ऊर्ध्वगम् ऊष्माणम् अमुञ्चत् ।

व्याख्या—विविधेन = अनेकप्रकारेण, पञ्चविधेनेत्यर्थः । नभश्चरेण = खेचरेण, आदित्यरूपेणेत्यर्थः । इन्धनसम्भृतेन = काष्ठसमिद्धेन, वह्निना = अग्निना, निकामतप्ता = अत्यन्तसन्तप्ता, सा = पार्वती, तपाऽत्यये=ग्रीष्माऽन्ते, प्रावृषीत्यर्थः । नवैः = नूतनैः, वारिभिः = जलैः, उक्षिता = सिक्ता सती, भुवा = पृथिव्या, पञ्चाऽग्नितप्तयेति शेषः । सह = सार्धम् , ऊर्ध्वगम् = ऊर्ध्वस्थम् , ऊष्माणं = वाष्पम् , अमुञ्चत् = तत्याज ।

व्युत्पत्तिः—विविधेन = विविधाः विधाः प्रकाराः, यस्य स विविधः तेन विविधेन । नभश्चरेण = चरतीति चरः, "चरेष्टः" इति टप्रत्ययः । नभसः चरः नभश्चरः, तेन नभश्चरेण, "नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्" इत्यमरः । इन्धनसम्भृतेन = इन्धनैः सम्भृतः इन्धनसम्भृतः, तेन इन्धनसम्भृतेन । "काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम्" इत्यमरः । निकामतप्ता = निकामं तप्ता निकामतप्ता, "सुप्सुपा" इति समासः । तपाऽत्यये = तपस्य अत्ययः तपाऽत्ययः, तस्मिन् तपात्यये, "ग्रीष्म ऊष्मकः । निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः" इत्यमरः । उर्ध्वगम् = ऊर्ध्वं गच्छतीति ऊर्ध्वगः, तम् ऊर्ध्वगम् । ऊष्माणम् = ग्रीष्मोष्मवाष्पमूष्माणम्" इति यादवः । अत्र सहोक्तिरलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा—

"सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्" इति ।

भावार्थः—इत्थं गगनस्थेन सूर्याग्निना काष्ठप्रज्वलितेन च भूतलाग्निना पञ्चविधेन भृशं सन्तप्ता सती, पुनश्च ग्रीष्मावसाने वर्षारम्भसम्भूतैः नूतनजलैः सिक्ता च सती सा पार्वती, ग्रीष्मकाले सन्तप्ता वर्षारम्भे जलैरुक्षिता भूमिरिवोर्ध्वगामि वाष्पं मुमोचेति भावः ।

भाषा—ऊपर आकाश की सूर्याग्नि, और चारों ओर लकड़ी की आग, इस प्रकार गर्मी के दिनों में सभी तरफ से तपी हुई पार्वती के शरीर से, वर्षाऋतु में वृष्टिजल के पड़ने पर, ग्रीष्मऋतु में सन्तप्त तथा वर्षाऋतु में भींगी हुई पृथ्वी के साथ साथ धूमोद्गार निकलने लगा ।

इत्थं ग्रीष्मकालकृतं तप उपवर्ण्य सम्प्रति वार्षिकं तपो वर्णयितुमुपक्रमते ।

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताऽधराः, पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याःस्खलिताः प्रपेदिरे, चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥ २४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रमशः पलक से अधर को ताड़ित किया कुच पर गये ।
चिर तक उदर से फिसल कर जलविन्दु नाभी पर गये ॥

अन्वयः—प्रथमोदविन्दवः तस्याः पक्ष्मसु क्षणं स्थिताः ताडिताऽधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः वलीषु स्खलिताः चिरेण नाभिं प्रपेदिरे ।

व्याख्या—प्रथमोदविन्दवः = पूर्वजलपृषताः, प्रथमविशेषणात् विन्दूनां विरलत्वं, बहुवचनान्नातिविरलत्वं च गम्यते । तथा च चिरत्वनाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाहः । तस्याः = पार्वत्याः, पक्ष्मसु = नेत्रलोमसु, क्षणं = कञ्चित्कालं, स्थिताः = स्थितिं गताः, 'स्थिता' इत्यनेन पक्ष्मणां सान्द्रत्वं, क्षणमित्यनेन स्निग्धत्वं च गम्यते । अनन्तरम् , ताडिताऽधराः = व्यथितोष्ठाः, एतेन अधरस्य मृदुत्वं गम्यते । ततः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः = कुचोपरिभागपतनजर्जरिताः, कुचकाठिन्यादित्यर्थः । तदनु, वलीषु=उदररेखासु, स्खलिताः = पतिताः, निम्नोन्नतत्वादित्यर्थः । इत्थम् , चिरेण = बहुसमयेन, न तु शीघ्रं, प्रतिबन्धबाहुल्यादिति शेषः । नाभिं = तुन्दिं, प्रपेदिरे = प्रविष्टाः, न तु निर्जग्मुरित्यर्थः । एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते ।

व्युत्पत्तिः— प्रथमोदविन्दवः = उदकस्य विन्दवः उदविन्दवः, "मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च" इति उदकशब्दस्य उदादेशः । "कबन्ध दकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम्" इति, "पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः" इत्यप्यमरः । प्रथमे च ते उदविन्दवः प्रथमोदविन्दवः । ताडिताऽधराः = ताडितः अधरः यैस्ते ताडिताऽधराः । पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः = धरतस्तौ धरौ, "धृञ् धारणे" पचाद्यच् । पयसां धरौ पयोधरौ, "स्त्रीस्तनाऽब्दौ पयोधरौ" इत्यमरः । पयोधरयोः उत्सेधः पयोधरोत्सेधः, तस्मिन्निपातः, तेन चूर्णिताः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । नाभिं = "नभिर्द्वयोस्तुन्दकूपी तुन्दिस्तुन्दोकरः पुमान्" इति त्रिकाण्डशेषः । अत्र श्लोके प्रतिपदमर्थवत्वात् परिकरालङ्कारः ।

काव्यप्रकाशे तल्लक्षणं यथा—

"विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः" इति ।

भावार्थः—वर्षारम्भसमयभाविप्रथमजलविन्दवो नेत्ररोमसु क्षणकालमवस्थिताः, अत्युच्चस्थानादतिकठिनस्तनतटनिपातेन परमाणुतां प्राप्ताः, पुनश्च सम्भूयाऽधोगमनारम्भे वलित्रये स्खलनं प्राप्ताः सन्तो, महता समयेन पर्वत्याः निम्ननाभिप्रदेशं प्रविविशुरिति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—वर्षाजल पार्वती के सिर पर गिरता था। उस जल की बूँदे उसके पलकों में कुछ समय तक ठहर कर, वहां से सीधे अत्युच्च कठिन स्तन पर टपकने से इधर उधर छिटक जातीं थीं। फिर कुछ जमा हो कर नीचे की और आते आते रोमावली के रास्ते से त्रिवली में घूमती हुई, अन्त में गभीर नाभि प्रदेशमें प्रविष्ट होती थी।

वार्षिकं तपःप्रकारमेवाह—

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥२५॥

चलती हवा थी वृष्टि होती उपल पर सोती सदा।
तप-साक्षि रजनी देखती विजली-नयन से सर्वदा ॥

अन्वयः—निरन्तरासु अन्तरवातवृष्टिषु अनिकेतवासिनीं शिलाशयां तां महातपःसाक्ष्ये स्थिताः क्षपाः तडिन्मयैः उन्मिषितैः व्यलोकयन् इव।

व्याख्या—निरन्तरासु=नीरन्ध्रासु, अविच्छिन्नासु इत्यर्थः। अन्तरवातवृष्टिषु=मध्यवायुवर्षेषु, अनिकेतवासिनीम्=अगृहवासिनीम्, अनावृत्तदेशवासिनीमित्यर्थः। शिलाशयां=प्रस्तरशायिनीं, तां=पार्वतीं, महातपःसाक्ष्ये=दुष्करतपःसाक्षित्वे, स्थिताः=विद्यमानाः, क्षपाः=रात्रयः, तडिन्मयैः=विद्युद्रूपैः, उन्मिषितैः=अवलोकनैः, व्यलोकयन इव=ददृशुः इव।

व्युत्पत्तिः—निरन्तरासु=निर्गतम् अन्तरं याभ्यस्ताः निरन्तराः, तासु निरन्तरासु। अन्तरवातवृष्टिषु=अन्तरे वातः यासां ताः अन्तरवाताः, "अन्तरमवकाशाऽवधिपरिधानाऽन्तर्धिभेदतादर्थ्ये। छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च॥" इत्यमरः। अन्तरवाताश्च ता वृष्टयः अन्तरवातवृष्टयः, तासु अन्तरवातवृष्टिषु। अनिकेतवासिनीं=निकेते=गृहे, वसतीति तच्छीला निकेतवासिनी, न निकेतवासिनी अनिकेतवासिनी, ताम् अनिकेतवासिनीं, शिलाशयां=शिलायां शेते शिलाशया, तां शिलाशयाम्, "अधिकरणे शेतेः" इत्यच्प्रत्ययः। महातपःसाक्ष्ये=साक्षाद् द्रष्टा साक्षी, "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति इनि प्रत्ययः। साक्षिणः कर्म साक्ष्यं, ष्यञ्प्रत्ययः। महच्च तत् तपः महातपः, "आन्महतः समानाऽधिकरणजातीययोः" इति महत आत्वम्। महातपसः साक्ष्यं महातपःसाक्ष्यं, तस्मिन् महातपःसाक्ष्ये। क्षपाः="निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यमरः । तडिन्मयैः = तडितः एव तडिन्मयानि, तैः तडिन्मयैः, स्वार्थे मयट् । "प्रत्यये भाषायां नित्यम्" इत्यनुनासिकः ।

अत्र श्लोके उत्प्रेक्षालङ्कारः । इवेति चक्षुषा विलोकनमेव उत्प्रेक्ष्यते । साक्ष्यं तु—

"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च, द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये, धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥"

इति महाभारतप्रमाणसिद्धत्वात् न उत्प्रेक्ष्यमिति चानुसन्धेयम् ।

भावार्थः—निविडधारास्वनवरतप्रवृत्तमारुतासु वृष्टिष्वनावृतदेशवासिनीं शिलातलशायिनीं तां पार्वतीं महातपःकर्मसाक्षित्वे विद्यमाना रात्रयो विद्युद्रूपैरक्षिपक्ष्मोद्घाटनैरवलोकयामासुरिव ।

भाषा--जोरों से घनघोर वर्षा के साथ रात में जब आंधी चलने लगती थी तब भी अनावृत स्थान में शिलातल पर शयन करने वाली पार्वती की महती तपस्या के साक्षी स्वरूप अनेक रात्रि अपनी विजली रूप आखों को खोल कर के मानों देखती थी ।

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा सम्प्रति हेमन्ते तपश्चरणप्रकारमाह—

निनाय साऽत्यन्तहिमोत्किराऽनिलाः, सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः, पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥२६॥

हिम मय पवन मय पौप निशि में सलिल में रहती ससुख ।
चकवा तथा चकई–विरहिणी को निरखती थी अति सदुख ॥

अन्वयः—सा अत्यन्तहिमोत्किराऽनिलाः, सहस्यरात्रीः उदवासतत्परा, परस्पराक्रन्दिनि पुरः वियुक्ते चकवाकयोः मिथुने कृपावती सती निनाय ।

व्याख्या—सा = पार्वती, अत्यन्तहिमोत्किराऽनिलाः = अत्यर्थतुहिनक्षेपिवाताः, सहस्यरात्रीः = पौषरजनीः, उदवासतत्परा = जलनिवासासक्ता, परस्पराक्रन्दिनि = अन्योन्याक्रोशिनि, पुरः = अग्रे, वियुक्ते = विरहिणि, वियोगयुक्ते इत्यर्थः । चक्रवाकयोः = चक्रवाक्याः चक्रवाकस्य च, मिथुने = द्वन्द्वे, कृपावती = दयावती सती, निनाय = यापयामास ।

व्युत्पत्तिः--अत्यन्तहिमोत्किराऽनिलाः=उत्करन्तीति उत्किराः "कॄ विक्षेपे" इति धातोः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कप्रत्ययः । हिमानाम् उत्किराः हिमोत्किराः । अत्यन्तं हिमोत्किराः अतिहिमोत्किराः, ते अनिलाः यासु ताः अत्यन्त–

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हिमोत्किराऽनिलाः ताः । सहस्यरात्रीः = सहसि = बले, साधुः, सहस्यः, "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्यः । "पौषे तैषसहस्यौ द्वौ" इत्यमरः । सहस्यस्य रात्रयः, सहस्यरात्रयः, ताः सहस्यरात्रीः । उदवासतत्परा = उदके वासः उदवासः, "पेषं वासवाहनधिषु च" इत्युदकस्य उदादेशः । उदवासे तत्परा उदवासतत्पराः । परस्पराक्रन्दिनि = आक्रन्दतीति आक्रन्दि, परस्परं यथा स्यात्तथा, आक्रन्दि परस्पराक्रन्दि, तस्मिन परस्पराक्रन्दिनि, वियुक्ते = युक्तं योगः, विगतं युक्तं यस्य तत वियुक्तं, तस्मिन् वियुक्ते । चक्रवाकयोः = चक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ, तयोः चक्रवाकयोः, "पुमान्स्त्रिया" इत्येकशेषः । मिथुने = "स्त्रीपुंसोर्मिथुनं द्वन्द्वम्" इत्यमरः । कृपावती = कृपा अस्ति यस्याः सा कृपावती, मतुप्प्रत्ययः । निनाय = "णीञ् प्रापणे" इति धातोर्लिट्, हेमन्ते जलाधिवास उक्तो मनुना यथा–

"अप्सु वासस्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः" इति ।

भावार्थः—सा पार्वती हैमपवनातिशीतलाः पौषरजनीः (हेमन्तकालरजनीः) जलाधिवासनियता सती पुरोभागेऽन्योन्याक्रोशिनि विरहिणि चक्रवाकीचक्रवाकयोर्द्वन्दे दयमाना सती यापयामासेति भावः ।

भाषा—पार्वती हिमालय की शीत पूर्ण पौष मास की रात में भी जल में रहती थी । उसके सामने हो एक दूसरे से बिछुरा हुआ चकवा और चकई का जोडा एक दूसरे को उद्देश कर चिल्लाता था । पार्वती का हृदय उस चक्रद्वन्द्व पर सहानुभूति से ओत प्रोत था ।

इत्थमुग्रे तपसि वर्तमानाया अपि पार्वत्या वदनमुज्ज्वलमेवाभूदिति भङ्गयन्तरेणाह—

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि, प्रवेपमानाऽधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां, सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

निशि में कमल सम गन्ध मय चल अधर दल शोभित वदन ।
हिम से सरोरुह नष्ट थे पर मुख बना था उनका सदन ॥

अन्वयः—सा निशि पद्मसुगन्धिना प्रवेपमानाऽधरपत्रशोभिना मुखेन तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदाम् अपां सरोजसन्धानम् अकरोत् इव ।

व्याख्या—सा = पार्वती, निशि = रात्रौ, पद्मसुगन्धिना = कमलसुरभिणा, प्रवेपमानाऽधरपत्रशोभिना = प्रकम्पमानोष्ठदलशोभिना, मुखेन = आननेन, तुषा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां = तुहिनवर्षनाशितकमलसम्पत्तीनाम् , अपां = जलानां, सरोजसन्धानं = कमलसङ्घट्टनम् , अकरोत् इव = व्यधत्त इव ।

व्युत्पत्तिः—पद्मसुगन्धिना = शोभनः गन्धः यस्य सः सुगन्धिः, "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इति इत्वम् । पद्मम् इव सुगन्धिः पद्मसुगन्धिः, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः । तेन पद्मसुगन्धिना । प्रवेपमानाऽधरपत्रशोभिना = प्रवेपते इति प्रवेपमानः, "टुवेपृ कम्पने" इति धातोः शानच् , "आने मुक्" इति मुगागमः । प्रवेपमानश्चाऽसौ अधरः प्रवेपमानाऽधरः । प्रवेपमानाऽधर एव पत्रं प्रवेपमानाऽधरपत्रं, "पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्" इत्यमरः । प्रवेपमानाऽधरपत्रेण शोभते तच्छीलं प्रवेपमानाऽधरपत्रशोभि, तेन प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना । तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां=तुषाराणां वृष्टिः तुषारवृष्टिः, तया क्षताः तुषारवृष्टिक्षताः । पद्मानां सम्पदः पद्मसम्पदः । तुषारवृष्टिक्षताः पद्मसम्पदः यासां ताः, तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदः, तासां तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां । सरोजसन्धानं = सरसि जातानि सरोजानि, तेषां सन्धानं सरोजसन्धानं, तत् ।

अत्र हेमन्ते तुषारवर्षणादितरेषु सरोजेषु विनष्टेषु , पार्वत्याः वदनसरोजमेव जले तदानीं सरोजसन्ततिविच्छेदाभावमकरोदिवेत्यभिधानादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । अधरस्य पत्ररूपणान्मुखस्य पद्मरूपणमर्थादायातमित्येकदेशविवर्ति रूपकं च । अन्यत् कमलं हिमेन उपहन्यते तन्मुखकमलं तु न तथा, इति व्यतिरेकाऽलङ्कारोऽपि व्यज्यत इत्येतेषां सङ्करः ।

भावार्थः—उदवासतत्परत्वादुदके मुखमात्रदृश्या सा पार्वती हेमन्तरात्रौ कमलवत्सुरभिणा शीतवशात् कम्पमानोष्ठदलसुन्दरेण मुखेन हिमनष्टपङ्कजसमृद्धीनां जलानामविच्छिन्नपङ्कजसम्बन्धमिव चकारेति भावः ।

भाषा—शीत की रात में पानी में रहते समय पार्वती का मुख मात्र दिखाई पड़ता था । शीत के कारण उस का ओष्ठ दल कांपता था, और निश्वास पवन से कमल के समान सुगन्धि दिशाओं को आमोदित करती थी । मानो हेमन्त ऋतु में कमलो के नष्ट हो जाने पर भी उसके मुख कमल से ही सरोवर की कमल सम्पत्ति अटूट रह जाती थी ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथात्यन्तदुश्चरं तपोविशेषमाह—

स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता, परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां, वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

तप की परा काष्ठा हुई पत्ते गिरे भोजन हुये ।
छोड़ा उसे भी बन 'अपर्णा' चकित सब ऋषि जन हुये ॥

अन्वयः—स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता तपसः परा काष्ठा हि । तया पुनः तत् अपि अपाकीर्णम्, अतः प्रियंवदां तां पुराविदः अपर्णा इति च वदन्ति ।

व्याख्या—स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता=स्वतश्च्युतवृक्षपत्रवर्तनत्वं, तपसः=नियमस्य, परा काष्ठा हि=परम् उत्कर्षो हि, तया=पार्वत्या, पुनः, तत् अपि=पर्णवर्तनम् अपि, अपाकीर्णम्=अपाकृतम्, अतः=अस्मात् हेतोः, पर्णभक्षणत्यागाद् हेतोरित्यर्थः। प्रियंवदां=हृद्यभाषिणीं, तां=पार्वतीं, पुराविदः=पुराणज्ञाः, अपर्णा इति च, वदन्ति=कथयन्ति ।

व्युत्पत्तिः—स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता=स्वयं विशीर्णानि स्वयंविशीर्णानि, द्रुमस्य पर्णानि द्रुमपर्णानि । स्वयंविशीर्णानि द्रुमपर्णानि एव वृत्तिर्यस्य स स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिः, तस्य भावः स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता, "आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने" इत्यमरः । काष्ठा="काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि" इत्यमरः । प्रियंवदां=प्रियं वदतीति प्रियंवदा, तां प्रियंवदां, "प्रियवशे वदः खच्" इति खच्प्रत्ययः, "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इति मुमागमश्च । पुराविदः=पुरा=पुराणं, विदन्तीति पुराविदः, "पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धाऽतीतभाविषु" इति मेदिनी । अपर्णा=अविद्यमानं भक्ष्यत्वेन पर्णम्, अपि यस्याः सा अपर्णा । "अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाऽम्बिका" इत्यमरः ।

अत्र 'अपर्णाम्' इति अपपाठः । इतिशब्दाऽभिहितेन द्वितीयाया अनुपपत्तेः । यथाऽऽह वामनः="निपातेनाऽप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः, परिगणनस्य प्रायिकत्वात्" इति मल्लिनाथः ।

भावार्थः—कालपरिपाकवशात् स्वयमेव पतितैर्वृक्षाणां जीर्णपत्रैर्जीवनं हि तपश्चर्यायाश्चरमसीमा भवति । तया पार्वत्या पुनः स्वयं पतितजीर्णपर्णभक्षणमपि परित्यक्तम् । अत एव पूर्ववृत्तान्तवेदिनो मधुरभाषिणीं पार्वतीं नाम्नाऽपर्णेत्याजुहुवुरिति भावः ।

भाषा—पेड़ से गिरे हुए पत्तो से अपना जीवन निर्वाह करते हुए जब

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तपस्या की जाती है, वही तपस्या की चरम सीमा कहाती है। परन्तु पार्वती ने उन पत्तों का खाना भी त्याग दिया था । इसी से उस का एक नाम अपर्णा हुआ ।

अथैवं क्रियमाणस्य तपसः सिद्धिमाह—

मृणालिकापेलवमेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥२९॥

कोमल मृणाल समान वपु को क्षीण व्रत से कर दिया ।
तापस उपार्जित कठिन तन से विमल तप मद हर लिया ॥

अन्वयः—मृणालिकापेलवं स्वम् अङ्गम् एवमादिभिः व्रतैः अहर्निशं ग्लपयन्ती सा कठिनैः शरीरैः उपार्जितं तपस्विनां तपः दूरम् अधश्चकार ।

व्याख्या—मृणालिकापेलवं = पद्मिनीकन्दकोमलं, स्वम् = स्वकीयम्, अङ्गं = शरीरम् , एवमादिभिः = पूर्वोक्तजलादिवासैः, व्रतैः = नियमैः, अहर्निशम् = अहोरात्रं, ग्लपयन्ती = कर्शयन्ती, सा = पार्वती, कठिनैः = कठोरैः, क्लेशसहैरित्यर्थः । शरीरैः = देहैः, उपार्जितं = सम्पादितं, तपस्विनां = तापसानां, तपः = नियमविशेषं, दूरम् = अत्यन्तम् , अधश्चकार = तिरश्चकार, अतिशिश्ये इत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—मृणालिकापेलवं = मृणालिका इव पेलवम् इति मृणालिकापेलवं, तत् , एवमादिभिः = एवम् = उक्तप्रकारतोयाऽग्निमध्यवासव्रतम् , आदिः येषां तानि एवमादीनि, तैः एवमादिभिः । अहर्निशम् = अहश्च निशा च अहर्निशं, तत् । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कठिनैः = "कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम्" इत्यमरः । तपस्विनां = तपः अस्ति येषां ते तपस्विनः, तेषां तपस्विनां, "तपः सहस्राभ्यां विनीनी" इति विनिप्रत्ययः ।

अनेन तपःसिद्धिकथनेन तपोवर्णनमुपसंहृतमित्यवसेयम् ।

भावार्थः—पद्मिनीकन्दकोमलं स्वकीयं शरीरं पूर्वोक्तप्रकारैस्तोयाग्निवासोपवासादिभिर्नियमै रात्रिन्दिवं शोषयन्ती सा पार्वती जन्मतः प्रभृति परिचयवशादातपादिसंसर्गसहैर्देहैः सम्पादितं महर्षीणां तपोऽत्यन्तं तिरश्चकारेति भावः ।

भाषा—कमल के समान कोमल शरीर को जलवास अग्निवास उपवासादि व्रत नियमादि से शोषित करती हुई पार्वती ने तपश्चर्या की । दृढ शरीर वाले ऋषिलोग तो जन्म से ही तपस्या की कठोरता से परिचित है । अतः पार्वती की तपस्या ने ऋषियो की सारी तपस्याओं का तिरस्कार किया ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथैवं विधतपःसमुद्बोधितदयासन्धुक्षितप्राक्तननैसर्गिकानुरागस्य भगवतो हरस्य ब्रह्मचारिव्याजेनाऽभियोगप्रकारं प्रपञ्चयति—

अथाऽजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥३०॥

पालाश धर ले अजिन जलते ब्रह्मचर्य सुतेज से ।
मृदुवचन एक सु ब्रह्मचारी जटिल आश्रम में लसे ॥

अन्वयः—अथ अजिनाऽऽषाढधरः प्रगल्भवाक् ब्रह्ममयेन तेजसा ज्वलन् इव कश्चित् जटिलः शरीरबद्धः प्रथमाऽऽश्रमः यथा तपोवनं विवेश ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरम्, अजिनाऽऽषाढधरः=मृगचर्मपलाशदण्डधरः, प्रगल्भवाक् = प्रौढवचनः, ब्रह्ममयेन = वेदाध्ययनमयेन, वेदाध्ययनप्रकर्षजनितेनेत्यर्थः । तेजसा = वर्चसा, ज्वलन् इव = देदीप्यमान इव, कश्चित् = कोऽपि, अनिर्दिष्ट इत्यर्थः । जटिलः = जटावान्, ब्रह्मचारीति शेषः । शरीरबद्धः = बद्धशरीरः, शरीरवानित्यर्थः । प्रथमाऽऽश्रमः यथा = ब्रह्मचर्याश्रमः इव, तपोवनं = तपःस्थलं, पार्वत्या इति शेषः । विवेश = प्रविष्टवान् ।

व्युत्पत्तिः—अजिनाऽऽषाढधरः - आषाढी = पूर्णिमा, प्रयोजनम् अस्य सः आषाढः=पालाशदण्डः, "विशाखाऽऽषाढादण् मन्थदण्डयोः" इत्यण्प्रत्ययः । "पालाशो दण्ड आषाढो व्रते" इत्यमरः । अजिनं च आषाढश्च अजिनाषाढौ, "अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री" इत्यमरः । धरतीति धरः, पचाद्यच् । अजिनाषाढयोः धरः अजिनाऽऽषाढधरः, अनेन ब्राह्मणत्वमपि विज्ञातं भवति । ब्राह्मणानामेव पालाशदण्डविधानात् । प्रगल्भवाक्=प्रगल्भा वाक् यस्य स प्रगल्भवाक्, "प्रगल्भः प्रतिभाऽन्विते" इत्यमरः । ज्वलन् = ज्वलतीति ज्वलन्, शतृप्रत्ययः । जटिलः = जटाः सन्ति यस्य स जटिलः, "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः" इति पिच्छादित्वादिलच् । ब्रह्मचारिणामपि जटाधरत्वमुक्तं मनुना, यथा—

"मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथ वा स्याच्छिखाधरः" इति ।

शरीरबद्धः = शरीरं बद्धं यस्य स शरीरबद्धः, "वाहिताग्न्यादिषु" इति पाठात्साधुत्वम् । प्रथमाऽऽश्रमः = प्रथमश्चासौ आश्रमः प्रथमाश्रमः । "ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुक" इति मनुस्मृतिवचनेन ब्रह्मचर्याश्रमस्यैवावलम्बनक्रमे प्राथम्यबोधनात् । तपोवनं = तपसः वनं तपोवनम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । शोभाधिक्यं लोकोत्तरप्रभावत्वञ्चोत्प्रेक्षाहेतुः । यथाशब्दोऽयमुत्प्रेक्षाद्योतकः ।

भावार्थः—अथ कृष्णाजिनपालाशदण्डधारी प्रौढवचनो ब्रह्मतेजसा दैदीप्यमान इव जटावान् कश्चिदपरिचितो ब्रह्मचारी मूर्तिमान् ब्रह्मचर्याश्रम इव लक्ष्यमाणः पार्वत्यास्तपोवनं प्रविष्टोऽभूदिति भावः ।

भाषा—एक दिन कृष्णाजिन तथा पलाशदण्डधारी जटायुक्त कोई अपरिचित ब्रह्मचारी पार्वती के आश्रम मे उपस्थित हुआ । उस की आवाज गम्भीर थी, और ब्रह्मतेज से पूर्ण था । मालूम होता था कि ब्रह्मचर्याश्रम ही मूर्त्तिमान होकर तपोवन में मानों आविर्भूत हुआ है ।

अथ पार्वत्यास्तद्विषयां प्रतिपत्तिमाह—

तमातिथेयी वहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥३१॥

गिरिराज कन्या ने किया अर्चन अतिथि का ध्यान से ।
निज सदृश से भी खास जन सम विज्ञ मिलते मान से ॥

अन्वयः—आतिथेयी पार्वती तं बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय । साम्ये अभिनिविष्टचेतसां वपुर्विशेषेषु अतिगौरवाः क्रियाः भवन्ति ।

व्याख्या—आतिथेयी = अतिथिसत्कारिणी, पार्वती = उमा, तं = ब्रह्मचारिणं, बहुमानपूर्वया = अतिसत्कारपूर्वया, गौरवपूर्वयेत्यर्थः, । सपर्यया = अर्चया, प्रत्युदियाय = प्रत्युज्जगाम । "ननु कथं पार्वत्यास्तुल्येऽपि तादृश उपचार इत्यत आह"—साम्ये = तुल्यत्वे, अभिनिविष्टचेतसां = स्थिरचित्तानां, रागद्वेषराहित्यात् समबुद्धीनामित्यर्थः । वपुर्विशेषेपु = व्यक्तिविशेषेपु, तेजोविशेषयुक्तेपु शरीरेष्वित्यर्थः । अतिगौरवाः=अतिगौरवसहिताः, क्रियाः=चेष्टाः, भवन्ति=प्रवर्तन्ते ।

व्युत्पत्तिः—आतिथेयी = अतिथिषु साध्वी आतिथेयी, "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" इति ढञ्प्रत्ययः । "आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्" इति ढस्य एय् । "टिड्ढाणञ्०" इत्यादिना ङीप् । पार्वती = पर्वतस्याऽपत्यं स्त्री पार्वती । बहुमानपूर्वया = बहुश्चाऽसौ मानः बहुमानः, स पूर्वः यस्याः सा बहुमानपूर्वा, तया बहुमानपूर्वया । सपर्यया = "पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्याऽऽर्चा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्हणाः समाः" इत्यमरः । साम्ये=समस्य भावः साम्यं, तस्मिन् साम्ये, ष्यञ्प्रत्ययः । अभिनिविष्टचेतसाम्=अभिनिविष्टं चेतः येषां ते अभिनिविष्टचेतसः, तेषाम् अभिनिविष्टचेतसां, वपुर्विशेषेषु=वपुषां विशेषाः वपुर्विशेषाः, तेषु वपुर्विशेषेषु । तात्पर्याऽनुपपत्तेः वपुःपदस्य वपुर्धारिषु लक्षणा । अतिगौरवाः=गुरोर्भावः गौरवम्, अत्यन्तं गौरवं यासां ता अतिगौरवाः । क्रियाः=क्रियन्ते यास्ताः क्रियाः । तेजोविशेषयुक्तेषु शरीरविशेषेषु भगवद्बुद्धिरुपपादिता गीतायां श्रीमद्भगवता श्रीकृष्णेन । यथा—

"यद्यद् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥" इति ।

भावार्थः—अभ्यागतवत्सला सा पार्वती श्रद्धापूर्वकं पूजया तं ब्रह्मचारिणं प्रत्युज्जगाम । रागद्वेषराहित्यात् सर्वत्र समबुद्धीनामुदारचेतसां तेजोविशेषयुक्तेषु शरीरेष्वत्यन्तगौरवोपेताः पूजाविधय उपपद्यन्त इति भावः ।

भाषा—अभ्यागतवत्सला पार्वती ने श्रद्धा के साथ ब्रह्मचारीजी का स्वागत किया । रागद्वेष रहित होने से सर्वत्र समबुद्धि सम्पन्न उदार चित्तशाली महानुभावों का ब्रह्मतेज सम्पन्न पुरुष विशेष के प्रति अत्यन्त गौरव युक्त सत्कार प्रकार हुआ करता है ।

इत्थं पार्वतीसत्कृतस्य ब्रह्मचारिणो वृत्तमाह—

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥३२॥

स्वीकार कर पूजा उमा की निज थकावट दूर कर ।
बोला वचन क्रम से निरखता पार्वती को घूर कर ॥

अन्वयः—सः विधिप्रयुक्तां सत्क्रियां परिगृह्य क्षणं परिश्रमं च विनीय नाम, अथ उमाम् ऋजुना एव चक्षुषा पश्यन् अनुज्झितक्रमः सन् वक्तुं प्रचक्रमे ।

व्याख्या—सः=ब्रह्मचारी, विधिप्रयुक्तां=विधिनाऽनुष्ठितां, सत्क्रियां=पूजां, परिगृह्य=स्वीकृत्य, क्षणं=कञ्चित्कालं, परिश्रमं च=विश्रामं च, विनीय=अपनीय, अथ=अनन्तरम् उमां=पार्वतीम्, ऋजुना एव=अजिह्मेन एव, विलासरहितेनैवेत्यर्थः । चक्षुषा=नेत्रेण, पश्यन्=अवलोकयन्, अनुज्झितक्रमः=अत्यक्तवचनक्रमः सन्, वक्तुं=भाषितुं, प्रचक्रमे=प्रारेभे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्युत्पत्तिः—विधिप्रयुक्तां = विधिना प्रयुक्ता, विधिप्रयुक्ता, तां विधिप्रयुक्तां, "विधिर्विधाने दैवे च" इत्यमरः। सत्क्रियां = सती चाऽसौ क्रिया सत्क्रिया, तां सत्क्रियां। क्षणं = "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया। नाम = प्रसिद्धौ। ऋजुना = "ऋजावजिह्मप्रगुणौ" इत्यमरः। अनुज्झितक्रमः = न उज्झितः अनुज्झितः, स क्रमः येन सः अनुज्झितक्रमः। कुशलप्रश्नमारभ्य तपश्चरणकारणप्रश्नपर्यन्तो वक्ष्यमाणो वचनविन्यासक्रमोऽत्र क्रमशब्देन विवक्षितः।

भावार्थः—स ब्रह्मचारी शास्त्रोक्तविधिपूर्वकं कृतां तां पूजां स्वीकृत्य कञ्चित्कालमध्वपरिश्रमापनयनञ्चाऽभिनीय विलासशून्याभ्यां नयनाभ्यां पार्वतीमुखमवलोकयन् कुशलप्रश्नानन्तरं क्रमशस्तपश्चरणकारणप्रश्नपर्यन्तं वक्तुमारेभे इति भावः।

भाषा—शास्त्रोक्त विधि से की गई पार्वती की पूजा का स्वीकार करते हुए ब्रह्मचारी जी ने कुछ विश्राम कर विलास चेष्टा हीन दृष्टि से पार्वती को देखा, और कुशलता सम्बन्धी प्रश्न करने के बाद तपस्या करने का कारण पूछा।

तत्र तावन्मुनिजनेषूचितं कुशलं पृच्छति त्रिभिः श्लोकैः। तत्रादौ तपस्साधनसम्पत्तिं पृच्छति—

अपि क्रियाऽर्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥

कुश समिध सुलभ मनोज्ञ है क्या जल नहाने के लिये।
तप में निरत रहती बचा तन धर्म-साधन के लिये॥

अन्वयः—क्रियाऽर्थं समित्कुशं सुलभम् अपि? जलानि ते स्नानविधिक्षमाणि अपि? स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे अपि? खलु शरीरम् आद्यं धर्मसाधनम् अस्ति।

व्याख्या—क्रियाऽर्थं = कर्माऽर्थं, होमाऽऽदिकर्माऽनुष्ठानाऽर्थमित्यर्थः। समित्कुशं = काष्ठदर्भं, सुलभम् अपि = सुप्राप्यं कच्चित्। जलानि = अम्बूनि, ते = तव, स्नानविधिक्षमाणि अपि = मज्जनक्रियायोग्यानि कच्चित्। किञ्च स्वशक्त्या = आत्मसामर्थ्येन, स्वसामर्थ्याऽनुसारेणेत्यर्थः। तपसि = तपःक्रियायां, प्रवर्तसे अपि = प्रवृत्ता भवसि कच्चित्। शरीरमपीडयित्वा तपश्चरसि कच्चिदित्यर्थः। युक्तं चैतत्—खलु = यस्मात् हेतोः, शरीरं = देहम्, आद्यं = प्रथमं, धर्मसाधनं = सुकृतोपकरणम् अस्ति।

व्युत्पत्तिः—क्रियाऽर्थं = क्रियाभ्य इदं क्रियार्थं, समित्कुशं = समिधश्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुशाश्च समित्कुशं, "जातिरप्राणिनाम्" इति समाहारद्वन्द्वः । "अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्" इत्यमरः । सुलभं=सुखेन लब्धुं शक्यं सुलभं, खल्प्रत्ययः । अपि=कच्चिदर्थकः । स्नानविधिक्षमाणि=स्नानस्य विधिः स्नानविधिः, तस्मिन्क्षमाणि स्नानविधिक्षमाणि । स्वशक्त्या=स्वा चाऽसौ शक्तिः स्वशक्तिः, तया स्वशक्त्या । आद्यम्=आदौ भवम् आद्यम् । धर्मसाधनं=साध्यते अनेनेति साधनम् । धर्मस्य साधनं धर्मसाधनम् । धर्मस्तु शरीरेण वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते, तेषु च शरीरमेव मुख्यं साधनम् । सति शरीरे धर्माऽर्थकाममोक्षलक्षणाः चतुर्वर्गाः साध्यन्ते । अत एव "सर्वत आत्मनं गोपयेत्" इति श्रुतिः ।

भावार्थः—तव तपोवने होमाद्यङ्गभूतानि समित्कुशादीनि सुलभानि कच्चित् । तवाश्रमे वर्तमानानि जलानि स्नानविधियोग्यानि बहूनि निर्मलानि च कच्चित् । आत्मशक्त्यनुसारेण तपसि प्रवर्तसे कच्चित् । समिधादिधर्मसाधनेषु मध्ये प्रधानं धर्मसाधनं शरीरमेवेति भावः ।

भाषा—तुम्हारे तपोवन में हवन द्रव्य सुलभ तो है ? तुम्हारे तपोवन का जल स्नान करने योग्य तो है ? अपने शरीर की शक्ति के अनुसार ही तपस्या करती तो हो ? क्यों कि धम के और और साधनों की अपेक्षा शरीर ही श्रेष्ठ साधन है ।

अथ पार्वतीसंवर्धितानामाश्रमलतानामपि कुशलं पृच्छति—

अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं, प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झिताऽलक्तकपाटलेन ते, तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥

तुझसे सुसिञ्चित मृदु लता के जो सुपल्लव हैं यहां ।
चिर काल से लाक्षा रहित तव अधर सम वे हैं जहां ॥

अन्वयः—त्वदावर्जितवारिसम्भृतम् आसां वीरुधां प्रवालम् अनुबन्धि अपि ? यत् चिरोज्झिताऽलक्तकपाटलेन ते दन्तवाससा तुलाम् आरोहति ।

व्याख्या—त्वदावर्जितवारिसम्भृतं=त्वत्सिक्तजलोत्पन्नम्, [1]आसां,=पुरोवर्तिनीनां वीरुधां=लतानां, प्रवालं=पल्लवम्; अनुबन्धि अपि=अनुस्यूतं किम् । यत्=प्रवालं, चिरोज्झिताऽलक्तकपाटलेन=चिरत्यक्तलाक्षारागश्वेतरक्तेन, ते=तव, दन्तवाससा=दशनवाससा, अधरेणेत्यर्थः । तुलां=समताम्, आरोहति=गच्छतीत्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्युत्पत्तिः—त्वदावर्जितवारिसम्भृतं=त्वया आवर्जितं त्वदावर्जितं, तच्च तत् वारि त्वदावर्जितवारि, तेन सम्भृतं त्वदावर्जितवारिसम्भृतम् । अनुबन्धि= अनुबध्नातीति अनुबन्धि, णिनिप्रत्ययः । चिरोज्झितालक्तकपाटलेन=चिरम् उज्झितः चिरोज्झितः, सः अलक्तकः येन तत् चिरोज्झितालक्तकं, चिरोज्झितालक्तकं च तत् पाटलं=स्वभावरक्तमित्यर्थः, चिरोज्झितालक्तकपाटलं तेन चिरोज्झितालक्तकपाटलेन, "श्वेतरक्तस्तु पाटलः" इत्यमरः । दन्तवाससा=दन्तान् वास्ते=आच्छादयतीति, दन्तवासः, तेन दन्तवाससा, कर्मण्यण् , "ओष्ठाऽधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी" इत्यमरः ।

ननु "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्" इति सूत्रेण तुलाशब्दयोगे तृतीयाप्रतिषेधात् कथं दन्तवाससा तुलामिति चेदुच्यते । सदृशपदार्थवाची सादृश्यमात्रवाची चेति द्वौ तुलाशब्दौ । तयोः सदृशपदार्थवाचकतुलाशब्दयोगे एव तृतीयाप्रतिषेधः । अत एव कौमुद्यां कृष्णस्य तुला नास्तीत्युदाहृतम् । सादृश्यमात्रवाचकतुलाशब्दयोगे तु तृतीयापीष्यत एवेति न दोषः इति बोध्यम् ।

भावार्थः—एतासु लतासु त्वादाहृतजलसम्पादितं किसलयमविच्छेदेन सर्वदा जायते कच्चित्, यत् किसलयं चिरकालपरित्यक्तलाक्षारसेनापि रक्तवर्णेन तवाधरोष्ठेन शादृश्यं प्राप्नोतीति भावः ।

भाषा—इन आश्रम की लताओं में तुम्हारे जल प्रदान से नवीन पत्तों की उत्पत्ति तो निरन्तर हुआ करती है । जो नवीन पत्ते चिरकाल से लक्षारस के न लगाने पर भी स्वाभाविक रक्तवर्ण के तुम्हारे अधरोष्ठ की समानता को प्राप्त करते हैं ।

अथ तपस्विजनानामवश्यकर्तव्यमत्यन्तमसाध्यं सापराधेष्वपि कोपजयं पृच्छति—

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयाऽपहारिषु ।
य उत्पलाक्षि ! प्रचलैर्विलोचनैस्तवाऽक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ३५

कर कुश हरण कारक मृगों में मन तुम्हारा तुष्ट है ।
चल नयन से दृग साम्य करते तू अमित सन्तुष्ट है ॥

अन्वयः—करस्थदर्भप्रणयापहारिषु हरिणेषु ते मनः प्रसन्नम् अपि ? हे उत्पलाक्षि ! ये प्रचलैः विलोचनैः तव अक्षिसादृश्यं प्रयुञ्जते इव ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याख्या—करस्थदर्भप्रणयाऽपहारिषु = हस्तस्थितकुशप्रेमाऽपहरणकर्तृषु, सापराधेष्वित्यर्थः । "करस्थदर्भप्रणयाऽपराधिषु" इति पाठे "हस्तस्थितकुशप्रार्थनासापराधेषु" इत्यर्थो बोध्यः । हरिणेषु = मृगेषु, ते तव, मनः = चित्तं, प्रसन्नम् अपि = न क्षुभितं किम् ? । हे उत्पलाऽक्षि ! = हे कुवलयाऽक्षि !, ये = हरिणाः, प्रचलैः = चञ्चलैः, विलोचनैः = नेत्रैः, तव = त्वदीयम् , अक्षिसादृश्यं = नेत्रतुल्यत्वं, प्रयुञ्जते इव = अभिनयन्ति इव । "उत्पलक्षेपचलैः" इति पाठान्तरे "कुवलयकम्पचञ्चलैः" इत्यर्थो बोध्यः । "भावानयने द्रव्यानयन"मिति न्यायेन क्षिप्यमाणोत्पलचलैरिति यावत् ।

व्युत्पत्तिः—करस्थदर्भप्रणयाऽपहारिषु = करे तिष्ठन्तीति करस्थाः, ते च ते दर्भाः करस्थदर्भाः, तान् प्रणयेन अपहरन्तीति करस्थदर्भप्रणयाऽपहारिणः, तेषु करस्थदर्भप्रणयापहारिषु । पाठान्तरे—"करस्थदर्भाणां प्रणयः करस्थदर्भप्रणयः तेन अपराधिनः, तेषु करस्थदर्भप्रणयाऽपराधिषु" एवं समासाः ज्ञेयाः । हरिणेषु = वैषयिकीयं सप्तमी । अयमेव हि महामुनीनां स्वभावः, यत् सापराधेऽपि जने दयावत्त्वमित्यर्थः । हे उत्पलाऽक्षि = उत्पले इव अक्षिणी यस्याः सा उत्पलाऽक्षी, तत्सम्बुद्धौ हे उत्पलाक्षि !, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इति समासान्तः षच्, षित्वात् "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीष् । "स्यादुत्पलं कुवलयम्" इत्यमरः । प्रचलैः = चलन्तीति चलानि, पचाद्यच् । प्रकर्षेण चलानि प्रचलानि, तैः प्रचलैः । 'सुप्सुपा' इति समासः । विलोचनैः = विशिष्टानि लोचनानि विलोचनानि, तैः विलोचनैः, गतिसमासः । अक्षिसादृश्यम् = सदृशस्य भावः कर्म वा सादृश्यम् , अक्ष्णोः सादृश्यम् अक्षिसादृश्यं, तत् । "य उत्पलक्षेपचलैः" इति पाठान्तरे—उत्पलानां क्षेपा उत्पलक्षेपाः, ते इव चलानि उत्पलक्षेपचलानि, तैः उत्पलक्षेपचलैः, एतादृशैः विलोचनैरित्यर्थो बोध्यः । अत्र श्लोके उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—हस्तस्थितकुशादानशालिषु सापराधेष्वपि मृगेषु विषये तव मनः प्रसन्नं कच्चित् । हे कमलाक्षि ! ये मृगाः चञ्चलैः स्वनेत्रैः त्वन्नयनसादृश्यमभिनयन्तीव ।

भाषा—तुम्हारे हाथ से जबरदस्ती छीनकर कुशों को खाने वाले इन हिरणों के विषय में तुह्मारा चित्त प्रसन्न तो रहता है ? जिनकी चञ्चल दृष्टि तुम्हारी ही दृष्टि का अनुकरण करती है ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं सर्वत्र कुशलं पृष्ट्वा पुनरपि तदनुप्रवेशार्थं प्रियवचनानि प्रयुङ्क्ते—

यदुच्यते पार्वति ! पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने ! तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥

अघ के लिये सौन्दर्य होता है न यह वच सत्य है ।
शुचि दर्शने ! तव चरित ही सुन्दर प्रमाण सुतथ्य है ॥

अन्वयः—हे पार्वति ! "रूपं पापवृत्तये न" इति यत् उच्यते, तत् वचः अव्यभिचारि । तथा हि हे उदारदर्शने ! ते शीलं तपस्विनाम् अपि उपदेशतां गतम् ।

व्याख्या—हे पार्वति—हे गौरि, रूपं=सौम्याकृतिः, पापवृत्तये=कल्मषाऽऽचरणाय, न भवतीति शेषः । इति=एतादृक्, यत्=वचः, उच्यते=कथ्यते, लोकैरिति शेषः । तत् वचः=वचनम्, अव्यभिचारि=व्यभिचाररहितं, सत्यमित्यर्थः । "यत्राऽऽकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" "न सुरूपाः पापसमाचारा भवन्ति" इत्यादयो लोकवादाः न विप्रलम्भमासादयन्तीत्यर्थः । तथा हि, हे उदारदर्शने=हे आयताक्षि ! हे सुरूपे इत्यर्थः । अथवा, हे उन्नतज्ञाने=विवेकवति ! इत्यर्थः । ते=तव, शीलं=सद्वृत्तं, तपस्विनाम् अपि=तापसानाम् अपि, उपदेशतां=प्रवर्तकप्रमाणतां, गतं=प्राप्तम् ।

व्युत्पत्तिः—पापवृत्तये=पापस्यः वृत्तिः पापवृत्तिः, तस्यै पापवृत्तये, "अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्विषकल्मषम्" इत्यमरः । अव्यभिचारि=न व्यभिचरतीति अव्यभिचारि, ताच्छील्ये णिनिः । हे उदारदर्शने=दृश्यते आभ्यामिति दर्शने, "दृशिर् प्रेक्षणे" इति धातोः "करणाऽधिकरणयोश्च" इति करणे ल्युट् । ततो दर्शनशब्दस्य नेत्राऽर्थकत्वम् । उदारे दर्शने यस्याः सा उदारदर्शना, तत्सम्बुद्धौ हे उदारदर्शने ! यद्वा भावल्युडन्तो दर्शनशब्दः । उदारं दर्शनं यस्याः सा उदार दर्शना, तत्सम्बुद्धौ हे उदारदर्शने । शीलं="शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इत्यमरः । तपस्विनां=तपः अस्ति येषां ते तपस्विनः, तेषां तपस्विनां, विनिप्रत्ययः । उपदेशताम्=उपदिश्यते अनेन इति उपदेशः, तस्य भावः उपदेशता, ताम् उपदेशतां, गतं=गमधातोः क्तप्रत्ययेऽनुनासिकलोपः । "वेदो धर्ममूलं तद्विदां च स्मृतिशीले" इत्यादिस्मृतिषु सदाचारस्यापि वेदवदेव प्रामाण्यस्य प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—हे पार्वति ! सौन्दर्यं "पापाचाराय न भवतीति" सामुद्रिकसार- दर्शिभिर्यदुच्यते, तद्वचनं सत्यम् । तथाहि, हे रूपवति ! तव शीलं महर्षिणामप्येवं कर्तव्यमित्युपदेशरूपत्वं प्राप्तम् । तस्मात् "रूपं शीलानुसारीति" वचनं सत्यमे- वेति भावः ।

भाषा—हे पार्वती ! ज्योतिषिओं ने जो कहा कि सुन्दर आकृति सदाचार से विच्छिन्न कभी नहीं होती है, यह बात बिलकुल ठीक है । हे रूपवति ! तुम्हारा सद्व्यवहार मुनिओं को भी शिक्षा देनेवाला है । अतः यह निश्चित है कि रूप शील के अनुसार ही होता है ।

अथ पार्वतीकृतस्य तपसः कुलशुद्धिकारकत्वमाह—

विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिस्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एष साऽन्वयः ॥३७॥

जल गाङ्ग से सप्तर्षि बलि सुम से न पूत हुआ तथा ।
तेरे अनाविल शुचि चरित से गिरि पवित्र हुआ यथा ॥

अन्वयः—एष महीधरः विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः दिवः च्युतैः गाङ्गैः सलिलैः तथा न पावितः, अनाविलैः त्वदीयैः चरितैः यथा साऽन्वयः पावितः ।

व्याख्या—एषः=अयं, महीधरः=भूधरः, हिमालय इत्यर्थः । विकीर्ण- सप्तर्षिबलिप्रहासिभिः=पर्यस्तसप्तर्षिपुष्पोपहारसहासैः, दिवः=अन्तरिक्षात् , च्यु- तैः=पतितैः, गाङ्गैः=गङ्गायाः, सलिलैः=जलैः, तथा=तेन प्रकारेण, न पावितः=न पवित्रीकृतः । अनाविलैः=अकलुषैः, शुचिभिरित्यर्थः । त्वदीयैः= त्वत्सम्बन्धिभिः, तवेत्यर्थः । चरितैः=चरित्रैः, यथा=येन प्रकारेण, पावितः= पवित्रीकृतः ।

व्युत्पत्तिः—महीधरः=धरतीति धरः, मह्या धरः महीधरः, विकीर्णसप्तर्षि- बलिप्रहासिभिः=सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः, "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति समासः। "सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः" इत्यमरः । सप्तर्षीणां बलयः सप्तर्षिब- लयः, "करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्" इत्यमरः । विकीर्णाश्च ते सप्तर्षिबलयः विकीर्णसप्तर्षिबलयः, तैः प्रहसन्तीति विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासीनि, तैः विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः । गाङ्गैः=गङ्गाया इमानि गाङ्गानि, तैः गाङ्गैः, इदमर्थे अण् प्रत्ययः । अनाविलैः=न आविलानि अनाविलानि, तैः अनाविलैः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"कलुषोऽनच्छ आविलः" इत्यमरः। त्वदीयैः=तव इमानि त्वदीयानि तैः त्वदीयैः। साऽन्वयः=अन्वयेन सहितः सान्वयः। पावितः=णिजन्तात् "पूङ् पवने" इति धातोः क्तप्रत्ययः।

भावार्थः—अयं हिमालयः सप्तर्षिकृतपूजनपुष्पोपलक्षितैः स्वर्गात् पतितैर्गङ्गाजलैस्तथा पवित्रो न भवति, यथा दुराचारलेशरहितैस्त्वदीयैः सदाचारैः पितृपितामहमातृमातामहादिवंशपरम्परासहितः पवित्रो भवति। तेन त्वच्चरितं गङ्गाजलादपि पवित्रमिति भावः।

भाषा—यह हिमालय सप्तर्षिओ की पूजा के पुष्पों से, तथा स्वर्ग से पतित गङ्गाजल से भी उतना पवित्र नहीं होता है, जितना कि दुराचार लेश हीन तुम्हारे शील से। तुम्हारे ही पवित्र चरित्र से हिमालय के मातृपितृ उभय कुल पवित्र हुआ है।

अथ धर्मस्यैव त्रिवर्गसारत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमपि त्वत्सेवितत्वादद्य मादृशानामपि प्रतीतिगोचरत्वमापन्नमित्याह—

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे, त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि।
त्वया मनोनिर्विषयाऽर्थकामया, यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

कामार्थ से वर धर्म है यह ठीक जँचता आज है।
कामार्थ तज ले धर्म उर में तू बनी सिर ताज है॥

अन्वयः—हे भाविनि! अनेन धर्मः सविशेषम् अद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति। यत् मनोनिर्विषयाऽर्थकामया त्वया एकः धर्म एव प्रतिगृह्य सेव्यते।

व्याख्या—हे भाविनि=हे प्रशस्ताऽभिप्राये, अनेन=एतेन, कारणेनेत्यर्थः। धर्मः=पुण्यं, सविशेषं=साऽतिशयम्, अद्य=अस्मिन्दिने, मे=मम, त्रिवर्गसारः=वर्गत्रयश्रेष्ठः, प्रतिभाति=प्रतिस्फुरति। यत्=यस्मात्कारणात्, मनोनिर्विषयार्थकामया=चित्तनिराश्रयाऽर्थकामया, त्वया=भवत्या, एकः=एकाकी, धर्म एव=सुकृतम् एव, प्रतिगृह्य=स्वीकृत्य, सेव्यते=भज्यते।

व्युत्पत्तिः—हे भाविनि=प्रशस्तः भावः यस्याः सा भाविनी, तत्सम्बुद्धौ हे भाविनि, इनिप्रत्ययः, तदन्तात्स्त्रीत्वविवक्षायाम् ङीप्प्रत्ययः। धर्मः="स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः" इत्यमरः। सविशेषं=विशेषेण सहितं यथा तथा सविशेषं, क्रि० वि०, त्रिवर्गसारः=त्रयाणां=धर्माऽर्थकामानां, वर्गः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रिवर्गः, "त्रिवर्गो धर्मकामाऽर्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः" इत्यमरः । त्रिवर्गे सारः त्रिवर्गसारः । मनोनिर्विषयाऽर्थकामया = निर्गतः विषयः याभ्यां तौ निर्विषयौ, मनसः निर्विषयौ मनोनिर्विषयौ । अर्थश्च कामश्च अर्थकामौ, मनोनिर्विषयौ अर्थकामौ यस्याः सा मनोनिर्विषयाऽर्थकामा, तया मनोनिर्विषयार्थकामया = अर्थकामपराङ्मुखचित्तयेत्यर्थः ।

भावार्थः—हे प्रशस्तहृदये ! यस्मात् अर्थकामपराङ्मुखचित्तया त्वया यौवनोचितान् कामान् पितृगृहसुलभान् अर्थानप्यनादृत्य केवलं धर्म एव साभिप्रायं सेव्यते, तस्मात् धर्मार्थकामानां मध्ये धर्मस्यैव प्राधान्यमिति निश्चयो जात इति भावः ।

भाषा—हे उदारहृदये ! जब कि तुमने अपने पितृगृह में सुलभ अर्थ व काम को त्याग कर केवल धर्म में ही अपना चित्त स्थिर किया, तब यह बात तो सिद्ध हो गई कि धर्म अर्थ तथा काम इन तीनों में धर्म ही श्रेष्ठ है ।

सम्प्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्तौति—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां सन्नतगात्रि ! सङ्गतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥३९॥

नत गात्रि यह समुचित न है मुझको विगाना जानना ।
है सुजन साप्तपदीन-मैत्री उचित है यह मानना ॥

अन्वयः—आत्मना प्रयुक्तसत्कारविशेषं मां परं सम्प्रतिपत्तुं न अर्हसि । हे सन्नतगात्रि ! यतः मनीषिभिः सतां सङ्गतं साप्तपदीनम् उच्यते ।

व्याख्या—आत्मना = स्वेन, प्रकारणाऽनुरोधात् त्वयेत्यर्थः । प्रयुक्तसत्कारविशेषं = कृतपूजाऽतिशयं, मां, परम् = अनात्मीयं, सम्प्रतिपत्तुम् = अवगन्तुं, न अर्हसि = न योग्याऽसि । हे सन्नतगात्रि = हे सन्नताऽङ्गि ! यतः = यस्मात् कारणात्, मनीषिभिः = विद्वद्भिः, सतां = सज्जनानां, सङ्गतं = सख्यं, साप्तपदीनं = सप्तपदोच्चारणसाध्यम् , उच्यते = कथ्यते । तच्च सख्यमावयोः त्वत्कृतसत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—प्रयुक्तसत्कारविशेषं = सत्कारस्य विशेषः सत्कारविशेषः, प्रयुक्तः सत्कारविशेषः यस्य सः प्रयुक्तसत्कारविशेषः, तं प्रयुक्तसत्कारविशेषं । हे सन्नतगात्रि—सम्यक् नतं सन्नतं, गतिसमासः । सन्नतं गात्रं यस्याः सा सन्नतगात्री, तत्स-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म्बुद्धौ हे सन्नतगात्रि ! "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति ङीप् । मनीषिभिः= मनस ईषिणः मनीषिणः, तैः मनीषिभिः । शकन्ध्वादित्वात्साधुत्वम् । "धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः" इत्यमरः । साप्तपदीनं=सप्तभिः पदैः अवाप्यते इति साप्तपदीनं, "साप्तपदीनं सख्यम्" इति निपातनात्साधुत्वम् । "सख्यं साप्तपदीनं स्यात्" इत्यमरः ।

भावार्थः—हे सुन्दरगात्रि ! यतः सज्जनानां परस्परं सख्यं सङ्गममात्रादेव भवतीति मनीषिभिरुच्यते, ततः त्वत्कृतसत्कारविशेषोऽहं त्वदीय एव सञ्जातः, तस्मान्न परत्वेन कल्पनीयः, अपि तु त्वत्परिवारजनत्वेनैवाहं त्वया परिकल्पनीय इति भावः ।

भाषा—हे सुन्दरि ! मनीषिओं का कहना है कि सज्जनों का प्रथम समागम से ही परस्पर के प्रति बन्धुत्व हो जाता है । अतः तुम्हारे सत्कार से ही मैं भी तुम्हारा बन्धु बन गया हूँ ।

कुशलप्रश्नादावसन्नतस्यास्य सख्यप्रतिपादनस्य फलमाह—

अतोऽत्र किञ्चिद्भवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टमनास्तपोधने ! न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

द्विज भाव से कर धृष्टता कुछ पूछना हूँ चाहता ।
यदि गोपनीय न बात है तो हे उमे ! मुझको बता ॥

अन्वयः—हे तपोधने ! अतः अत्र बहु क्षमां भवतीं द्विजातिभावात् उपपन्नचापलः अयं जनः किञ्चित् प्रष्टुमनाः अस्ति, रहस्यं न चेत् प्रतिवक्तुम् अर्हसि ।

व्याख्या—हे तपोधने=हे नियमधने, अतः=अस्मात्,सख्याद्धेतोरित्यर्थः। अत्र=इह, बहुक्षमां=बहुलोक्तिसहां, यद्वा क्षमावतीं, भवतीं=त्वां, द्विजातिभावात्=ब्राह्मणत्वात्, उपपन्नचापलः=सुलभधाष्टर्यः, अयं जनः=एष मनुष्यः, अहमित्यर्थः । किञ्चित्=किमपि, प्रष्टुमनाः=प्रष्टुकामः, अस्तीति शेषः । रहस्यं=गोप्यं, न चेत्=न यदि, प्रतिवक्तुं=प्रत्युत्तरं दातुम्, अर्हसि=योग्याऽसि ।

व्युत्पत्तिः—हे तपोधने=तप एव धनं यस्याः सा तपोधना, तत्सम्बुद्धौ हे तपोधने । बहुक्षमां=बहून् क्षमते इति बहुक्षमा, तां बहुक्षमां, यद्वा बह्व्यः क्षमाः यस्याः सा बहुक्षमा तां बहुक्षमां । द्विजातिभावात्=द्वे जाती=जन्मनी, यस्य स द्विजातिः, तथा च भगवान्मनुराह—

"मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ।" इति । १-१६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विजातेर्भावः द्विजातिभावः, तस्मात् द्विजातिभावात् । उपपन्नचापलः= चपलस्य भावः चापलम्' उपपन्नं चापलं यस्य स उपपन्नचापलः । प्रष्टुमनाः= प्रष्टुं मनो यस्य स प्रष्टुमनाः, प्रष्टुमिति "प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्" इति धातोस्तुमुन्, तस्य बहुव्रीहौ "तुं काममनसोरपि" इति मकारलोपः । रहस्यं = रहसि भवं रहस्यं, "तत्र भव" इति भवाऽर्थे यत् ।

भावार्थः—हे तपोधने ! सख्यात् सञ्जातविस्रम्भो ब्राह्मणत्वात् सुलभधाष्टर्यो-ऽहं क्षमावतीं त्वां तपोविषये किमपि प्रष्टुकामोऽस्मि । मया प्रष्टुमिष्टं वक्ष्यमाण विषयमत्यन्तगोपनीयं न चेत् प्रतिबोधयितुं योग्यासीति भावः ।

भाषा—हे तपस्विनि ! उस बन्धुत्व के बलपर ही ब्राह्मण सुलभ धृष्टता के कारण तुम को तपस्या के सम्बन्ध में कुछ पूछना चाहता हूं । मेरा प्रश्न यदि अतिशय गोपनीय न हो तो प्रत्युत्तर दे सकती हो ।

पार्वत्या ऐहिकफलाकाङ्क्षानिराकरणपूर्वकं स्वजिज्ञासितस्यार्थस्य तर्कगोचरत्वमाह—

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ? ॥४१॥

नव वय मनोहर वपु प्रजापति वंश में जन्मी अहो ।
अब चाहिये क्या किस लिये यह तप तुम्हारा है कहो ॥

अन्वयः—प्रथमस्य वेधसः कुले प्रसूतिः, वपुः त्रिलोकसौन्दर्यम् इव उदि-तम्, ऐश्वर्यसुखम् अमृग्यम्, वयः नवम्, अतः परं किं तपःफलं स्यात् ? वद ।

व्याख्या—प्रथमस्य = पूर्वस्य, प्रधानस्य वा, वेधसः = प्रजापतेः, ब्रह्मण इत्यर्थः । कुले=वंशे, प्रसूतिः=उत्पत्तिः, "यज्ञाऽर्थं हि मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः" इति ब्रह्मपुराणवचनात् । वपुः = शरीरं, त्रिलोकसौन्दर्यम् इव = भुवनत्रयसुन्दर-त्वम् इव, उदितं = समाहृतम् । ऐश्वर्यसुखं=सम्पत्सुखम् , अमृग्यम् = न अन्वे-षणीयं, किन्तु सिद्धमेवेत्यर्थः । वयः = अवस्था, नवं = नूतनं, तारुण्यमित्यर्थः । अतः परम् = अस्मादन्यत्, किं, तपःफलं = तपःपरिणामः, स्यात् = भवेत्, वद = ब्रूहि, अस्ति चेदिति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—प्रथमस्य = "आदौ प्रधाने प्रथम" इत्यमरः । त्रिलोकसौन्द-र्यम् = सुन्दरस्य भावः सौन्दर्यं, ष्यञ्प्रत्ययः । त्रयाणां लोकानां सौन्दर्यं त्रिलोक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सौन्दर्यं, "तद्धिताऽर्थोत्तरपदसमाहारे च" इति उत्तरपदसमासः । ऐश्वर्यसुखम् = ईश्वरस्य भावः कर्म वा ऐश्वर्यं, "विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा" इत्यमरः । ऐश्वर्यस्य सुखम् ऐश्वर्यसुखम् । अमृग्यं = न मृग्यम् अमृग्यं । नवं = "प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः" इत्यमरः । तपःफलं = तपसः फलं तपःफलम् ।

भावार्थः—आदिब्रह्मणो वंशे तवोद्भवः, पञ्चभूतरूपमुपादानमपहाय लोकत्रये विद्यमानं सौन्दर्यसारमात्रमुपादाय, तेनैव निर्मितमिव प्रतीयमानं तव शरीरमस्ति, दानोपभोगादिलक्षणं धनसुखमपि तव स्वतः सिद्धम् , प्रारब्धमात्रं यौवनञ्चास्ति, पूर्वोक्तादस्मदुपन्यस्तादन्यदस्य तपसः प्रयोजनं किं स्यादिति मे विचारमार्गं नारोहति, अस्ति चेत् वदेति भावः ।

भाषा—आदि ब्रह्मा के वंश में तुम्हारा जन्म है । तुम्हारा शरीर इतना सुन्दर है कि मालूम होता है । यह पञ्च भूतों से निर्मित न कर तीनों लोक की सुन्दरता की समष्टि से ही निर्मित किया गया है । दान एवं उपभोगादि लक्षण युक्त धन सुख तो तुम्हारा स्वतः सिद्ध है । यौवन तो केवल तुम्हारा आरम्भ मात्र हुआ हैं । यह सब होते हुए भी पुनः तपस्या करने का क्या प्रयोजन है, सो कहो ।

नन्वनिष्टाऽवाप्त्या बाल्येऽपि तपश्चरणं सम्भवत्येव, यथा ध्रुवादीनामित्याशङ्क्य परिहरति—

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा, न दृश्यते तच्च कृशोदरि ! त्वयि ॥४२॥

पति कृत महान अनिष्ट से भी मानिनी तप से नता ।
वह भी अपार विचार करने से न तुझ में दीखता ॥

अन्वयः—दुःसहात् अनिष्टात् अपि मनस्विनीनाम् ईदृशी प्रतिपत्तिः भवति नाम । हे कृशोदरि ! विचारमार्गप्रहितेन चेतसा तत् च त्वयि न दृश्यते ।

व्याख्या—दुःसहात् = सोढुमशक्यात् , अनिष्टात् अपि = अप्रियात् अपि, भर्त्रादिकृतादित्यर्थः । मनस्विनीनां = मानिनीनाम् , ईदृशी = एतादृशी, प्रतिपत्तिः = प्रवृत्तिः, भवति नाम । हे कृशोदरि = हे तनूदरि ! विचारमार्गप्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हितेन = विचारवर्त्मप्रेषितेन, चेतसा = चित्तेन, तत् च = पूर्वोक्तमनिष्टं च, त्वयि= भवत्यां, न दृश्यते = न प्रतीयते ।

व्युत्पत्तिः—दुःसहात्=दुःखेन सोढुं शक्यं दुःसहं, तस्मात् दुःसहात् । खल्प्रत्ययः । अनिष्टात्=न इष्टम् अनिष्टं, तस्मात् अनिष्टात् । मनस्विनीनां = प्रशस्तं मनः अस्ति आसां ता मनस्विन्यः, तासां मनस्विनीनां । मनःशब्दात् प्राशस्त्येऽर्थे "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्ययः, तदन्तात्स्त्रीत्व-विवक्षायां ङीप्प्रत्ययः । प्रतिपत्तिः="प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये" इति केशवः । नामपदमिदं सम्भावनायां वर्तते । हे कृशोदरि=कृशम् उदरं यस्याः सा कृशोदरी, तत्सम्बुद्धौ हे कृशोदरि, "अम्बाऽर्थनद्योर्ह्रस्वः" इति ह्रस्व-त्वम् । विचारमार्गप्रहितेन=विचारस्य मार्गः विचारमार्गः, तस्मिन् प्रहितं विचार-मार्गप्रहितं, तेन विचारमार्गप्रहितेन । चेतसा="चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः ।

भावार्थः—हे कृशोदरि ! परैः सम्पादितादनिष्टादपि मानिनीनामत्यन्तदु-श्चरतपश्चरणसम्भावना भवति, किन्तु तदनिष्टमपि त्वयि स्यादिति मे मनोविचार-गोचरं नाधिगच्छति, अस्ति चेत् वदेति भावः ।

भाषा—हे कृशोदरि ! दूसरों के अनिष्ट साधन करने पर मानिनी स्त्रियां भी कभी कभी दुस्तर तपस्या करती हैं । परन्तु मेरे विचार से तुम पर वैसे अनिष्ट होने की सम्भावना भी तो नहीं प्रतीत होती है ।

अनिष्टप्राप्त्यनुपपत्तिमेव हेतुत्रयेण प्रतिपादयति—

अलभ्यशोकाऽभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रू ! कुतः पितुर्गृहे ?
पराऽभिमर्शो न तवाऽस्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

दुख शोक योग्य न तन पिता-घर में अवज्ञा भी नहीं ।
अन्याक्रमण भी है न मणि हित हाथ अहि-शिर पर कहीं ॥

अन्वयः—हे सुभ्रु ! इयम् आकृतिः अलभ्यशोकाऽभिभवा । पितुः गृहे विमानना कुतः ? पराऽभिमर्शः तव न अस्ति । पन्नगरत्नसूचये करं कः प्रसारयेत् ।

व्याख्या—सुभ्रु=हे शोभनभ्रूयुक्ते, पार्वतीत्यर्थः । इयम्=तवेत्यर्थः । आकृतिः= आकारः, मूर्तिरित्यर्थः । अलभ्यशोकाऽभिभवा=अप्राप्यमन्युतिरस्कारा, दृश्यते इति शेषः । पितुः=जनकस्य, गृहे=गेहे, विमानना=अपमानः, कुतः=कस्मात्;

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवतीति शेषः। न सम्भाव्यते एवेत्यर्थः। पराऽभिमर्शः=परधर्षणं, तव=ते, न अस्ति=न वर्तते, पन्नगरत्नसूचये=सर्पमणिप्राप्त्यै, करं=हस्तं, कः, प्रसारयेत्=प्रसारितं कुर्यात्, न कोऽपीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—हे सुभ्रु=शोभना भ्रूर्यस्याः सा सुभ्रूः, तत्सम्बुद्धौ हे सुभ्रु,

अत्र भ्रूशब्दस्य उवङ्स्थानीयत्वात् "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् ' अम्बाऽर्थनद्योर्ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित्।

अन्ये तु "अप्राणिजातेश्चारज्वादीनाम्' इत्यत्र "अलाबूः' "कर्कन्धूः" इत्युकाराऽन्तादपि ऊङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकारः। एतस्मादेव ज्ञापकात् क्वचित् ऊकारान्तस्याऽपि ऊङन्तत्वान्नदीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः। अत एवाऽऽह वामनः—"ऊकारादप्यूङ्प्रकृतेः" इति।

कतिपये सामान्ये नपुंसकत्वमाश्रित्य कथञ्चित् समादधुः।

अलभ्यशोकाऽभिभवा=लब्धुं योग्यः लभ्यः, "डुलभष् प्राप्तौ" इति धातोः "पोरदुपधात्" इति यत्। न लभ्यः अलभ्यः। शोकेन=भर्त्रांद्यवमानजेन दुःखेन, अभिभवः, शोकाऽभिभवः। अलभ्यः शोकाऽभिभवः यस्या सा अलभ्यशोकाभिभवा। पराऽभिमर्शः=परस्य अभिमर्शः पराभिमर्शः, पन्नगरत्नसूचये=पन्नं=पतितं, गच्छतीति पन्नगः, "सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्" इति डप्रत्ययः। पन्नमिति पद्यतः क्तान्तं क्रियाविशेषणम्। "उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाऽशनः" इत्यमरः। पन्नगस्य रत्नं पन्नगरत्नं, तस्य सूचिः पन्नगरत्नसूचिः, तस्यै पन्नगरत्नसूचये "क्रियाऽर्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी।

अत्र पार्वत्या महाभाग्ययोग्यवत्त्वं, वन्धुजनमध्यवर्तित्वं, पितृगौरवात् पराऽनभिभवनीयत्वं चेति त्रयो हेतवोऽनिष्टप्राप्त्यभावे प्रतिपादिताः। तस्मान्न तवेदं तपश्चरणमनिष्टप्राप्तिहेतुकमिति सिध्यति।

भावार्थः—हे सुन्दरि। इयं तवाकृतिः सम्भावनीयदुःखपरिभवा न प्रतिभाति। भर्तृगृहवर्तिनीनां मानिनीनां सपत्न्यादिसकाशाद्दुःखं सम्भाव्येत, किन्तु सकलबन्धुजनपरिपूर्णपितृगृहवर्तिन्याः स्निग्धायास्तव दुखं परस्मात् कथं सम्भाव्यते। किञ्च तथाविधप्रतापयुक्तस्य पर्वतचक्रवर्तिनो हिमालयस्य कन्यायास्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परकृतवलात्कारस्पर्शोऽपि नैव सम्भाव्यते । जिजीविषुः कः पुमान् सर्पफणामणिसमाहरणाय हस्तमपि प्रसारयेत् , न कोऽपीति भावः ।

भाषा—हे सुन्दरि ! तुम को देखने से ऐसा मालूम तो नहीं होता है कि उस प्रकार की कोई आपत्ति तुम पर है। पति के गृह मे मानिनी स्त्री का सपत्नीओं से कुछ दुःख पाना सम्भव है । परन्तु तुम तो अपने पिता की प्यारी कुमारी पुत्री हो । फिर भी तुम पर किसी ने वलात्कार किया, ऐसी भी आशङ्का नहीं कि जा सकती, क्यों कि तुम्हारा पिता पर्वतराज चक्रवर्ती प्रबल प्रतापी हिमालय है। किसे इतनी हिम्मत है कि विषैले सर्प के फणरत्न को हाथ से पकड़े ।

यस्मादिदं तपश्चरणमिष्टावाप्त्यर्थं न भवति, नाप्यनिष्टपरिहारार्थं, तस्मात् निरभिसन्धिकतपश्चरणमेवात्रावशिष्यते । तत्तु पूर्वमेव किञ्चिदाशङ्क्य परिहृतमपीदानीमुपपत्तिकथनद्वारा स्वावसरे निराकरोति—

किमित्यपास्याऽऽभरणानि यौवने, धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका, विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४३ ॥

यौवन विभूषण त्याग से त्वक ग्रहण से हो इस तरह ।
रजनी अरुण को चाहती आरम्भ निशि में जिस तरह ॥

अन्वयः—हे गौरि ! किमिति यौवने त्वया आभरणानि अपास्य वार्धकशोभि वल्कलं धृतं, प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी अरुणाय कल्पते यदि ? वद।

व्याख्या—हे गौरि=हे पार्वती, किमिति=केन हेतुना, यौवने=तारुण्ये, त्वया=भवत्या, आभरणानि=भूषणानि, अपास्य=त्यक्त्वा, वार्धकशोभि=वृद्धत्वशोभि, वल्कलं=वल्कं, धृतं=धारितं, प्रदोषे=रात्रिमुखे, स्फुटचन्द्रतारका=व्यक्तेन्दुनक्षत्रा, विभावरी=रात्रिः, अरुणाय=सूर्याय, कल्पते यदि=कल्पिता भवति किम्। अरुणं गन्तुं कल्पते किमित्यर्थः । वद=ब्रूहि ।

व्युत्पत्तिः—वार्धकशोभि=वृद्धस्य भावो वार्धकं, मनोज्ञादित्वाद् वुञ्प्रत्ययः, तस्य "युवोरनाकौ" इत्यकादेशः। वार्धके शोभते इति वार्धकशोभि । प्रदोषे="प्रदोषो रजनीमुखम्" इत्यमरः । स्फुटचन्द्रतारका=चन्द्रश्च तारकाश्च चन्द्रतारकाः, स्फुटाः चन्द्रतारकाः यस्यां सा स्फुटचन्द्रतारका, अरुणाय="क्रियाऽर्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी ।

भावार्थः—तारुण्योचितानि मुक्ताकलापादीनि भूषणानि परित्यज्य स्थविर-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावोचितमिदं तरुवल्कलं त्वया किमिति परिगृहीतमस्ति। यदि दीप्यमानशशाङ्क नक्षत्रा रात्रिः सायंसन्ध्यायामेवारुणं गन्तुमर्हति, तर्हि वदेति भावः।

भाषा—तुम तरूणी हो, तरूणोचित मुक्ताकलापादि आभूषण ही तुम्हें पहिनना चाहिये। किन्तु उन सब को छोड़ कर बुढ़ापे में पहिनने योग्य तरुवल्कल का तुमने क्यों स्वीकार किया, प्रारम्भिक रात्री की शोभा चन्द्र और नक्षत्र से ही बढ़ती है, प्रभात समय के बालारुण से नहीं।

अथान्यत् किमपि तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाह—

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः, पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः।
अथोपयन्तारमलं समाधिना, न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥४५॥

वर चाहती तो श्रम वृथा सुर भूमि जनक प्रदेश है।
जन ढूढ़ते मणि को न जन को ढूंढ़ता रत्नेश है॥

अन्वयः—दिवं प्रार्थयसे यदि, तर्हि श्रमः वृथा, तव पितुः प्रदेशाः देवभूमयः। अथ उपयन्तारं प्रार्थयसे, तर्हि समाधिना अलं, रत्नं न अन्विष्यति, हि तत् मृग्यते।

व्याख्या—दिवं=स्वर्गं, प्रार्थयसे यदि=कामयसे चेत्, तर्हि श्रमः=परिश्रमः, तपश्चरणप्रयास इत्यर्थः। वृथा=निष्फलः, तव=त्वदीयस्य, पितुः=जनकस्य, हिमवत इत्यर्थः। प्रदेशाः=स्थानानि, देवभूमयः=स्वर्गपदाऽर्थाः। अथ=पक्षान्तरे, उपयन्तारं=वरं, प्रार्थयसे=अपेक्षसे. तर्हि, समाधिना=तपसा, अलं। न कर्तव्यमित्यर्थः, हि=यस्माद्धेतोः, रत्नं=मणिः, न अन्विष्यति=न मृगयते, ग्रहीतारमिति शेषः। अपि तु, तत=रत्नं, मृग्यते=अन्विष्यते, ग्रहीतृभिरिति शेषः।

व्युत्पत्तिः—दिवं="सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्" इत्यमरः। देवभूमयः—देवानां भूमयः देवभूमयः, उपयन्तारम्=उपयच्छतीति उपयन्ता, तम् उपयन्तारं, तृच्प्रत्ययः। समाधिना अलं="निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया।

अत्र सर्वप्रार्थनीयरत्नकर्तृकान्वेषणप्रतिषेधेन तत्सदृशः पार्वतीकर्तृकवरप्रार्थनाप्रतिषेधः प्रतीयत इति सादृश्यादप्रस्तुतप्रशंसेयम्। रत्नस्य स्वजातिश्रेष्ठत्वे पुनरर्थान्तरन्यासः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—अनेन तपसा त्वं यदि स्वर्गमपेक्षसे, तर्हि तवायं प्रयासो व्यर्थ एव । तव जनकस्य हिमालयस्य प्रदेशाः स्वर्गाः सन्ति । एवञ्च स्वर्गस्थितानां स्वर्गप्राप्त्यपेक्षा न सम्भवति । किञ्च पतिप्राप्त्यर्थं तपश्चरणं क्रियते चेत् , तपो न कर्तव्यम् , तथाहि—सर्वप्रार्थनीयं हीरकादिरत्नमात्मधारणयोग्यं पुरुषं नान्वेषयति, किन्तु सर्वैरात्मलाभार्थं तद्रत्नमेव सर्वदाऽन्विष्यते इति भावः ।

भाषा—यदि तुम स्वर्ग प्राप्ति के हेतु तपस्या करती हो, तो तुम्हारा यह प्रयत्न व्यर्थ है । क्यों कि स्वर्ग प्रदेश तुम्हारे पिता हिमालय का ही अन्तर्भूत है । यदि योग्य पति के प्राप्ति के हेतु तपस्या करती हो, तो भी तपस्या व्यर्थ ही है । क्यों कि रत्नादि पदार्थ ग्राहकों की खोंज मे नही रहतें । बल्की सब लोग ही रत्नादि पदार्थ को खोंजते है ।

इत्थं निजहृदयवर्तिनः परमार्थसतो वस्तुनः प्रसङ्गेन सञ्जातदीर्घनिश्वासादिविक्रियां पार्वतीमुपलभ्य तमेव परमार्थं किमपि प्रकाशयति—

निवेदितं निश्वसितेन सोष्मणा, मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते, भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥४६॥

सन्देह है तो भी गरम निश्वास सूचित कर रहा ।
तव है न प्रार्थयितव्य कैसे कठिन प्रार्थित है महा ॥

अन्वयः—सोष्मणा निश्वसितेन निवेदितं, मनस्तु मे संशयम् एव गाहते, ते प्रार्थयितव्यः एव न दृश्यते, प्रार्थितदुर्लभः कथं भविष्यति ।

व्याख्या—सोष्मणा = उष्णेन, निश्वसितेन = निश्वासवायुना, निवेदितं = सूचितं । तथाऽपि, मनस्तु = चित्तं तु, मे = मम, संशयम् एव = सन्देहम् एव, गाहते = प्राप्नोति । कुतः—ते = तव, प्रार्थयितव्यः एव = प्रार्थयितुम् अर्हं एव, न दृश्यते = न अवलोक्यते । प्रार्थितदुर्लभः = याचितदुष्प्राप्यः, कथं = केन प्रकारेण, भविष्यति = भविता, नाऽस्त्येवेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—सोष्मणा = ऊष्मणा सहितं सोष्म, तेन सोष्मणा = इष्टानवाप्तिसन्तापोष्णेनेत्यर्थः । संशयम् = "विचिकित्सा तु संशयः । सन्देहद्वापरौ च" इत्यमरः । ते = "कृत्यानां कर्तरि वा" इति षष्ठी । प्रार्थयितव्यः = प्रार्थयितुं योग्यः प्रार्थयितव्यः । प्रार्थितदुर्लभः = दुःखेन लब्धुं शक्यः दुर्लभः, खल्प्रत्ययः । प्रार्थितश्चाऽसौ दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—यद्यपि तव सन्तापोष्णदीर्घनिश्वासानुमानेन वरप्रार्थनमेव तपःकारणमिति मया सम्यगवगतम्। तथापि तत्रोपपत्तिलेशस्याप्यभावाद् मनो मे निश्चयं नोपलभते। यतः सर्वप्रार्थनीयया त्वया प्रार्थयितव्यः कश्चित्पुरुषो लोकत्रयेऽपि नोपलभ्यते। अपि च यदि कदाचित् कश्चित् त्वया प्रार्थितो भवेत, तर्हि तस्य भाग्यातिशय एव तत्र हेतुरिति कुतस्तस्य प्रार्थितदुर्लभत्वम्। ततो न तदर्थं तव तपश्चरणोपपत्तिरिति भावः ।

भाषा—तुमने जो लम्बी सांस ली, इससे अनुमान करता हूँ कि योग्य वर प्राप्ति की अभिलाषा ही इस तपस्या का कारण है। परन्तु वह भी मुझे युक्ति युक्त प्रतीत नहीं होता है। क्यों कि तुम ही सब की प्रार्थना की वस्तु हो, फिर तुम्हारा प्रार्थित कोई पुरुष दुर्लभ होना, यह तीनों लोक में असम्भव है।

अथ पतिप्रार्थनमेव तपश्चरणफलमवधार्य तया प्रार्थ्यमानं वरमुपालभते—

अहो! स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा, चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः, कपालदेशे कलमाऽग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

अभिलषित वह वर कठिन है तव चाह जो करता नहीं।
पीली जटाओं की अहो परवाह है रखता नहीं ॥

अन्वयः—अहो! तव ईप्सितः युवा कः अपि स्थिरः। यः चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते कपोलदेशे श्लथलम्बिनीः कलमाऽग्रपिङ्गलाः जटाः उपेक्षते।

व्याख्या—अहो = आश्चर्यं, तव = भवत्याः, ईप्सितः = प्राप्तुम् इष्टः, युवा = तरुणः, कोऽपि = कश्चिदपि, स्थिरः = कठिनः, वर्तते इति शेषः। यः = युवा, चिराय = चिरात्प्रभृति, कर्णोत्पलशून्यतां गते = श्रुतिकुवलयराहित्यं प्राप्ते, कपोलदेशे = गण्डस्थले, श्लथलम्बिनीः = शिथिलाऽवस्रंसिनीः, कलमाऽग्रपिङ्गलाः = शालिविशेषाऽग्रकपिलाः, जटाः = सटाः, उपेक्षते = उपेक्षां करोति।

व्युत्पत्तिः—युवा = "वयस्थस्तरुणो युवा" इत्यमरः। चिराय = "चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिराऽर्थकाः" इत्यमरः। कर्णोत्पलशून्यतां = कर्णयोः उत्पले कर्णोत्पले, ताभ्यां शून्यः कर्णोत्पलशून्यः, तस्य भावः कर्णोत्पलशून्यता, तां कर्णोत्पलशून्यतां। कपोलदेशे = कपोलस्य देशः कपोलदेशः, तस्मिन् कपोलदेशे। श्लथलम्बिनीः = लम्बन्ते इति लम्बिन्यः, श्लथाश्च ता लम्बिन्यः श्लथलम्बिन्यः, ताः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्लथलम्बिनीः । कलमाऽग्रपिङ्गलाः = कलमानाम् अग्राणि कलमाऽग्राणि, तानि इव पिङ्गलाः कलमाऽग्रपिङ्गलाः, ताः ।

भावार्थः—आश्चर्यं, त्वयाभिलष्यमाणो युवत्वाभिमानवञ्चितः कश्चन पुरुषोऽतीव कठोरः प्रतिभाति । यश्चिरात्प्रभृति कर्णाभरणरहिते तव गण्डप्रदेशे बन्धनशैथिल्येन लम्बमानाः शालिशूकरक्तवर्णाः प्रत्यक्षेणैव लक्ष्यमाणास्तव जटाः समुपेक्षते, सरभसमागत्य स्वकराभ्यामेव न वध्नातीति भावः ।

भाषा—आश्चर्य की बात है कि तुम जिस युवक को चाहती हो, वह दाम्भिक युवक बहुत ही निर्दय मालूम होता है । जो कि बहुत दिनों से कर्णभूषणरहित तुम्हारे कपोल पर लम्बमान इन जटाओं की उपेक्षा करता है ।

पाषाणादिवदचेतन एवायं त्वदीप्सितो वर इति यदुक्तं तदेवोपपादयति—

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाऽङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा स चेतसः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥

रवि तेज से व्रत से बनी दिन–चन्द्र रेखा सी अहो ।
लखकर तुझे किसका न चित्त होगा महा व्याकुल अहो ॥

अन्वयः—मुनिव्रतैः अतिमात्रकर्शितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदां दिवा शशाऽङ्कलेखाम् इव त्वां पश्यतः सचेतसः कस्य मनः न दूयते ।

व्याख्या—मुनिव्रतैः = ऋषिनियमैः, चान्द्रायणादिभिरित्यर्थः । अतिमात्रकर्शिताम् = अत्यन्तकृशीकृतां, दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदां = सूर्यदग्धाऽलङ्कारस्थानां, दिवा = दिवसे, शशाऽङ्कलेखाम् इव = चन्द्ररेखाम् इव, त्वां = भवतीं, पश्यतः = अवलोकयतः, सचेतसः = सहृदयस्य, कस्य = पुंसः, मनः = चित्तं, न दूयते = न परितप्यते । अपि तु सर्वस्यैव चित्तं परितप्यते इत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—मुनिव्रतैः = मुनीनां व्रतानि मुनिव्रतानि, तैः मुनिव्रतैः, अतिमात्रकर्शिताम् = अतिमात्रं यथा तथा, कर्शिता अतिमात्रकर्शिता, ताम् अतिमात्रकर्शितां । दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदां = दिवा करोति इति दिवाकरः, टप्रत्ययः । "भास्कराऽहस्करब्रध्नप्रभाकरदिवाकराः" इत्यमरः । विभूषणानाम् आस्पदानि विभूषणास्पदानि, दिवाकरेण = सूर्येण, आप्लुष्टानि=श्यामिकृतानि, विभूषणास्पदानि यस्याः सा दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदा, तां दिवाकराऽऽप्लुष्टविभूषणास्पदां, शशाऽङ्कलेखाम् = शशः अङ्कः यस्य स शशाऽङ्कः, तस्य लेखा शशाऽङ्कलेखा, तां शशा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽङ्कलेखां । पश्यतः=पश्यतीति पश्यन्, तस्य पश्यतः । शतृप्रत्ययः । सचेतसः=चेतसा सहितः सचेताः, तस्य सचेतसः । दूयते="दूङ्परितापे" इति धातोर्लट् ।

भावार्थः—तपोभिरत्यन्तकृशीकृतां सूर्यदग्धाभरणस्थानामहनि परिधूसरां चन्द्रलेखामिव भवतीमवलोकयतः कस्य सचेतनस्य हृदयं न परितप्यते, अपि तु सर्वस्यापि परितप्यत एवेति भावः ।

भाषा—ऐसा कौन सचेतन जीव इस पृथ्वी पर होगा, जो दिन में तेजहीन चन्द्रमा की भांति, तपस्या के कष्ट से दुबले तुम्हारे इस शरीर को देख कर परिताप नहीं करेगा ?

अथ तमेव वरं प्रकारान्तरेणोपालभते—

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुराऽवलोकिनः ।
करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥४६॥

प्रिय को तुम्हारे कान्ति मद से अमित वञ्चित जानता ।
होता मुखातिव तव न उसको दीन मैं हूँ मानता ॥

अन्वयः—तव प्रियं सौभाग्यमदेन वञ्चितम् अवैमि । यः चतुराऽवलोकिनः अरालपक्ष्मणः अस्य चक्षुषः आत्मीयं वक्त्रं चिरं लक्ष्यं न करोति ।

व्याख्या—तव=भवत्याः, प्रियं=वल्लभं, सौभाग्यमदेन=सौन्दर्यगर्वेण, वञ्चितं=विप्रलब्धम्, अवैमि=वेद्मि, यः=प्रियः, चतुराऽवलोकिनः=मधुरदर्शिनः, अरालपक्ष्मणः=कुटिलरोम्णः, अस्य=त्वदीयस्य, चक्षुषः=नेत्रस्य, आत्मीयं=स्वीयं, वक्त्रं=मुखं, चिरं=वहुकालपर्यन्तं, लक्ष्यं=विषयं, न करोति=न विदधाति, दृष्टिपथं न करोतीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—प्रियं=प्रीणातीति प्रियः तं प्रियं । सौभाग्यमदेन=सुभगस्य भावः कर्म वा सौभाग्यं, ष्यञ्प्रत्ययः । सौभाग्यस्य मदः सौभाग्यमदः, तेन सौभाग्यमदेन । चतुराऽवलोकिनः=चतुरं यथा तथा, अवलोकते इति चतुराऽवलोकि, तस्य चतुरावलोकिनः । अरालपक्ष्मणः=अरालानि पक्ष्माणि यस्य तत् अरालपक्ष्म, तस्य अरालपक्ष्मणः । "अरालं वृजिनं जिह्मम्" इत्यमरः । आत्मीयम्=आत्मन इदम् आत्मीयं, तत्, लक्ष्यं=लक्षितुं योग्यं लक्ष्यं, तत् ।

भावार्थः—त्वया प्रियत्वेन सङ्कल्पितं पुरुषं स्वकीयसौन्दर्यगर्वेण विप्रलब्धं कल्पयामि । यः पुरुषः सुन्दरदर्शनस्य कुटिलरोम्णोऽस्य त्वदीयस्य नेत्रस्य स्वं मुखं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चिरं दृष्टिपथं न करोति । यद्यसौ सौन्दर्यमदगर्वितो नाभविष्यत्, तर्हि लोकोत्तरगुणमेतत् भवदीयं नेत्रमनवरतं तन्मुखावलोकनपरमेवाभविष्यदिति भावः ।

भाषा—जिस पुरुष को तुम अपना पति समझती हो, मालूम होता है कि वह अपने सौन्दर्य के व्यर्थ घमंड में है । नहीं तो इस कुटिल भौं युक्त तुम्हारे सुन्दर नयन के सामने वह सदा के लिये अपने को विसर्जित कर देता ।

अथ तमेव वरं पृच्छति—

कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि ! विद्यते ममाऽपि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।
तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥५०॥

कब तक करोगी तप उमे ! मम अर्ध तप ले लो अहो ।
अभिलषित वर लो प्राप्त कर पर कौन वह वर है कहो ॥

अन्वयः—हे गौरि ! कियत् चिरं श्राम्यसि ? मम अपि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः विद्यते । तदर्धभागेन काङ्क्षितं वरं लभस्व । तं साधु वेदितुम् इच्छामि ।

व्याख्या—हे गौरि=हे पार्वति !, कियत्=किं प्रमाणकं, किमवधिकमित्यर्थः । चिरं=वहुकालपर्यन्तं, श्राम्यसि=श्रमं करोषि, तपस्यसीत्यर्थः । मम अपि=मामकम् अपि, पूर्वाश्रमसञ्चितं=प्रथमाश्रमसम्पादितं, तपः, विद्यते=वर्तते, तदर्धभागेन=तदर्धांशेन, काङ्क्षितम्=इष्टं, वरम्=उपयन्तारं, लभस्व=प्राप्नुहि । तं=वरं, साधु=सम्यक् क्रि० वि०, वेदितुं=ज्ञातुम् इच्छामि=वाञ्छामि ।

व्युत्पत्तिः—कियत्=किं परिमाणम् अस्य कियत् तत्, "किमिदंभ्यां वो घः" इति वतुप्, वस्य च घः । कियत् चिरं="कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । पूर्वाऽऽश्रमसञ्चितं=पूर्वश्चाऽसौ आश्रमः पूर्वाश्रमः, ब्रह्मचर्याऽऽश्रम इत्यर्थः । तस्मिन् सञ्चितं पूर्वाश्रमसञ्चितं, तदर्धभागेन=अर्धश्चासौ भागः अर्धभागः, तस्य अर्धभागः, तदर्धभागः तेन तदर्धभागेन, काङ्क्षितं=काङ्क्षा सञ्जाता यस्य स काङ्क्षितः, तं काङ्क्षितम्, इतच्प्रत्ययः । "इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः" इत्यमरः । यद्वा निष्ठायां क्तप्रत्ययः ।

भावार्थः—हे गौरि ! त्वं किमवधिकं तपस्यसि । अलमनेन श्रमेण, ममापि ब्रह्मचर्याश्रमार्जितं वहु तपो वर्तते, तस्य तपसः समप्रविभागरूपेणांशेनाभिलषितं भर्तारं प्राप्नुहि । किन्तु त्वया मनसा सञ्चिन्त्यमानं तं भर्तारं सम्यग् ज्ञातुमभिलषामीति तस्य कुलनामनी कथयेति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—हे गौरि ! तुम अधिक तपस्या न करो। ऐसा व्यर्थ श्रम करने की कोई आवश्यकता नहीं है । मैंने भी ब्रह्मचर्याश्रम में वहुत तपस्या की है । उस तपस्या का अर्द्धभाग मैं तुमको प्रदान करता हूं । उसके वल से तुम अपने अभीष्ट पति को पा जाओ । किन्तु मैं तुम्हारे उस पति के नाम को जानना चाहता हूं ।

इत्थं तेन ब्रह्मचारिणा वञ्चितायाः पार्वत्यास्तदनुगुणां प्रवृत्तिमाह—

इति प्रविश्याऽभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तिताऽनञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥

द्विज से न बोल सकी सखी से वर जताने के लिये ।
कज्जल रहित दृग से कहा हर को वताने के लिये ॥

अन्वयः—इति द्विजन्मना प्रविश्य अभिहिता सा मनोगतं शंसितुं न शशाक । अथो परिपार्श्ववर्तिनीं वयस्यां विवर्तिताऽनञ्जननेत्रम ऐक्षत ।

व्याख्या—इति=इत्थं, द्विजन्मना=द्विजेन, ब्रह्मचारिणेत्यर्थः । प्रविश्य=अन्तर्गत्वा, आप्तवत् रहस्यमुद्धाव्येत्यर्थः । अभिहिता=उक्ता, सा=पार्वती, मनोगतं=हृदयस्थं, वरमित्यर्थः, शंसितुं=सूचयितुं, वक्तुमित्यर्थः । न शशाक=समर्था न अभूत्, लज्जयेति शेषः । अथो=अनन्तरं, परिपार्श्ववर्त्तिनीं=समीपविद्यमानां, वयस्यां=सखीं, विवर्तिताऽनञ्जननेत्रं=विचालिताऽकज्जलनयनम्, यथा तथा, ऐक्षत=अद्राक्षीत् ।

व्युत्पत्तिः—द्विजन्मना=द्वे जन्मनी यस्य स द्विजन्मा, तेन द्विजन्मना । मनोगतं=मनसि गतः, मनोगतः, तं मनोगतम् । अथो="मङ्गलाऽनन्तराऽऽरम्भप्रश्नकात्स्न्येंष्वथो अथ" इत्यमरः । परिपार्श्ववर्तिनीं=परिपार्श्वे वर्तते तच्छीला इति परिपार्श्ववर्तिनी, तां परिपार्श्ववर्तिनीं, णिनिप्रत्ययः । तदन्तात् स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप् । वयस्यां=वयसा तुल्या वयस्या. तां वयस्यां, यत्प्रत्ययः । "आलिः सखी वयस्या च" इत्यमरः । विवर्तिताऽनञ्जननेत्रम्=अविद्यमानम् अञ्जनं यस्मिन् तत् अनञ्जनं, व्रतवशात् वर्जितकज्जलमित्यर्थः । विवर्तितम् अनञ्जनं नेत्रं यस्मिन् कर्मणि यथा तथा तत् विवर्तितानञ्जननेत्रम् ।

भावार्थः—इत्थं ब्राह्मणेनान्तः प्रविश्योक्ता लज्जया मनःसङ्कल्पितं पतिं कथयितुमशक्नुवाना सा पार्वती ब्रह्मचारिमुखान्नेत्रमाकृष्य सर्वदासमीपवर्तिसखीमुखावलोकनमात्रेण तां निजमनोरथशंसनाय प्रेरितवतीति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—इस प्रकार ब्राह्मण ने जब उस के हृदय का थाह लगाने के लिये प्रश्न किया, तब पार्वती ने लज्जा के कारण प्रत्युत्तर देने में स्वयं असमर्थ होकर, अपने सङ्कल्पित पति के सम्बन्ध में कहने के लिये सखी की ओर आखों से इशारा किया ।

अथ वयस्यायाः प्रवृत्तिं दर्शयति—

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोध साधो ! तव चेत्कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

बोली सखी हे विप्र ! सुनिये चाहते यदि जानना ।
जिसके लिये तन को तपाया कमल छत्र स्ववपु बना ॥

अन्वयः—तदीया सखी तं वर्णिनम् उवाच । हे साधो ! तव कुतूहलं चेत् निबोध । यदर्थम् एतया अम्भोजम् उष्णवारणम् इव वपुः तपःसाधनं कृतम् ।

व्याख्या—तदीया = पार्वत्याः, सखी = वयस्या, तं = पूर्वोक्तं, वर्णिनं = ब्रह्मचारिणम्, उवाच = अवोचत् । हे साधो = हे विद्वन्, तव = ते, कुतूहलं = कुतुकं, चेत् = यदि, श्रोतुमस्तीति शेषः । तर्हि, निबोध = अवगच्छ, आकर्णयेत्यर्थः । यदर्थं = यत्प्रयोजनम्, एतया = पार्वत्या, अम्भोजं = कमलम्, उष्णवारणम् इव = आतपवारणम् इव, आतपत्रमिवेत्यर्थः । वपुः = शरीरं, तपःसाधनं = नियमोपकरणं, कृतं = विहितम् ।

व्युत्पत्तिः—तदीया = तस्या इयं तदीया, छप्रत्ययः । वर्णिनं = प्रशस्तः वर्णः अस्याऽस्तीति वर्णी, तं वर्णिनं, "वर्णाद् ब्रह्मचारिणि" इति इनिप्रत्ययः । कुतूहलं = "कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्" इत्यमरः । निबोध = "बुध अवगमने" इति भौवादिकाद्धातोर्लोट् । यदर्थं = यस्मै इदं यदर्थं, तत्, यादृशवाञ्छितसिध्यर्थमित्यर्थः । "अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्" इति समासः । अम्भोजम् = अम्भसि जातम् अम्भोजम्, "सप्तम्यां जनेर्डः" इति डप्रत्ययः । उष्णवारणम् = उष्णं वार्यते अनेन इति उष्णवारणं, करणे ल्युट् । तपःसाधनं = तपसः साधनं तपःसाधनम् ।

भावार्थः—पार्वतीसम्बन्धिनी वयस्या तमपरमार्थब्रह्मचारिणमुक्तवती । हे सत्पुरुष ! अस्मिन् विषये तव श्रवणकौतुकञ्चेच्छृणु । अहं तत्सर्वमपि ते कथयामि । यादृशवाञ्छितसिध्यर्थं "दर्शनावघ्राणादिभिरुपभोक्तव्यमत्यन्तसुकुमारं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कमलं केनापि यथातपत्रत्वेन विधीयते" तद्वदनयापि मृदुतरमात्मशरीरमत्यन्त-कठिनशरीरसाध्यस्य तपसः साधनत्वेन परिकल्पितमस्तीति भावः ।

भाषा—तव पार्वती की सखी ने ब्रह्मचारी के भेष में शङ्कर से कहा। हे साधो ! इस विषय में आपको यदि सुनने की अतीव इच्छा हो तो सुनियें । यह पार्वती कमल से भी सुकुमार शरीर को उग्र तपस्या में क्यों नियोजित कर रही है, उस का कारण मैं आपको वताती हूं ।

अथ पार्वतीहृदयगतं वरमेवोद्दिशति—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥५३॥

अभिमानिनी यह पार्वती दिग्पाल गण अपमान कर ।
निज पति वनाना चाहती सुख से वशी कामारि हर ॥

अन्वयः—मानिनी इयम् अधिश्रियः महेन्द्रप्रभृतीन् चतुर्दिगीशान् अवमत्य, मदनस्य निग्रहात् अरूपहार्यं पिनाकपाणिं पतिम् अप्तुम् इच्छति ।

व्याख्या—मानिनी = अभिमानवती इयं = पार्वती, अधिश्रियः = अधिकैश्वर्यान् , महेन्द्रप्रभृतीन् = इन्द्रादीन् , चतुर्दिगीशान् = दिक्चतुष्टयपतीन् , इन्द्रयमवरुणकुवेरानित्यर्थः । अवमत्य = अवधूय, मदनस्य = कामस्य, निग्रहात = निवर्हणात् हेतोः, अकामुकत्वादित्यर्थः । अरूपहार्यम् = असौन्दर्यवश्यं, पिनाकपाणिम् = अजगवकरं, हरमित्य ॅः । पतिं = भर्तारम् , आप्तुम् = लब्धुम् , इच्छति = कामयते ।

व्युत्पत्तिः—मानिनी = प्रशस्तः मानः अस्या अस्तीति मानिनी, अधिश्रियः = अधिका श्रीर्येषां ते अधिश्रियः, तान् । महेन्द्रप्रभृतीन् = महांश्चाऽसौ इन्द्रः महेन्द्रः, महेन्द्रः प्रभृतिः येषां ते महेन्द्रप्रभृतयः, तान् महेन्द्रप्रभृतीन् । चतुर्दिगीशान् = चतसृणां दिशाम् ईशाः चतुर्दिगीशाः, तान् चतुर्दिगीशान् , "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति उत्तरपदसमासः । अरूपहार्यं = हर्तुं शक्यः हार्यः, "हृञ्हरणे" इति धातोः "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यत् । रूपेण हार्यः रूपहार्यः, न रूपहार्यः अरूपहार्यः, तम् अरूपहार्यं । पिनाकपाणिं = पिनाकः पाणौ यस्य स पिनाकपाणिस्तं पिनाकपाणिं, "प्रहरणाऽर्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इति पिनाकप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दस्य पूर्वप्रयोगः । "पिनाकोऽजगवं धनुः" इत्यमरः । पतिं = पाति इति पतिः, तं पतिम् । इच्छति="इषु इच्छायाम्" इति धातोर्लट् ।

भावार्थः—इन्द्राणीप्रभृतीरतिशय्य वर्तितव्यमित्थभिमानवतीयं पार्वती प्राप्तैश्वर्यान् इन्द्रयमवरुणकुवेरान् क्रमशः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्पतीन् तिरस्कृत्य शिवं भर्तारमभिलषन्ती कामदहनदर्शनानन्तरं तस्य रूपहार्यत्वाभावमवधार्य, तत्प्राप्तावुपायान्तरमपश्यन्ती तपश्चरणमेव तत्प्राप्त्युपायत्वेन निश्चितवतीति भावः ।

भाषा—यह पार्वती इन्द्राणी प्रभृतिओं से भी बढ़ कर अपना सौभाग्य समझती हुई इन्द्रयमादि दिग्पालों से श्रेष्ठ शिव को ही अपना पति वरण करना चाहती है । काम के दग्ध होने पर शिव प्राप्ति का उपायान्तर न देख कर इस ने तपस्या की ही शरण लिया ।

अथ वक्ष्यमाणानामतिमहतीनां मदनवेदनानां मदने दग्धेऽप्युपपत्तिं दर्शयति—

असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरा पुराऽरिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद् विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥५४॥

हुङ्कार से पहले फिरे भव विजय में असफल रहे ।
वे नष्ट मूर्ति मनोज शर गिरिजा हृदय को हैं महे ॥

अन्वयः—पुरा असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरारिम् अप्राप्तमुखः विशीर्णमूर्तेः अपि पुष्पधन्वनः शिलीमुखः इमां हृदि व्यायतपातम् अक्षिणोत् ।

व्याख्या—पुरा = पूर्वम् , असह्यहुङ्कारनिवर्तितः = दुःसहहुङ्कारपरावर्तितः, अत एव, पुरारिं = हरम् , अप्राप्तमुखः = अप्राप्तफलः, विशीर्णमूर्तेः अपि = नष्टशरीरस्य अपि, पुष्पधन्वनः=कुसुमचापस्य, कामस्येत्यर्थः । शिलीमुखः = वाणः, इमां = पार्वतीं, हृदि=वक्षसि, व्यायतपातं=सुदीर्घप्रहारम् , अक्षिणोत्=अकर्शत् ।

व्युत्पत्तिः—असह्यहुङ्कारनिवर्तितः = सोढुं शक्यः सह्यः, न सह्यः असह्यः, स चाऽसौ हुङ्कारः, रुद्रस्येत्यर्थः । असह्यहुङ्कारः, तेन निवर्तितः असह्यहुङ्कारनिवर्तितः । पुराऽरिम् = पुरस्य अरिः पुराऽरिः, तं पुरारिम् । अप्राप्तमुखः = न प्राप्तम् अप्राप्तं, तत् मुखं यस्य सः अप्राप्तमुखः । विशीर्णमूर्तेः = विशीर्णा मूर्तिर्यस्य स विशीर्णमूर्तिः, तस्य विशीर्णमूर्तेः । "मूर्तिः काठिन्यकाययोः" इत्यमरः । पुष्पधन्वनः = पुष्पाणि धनुर्यस्य सः पुष्पधन्वा, तस्य पुष्पधन्वनः, "धनुषश्चेत्यनङ् । शिलीमुखः = अलिबाणौ शिलीमुखौ" इत्यमरः । व्यायतपातं = विशेषेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आयतः व्यायतः, "सुप्सुपा" इति समासः । व्यायतः पातः = प्रहारः, यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा क्रि० वि० व्यायतपातम् । अक्षिणोत् = "क्षिणु हिंसायाम्" इति धातोर्लङ् ।

भावार्थः—शरमोक्षानन्तरं हरकोपकृशानुना मदने दग्धे हरमेव लक्षीकृत्य सरभसमभिपतन् मदनबाणो हरेण हुङ्कारमात्रेण निवर्तितः सन्, हरसेवार्थं तत्पार्श्ववर्तिनीं दुर्बलामनाथामिमां पार्वतीमत्यन्तमबाधतेति भावः ।

भाषा—मदन ने हर को जो बाण मारा था, वह तो हर के हुङ्कार मात्र से ही निवृत्त हुआ, और मदन भी जल कर खाक हुआ, परन्तु वह बाण हर की पार्श्ववर्त्तिनी सेवापरायणा अनाथा पार्वती के वक्षस्थल पर ही आ लगा ।

अथ चतुर्भिः श्लोकैः पूर्वानुरागचेष्टाः प्रतिपाद्यन्ते । तत्रादौ शरपतनानन्तरभवं मदनव्याधिमेवाह—

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसराऽलका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥५५॥

तब से पिता गृह में बरफ पर चैन से सोई नहीं ।
चन्दन तिलक धूसर अलक मय कामिनी गिरिजा रही ॥

अन्वयः—तदा प्रभृति पितुः गृहे उन्मदना ललाटिकाचन्दनधूसराऽलका बाला जातु तुषारसङ्घातशिलातलेषु अपि निर्वृतिं न लभते स्म ।

व्याख्या—तदा प्रभृति = तत आरभ्य, शिरपतनानन्तरकालादारभ्येत्यर्थः । पितुः = जनकस्य, हिमाऽऽलयस्येत्यर्थः, गृहे = गेहे, उन्मदना = उत्कटकामा, ललाटिकाचन्दनधूसराऽलका = तिलकचन्दनधूसरचूर्णकुन्तला, बाला = पार्वती, जातु = कदाचिदपि, तुषारसङ्घातशिलातलेषु अपि = हिमघनपाषाणतलेषु अपि, निर्वृतिं = सुखं, न लभते स्म = न प्राप्नोति स्म ।

व्युत्पत्तिः—तदा प्रभृति = पदद्वयम् । 'सप्तम्यर्थस्याऽपि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा । प्रभृतियोगे पञ्चमीनियमात् । उन्मदना = उत्कटः मदनः यस्याः सा उन्मदना, ललाटिकाचन्दनधूसराऽलका = ललाटे भवः अलङ्कारः ललाटिका, "कर्णललाटात्कनलङ्कारे" इति कन्प्रत्ययः । स्त्रीत्वं लोकात् । "अजाद्यतष्टाप्" इति टाप्प्रत्ययः । "प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः" इति इत्वम् । "ललाटमलिकं गोधिः" इति, "पत्रपाश्या ललाटिका" इति चाऽमरः । ललाटिकायाः चन्दनं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ललाटिकाचन्दनं, तेन धूसराः ललाटिकाचन्दनधूसराः, ते अलकाः यस्याः सा ललाटिकाचन्दनधूसरालका । तुषारसङ्घातशिलातलेषु=तुषाराणां सङ्घाताः तुषारसङ्घाताः, ते एव शिलाः तुषारसङ्घातशिलाः, तासां तलानि तुषारसङ्घातशिलातलानि, तेषु तुषारसङ्घातशिलातलेषु ।

भावार्थः—कामशरपातानन्तरकालादारभ्य हिमवत्प्रदेशे समुद्भूतमदनविकारा शीतोपचारेण कामज्वरशान्तये पुनः पुनः भालप्रदेशनिक्षिप्तचन्दनरूक्षकेशा पार्वती हिमसमूहप्रस्तरप्रदेशेष्वपि कदाचिदपि कामज्वरदाहशान्तिं नोपजगामेति भावः ।

भाषा—उस कामशर से विद्ध होने पर मदन वाण जर्ज्जरिता पार्वती के कामज्वर की शान्ति इस हिमालय के शीत उपचार से, तथा ललाट देश पर अनवरत चन्दन के लेपन करने पर भी नहीं हुई ।

अथ विलापमाह—

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः, सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।
अनेकशः किन्नरराजकन्यका, वनाऽन्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

शिव के चरित का गान करती सदुख रो उठती सदा ।
किन्नर सुताओं को अमित रोकर रुलाती सर्वदा ॥

अन्वयः—इयं पिनाकिनः चरिते उपात्तवर्णे सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैः वनाऽन्तसङ्गीतसखीः किन्नरराजकन्यकाः अनेकशः अरोदयत् ।

व्याख्या—इयं=पार्वती, पिनाकिनः=शम्भोः, चरिते=चरित्रे, त्रिपुरविजयाऽऽदिचेष्टिते इत्यर्थः । उपात्तवर्णे=प्रारब्धगीतक्रमे, सवाष्पकण्ठस्खलितैः=गद्गदगलविशीर्णैः, पदैः=शब्दैः, वनाऽन्तसङ्गीतसखीः=अरण्यमध्यगानवयस्याः, किन्नरराजकन्यकाः=किंपुरुषराजकुमारीः, अनेकशः=बहुशः, अरोदयत्=अश्रुमोक्षम् अकारयत् ।

व्युत्पत्तिः—पिनाकिनः=पिनाकः अस्याऽस्तीति पिनाकी, तस्य पिनाकिनः उपात्तवर्णे=उपात्तः वर्णः=गीतक्रमः, यस्य तत् उपात्तवर्णं, तस्मिन् उपात्तवर्णे, "गीतक्रमे स्तुतौ वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते" इति हलायुधः । सवाष्पकण्ठस्खलितैः=वाष्पैः सहितः सवाष्पः, स चाऽसौ कण्ठः सवाष्पकण्ठः, तस्मिन् स्खलितानि सवाष्पकण्ठस्खलितानि, तैः सवाष्पकण्ठस्खलितैः । पदैः="साधकतमं करणम्"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति करणसंज्ञा, ततः "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इति तृतीया । वनाऽन्तसङ्गीतसखीः= वनस्य अन्तः वनाऽन्तः । सम्यक् गीतं सङ्गीतं, "गीतं गानमिमे समे" इत्यमरः । वनाऽन्ते सङ्गीतं वनाऽन्तसङ्गीतं, तेन निमित्तेन सख्यः वनाऽन्तसङ्गीत सख्यः, ताः वनाऽन्तसङ्गीतसखीः । किन्नरराजकन्यकाः=कुत्सिता नराः किन्नराः, तुरङ्गमुखत्वात् तुरङ्गशरीरत्वाद्वेत्यर्थः । "किं क्षेपे" इति समासः । "स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः" इत्यमरः । किन्नराणां राजानः किन्नरराजाः, समासाऽन्तष्टच् । कन्या एव कन्यकाः । किन्नरराजानां कन्यकाः किन्नरराजकन्यकाः, ताः अनेकशः=अनेकवारम् इति अनेकशः, शस्प्रत्ययः । अरोदयत्=णिजन्तात् "रुदिर अश्रुविमोचने" इति धातोर्लङ् ।

भावार्थः—यदा तावदियमेकान्ते हरचरितश्रवणतृष्णया वनान्तमुपगम्य, सङ्गीताभ्यासव्याजेन काश्चन मनोहरस्वराः किन्नरराजकन्यकाः समानीय, प्रसङ्गार्थमादौ स्वयमेव त्रिपुरदहनादिरूपं हरचरितं किमपि गातुमारभते, तदैव तत्स्वरूपस्मरणोद्बुद्धया द्विगुणया विरहवेदनया वाष्पगद्गदं रुदती निजशोकदर्शनसञ्जातशोकातिरेकास्ताः सर्वा एव मुहुर्मुहुररोदयदिति भावः ।

भाषा—एकान्त में हरचरित सुनने की तृष्णासे किन्नरिओं को गाने का अभ्यास कराने के छल से बुलाकर जब उन लोगों के साथ त्रिपुरदहनादि हर चरित्र को इसने गाना आरम्भ किया, तब इस की विरह वेदना दुगुनी हो गई, और गला भर जाने से गाने में असमर्थ होकर, स्वयं रोती, और उन सब को भी रुलाती थी ।

निद्रापरिक्षयमीषन्निद्रासमये स्वप्नसमागमं चाह—

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठाऽर्पितबाहुबन्धना ॥५७॥

हे नीलकण्ठ कहां चले निशि में उठी कह पार्वती ।
झूठे गले में बाहु बन्धन डाल देती थी सती ॥

अन्वयः—त्रिभागशेषासु निशासु क्षणं नेत्रे निमील्य, सहसा "हे नीलकण्ठ ! क्व व्रजसि" ? इति अलक्ष्यवाक् असत्यकण्ठाऽर्पितबाहुबन्धना च सती व्यबुध्यत ।

व्याख्या—त्रिभागशेषासु=त्र्यंशाऽवशिष्टासु, यद्वा तृतीयांऽशशेषासु, निशासु=रात्रिषु, क्षणं=क्षणमात्रं, नेत्रे=नयने, निमील्य=मीलयित्वा, सुप्त्वे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यर्थः । सहसा=सद्यः, हे नीलकण्ठ=हे शितिकण्ठ, क्व=कुत्र, व्रजसि=गच्छसि, इति=एवम्, अलक्ष्यवाक्=निर्विषयवचना, असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना=मिथ्याभूतगलनिक्षिप्तभुजबन्धना च सती, व्यबुध्यत=विबुद्धवती ।

व्युत्पत्तिः—त्रिभागशेषासु=शिष्यते इति शेषः, कर्मणि घञ् । त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषाः त्रिभागशेषाः, तासु त्रिभागशेषासु, "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति उत्तरपदसासः । यद्वा 'रात्रेः त्रियामत्वेन प्रसिद्धत्वात् तृतीयो भागस्त्रिभागः, संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणाऽर्थत्वमिष्यते । यथा "शतांऽशः, सहस्रांऽशः" इति । त्रिभागः शेषः यासां तास्त्रिभागशेषाः, तासु त्रिभागशेषासु । निशासु="निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा" इत्यमरः । क्षणं="कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । हे नीलकण्ठ=नीलः कण्ठः यस्य स नीलकण्ठः, तत्सम्बुद्धौ हे नीलकण्ठ, अलक्ष्यवाक्=लक्षितुं योग्या लक्ष्या, न लक्ष्या अलक्ष्या, सा वाक् यस्याः सा अलक्ष्यवाक्, असत्यकण्ठाऽर्पितबाहुबन्धना=न सत्यः असत्यः, स चाऽसौ कण्ठः असत्यकण्ठः । बाहुरेव बन्धनं बाहुबन्धनम् । असत्यकण्ठे अर्पितम् असत्यकण्ठाऽर्पितं, तत् बाहुबन्धनं यस्याः सा असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना । "सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति" इत्यमरः ।

अत्र असत्ये=अपरमार्थे, सदसद्विलक्षणे कण्ठे इत्यर्थः । शुक्तिकारजतादिषु मिथ्याज्ञानेषु सदसद्विलक्षणं रजतादिकं विषय इत्यद्वैतवादिनां मतं, तदनुसारेणेयमुक्तिः । अन्यथा पुनरलक्ष्यवागितिवदकण्ठार्पितबाहुबन्धनेत्येव प्रयोगः स्यात् । एवं निद्राया अतिमान्द्यात् स्वप्नजागरावस्थयोः परस्परसङ्करात् स्वप्ने प्रत्यक्षत्व भ्रमः । तेन च परमार्थसत एव वचसः प्रवृत्तिरित्यपि बोद्धव्यम् ।

भावार्थः—इयं विरहवेदनया रात्रिद्विभागपर्यन्तं निद्रामलब्ध्वा तृतीयभागमात्रावशिष्टासु रात्रिषु क्षणमात्रं स्वप्नावस्थया लोचने मीलयित्वा "हे प्रिय ! हे शङ्कर ! कुत्र यासी"ति निर्विषयवाग्व्यापरा मिथ्याकृतालिङ्गना च सती शीघ्रमेव प्रबुद्धाऽभूदिति भावः ।

भाषा—विरह वेदना से पीड़ित होकर पार्वती को रात में नींद नहीं आती थी । रात के अन्तिम पहर में यदि आंख लगती भी तो स्वप्नावस्था में 'हे प्रिय शङ्कर ! तुम कहां जाते हो, ऐसा कह कर चिल्ला उठती थी, और जाग जाती थी।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वप्नसादृश्यप्रतिकृतिदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शोऽऽएयाश्चत्वारो विरहिणां विनोदाः। तत्र स्वप्नसन्दर्शनमुक्त्वा साम्प्रतं प्रतिकृतिदर्शनमाह—

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे, न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया, रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥५८॥

जाते कहे सर्वज्ञ मुझ को क्यों न फिर तुम जानते ।
यों उलहना देती उमा थीं क्यों न मुझको मानते ॥

अन्वयः—यदा त्वं बुधैः सर्वगतः उच्यसे, ततः भावस्थम् इमं जनं कथं न वेत्सि ? इति मुग्धया स्वहस्तोल्लिखितः चन्द्रशेखरः रहसि उपालभ्यत ।

व्याख्या—यदा=यतः, त्वं, बुधैः=मनीषिभिः, सर्वगतः=सर्वव्यापी, इति, उच्यसे=अभिधीयसे, ततः भावस्थं=रतिस्थं, त्वयि अनुरागिणमित्यर्थः। इमं जनं=मद्रुपं जनं, कथं=केन प्रकारेण, न वेत्सि=न जानासि, इति=इत्थं, मुग्धया=मूढया, चित्रस्थितेऽपि चन्द्रशेखरे सञ्जातपरमार्थचन्द्रशेखरबुद्ध्येत्यर्थः। स्वहस्तोल्लिखितः=आत्मकरचित्रलिखितः, चन्द्रशेखरः=शम्भुः, रहसि=एकान्ते, उपालभ्यत=उपालब्धः, साऽधिक्षेपमुक्तोभूऽदित्यर्थः। अस्माभिरपीयमवस्था निगूढतरमेव दृष्टेति तात्पर्यम्। अनेनोन्मादावस्था दर्शिता।

व्युत्पत्तिः—सर्वगतः—सर्वं गतः सर्वगतः, द्वितीयासमासः। भावस्थं=भावे=रत्याख्ये, तिष्ठतीति भावस्थः, तं भावस्थं, कप्रत्ययः। स्वहस्तोल्लिखितः=स्वश्चाऽसौ हस्तः स्वहस्तः, तेन उल्लिखितः स्वहस्तोल्लिखितः। चन्द्रशेखरः=चन्द्रः शेखरः=शिरोभूषणं, यस्य सः चन्द्रशेखरः। "ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्कर श्चन्द्रशेखरः" इत्यमरः।

भावार्थः—हे हर ! यदा त्वं देशकालानवच्छिन्नः सर्वव्यापीति मन्वादिभिः स्मर्यसे, तदा त्वय्यनुरागिणमिमं जनं मां कथं न जानासीति मोहमुपगतयानया पार्वत्या चित्रस्थितेऽपि चन्द्रशेखरे सञ्जातपरमार्थचन्द्रशेखरबुद्ध्या स्वहस्तेनैव चित्रे लिखितः शङ्करो विजने साधिक्षेपमुपालब्धोऽभूदिति भावः।

भाषा—इस प्रकार जाग कर पार्वती अपने हाथ से ही लिखित शङ्कर के चित्र को सत्य शङ्कर समझ, उसी को यह कह कर उपालम्भ देती थी कि हे हर ! जब तुम को मनु आदि महानुभावों ने सर्व व्यापी कहा, तब तुम अपने ऊपर प्रेम रखने वाले मेरे हृदय को क्यों नहीं जानते ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथैवं विधया निष्प्रतीकारया मदनवेदनया समुन्मथिताया अपि पार्वत्यास्तपसि प्रवृत्तिमाह—

यदा च तस्याऽधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहाऽस्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

शिव के लिये जब पार्वती को यत्न था कोई नहीं ।
तब जनक के आदेश से आई तपो वन में यहीं ॥

अन्वयः—जगत्पतेः तस्य अधिगमे विचिन्वती अन्यं विधिं यदा न अपश्यत् । तदा इयं गुरोः अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे तपोवनं प्रपन्ना ।

व्याख्या—जगत्पतेः = लोकेशस्य, तस्य = शम्भोः, अधिगमे = प्राप्तौ, विचिन्वती = मृगयमाणा, अन्यम् = अपरं, विधिम = उपायं, यदा=यस्मिन्काले न अपश्यत् = न अद्राक्षीत् , तदा = तस्मिन्काले, इयं = पार्वती, गुरोः = पितुः, हिमाऽऽलयस्येत्यर्थः । अनुज्ञया = आज्ञया, अस्माभिः = सखीभिः, सह = सार्धं, तपसे = तपश्चरितुं, तपोवनं = तपोभूमिं, प्रपन्ना = प्राप्ता ।

व्युत्पत्तिः—जगत्पतेः = गच्छतीति जगत् , जगतः पतिः जगत्पतिः, तस्य जगत्पतेः, अधिगमे = "निमित्तात्कर्मयोगे" इति सप्तमी, विचिन्वती = विचिनोतीति विचिन्वती । अस्माभिः=सहयोगे "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीया । तपोवनं=तपसः वनं तपोवनं तत् । "अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्" इत्यमरः ।

भावार्थः—इयं पार्वती यदा त्रैलोक्यनाथस्य शङ्करस्य पतित्वेन प्राप्तौ तपोव्यतिरिक्तं विधानान्तरं न दृष्टवती, तदा पितृनियोगपुरस्सरमस्माभिः प्रियसखीभिः सह तपश्चरितुमत्र तपोवने समागतास्तीति भावः ।

भाषा—इस पार्वती ने जब हर प्राप्ति का अन्य उपाय नहीं देखा, तब यह अपने पिता की आज्ञा लेकर हम सब सखिओं के साथ यहां तपश्चर्या करने आई ।

अथ तपसश्चिरप्रवृत्तत्वं फलादर्शनं च सनिर्वेदमाह—

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
न च प्ररोहाऽभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः॥६०॥

तप साक्षि रूप विटप उमा रोपित हुये सुन्दर सफल ।
शिव प्राप्ति का अंकुर अभी तक दीखता पर है विफल ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—सख्या स्वयं कृतजन्मसु तपःसाक्षिषु एषु द्रुमेषु फलम् अपि दृष्टम्, अस्याः शशिमौलिसंश्रयः मनोरथः च प्ररोहाऽभिमुखोऽपि न दृश्यते ।

व्याख्या—सख्या=वयस्यया, पार्वत्येत्यर्थः । स्वयम्=आत्मना, कृतजन्मसु=कृतजननेषु, स्वयं रोपितेष्वित्यर्थः । तपःसाक्षिषु=नियमसाक्षाद्द्रष्टृषु, एषु=पुरोनिर्दिष्टेषु, द्रुमेषु=वृक्षेषु, फलं=अपि, प्रसवः अपि=दृष्टं=लब्धम्, अवलोकितमित्यर्थः । अस्याः=पार्वत्याः, शशिमौलिसंश्रयः=चन्द्रशेखरविषयः, मनोरथः=अभिलाषः, च=तु, प्ररोहाभिमुखः अपि=अङ्कुरोन्मुखोऽपि, न दृश्यते=न अवलोक्यते ।

व्युत्पत्तिः—कृतजन्मसु=कृतं जन्म येषां ते कृतजन्मानः, तेषु कृतजन्मसु । शशिमौलिसंश्रयः=शशः अस्याऽस्तीति शशी, शशी मौलौ यस्य स शशिमौलिः, सः संश्रयः यस्य स शशिमौलिसंश्रयः, मनोरथः="इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः" इत्यमरः । च=चकारस्तुशब्दार्थे, प्ररोहाऽभिमुखः= प्ररोहस्य अभिमुखः प्ररोहाभिमुखः, "प्ररोहस्त्वङ्कुरोऽङ्कुरः" इति वैजयन्ती ।

भावार्थः—अस्माकं प्रियवयस्ययानया पार्वत्या स्वयमेव बीजावापजलाहरणादिपुरस्सरं वनवासारम्भसमकालमेव रोपितेषु तपसः साक्षिभूतेषु परितो दृश्यमानेषु वृक्षेषु फलनिष्पत्तिरपि सञ्जाता, किन्तु सख्याश्चन्द्रशेखराश्रयो मनोरथस्त्वङ्कुरोन्मुखोऽपि न दृश्यत इति भावः ।

भाषा—हमारी प्रिय सखी पार्वती को तपस्या करते वहुत दिन व्यतीत हुए, तपस्या के आरम्भ समयमें ही इस ने अपने हाथों से वीज वपन कर उसे सींच कर वृक्ष में परिणत किया; तपस्या के साक्षी स्वरूप उन वृक्षों में आज फल आगये, परन्तु इस के हर–समागम रूपी वासना पूर्ण होने का अङ्कुर तक नहीं दिखाई देता ।

सखीनामस्माकमेवैषा चिन्ता । इयं पुनरतिधैर्यादद्यापि विषादैर्नाभिभूयते, इत्यभिप्रायेणातिदीनां निजावस्थामाह—

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

वासव अनुग्रह वृष्टि कर कृपि भूमि पर करते यथा ।
तप क्षीण गिरिजा पर दया शङ्कर करेंगे कब तथा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—प्रार्थितदुर्लभः स तपःकृशां सखीभिः अस्रोत्तरम् ईक्षिताम् इमां सखीं, वृषा तदवग्रहक्षतां सीताम् इव, कदा अभ्युपपत्स्यते इति न वेद्मि ।

व्याख्या—प्रार्थितदुर्लभः = अभ्यर्थितदुष्प्राप्यः, सः = महेश्वरः, तपः-कृशां=नियमक्षीणाम् , अत एव-सखीभिः = वयस्याभिः, अस्मदादिभिरित्यर्थः । अस्रोत्तरम् = अश्रुप्रधानं यथा भवति तथा, ईक्षिताम् = अवलोकिताम् , इमां = पुरोवर्तिनीं, सखीं = वयस्यां, पार्वतीमित्यर्थः । वृषा = इन्द्रः, तदवग्रहक्षतां = पुरुहूताऽवग्राहपीडितां, सीताम् इव = हलक्षतां भूमिम् इव, कदा = कस्मिन्काले, अभ्युपपत्स्यते = अनुग्रहीष्यति, इति, न वेद्मि = न जानामि ।

व्युत्पत्तिः—प्रार्थितदुर्लभः = दुःखेन लब्धुं शक्यः दुर्लभः, प्रार्थितश्चाऽसौ दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः । तपःकृशां = तपसा "हेतुना" कृशा तपःकृशा, तां तपः-कृशाम् । अस्रोत्तरम्=अस्राणि उत्तराणि यस्मिन् , तद् अस्रोत्तरं यथा तथा, वृषा= "वासवो वृत्रहा वृषा" इत्यमरः । सीतां="सीता लाङ्गलपद्धतिः" इत्यमरः । तद-वग्रहक्षतां = तस्य = इन्द्रस्य, अवग्रहः = वर्षप्रतिबन्धः, तदवग्रहः, "वृष्टिवर्षं तद्वि-घातोऽवग्राहाऽवग्रहौ समौ" इत्यमरः । तदवग्रहेण क्षता तदवग्रहक्षता, तां तदव-ग्रहक्षताम् ।

भावार्थः—प्रार्थितोऽपि दुर्लभः स हरोऽस्मदादिभिः सखीभिः साश्रुनेत्रं यथा स्यात्तथाऽवलोकितामिमां पार्वतीं "वृष्टिप्रतिबन्धेन शोषितां हलक्षतां भूमि-मिन्द्र इव" कस्मिन् कालेऽनुग्रहीष्यति, तन्न जानामीति भावः ।

भाषा—नहीं मालूम कब उस दुर्लभ हर की कृपा दृष्टि, तपश्चर्या से शोषित तथा हम सब सखिओं के अश्रुपूर्ण नेत्र से अवलोकित इस पार्वती पर, हलकर्षित और अनावृष्टि से शोषित भूभाग पर इन्द्र के वृष्टि विन्दु की भांति, पड़ेगी ।

इत्थमत्यार्जवादतिविवृत्तरहस्यवृत्तान्तमतिकरुणं च सखीवचनमाकर्णयतोऽपि तमेव वृत्तान्तं पार्वतीमुखेनैव श्रोतुकामस्य ब्रह्मचारिवेषस्य हरस्य वृत्तमाह—

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

द्वारा सखी अभिप्राय गिरिजा का समझ कर सत्य ही ।
वर्णी छिपा कर हर्ष बोले यह हँसी है या सही ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—इङ्गितज्ञया तया इति अगूढसद्भावं निवेदितः नैष्ठिकसुन्दरः अव्यञ्जितहर्षलक्षणः सन्, अयि ! इदम् एवम्, परिहासः वा ? इति उमाम् अपृच्छत् ।

व्याख्या—इङ्गितज्ञया = हृद्भावाऽभिज्ञया, तया = पार्वतीसख्या, इति = एवम्, अगूढसद्भावम् = प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा, निवेदितः = ज्ञापितः, नैष्ठिकसुन्दरः = वर्णिविलासी, अव्यञ्जितहर्षलक्षणः सन् = अप्रकटितप्रमोदचिह्नः सन्, अयि = हे गौरि ! इदम् = एतत्, त्वत्सखीभाषितमित्यर्थः । एवम् = इत्थं, सत्यं किमित्यर्थः, परिहासः वा = केलिः वा, इति = एवम्, उमां = पार्वतीम्, अपृच्छत् = पृष्टवान् ।

व्युत्पत्तिः—इङ्गितज्ञया-इङ्गितं जानातीति इङ्गितज्ञा, तया इङ्गितज्ञया "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः । "इङ्गितं हृद्गतो भावः" इति सज्जनः । अगूढसद्भावम् = न गूढः अगूढः, संश्चाऽसौ भावः सद्भावः । अगूढः सद्भावः यस्मिन् कर्मणि तत्, अगूढसद्भावं यथा तथा, नैष्ठिकसुन्दरः = यावज्जीवं ब्रह्मचर्याश्रमे एव स्थित इत्यर्थः । तथा चोक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

"नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा" इति । १–३–४९–

निष्ठा = मरणम, अवधिर्यस्य स नैष्ठिकः, ठञ्प्रत्ययः । नैष्ठिकश्चाऽसौ सुन्दरः = कामुकः, नैष्ठिकसुन्दरः । "द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । किन्तु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः । अथवा देवस्य अलौकिकमहिमत्वादुभयं तात्त्विकमिति न विरोधः" । अव्यञ्जितहर्षलक्षणः = न व्यञ्जितम् अव्यञ्जितं, हर्षस्य लक्षणं हर्षलक्षणम् । अव्यञ्जितं हर्षलक्षणं=मुखरागादि, यस्य सः अव्यञ्जितहर्षलक्षणः, अयि = पदमिदं कोमलाऽऽमन्त्रणे । परिहासः = "द्रवकेलिपरीहासाः" इत्यमरः । अपृच्छत् = "प्रच्छज्ञीप्सायाम्" इति धातोर्लङि रूपम् ।

भावार्थः—पार्वतीहृदयगतमभिप्रायमवगच्छन्त्या तया सख्या प्रकाशितसदभिप्रायं यथा स्यात्तथा ज्ञापितः स सुन्दरो नैष्ठिकब्रह्मचारी, गोपितहर्षचिह्नः सन् "अयि गौरि ! किमिदं सखीवचनमेवम्भूतार्थं सत्यमेव, अहोस्वित् परिहासमात्रपरमेतद्" इति पार्वतीं पृष्टवानिति भावः ।

भाषा—पार्वती के तपस्या करने का कारण जिस सदिच्छा से उद्भूत है, उस को जब सखी ने प्रकाशित कर दिया, तब ब्रह्मचारि-वेषी शङ्कर, अपने हृदय के

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आनन्दोद्गार को मुख पर प्रकाशित होने से रोक कर, बोलें "हे गौरि—तुम्हारे सखी का यह कथन सत्य है, या परिहास मात्र है" ।

अथ लज्जापरतन्त्राया अपि पार्वत्याः परिहासशङ्कानिरासार्थं कथञ्चिद् वचनोद्योगमाह—

अथाऽग्रहस्ते मुकुलीकृताऽङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाऽक्षमालिकाम् ।
कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

सुन्दर मुकुल करजाग्र से ले स्फटिक की माला प्रवर ।
चिर काल के पश्चात् बोली पार्वती द्विज से सुघर ॥

अन्वयः—अथ मुकुलीकृताऽङ्गुलौ अग्रहस्ते स्फटिकाऽक्षमालिकां समर्पयन्ती चिरव्यवस्थापितवाक् अद्रेः तनया मिताऽक्षरम् कथञ्चित् अभाषत ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, वर्णिप्रश्नाऽनन्तरमित्यर्थः । मुकुलीकृताऽङ्गुलौ = सम्पुटीकृताऽङ्गुलौ, अग्रहस्ते = हस्ताऽग्रे, स्फटिकाऽक्षमालिकां = भासुरजपस्रजं, समर्पयन्ती = आमुञ्चती, चिरव्यवस्थापितवाक् = अचिरेण स्वीकृतवाक्, "एतेन लज्जाया उपरोधो व्यज्यते" अद्रेः = पर्वतस्य, हिमाऽऽलयस्येत्यर्थः। तनया = पुत्री, पार्वतीत्यर्थः । मिताऽक्षरं = परिमितवर्णं यथा तथा, कथञ्चित् = कथमपि, अभाषत = बभाषे ।

व्युत्पत्तिः—मुकुलीकृताऽङ्गुलौ=अमुकुला मुकुला यथा सम्पद्यन्ते तथा कृताः मुकुलीकृताः, च्विप्रत्ययः । "कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । मुकुलीकृताः अङ्गुलयः यस्मिन स मुकुलीकृताऽङ्गुलिः, तस्मिन् मुकुलीकृताङ्गुलौ । अग्रहस्ते = अग्रश्चाऽसौ हस्तः अग्रहस्तः, तस्मिन् अग्रहस्ते, "हस्ताऽग्राऽग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाऽभेदादिति वामनः" । स्फटिकाऽक्षमालिकां=स्फटिकानाम् अक्षमालिका स्फटिकाऽक्षमालिका, तां स्फटिकाऽक्षमालिकां "भासुरः स्फाटिकोपलः । शालिपिष्टं धौतशिलम्" इति त्रिकाण्डकोषः । समर्पयन्ती=समर्पयतीति समर्पयन्ती । चिरव्यवस्थापितवाक्=चिरेण व्यवस्थापिताः चिरव्यवस्थापिताः, चिरव्यवस्थापिताः वाचः यया सा चिरव्यवस्थापितवाक् । मिताऽक्षरं=मितानि अक्षराणि यस्मिन् कर्मणि तद् मिताक्षरं यथा तथा, अभाषत । मितभाषित्वमुत्तमनायिकाधर्मः । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

भावार्थः—ब्रह्मचारिवाक्यश्रवणानन्तरं चिरकालसंयतवचना सम्पुटीकृता-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—इङ्गितज्ञया तया इति अगूढसद्भावं निवेदितः नैष्ठिकसुन्दरः अव्यञ्जितहर्षलक्षणः सन्, अयि ! इदम् एवम् , परिहासः वा ? इति उमाम् अपृच्छत् ।

व्याख्या—इङ्गितज्ञया = हृद्भावाऽभिज्ञया, तया = पार्वतीसख्या, इति = एवम् , अगूढसद्भावम् = प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा, निवेदितः = ज्ञापितः, नैष्ठिकसुन्दरः = वर्णिविलासी, अव्यञ्जितहर्षलक्षणः सन् = अप्रकटितप्रमोदचिह्नः सन् , अयि = हे गौरि ! इदम् = एतत् , त्वत्सखीभाषितमित्यर्थः । एवम् = इत्थं, सत्यं किमित्यर्थः, परिहासः वा = केलिः वा, इति = एवम् , उमां = पार्वतीम् , अपृच्छत् = पृष्टवान् ।

व्युत्पत्तिः—इङ्गितज्ञया=इङ्गितं जानातीति इङ्गितज्ञा, तया इङ्गितज्ञया "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः । "इङ्गितं हृद्गतो भावः" इति सज्जनः । अगूढसद्भावम्=न गूढः अगूढः, संश्चाऽसौ भावः सद्भावः । अगूढः सद्भावः यस्मिन् कर्मणि तत् , अगूढसद्भावं यथा तथा, नैष्ठिकसुन्दरः = यावज्जीवं ब्रह्मचर्याश्रमे एव स्थित इत्यर्थः । तथा चोक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

"नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा" इति । १-३-४९-

निष्ठा = मरणम, अवधिर्यस्य स नैष्ठिकः, ठञ्प्रत्ययः । नैष्ठिकश्चाऽसौ सुन्दरः = कामुकः, नैष्ठिकसुन्दरः । "द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । किन्तु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः । अथवा देवस्य अलौकिकमहिमत्वादुभयं तात्त्विकमिति न विरोधः" । अव्यञ्जितहर्षलक्षणः = न व्यञ्जितम् अव्यञ्जितं, हर्षस्य लक्षणं हर्षलक्षणम् । अव्यञ्जितं हर्षलक्षणं=मुखरागादि, यस्य सः अव्यञ्जितहर्षलक्षणः, अयि = पदमिदं कोमलाऽऽमन्त्रणे । परिहासः = "द्रवकेलिपरीहासाः" इत्यमरः । अपृच्छत् = "प्रच्छज्ञीप्सायाम्" इति धातोर्लङि रूपम् ।

भावार्थः—पार्वतीहृदयगतमभिप्रायमवगच्छन्त्या तया सख्या प्रकाशितसदभिप्रायं यथा स्यात्तथा ज्ञापितः स सुन्दरो नैष्ठिकब्रह्मचारी, गोपितहर्षचिह्नः सन् "अयि गौरि ! किमिदं सखीवचनमेवम्भूतार्थं सत्यमेव, अहोस्वित् परिहासमात्रपरमेतद्" इति पार्वतीं पृष्टवानिति भावः ।

भाषा—पार्वती के तपस्या करने का कारण जिस सदिच्छा से उद्भूत है, उस को जब सखी ने प्रकाशित कर दिया, तब ब्रह्मचारि-वेषी शङ्कर, अपने हृदय के

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आनन्दोद्गार को मुख पर प्रकाशित होने से रोक कर, बोलें "हे गौरि—तुम्हारे सखी का यह कथन सत्य है, या परिहास मात्र है" ।

अथ लज्जापरतन्त्राया अपि पार्वत्याः परिहासशङ्कानिरासार्थं कथञ्चिद् वचनोद्योगमाह—

अथाऽग्रहस्ते मुकुलीकृताऽङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाऽक्षमालिकाम् ।
कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

सुन्दर मुकुल करजाग्र से ले स्फटिक की माला प्रवर ।
चिर काल के पश्चात् बोली पार्वती द्विज से सुघर ॥

अन्वयः—अथ मुकुलीकृताऽङ्गुलौ अग्रहस्ते स्फटिकाऽक्षमालिकां समर्पयन्ती चिरव्यवस्थापितवाक् अद्रेः तनया मिताऽक्षरम् कथञ्चित् अभाषत ।

व्याख्या—अथ=अनन्तरं, वर्णिप्रश्नाऽनन्तरमित्यर्थः । मुकुलीकृताऽङ्गुलौ=सम्पुटीकृताऽङ्गुलौ, अग्रहस्ते=हस्ताऽग्रे, स्फटिकाऽक्षमालिकां=भासुरजपस्रजं, समर्पयन्ती=आमुञ्चती, चिरव्यवस्थापितवाक्=अचिरेण स्वीकृतवाक्, "एतेन लज्जाया उपरोधो व्यज्यते" अद्रेः=पर्वतस्य, हिमाऽऽलयस्येत्यर्थः। तनया=पुत्री, पार्वतीत्यर्थः । मिताऽक्षरं=परिमितवर्णं यथा तथा, कथञ्चित्=कथमपि, अभाषत=बभाषे ।

व्युत्पत्तिः—मुकुलीकृताऽङ्गुलौ=अमुकुला मुकुला यथा सम्पद्यन्ते तथा कृताः मुकुलीकृताः, च्विप्रत्ययः । "कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । मुकुलीकृताः अङ्गुलयः यस्मिन स मुकुलीकृताऽङ्गुलिः, तस्मिन् मुकुलीकृताङ्गुलौ । अग्रहस्ते=अग्रश्चाऽसौ हस्तः अग्रहस्तः, तस्मिन् अग्रहस्ते, "हस्ताऽग्राऽग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाऽभेदादिति वामनः" । स्फटिकाऽक्षमालिकां=स्फटिकानाम् अक्षमालिका स्फटिकाऽक्षमालिका, तां स्फटिकाऽक्षमालिकां "भासुरः स्फाटिकोपलः । शालिपिष्टं धौतशिलम्" इति त्रिकाण्डकोषः । समर्पयन्ती=समर्पयतीति समर्पयन्ती । चिरव्यवस्थापितवाक्=चिरेण व्यवस्थापिताः चिरव्यवस्थापिताः, चिरव्यवस्थापिताः वाचः यया सा चिरव्यवस्थापितवाक् । मिताऽक्षरं=मितानि अक्षराणि यस्मिन् कर्मणि तद् मिताक्षरं यथा तथा, अभाषत । मितभाषित्वमुत्तमनायिकाधर्मः । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

भावार्थः—ब्रह्मचारिवाक्यश्रवणानन्तरं चिरकालसंयतवचना सम्पुटीकृता-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ङ्गुलौ हस्ताग्रे स्फटिकमयीं जपमालां स्थापयन्तो पार्वती महता कष्टेन परिमितशब्दं यथा स्यात्तथोवाचेति भावः ।

भाषा—ब्रह्मचारी की उक्ति सुन कर जन्म से ही परिमित भाषिणी पार्वती हस्त के अग्र भाग में जप-माला को धारण कर संक्षेप में बोली ।

वचनप्रकारमेवाह—

यथा श्रुतं वेदविदां वर! त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

वेदज्ञ वर! जो है सुना वह ठीक है वह सत्य है ।
शिव के लिये यह सुतप है शिव-मय मनोरथ तथ्य है ॥

अन्वयः—हे वेदविदां वर! त्वया यथा श्रुतं, तथा अयं जनः उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः, अस्ति । इदं तपः तदवाप्तिसाधनं किल; मनोरथानाम् अगतिः न विद्यते ।

व्याख्या—हे वेदविदां वर=हे वेदज्ञातृणां श्रेष्ठ! हे वैदिकश्रेष्ठेत्यर्थः । त्वया=भवता, यथा=येन प्रकारेण, श्रुतम्=आकर्णितं, सखीमुखादित्यर्थः । तथा=तेन प्रकारेण, अयं जनः=मल्लक्षणो जनः, अहमित्यर्थः । उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः=उन्नतस्थानाऽक्रमणोत्कः, अस्तीति शेषः । इदं=क्रियमाणं तपः=अनुष्ठानं, तदवाप्तिसाधनं किल=तत्प्राप्त्युपकरणं किल । मनोरथानां=कामानां, मनोराज्यानामित्यर्थः । अगतिः=अविषयः, न विद्यते=न वर्तते ।

व्युत्पत्तिः—वेदविदां=वेदं विदन्ति ते वेदविदः, तेषां वेदविदाम् । उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः=उच्चैश्च तत्पदम् उच्चैःपदम, महेश्वरवधूपदस्थानमित्यर्थः । तस्य लङ्घनम्, उच्चैःपदलङ्घनं, तस्मिन् उत्सुकः, उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः । तदवाप्तिसाधनं=तस्य=महेश्वरवधूपदस्य, अवाप्तिः तदवाप्तिः, तस्याः साधनं तदवाप्तिसाधनं, किल=पदमिदमलीकाऽर्थकम, अतितुच्छत्वात् असाधकमेवेत्यर्थः । मनोरथानाम्="इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः" इत्यमरः । अगतिः=न गतिः अगतिः ।

भावार्थः—हे वैदिकश्रेष्ठ! भवता सखीमुखाद् यथा श्रुतं, तथायं जनः शिवलाभरूपोन्नतस्थानप्राप्तावुद्युक्तोऽस्ति । इदं मया क्रियमाणं तपः तदुन्नतस्थानप्राप्तिसाधनमस्ति । लोके मनोराज्यानामविषयः कश्चिदप्यर्थो न वर्तेत इति भावः ।

भाषा—हे वेदज्ञ श्रेष्ठ! आपने जो सखी के मुख से सुना, वह सत्य है ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यह अभागिनी शिवलाभ रूपी उच्च पद की प्राप्ति के लिये उत्सुक है। उस उच्च स्थान की प्राप्ति की आशा ही इस तपस्या का कारण है। क्यों की मनोरथ का अविषय ऐसा कोई पदार्थ नही है।

इत्थं निजविषयमभिलाषं पार्वतीमुखादेव सम्यगवगतवतोऽपि कपटब्रह्मचारिणस्तस्याः पुनरपि भावपरीक्षार्थं प्रवृत्तिमाह—

अथाऽऽह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवाऽनुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥६५॥

तब ब्रह्मचारी ने कहा मै शम्भु को हूं जानता।
तुम चाहती उस को अमङ्गल मय उसे हूं मानता ॥

अन्वयः—अथ वर्णी आह, महेश्वरः विदितः, पुनः त्वं तदर्थिनी एव वर्तसे। अमङ्गलाऽभ्यासरतिं तं विचिन्त्य तव अनुवृत्तिं कर्तुं न उत्सहे।

व्याख्या—अथ = पार्वतीकथनाऽनन्तरं, वर्णी = ब्रह्मचारी, आह = उवाच। महेश्वरः = महादेवः, विदितः = ज्ञातः, मया ज्ञायते इत्यर्थः। पुनः = भूयः, त्वं, तदर्थिनी एव = तत्कामा एव, वर्तसे = प्रवृत्ता भवसि, अमङ्गलाऽभ्यासरतिम् = अकल्याणाऽऽचारप्रीतिं, तं = शिवं, विचिन्त्य = विचार्य, तव = भवत्याः, अनुवृत्तिम् = अनुसरणं, कर्तुं = विधातुं, न उत्सहे = उत्साहं न करोमि, नाऽनुमन्तुं शक्नोमीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—वर्णी = प्रशस्तः वर्णः अस्याऽस्तीति वर्णी, "वर्णाद् ब्रह्मचारिणी" इति इनिप्रत्ययः, "सौ च" इति दीर्घः। वर्णिनो ब्रह्मचारिणः" इत्यमरः। आह = "आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूलः" इत्याह वामन इति मल्लिनाथः। वस्तुतस्तु अथशब्दस्य तदादित्वात् "तदादौ चे"ति भोजसूत्रानुसारेणाथशब्दयोगाद् भूतार्थे लट् इत्यन्ये। विदितः = विदधातोः बुद्ध्यर्थत्वाद्वर्तमाने क्तप्रत्ययः, तद्योगात् "क्तस्य च वर्तमाने" इति षष्ठी च। तदर्थिनी = तम् अर्थयते तच्छीला तदर्थिनी। अमङ्गलाभ्यासरतिम् = न मङ्गलम् अमङ्गलं = चिताभस्मादिकं, तस्य अभ्यासः = निरन्तरानुलेपनादिकम्, अमङ्गलाऽभ्यासः, तस्मिन् रतिः = श्रद्धा, यस्य सः अमङ्गलाऽभ्यासरतिः, तम् अमङ्गलाभ्यासरतिम्।

भावार्थः—पार्वतीवचनश्रवणान्तरं स ब्रह्मचारी जगाद। अहं महादेवं जानामि। येन त्वं प्राग् भग्नमनोरथा कृता, पुनस्तमेव त्वं प्रार्थयसे। अमङ्गलाचारानुरागिणं तमीश्वरं विचार्याहमस्मिन्नर्थे तव चित्तवृत्तिमनुसर्तुं न शक्नोमीति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—पार्वती का वचन सुन कर ब्रह्मचारी बोले—मैं महादेव को जानता हूं । जिसने तुमको प्रारम्भ में ही भग्न मनोरथ किया था । उसी को तुम फिर चाहती हो । अमङ्गलाचारी उस महेश्वर को सोच कर तुम्हारे चित्त का अनुसरण करने में मैं असमर्थ हूं ।

परस्परसङ्घटनयोग्यताविरहादनुवृत्तेरयोग्यत्वमेव प्रपञ्चयति सप्तभिः श्लोकैः । तत्रादौ विवाहसमय एव तावदग्निसाक्षिकं पाणिग्रहणमेवातिदुःसहमित्याह—

अवस्तुनिर्बन्धपरे ! कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शम्भोर्वलीयकृताऽहिना सहिष्यते तत्प्रथमाऽवलम्बनम् ॥६६॥

कर में तुम्हारे सूत्र उसके हाथ में अहि वेतरह ।
प्रथमावलम्बन हो सकेगा शम्भु कर से किस तरह ॥

अन्वयः—हे अवस्तुनिर्वन्धपरे ! आमुक्तविवाहकौतुकः ते अयं करः वलयीकृताऽहिना शम्भोः करेण तत्प्रथमाऽवलम्बनं कथं नु सहिष्यते ?

व्याख्या—हे अवस्तुनिर्वन्धपरे = हे तुच्छवस्तुहठतत्परे पार्वति, आमुक्तविवाहकौतुकः = असज्जितपरिणयहस्तसूत्रः, ते = तव, अयं = पुरोवर्ती, करः = हस्तः, वलयीकृताऽहिना = कटकीकृतसर्पेण, शम्भोः = महादेवस्य, करेण = हस्तेन, करणभूतेनेत्यर्थः । तत्प्रथमाऽवलम्बनं = तत्प्रथमग्रहणं, कथं नु = केन प्रकारेण सहिष्यते = मर्षिष्यति, न कथञ्चिदपि सहिष्यते इत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—हे अवस्तुनिर्वन्धपरे = न वस्तु अवस्तु, तस्मिन् निर्वन्धः, सः परं = प्रधानं, यस्याः सा अवस्तुनिर्वन्धपरा, तत्सम्बुद्धौ हे अवस्तुनिर्वन्धपरे । आमुक्तविवाहकौतुकः = विवाहे कौतुकं विवाहकौतुकं, "कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतुहले" इति शाश्वतः । आमुक्तं विवाहकौतुकं यस्य स आमुक्तविवाहकौतुकः । वलयीकृताऽहिना = अवलयः वलयः यथा सम्पद्यते तथा कृतः वलयीकृतः, च्विप्रत्ययः । वलयीकृतः अहिः यस्मिन्स वलयीकृताऽहिः, तेन वलयीकृताहिना, "आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । तत्प्रथमाऽवलम्बनं = तदेव प्रथमं तत्प्रथमं, तच्च तत् अवलम्बनं = ग्रहणं, तत्प्रथमाऽवलम्बनं, तत्, समन्त्रमाद्यपाणिग्रहणमित्यर्थः । सहिष्यते = "षह मर्षणे" इति धातोः लृट् ।

भावार्थः—हे निस्साराभिनिवेशवति पार्वति ! आवद्धविवाहमङ्गलसूत्रोऽयं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तव हस्तो भूषणीकृतसर्पेण शिवस्य हस्तेन समन्त्रमार्यं पाणिग्रहणं कथं नु सहिष्यते, त्वत्करस्तत्करदर्शनमात्रेण स्वयमेव भीत्वा सहसा निवर्तिष्यत इति भावः ।

भाषा—हे असार वस्तु में प्रेम रखने वाली पार्वती ! विवाह के मङ्गल सूत्र से भूषित तुम्हारा यह हाथ, सर्पभूषणयुक्त शङ्कर के हस्त के स्पर्श को पाणिग्रहण के समय कैसे सहन करेगा ?

अथ वधूवरयोर्वसनपरिधानस्य परस्परविरुद्धतामाह—

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाऽजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥६७॥

सोचो स्वयं कल हंस चिन्ह वधू दुकूल कहां अहो ।
गिरता रुधिर गज चर्म का सम्बन्ध हो सकता कहो ॥

अन्वयः—हे गौरि ! त्वमेव स्वयं तावत् परिचिन्तय, कलहंसलक्षणं वधूदुकूलं, तथा शोणितबिन्दुवर्षि गजाऽजिनं च, एते कदाचित् योगम् अर्हतः यदि ?

व्याख्या—हे गौरि = हे पार्वति ! त्वमेव, स्वयम् = आत्मना, तावत् = तावन्मात्रं, परिचिन्तय = पर्यालोचय, कलहंसलक्षणं = कलहंसचिह्नं, वधूदुकूलं = नवोढाक्षौमं, तथा शोणितबिन्दुवर्षि = रक्तपृषतवर्षि, गजाऽजिनं च = हस्तिकृत्तिश्च, एते = द्वे वस्तुनी, कदाचित् = जातु अपि, योगं=सङ्गतिम् , अर्हतः यदि=योग्यतां प्राप्नुतः किम् ? अतिमहदनयोरन्तरमित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—कलहंसलक्षणं = कलश्चाऽसौ हंसः कलहंसः, तस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य तत् कलहंसलक्षणं = गोरोचनादिलिखितहंसमिथुनसनाथपर्यन्तभागमित्यर्थः । "चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्" इत्यमरः । वधूदुकूलं = वध्वाः दुकूलं वधूदुकूलं, "वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री" इति विश्वः । "क्षौमं दुकूलम्" इत्यमरः । शोणितबिन्दूवर्षि=शोणितस्य बिन्दवः शोणितबिन्दवः, तान् वर्षतीति शोणितबिन्दुवर्षि = रक्तस्रावीत्यर्थः । गजाऽजिनं = गजस्य अजिनं गजाजिनं, हरस्येत्यर्थः । "अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री" इत्यमरः । अत्र दुकालाजिनयोः परस्परसङ्घटनयोग्यताविरहाद् विषमालङ्कारः ।

भावार्थः—गोरोचनादिलिखितहंसमिथुनसनाथपर्यन्तभागं नवोढ़ावसनं, रुधिरबिन्दुस्रावि गजासुरचर्म वरवसनश्चैतद् द्वयं कस्मिन्नपि समये परस्परसङ्घटनयोग्यतां यदि प्राप्नोति चेत् , त्वमेव तावत् मनसा सम्यग् विचारयेति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—पल्लों पर हंस के जोडा की छाप वाला नवविवाहित तुम्हारा वसन, किस प्रकार से उस शङ्कर के रक्तस्रावि गजासुर के चर्म से सम्पर्कित होगा ? इसका जरा तुम्ही विचार करों ।

विवाहानन्तरं पतिगृहप्राप्तावप्यनौचित्यमाह—

चतुष्कपुष्पप्रकराऽवकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवाऽनुमन्यते ।
अलक्तकाऽङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

तव अरुण चरण चतुष्क गृह के कुसुम चय मे मृदुल तर ।
सम्बन्ध उसका प्रेत भू से किस तरह होगा सुवर ॥

अन्वयः—चतुष्कपुष्पप्रकराऽवकीर्णयोः तव पादयोः अलक्तकाऽङ्कानि पदानि विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु परोऽपि को नाम अनुमन्यते ।

व्याख्या—चतुष्कपुष्पप्रकराऽवकीर्णयोः=चतुष्ककुसुमसमूहन्यस्तयोः, कुसुमाऽऽस्तृतदिव्यभवनभूसंचारोचितयोरित्यर्थः । तव=भवत्याः, पादयोः=चरणयोः, अलक्तकाऽङ्कानि=लाक्षारसरञ्जितानि, पदानि=पादाऽऽकारपादन्यासचिह्नानि, विकीर्णकेशासु=विक्षिप्तशिरोरुहासु, परेतभूमिषु=प्रेतभूषु, श्मशानेष्वित्यर्थः । परोऽपि=शत्रुरपि, को नाम=को जनः, अनुमन्यते=अनुमतिं ददाति । न कोऽपीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—चतुष्कपुष्पप्रकराऽवकीर्णयोः=पुष्पाणां प्रकरः पुष्पप्रकरः, चतुष्के=चतुश्शालाख्यगृहभेदे, पुष्पप्रकरः, चतुष्कपुष्पप्रकरः, तस्मिन् अवकीर्णौ चतुष्कपुष्पप्रकराऽवकीर्णौ, तयोः चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः । अलक्तकाऽङ्कानि=अलक्तकस्य अङ्कः येषु तानि अलक्तकाङ्कानि, "कलङ्काऽङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्" इत्यमरः । पदानि="पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायाऽपदेशयोः । पादतचिह्नयोः" इति विश्वः । विकीर्णकेशासु=विकीर्णाः केशाः यासु ता विकीर्णकेशाः, तासु विकीर्णकेशासु । "अतत्स्थं तत्र दृष्टं च" इति वचनात् "स्वाऽङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति विकल्पान्न ङीष् । "चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः" इत्यमरः । परेतभूमिषु=परेतानां भूमयः परेतभूमयः, तासु परेतभुमिषु, नाम=पदमिदं कुत्सायाम् ।

भावार्थः—कुसुमास्तृतदिव्यभवनभूसञ्चारोचितयोस्तव सुकुमारयोश्चरणयोः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लाक्षारसरञ्जितानि चरणविन्यासचिन्हानि, इतस्ततो विक्षिप्तप्रेतकेशासु श्मशानभूमिषु कर्तुं, शत्रुजनोऽपि को नाम स्वीकृतिं दास्यति, न कोऽपीति भावः ।

भाषा—जन्म से तुम कुसुमाच्छादित भूभाग पर चलती आइ हो; किन्तु अब तुम प्रेतों के इतस्ततः विखरे वालों से आस्तीर्ण श्मशान भूमि पर अपने लाक्षारस रञ्जित चरणों को रखोगी, यह वात तुम्हारा घोर शत्रु भी स्वीकार नहीं कर सकता ।

पतिगृहप्रवेशानन्तरभावी तदङ्गसङ्गोऽपि तवाऽतिवीभत्स इत्याह—

अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवाऽपि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचन्दनास्पदे पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥६९॥

शिव साथ आलिङ्गन सुलभ यदि हो सका तो भी विफल ।
चन्दन खचित कुच में चिता का भस्म क्या होगा विमल ॥

अन्वयः—त्रिनेत्रवक्षः तव सुलभम् अपि, अतः परम् अयुक्तरूपं किं ? वद । यत् हरिचन्दनाऽऽस्पदे अस्मिन् स्तनद्वये चिताभस्मरजः पदं करिष्यति ।

व्याख्या—त्रिनेत्रवक्षः = शिवोरःस्थलं, शिवाऽऽलिङ्गनमित्यर्थः । तव = भवत्याः, सुलभम् अपि = सुप्रापं च, भवतीति शेषः । अतः परम्=अस्मात् अन्यत्, अयुक्तरूपम् = अत्यन्ताऽयुक्तं, किं वद=किं ब्रूहि । न किञ्चिदित्यर्थः । यत्= यस्मात् करणात्, हरिचन्दनाऽऽस्पदे = हरिचन्दनस्थानभूते, अस्मिन् = एतस्मिन्, स्तनद्वये = कुचद्वये, चिताभस्मरजः = श्मशानभसितरजः, पदं = स्थानं, करिष्यति = निधास्यति ।

व्युत्पत्तिः--त्रिनेत्रवक्षः = त्रिणि नेत्राणि यस्य स त्रिनेत्रः, तस्य वक्षः त्रिनेत्रवक्षः । सुलभं=सुखेन लब्धुं शक्यं सुलभं, खल्प्रत्ययः । तव = अत्र शेषे षष्ठी, "न लोकाऽव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" इति सूत्रेण कृद्योगलक्षणषष्ठ्या निषेधात् । अयुक्तरूपम्-न युक्तम् अयुक्तम्, अतिशयेन अयुक्तम् अयुक्तरूपं, "प्रशंसायां रूपप्" इति रूपप्प्रत्ययः । हरिचन्दनाऽस्पदे=हरिचन्दनस्य आस्पदं हरिचन्दनाऽऽस्पदं, तस्मिन् हरिचन्दनास्पदे, स्तनद्वये = द्वौ अवयवौ यस्य तत् द्वयं, स्तनयोर्द्वयं स्तनद्वयं, तस्मिन् स्तनद्वये । चिताभस्मरजः = चिताया भस्म चिताभस्म, "भूतिर्भसितभस्मनी" इत्यमरः । चिताभस्म एव रजः चिताभस्मरजः । इदं तु मल्लिनाथव्याख्यानुसारेण व्याख्यातम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुरुवरास्तु "त्रिनेत्रवक्षःसुलभ" मित्येकं पदं कृत्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण व्याचख्युः । यथा—"यत् त्रिनेत्रवक्षःसुलभं चिताभस्मरजः तवाप्यस्मिन् हरिचन्दनाङ्किते स्तनद्वये पदं करिष्यति, अतः परम् अयुक्तरूपं किं, वद" इति ।

भावार्थः—हरिचन्दनपङ्कसङ्गमयोग्ये तव स्तनद्वये हरालिङ्गनसङ्क्रान्तं चिताभस्म पदं करिष्यतीति यत्, तस्मादन्यत् किमयुक्तम् । न किमपीति भावः ।

भाषा—हरिचन्दन लेपनयोग्य तुम्हारे इस स्तनद्वय पर शङ्कर के वक्षःस्थल का चिताभस्म सम्पर्क करेगा, इस से बढ़कर अशोभन कार्य क्या हो सकता है ?

इत्थं दाम्पत्यनिर्वाहदशायामनौचित्यं दिङ्मात्रेण प्रदर्श्य, स्मरणं नाटयन् प्रागेव कथनीयं किञ्चिद् मया विस्मृतमित्याह—

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥७०॥

यह दूसरा परिहास है कैसे रहेगा तुष्ट मन ।
गज वाह्य तुम को जरठ वृष पर लख हँसेगे शिष्ट जन ॥

अन्वयः—इयं च ते पुरतः अन्या विडम्बना अस्ति । ऊढया वारणराजहार्यया त्वया अधिष्ठितं वृद्धोक्षं विलोक्य महाजनः स्मेरमुखः भविष्यति ।

व्याख्या—इयं च = एषा च, ते = तव, पुरतः = आदावेव, पतिगृहप्रस्थानवेलायामेवेत्यर्थः । अनेन पूर्वमेव वक्तव्यमिदं मया विस्मृतमिति व्यज्यते । अन्या = अपरा, पूर्वोक्तेभ्योऽपि विलक्षणेत्यर्थः । विडम्बना = परिहासः, अस्ति । ऊढया = परिणीतया, कृतविवाहयेत्यर्थः । वारणराजहार्यया = हस्तिराजनेतव्यया, त्वया = भवत्या, अधिष्ठितम् = आरूढं, वृद्धोक्षं = वृद्धवृषभं, विलोक्य = दृष्ट्वा, महाजनः = साधुजनः, ओषधिप्रस्थवास्तव्यो लोक इत्यर्थः । स्मेरमुखः = स्मितमुखः, भविष्यति = भविता ।

व्युत्पत्तिः—पुरतः = पुर एव पुरतः । ऊढया = "वह प्रापणे" इति धातोः क्तप्रत्ययः, सम्प्रसारणं च । वारणराजहार्यया = वारणानां राजा वारणराजः, समासाऽन्तष्टच् । "मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी" इत्यमरः । हारयितुं योग्या हार्या, णिजन्तात् "हृञ् हरणे" इति धातोर्ण्यत् । वारणराजेन हार्या वारणराजहार्या, तया वारणराजहार्यया । वृद्धोक्षं = वृद्धश्चाऽसौ उक्षा वृद्धोक्षस्तं वृद्धोक्षम्, "अचतुरे"त्यादिना निपातः । "उक्षा भद्रो बलीवर्दः" इत्यमरः । महाजनः =

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महांश्चाऽसौ जनः महाजनः, स्मेरमुखः = स्मेरं मुखं यस्य सः स्मेरमुखः । स्मेरेत्यत्र "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" इति रप्रत्ययः । स्मेरमुखो भविष्यति = उपहसिष्यतीत्यर्थः ।

भावार्थः—इयं च तवादौ पतिगृहप्रस्थानवेलायामेव विलक्षणा विडम्बनाऽस्ति । यत् करिणीवाहनोचितया परिणीतया त्वयारूढं वृद्धमुक्षाणं दृष्ट्वा औषधिप्रस्थवास्तव्यो जन उपहसिष्यतीति भावः ।

भाषा—हाथी पर चढ़ कर जाने के योग्य तुम पति गृह को जाते समय जब वृद्ध वृषभ के ऊपर आरोहण करोगी, तो तुम को देख कर नगर वासी सब लोग हंसेंगे । तुम्हारे लिये इस से बढ़ कर क्या विडम्बना होगी ।

किं बहुना, ईदृग्गुणापि त्वं सम्प्रति शोचनीया संवृत्तेत्याह—

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥७१॥

शिव प्राप्ति इच्छा से अहो है बात दो ही शोक की ।
सुन्दर सुखद शशि की कला दृग कौमुदी तुम लोक की ॥

अन्वयः—पिनाकिनः समागमप्रार्थनया सम्प्रति द्वयं शोचनीयतां गतं, सा कान्तिमती कलावतः कला, अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी त्वं च ।

व्याख्या—पिनाकिनः=महेश्वरस्य, समागमप्रार्थनया=प्राप्तिकामनया, क्रियमणायेति शेषः । सम्प्रति = साम्प्रतं, द्वयं = द्वितयं, शोचनीयतां = शोच्यत्वं, गतं = प्राप्तम् । सा = प्रसिद्धा, प्रागेव हरशिरोगतेत्यभिप्रायः । कान्तिमती=शोभाविशिष्टा, कलावतः = चन्द्रस्य, कला = षोडशो भागः, अस्य = एतस्य, लोकस्य= भुवनस्य, लोकत्रयवासिनो जनस्येत्यर्थः । नेत्रकौमुदी = नयनचन्द्रिका, दर्शनमात्रेण नेत्राऽऽनन्दिनीत्यर्थः । त्वं च =भवती च ।

व्युत्पत्तिः—पिनाकिनः = पिनाकः अस्यास्तीति पिनाकी, तस्य पिनाकिनः, इनिप्रत्ययः । समागमप्रार्थनया = समागमस्य प्रार्थना समागमप्रार्थना, तया समागमप्रार्थनया । द्वयं =द्वौ अवयवौ यस्य तद् द्वयम् । शोचनीयतां=शोचनीयस्य भावः शोचनीयता, तां शोचनीयतां, सा=अत्र सेति प्रसिद्धाऽर्थत्वान्न यच्छब्दाऽपेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—"प्रक्रान्तप्रसिद्धाऽनुभूताऽर्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नाऽपेक्षते" इति । कान्तिमती = प्रशस्ता कान्तिर्यस्याः सा कान्तिमती,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नित्ययोगे मतुप् । स्त्रीत्वविवक्षायाम् "उगितश्च" इति ङीप् । "शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः" इत्यमरः । कलावतः = प्रशस्ताः कला यस्य स कलावान्, तस्य कलावतः, कला = "कला तु षोडशो भाग" इत्यमरः । नेत्रकौमुदी = नेत्रयोः कौमुदी नेत्रकौमुदी, "चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना" इत्यमरः ।

भावार्थः—हरस्य प्राप्तिकामनया वक्ष्यमाणं वस्तुद्वयमिदानीं शोच्यत्वं प्राप्तम् । प्रागेव हरशिरोगता मनोहरवहुतरकान्तियुक्ता चन्द्रस्य लोकप्रसिद्धा षोडशभागरूपा कला, इत्येका, द्वितीया—लोकत्रयवासिनो जनस्य नेत्रानन्दकारिणी त्वं चेति भावः ।

भाषा—शङ्कर की प्राप्ति कामना से आज दो वस्तु शोचनीय हो गई । एक तो शङ्कर के मस्तक पर रहने वाली अति सुन्दर चन्द्रमाकी कला, और दूसरी तीनों लोक के नेत्र को आनन्द देने वाली तुम पार्वती ।

शोचनीयत्वमेव हेतुभिरुपपादयति—

वपुर्विरूपाऽक्षमलक्ष्यजन्मता, दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् वालमृगाऽक्षि! मृग्यते, तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥७२॥

तन है विरूप नयन तथा कुल जन्म भी उत्तम नहीं ।
करती प्रगट धन नग्नता इस तरह वर होता कहीं ॥

अन्वयः—वपुः विरूपाऽक्षम्, अलक्ष्यजन्मता, वसु दिगम्बरत्वेन निवेदितम् । हे बालमृगाऽक्षि ! वरेषु यत् मृग्यते तत् त्रिलोचने व्यस्तम् अपि अस्ति किम् ?

व्याख्या—वपुः = शरीरं, विरूपाऽक्षं = विकृतरूपनेत्रम् त्रिनेत्रकृताधिकाङ्गविरूपमित्यर्थः । अलक्ष्यजन्मता = अज्ञातजननत्वं, कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः । "अलक्षिता जनिः" इति पाठे जनिरुत्पत्तिः अलक्षिता न ज्ञाता" इति । वसु = धनं, दिगम्बरत्वेन = नग्नत्वेन, निवेदितं = सूचितम्, नाऽस्तीति ज्ञापितमित्यर्थः । हे वालमृगाऽक्षि = हे वालहरिणाऽक्षि, हे पार्वतीत्यर्थः । वरेषु = वोढृषु, यत् = रूपवित्तादिकं, मृग्यते = अन्विष्यते, वधूभिस्तद्वन्धुभिश्चेति शेषः । तत्, त्रिलोचने = हरे, व्यस्तम् अपि = एकम् अपि, अस्ति किम् = विद्यते किम् ? नाऽस्त्येवेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—विरूपाऽक्षं = विकृतं रूपं येषां तानि विरूपाणि, तानि अक्षीणि यस्य तत् विरूपाक्षं, "वहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इति षच्प्रत्ययः । वपुषो विरूपाऽक्षत्वात् न सौन्दर्यवार्ताऽपीत्यर्थः । अलक्ष्यजन्मता = लक्षितुं योग्यं लक्ष्यं,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न लक्ष्यम् अलक्ष्यं, तत् जन्म यस्य स अलक्ष्यजन्मा, तस्य भावः अलक्ष्यजन्मता। दिगम्बरत्वेन = दिगेव अम्बरं यस्य स दिगम्बरः, तस्य भावः दिगम्बरत्वं, तेन दिगम्बरत्वेन । हे बालमृगाऽक्षि=बालश्चाऽसौ मृगः बालमृगः, तस्य अक्षिणी इव अक्षिणी यस्याः सा बालमृगाऽक्षी, तत्सम्बुद्धौ हे बालमृगाक्षि, षच्प्रत्ययः, षित्वात्स्त्रीत्वविवक्षायां ङीष् । "मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाऽजिनयोनयः" इत्यमरः । वरेषु= "वरो जामातृवोढारौ" इति विश्वः । मृग्यते = "मृग अन्वेषणे" इति धातोः कर्मणि लट् । त्रिलोचने=त्रीणि लोचनानि यस्य स त्रिलोचनः, तस्मिन् त्रिलोचने । तथा चोक्तं विवाहप्रकरणे वरविचारे—

"कन्या कामयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥" इति ।

भावार्थः—शरीरं तावदस्य विकृतलोचनम् , अस्योत्पत्तिरप्यज्ञाता, दिगम्बरत्वमेवास्य वित्तं निवेदयतीति सौन्दर्याभिजात्यमहालक्षणलक्षितत्वादीनि यानि गुणजातानि वधूभिस्तद्बन्धुभिश्च विवाहसमयात् प्रागेवान्विष्यते, तेष्वेकमपि शङ्करे विद्यते किम् । नास्त्येवेति भावः ।

भाषा—यह शिव विकृत लोचन है । जन्म का भी कोई ठिकाना नहीं है । और दिगम्बर है; इसी से इस की सम्पत्ति का पता चलता है । रूप अथवा गुण जो कि वर के विषय में वधू के सम्बन्धी लोग खोंजते हैं, उन में से कोई भी इस शङ्कर में नही है ।

अथ कर्तव्यमुपदिश्य वचनमुपसंहरति—

निवर्तयाऽस्मादसदीप्सितान्मनः, क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी, श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥

उससे हटा लो मन कहाँ शिव पुण्य चिन्हा तुम कहाँ ।
बुध यूप का संस्कार मरघट शूल में करते कहाँ ॥

अन्वयः—अस्मात् असदीप्सितात् मनः निवर्तय । तद्विधः क्व ? पुण्यलक्षणा त्वं च क्व ? साधुजनेन श्मशानशूलस्य वैदिकी यूपसत्क्रिया न अपेक्ष्यते ।

व्याख्या—अस्मात् = एतस्मात् , असदीप्सितात्=अनिष्टमनोरथात् , मनः= चित्तं, निवर्तय = निवारय । तद्विधः = तादृशो हरः, पूर्वोक्तसकलदोषाधिष्ठानभूतः इत्यर्थः, क्व = कुत्र, पुण्यलक्षणा = प्रशस्तभाग्यचिह्ना, सामुद्रिकोक्तसकलवधूलक्षण-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिपूर्णेत्यर्थः । त्वं च = भवती च, क्व = कुत्र । युवयोर्महानेव विशेष इत्यर्थः । साधुजनेन = सज्जनेन, श्मशानशूलस्य = पितृवनशङ्कोः, वधारोपणशूलस्येत्यर्थः । वैदिकी = वेदोक्ता, यूपसत्क्रिया = यूपसंस्कारः, न अपेक्ष्यते = न इष्यते ।

व्युत्पत्तिः—असदीप्सितात् = न सत् असत् = अकुशलोदर्कं, तच्च तत् ईप्सितम् असदीप्सितं, तस्मात् असदीप्सितात् । तद्विधः = सा = पूर्वोक्ता, विधा प्रकारः, यस्य स तद्विधः । "विधा विधौ प्रकारे च" इत्यमरः । पुण्यलक्षणा = पुण्यानि लक्षणानि यस्याः सा पुण्यलक्षणा । "स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष" इत्यमरः । साधुजनेन = साधुश्चासौ जनः साधुजनः, तेन साधुजनेन । "साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाऽभिधेयवत्" इति विश्वः । श्मशानशूलस्य = श्मशानस्य शूलं श्मशानशूलं, तस्य श्मशानशूलस्य । "श्मशानं स्यात्पितृवनम्" इत्यमरः । वैदिकी = वेदे भवा वैदिकी, भवार्थे ठञ् । "श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी" इत्यमरः । यूपसत्क्रिया = सती चाऽसौ क्रिया सत्क्रिया, यूपो नाम पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदारुविशेषः । तस्य सत्क्रिया = प्रोक्षणाऽभ्युक्षणादिसंस्कारः । अत्र सादृश्यनिमित्ताऽप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

भावार्थः—अतस्त्वं हरप्राप्तिरूपादनिष्टमनोरथात् आत्मनो मनो निवारय । पूर्वोक्तसकलदोषाधिष्ठानभूतः स हरः क्व, सामुद्रिकोक्तसकलवधूलक्षणपरिपूर्णा त्वञ्च क्व, यथा वैदिकत्वादलौकिकी यूपसत्क्रिया विशिष्टयज्ञोपयोगयोग्ययूपयोग्या, न, वध्यारोपणशूलयोग्या, तथा पुण्यलक्षणत्वान्महाभाग्यगुणयोगिनी त्वमपि स्वर्गादिभोगयोग्यतादृशगुणविशिष्टपुरुषयोग्यैव, न श्मशानाश्रयहरयोग्येति भावः ।

भाषा—अतः तुम हरप्राप्ति की इच्छा को छोड़ो । पूर्वोक्त दोषावली से युक्त हर कहां, और सर्वथा सुलक्षण युक्ता स्त्री तुम कहां ? जैसे वेदोक्त यज्ञीय यूप संस्कार श्मशान शूल का नहीं हो सकता । वैसा ही तुम जैसी सौभाग्य शालिनी स्त्री का संयोग श्मशानवासी शङ्कर से नहीं होना चाहिये ।

इत्थमपरमार्थब्रह्मचारिणा सपरिहासमभिहितायाः पार्वत्याः वृत्तान्तमाह—

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि, प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया, विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥

प्रति कूल द्विज को लख अधर कँपने लगा दुखमय हिया ।
निज अरुण दृग को क्रोध से भ्रू भङ्ग मय तिरछा किया ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि सति प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यकोपया तया उपान्तलोहिते विलोचने विकुञ्चितभ्रूलतं यथा तथा तिर्यक् आहिते ।

व्याख्या—इति = इत्थं, द्विजातौ = द्विजे, ब्रह्मचारिणीत्यर्थः । प्रतिकूलवादिनि = अप्रियभाषिणि, सति, प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यकोपया = चञ्चलोष्ठाऽनुमेयक्रोधया, तया = पार्वत्या, उपान्तलोहिते = प्रान्तरक्ते, विलोचने = नेत्रे, विकुञ्चितभ्रूलतं = कुटिलितभ्रूलतं यथा तथा, सभ्रूभङ्गमित्यर्थः । तिर्यक् = साचि, आहिते = निहिते ।

व्युत्पत्तिः—द्विजातौ = द्वे जाती यस्य स द्विजातिः, तस्मिन् द्विजातौ, "जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते" इति स्मरणात् । प्रतिकूलवादिनि = प्रतिकूलं वदतीति प्रतिकूलवादी, तस्मिन् प्रतिकूलवादिनि, णिनिप्रत्ययः । प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यकोपया = प्रवेपते इति प्रवेपमानः, "टुवेपृ कम्पने" इति धातोः शानच् । "आने मुक्" इति मुगागमः । प्रवेपमानश्चाऽसौ अधरः प्रवेपमानाऽधरः, तेन लक्ष्यः प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यः, स कोपः यस्याः सा प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यकोपा, तया प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया, "कोपक्रोधाऽमर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ" इत्यमरः । उपान्तलोहिते = उपान्तयोः लोहिते उपान्तलोहिते । विकुञ्चितभ्रूलतं = भ्रुवौ एव लते भ्रूलते, विशेषेण कुञ्चिते विकुञ्चिते, ते भ्रूलते यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, विकुञ्चितभ्रूलतम् ।

भावार्थः—इत्थं ब्राह्मणे स्वप्रतिकूलवचने सति कम्पमानाधरोष्ठलक्ष्यक्रोधया पार्वत्या कोपवशादपाङ्गरक्ते स्वस्य नयने तन्मुखादनादरेण निर्वर्त्य सभ्रूभङ्गं यथास्यात्तथा तिर्यग्प्रसारितकनीनिके अकारिषातामिति भावः ।

भाषा—इस प्रकार ब्राह्मण का प्रतिकूल वचन सुन कर पार्वती का क्रोध से अधरोष्ठ कापने लगा। और वह आखें लाल कर घृणा तथा क्रोध के कारण वक्र दृष्टि से उस को अनादर पूर्वक देखने लगी ।

अथ पार्वत्याः प्रतिवचनप्रस्तावमाह—

उवाच चैनं परमाऽर्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥७५॥

बोली उमा है जानते शिव को न ईर्ष्या से जरें ।
जड़ साधु के दुर्बोध हेतुक चरित की निन्दा करें ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—अथ ऐनम् उवाच च । त्वं परमाऽर्थतः हरं न वेत्सि नूनं । यतः माम् एवम् आत्थ । मन्दाः अलोकसामान्यम् अचिन्त्यहेतुकं महात्मनां चरितं द्विषन्ति ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरम्, एनं = ब्रह्मचारिणम्, उवाच च = अब्रवीच्च । त्वं, परमाऽर्थतः = तत्त्वतः, हरं = शङ्करं, न वेत्सि = न जानासि, नूनं = निश्चयेन । यतः = यस्माद्धेतोः, मां = पार्वतीम्, एवम् = इत्थम्, आत्थ = ब्रवीषि । मन्दाः = मूढाः, अलोकसामान्यम् = अनितरजनसाधारणम्, अचिन्त्यहेतुकम् = दुर्बोधकारणकं, महात्मनां = महाऽनुभावानां, चरितं = चरित्रं, द्विषन्ति = दूषयन्ति ।

व्युत्पत्तिः—परमाऽर्थतः = परमश्चाऽसौ अर्थः परमाऽर्थः, तस्मात् परमाऽर्थतः, पञ्चम्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिः । "अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । आत्थ = "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" इति "आहस्थः" इति च सूत्राभ्यां रूपसिद्धिः । मन्दाः = "मूढाऽल्पाऽपटुनिर्भाग्या मन्दाः" इत्यमरः । अलोकसामान्यं = लोकेषु सामान्यं लोकसामान्यं, "लोकस्तु भुवने जने" इत्यमरः । न लोकसामान्यम् अलोकसामान्यं तत् । अचिन्त्यहेतुकं=चिन्तयितुं शक्यः चिन्त्यः, न चिन्त्यः अचिन्त्यः, स हेतुर्यस्य तत् अचिन्त्यहेतुकं, तत्, समासाऽन्तः कप् । "हेतुर्ना कारणं बीजम्" इत्यमरः । महात्मनां = महान् आत्मा येषां ते महात्मानः, तेषां महात्मनां, द्विषन्ति = "द्विष अप्रीतौ" इति धातोर्लट् ।

भावार्थः—एनं ब्रह्मचारिणं जगाद च, त्वं महेश्वरं तत्त्वतो न जानासि नूनं, यतो मामुक्तरीत्या तत्स्वरूपं ब्रवीषि । परमार्थज्ञानहीना मूढा अवाङ्मनसगोचरं महानुभावानां चरित्रम् "अशक्तास्तत्पदं गन्तुं निन्दां चैव प्रकुर्वते" इति न्यायेन निन्दन्तीति भावः ।

भाषा—और उससे बोली, तुम महेश को भली भांति नहीं जानते हो। नहीं तो तुम उन के विषय में मुझ से वैसा न बोलते । परमार्थ ज्ञान हीन मूर्ख लोग ही अवाङ्मनस गोचर महानुभावों के चरित्र पर आक्षेप करते हैं ।

सम्प्रति "अमङ्गलाऽभ्यासरतिम् ५।६५" इत्याद्युक्तं दूषणसमूहं परिहर्तुमारभते—

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहताऽऽत्मवृत्तिभिः॥७६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

करणार्थ दुख को दूर उत्सुक विभव के मङ्गल करें ।
पालन प्रवीण निरीह तृष्णा रहित क्यों मङ्गल करें ॥

अन्वयः—विपत्प्रतीकारपरेण भूतिसमुत्सुकेन वा मङ्गलं निषेव्यते । जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः आशोपहताऽऽत्मवृत्तिभिः एभिः किम् प्रयोजनम् ? ।

व्याख्या—विपत्प्रतीकारपरेण = आपत्परिहाराऽर्थिना, भूतिसमुत्सुकेन वा = ऐश्वर्यकामेन वा, मङ्गलं = कल्याणजनकं वस्तु, निषेव्यते = सेव्यते । जगच्छरण्यस्य = लोकशरणसाधोः, निराशिषः = निरभिलाषस्य, सतः = सत्पुरुषस्य, हरस्येत्यर्थः । आशोपहतात्मवृत्तिभिः = तृष्णादूषिताऽन्तःकरणवृत्तिभिः, एभिः = मङ्गलैः, किं प्रयोजनम् ? = न किमपीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—विपत्प्रतीकारपरेण = प्रतीकरणं प्रतीकारः, "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति घञ्प्रत्ययः । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः । विपदः प्रतीकारः विपत्प्रतीकारः, तस्मिन् परः = तत्परः, इति विपत्प्रतीकारपरः, तेन विपत्प्रतीकारपरेण । "विपत्त्यां विपदापदौ" इत्यमरः । भूतिसमुत्सुकेन = भूतौ समुत्सुकः भूतिसमुत्सुकः, तेन भूतिसमुत्सुकेन । जगच्छरण्यस्य = शरणे = रक्षणे, साधुः शरण्यः, "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्ययः । "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः । जगतः शरण्यः जगच्छरण्यः, तस्य जगच्छरण्यस्य । निराशिषः = निर्गतः आशीर्यस्मात्स निराशीः, तस्य निराशिषः । "आशीरुरगदंष्ट्रायां विप्रवाक्याऽभिलाषयोः" इति शाश्वतः । सतः = अस्तीति सन् , तस्य सतः, आशोपहतात्मवृत्तिभिः = आशया उपहता आशोपहता । आत्मनः वृत्तिः आत्मवृत्तिः । आशोपहता आत्मवृत्तिः येषां तानि आशोपहतात्मवृत्तीनि, तैः आशोपहतात्मवृत्तिभिः । पूर्वं "मङ्गलम्" इत्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वात् "एभिः" इति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते ।

भावार्थः—अनर्थपरिहारार्थिना, महदैश्वर्यकामेन वा जनेन गन्धमाल्यादिकं मङ्गलं निषेव्यते । लोकत्रयरक्षकस्य निरभिलाषस्य च तृष्णादूषितान्तःकरणवृत्तिभिरेभिर्मङ्गलैः किम्प्रयोजनम् । न किमपीति भावः ।

भाषा—अमङ्गल दूर करने के हेतु, अथवा ऐश्वर्य की वासना से ही मनुष्य गन्धादि माङ्गलिक पदार्थों का सेवन करता है; परन्तु लोकत्रय रक्षक कामना वासना रहित शङ्कर के लिये उन सब वस्तुओं से क्या प्रयोजन है ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ महेश्वरस्यापरिच्छेद्यत्वप्रतिपादनेनावस्तुनिर्बन्धपरत्वमात्मनः परिहरति =

अकिञ्चनः सन्प्रभवः स सम्पदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥७७॥

धन हीन शिव धन हेतु मरघट वास जग पति हैं वहीं ।
याथार्थ्यविद कोई न है वे भीम, शिव भी, है वहीं ॥

अन्वयः—स अकिञ्चनः सन् सम्पदां प्रभवः, पितृसद्मगोचरः सन् त्रिलोकनाथः, भीमरूपः सन् शिवः, इति उदीर्यते । अतः पिनाकिनः याथार्थ्यविदः न सन्ति ।

व्याख्या—सः = हरः, अकिञ्चनः सन् = दरिद्रो भवन्, सम्पदां = सम्पत्तीनां, प्रभवः = कारणं, पितृसद्मगोचरः सन = श्मशानाऽऽश्रयो भवन्, त्रिलोकनाथः = लोकत्रयपतिः, भीमरूपः सन् = भयङ्कराकारो भवन्, शिवः = सौम्यरूपः, इति उदीर्यते = इत्युच्यते । अतः = अस्मात्कारणात्, पिनाकिनः = हरस्य, याथार्थ्यविदः = तत्त्ववेत्तारः, न सन्ति = न विद्यन्ते ।

व्युत्पत्तिः—अकिञ्चनः = नाऽस्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः "मयूरव्यंसकादयश्च" इति समासः । सम्पदां = "सम्पदादिभ्यश्च" इति क्विप् । "अथ सम्पदि । सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च" इत्यमरः । प्रभवः = प्रभवति अस्मादिति प्रभवः, "ऋदोरप्" इति अप्प्रत्ययः । पितृसद्मगोचरः = पितॄणां सद्म पितृसद्म, तत् गोचरः = आश्रयः, यस्य स पितृसद्मगोचरः । त्रिलोकनाथः = त्रयाणां लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः, "तद्धिताऽर्थोत्तरपदसमाहारे च" इति उत्तरपदसमासः । भीमरूपः = भीमं रूपं यस्य स भीमरूपः, "दारुणं भीषणं भीष्मं भीमं घोरं भयानकम्" इत्यमरः । पिनाकिनः = पिनाकः अस्याऽस्तीति पिनाकी, तस्य पिनाकिनः । याथार्थ्यविदः = यथाभूतः अर्थः यथार्थः, "सुप्सुपा" इति समासः, यथार्थस्य भावः याथार्थ्यं, तत् विदन्तीति याथार्थ्यविदः ।

भावार्थः—स हरः दरिद्रः सन्नपि महदैश्वर्याणामुद्भवस्थानमस्तीति, श्मशाननिलयः सन्नपि त्रयाणां लोकानां नाथः इति, भयङ्कराकारः सन्नपि शान्तस्वरूप इति च पुराणेषु गीयते । त्रैलोक्ये कः पुमान् महेश्वरं वस्तुत्वावस्तुत्वाभ्यां परिच्छेत्तुं समर्थोऽस्ति । न कोऽपीति भावः ।

भाषा—हर दरिद्र होने पर भी महान् ऐश्वर्य के उत्पादक है । श्मशानवासी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

होते हुए भी त्रिलोकनाथ है। भयानक आकृति होने पर भी शान्त स्वरूप है। इस प्रकार पुराण उनके विषय में कहता है। शङ्कर के वास्तविक स्वरूप को जानने वाला तीनों लोक में कोई नही है।

महादेवस्य लौकिकमलौकिकं च प्रसाधनं नाऽस्तीत्याशयेनाह—

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाऽजिनालम्बि दुकूलधारि वा।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः॥ ७८॥

भूषण भुजग, पट गज, अजिन धारी, कपाली हों तथा।
हो शशि शिरो भूषण, न कोई जानता वे हैं यथा॥

अन्वयः—विश्वमूर्त्तेः वपुः विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा, गजाऽजिनाऽऽलम्बि दुकूलधारि वा, कपालि वा अथवा इन्दुशेखरं स्यात्, इति न अवधार्यते।

व्याख्या—विश्वमूर्तेः = त्रैलोक्यात्मकस्य, शिवस्येत्यर्थः। वपुः = शरीरं, विभूषणोद्भासि = अलङ्कारद्योति, स्यादिति शेषः, एवं सर्वत्र बोध्यम्। पिनद्धभोगि वा = बद्धभुजङ्गमं वा, गजाऽजिनालम्बि = हस्तिचर्मालम्बि, दुकूलधारि वा = क्षौमधारकं वा, कपालि वा = कपालयुक्तं वा, अथ वा = यद्वा, इन्दुशेखरं स्यात् = चन्द्रमुकुटं भवेत्, इति, न अवधार्यते = न निर्धार्यते। ईदृक्तया निश्चेतुं न पार्यते इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः— विश्वमूर्तेः = विश्वं मूर्तिर्यस्य स विश्वमूर्तिः, तस्य विश्वमूर्तेः। अनेन प्रपञ्चस्य परमेश्वरविवर्तत्वमुक्तम्। विभूषणोद्भासि = विशिष्टानि भूषणानि विभूषणानि, "कुगतिप्रादयः" इति गतिसमासः। विभूषणैः उद्भासते तच्छीलं विभूषणोद्भासि, "भासृदीप्तौ" इति धातोः णिनिप्रत्ययः। पिनद्धभोगि = भोगः अस्याऽस्तीति भोगी, "अहेः शरीरं भोगः स्यात्" इति, "उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाऽशनः" इति चामरः। पिनद्धः भोगी यस्मिन् तत् पिनद्धभोगि, "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इत्यकारलोपः। पिनद्धेति अपिपूर्वकात् "णह बन्धने" इति धातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः। गजाजिनालम्बि = गजस्य अजिनं गजाजिनं, तत् आलम्बते तच्छीलं गजाजिनालम्बि। दुकूलधारि = दुकूलं धारयतीति दुकूलधारि। कपालि = कपालम् अस्याऽस्तीति कपालि, इनिप्रत्ययः। "स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री" इत्यमरः। इन्दुशेखरम् = इन्दुः शेखरः यस्य तत् इन्दुशेखरम्।

भावार्थः—त्रैलोक्यात्मकस्याष्टमूर्तेः शरीरं कटकमुकुटादिभिरलङ्कारैरूपशो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भितमथवा सर्पवेष्टितम्, अलौकिकेन गजचर्मणाऽलङ्कृतमहोस्वित् लौकिकेन दुकूलेनाऽलङ्कृतं, ब्रह्मशिरःकपालधारि चन्द्रशेखरं वेति, केनापि निश्चेतुं न शक्यत इति भावः ।

भाषा—त्रैलोक्यात्मक अष्टमूर्त्ति शिव का शरीर सर्प से वेष्टित है, या अलङ्कारों से भूषित है, उनका परिधान, गजचर्म है, या दुकूल है, वह ब्रह्मशिरः कपालधारी है, या चन्द्रशेखर है, यह कोई नहीं जान सकता ।

"अयुक्तरूपं किमतः परं वद ५।६९" इति श्लोकोक्तं परिहरति—

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
तथाहि नृत्याऽभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम्॥७६॥

पा संग शिव का चिता का पूत रज होता सदा ।
नृत्यान्त पतित इ–भस्म सुर शिर से लगाते सर्वदा ॥

अन्वयः—तदङ्गसंसर्गम् अवाप्य चिताभस्मरजः विशुद्धये कल्पते ध्रुवं, तथा हि—नृत्याऽभिनयक्रियाच्युतं तत् अम्बरौकसां मौलिभिः विलिप्यते ।

व्याख्या—तदङ्गसंसर्गम्=शिवशरीरसम्पर्कम्, अवाप्य=प्राप्य, चिताभस्मरजः=चितिभसितधूलिः, विशुद्धये=विशुद्ध्यै, कल्पते=अलं पर्याप्नोति, ध्रुवं=निश्चयेन । तथा हि=प्रसिद्धम् एव, नृत्याऽभिनयक्रियाच्युतं=ताण्डवाभिनयकर्म पतितं, तत्=चिताभस्मरज इति शेषः, अम्बरौकसां=दिवौकसां, देवानामित्यर्थः । मौलिभिः=शिरोभिः, विलिप्यते=ध्रियते ।

व्युत्पत्तिः—तदङ्गसंसर्गम्=तस्य=शिवस्य, अङ्गं=शरीरं, तदङ्गं, तस्य संसर्गः तदङ्गसंसर्गः, तं तदङ्गसंसर्गम् । चिताभस्मरजः: चितायाः भस्म चिताभस्म, तदेव रजः चिताभस्मरजः । विशुद्धये=विशिष्टा शुद्धिः विशुद्धिः, तस्यै विशुद्धये, "कल्पते" इति अलमर्थयोगात् "नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च" इति चतुर्थी । नृत्याऽभिनयक्रियाच्युतं=नृत्ये=ताण्डवे, अभिनयः=अर्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषः, नृत्याऽभिनयः, "ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने" इत्यमरः । नृत्याऽभिनय एव क्रिया नृत्याऽभिनयक्रिया, तया च्युतं नृत्याभिनयक्रियाच्युतम् । अम्बरौकसाम्=अम्बरम् एव ओकः येषां ते अम्बरौकसः, तेषाम् अम्बरौकसाम् ।

भावार्थः—चिताभस्मकणोऽपि महेश्वरशरीरसम्बन्धं सम्प्राप्य निश्चयेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शुद्धिकरं भवति । यतो नर्तनाभिनयव्यापारपतितं तत् चिताभस्मरजो देवानां शिरोभिर्धार्यते । यदि चिताभस्मरजः परमेश्वरशरीरस्पर्शलाभात् पावनं नाऽभविष्यत्, तर्हि तस्य नृत्तसमये पतितमेतदमराः शिरोभिर्नाऽहरिष्यन्निति भावः ।

भाषा—चिताभस्म भी महेश के शरीर स्पर्श से दूसरे को शुद्ध करने वाला हो जाता है । क्यों कि उनके ताण्डव नर्त्तन के समय शरीर से पतित उस चिता भस्म को श्रद्धा के साथ देवता लोग अपने मस्तकपर धारण करते हैं ।

यदुक्तं "दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु (५।७२)" इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना (५।७०)" इत्यादि च, तत्रोत्तरमाह—

असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः, प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना, विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाऽङ्गली ॥८०॥

ऐरावतारोही वृषारोही-चरण पर गिर सदा ।
विकसित कल्प तरु के कुसुम से लाल करते सर्वदा ॥

अन्वयः—प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः वृषा असम्पदः वृषेण गच्छतः तस्य पादौ मौलिना उपगम्य विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाऽङ्गुली करोति ।

व्याख्या—प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः=मदस्राविदिग्गजयानः, ऐरावतेन गच्छन् इत्यर्थः, वृषा =देवेन्द्रः, असम्पदः =सम्पद्रहितस्य, दरिद्रस्येत्यर्थः । वृषेण = वृषभेण, गच्छतः =गमनकर्तुः, वृषभारूढस्येत्यर्थः । तस्य =महेश्वरस्य, पादौ = चरणौ [कर्म], मौलिना =मस्तकेन, उपगम्य =प्राप्य, प्रणम्येत्यर्थः । विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाऽङ्गुली =विकसितकल्पवृक्षकुसुमपरागरक्ताऽङ्गुली, करोति = विदधाति ।

व्युत्पत्तिः—प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः =प्रकर्षेण भिन्नः प्रभिन्नः दिशः वारणः दिग्वारणः । प्रभिन्नः=मदस्रावी, दिग्वारणः=ऐरावतः, वाहनं=यानं, यस्य स प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः । त्रिपदबहुव्रीहिः । वृषा ="वासवो वृत्रहा वृषा" इत्यमरः । असम्पदः =अविद्यमाना सम्पत् यस्य सः असम्पत्, तस्य असम्पदः, "नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः" इति नञ्बहुव्रीहिः । गच्छतः =गच्छतीति गच्छन्; तस्य गच्छतः, शतृप्रत्ययः । विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली =मन्दारस्य कुसुमानि मन्दाराणि, विनिद्राणि च तानि मन्दाराणि विनिद्रमन्दाराणि, तेषां रजांसि विनिद्रमन्दाररजांसि, तैः अरुणाः विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाः, ताः अङ्गुलयः ययोस्तौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाऽङ्गुली, तौ । "पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥" इत्यमरः ।

भावार्थः—मदोन्मत्तैरावतवाहनोऽपि देवेन्द्रो दरिद्रस्य वृषभारूढस्य तस्य हरस्य चरणौ किरीटिना मस्तकेन प्रणम्य विकसितकल्पवृक्षकुसुमपरागरक्तवर्णाङ्गुली विदधाति । ततो न वृषवाहनत्वं परिहासास्पदमिति भावः ।

भाषा—ऐरावतवाहन इन्द्र भी उस वृषभारूढ़ हर के चरण पर अपने सकिरीट मस्तक को अवनत करता हैं, तथा कल्पवृक्ष के पुष्परज से हरके चरणोंको सर्वदा रञ्जित करता है ।

एवञ्च त्वदुक्तं सर्वमसमीचीनम्, किञ्चित्तु घुणाक्षरन्यायेन समीचीनमापतितमित्याह—

विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना, त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं, कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥८१॥

दूषण बताने में मुझे दी एक वात भली बता ।
जो ब्रह्म का भी हेतु उसके जन्म कुल का क्या पता ॥

अन्वयः—च्युतात्मना दोषं विवक्षता अपि त्वया ईशं प्रति एकं साधु भाषितम् । यम् आत्मभुवः अपि कारणम् आमनन्ति, स कथं लक्ष्यप्रभवः भविष्यति ।

व्याख्या—च्युतात्मना=नष्टस्वभावेन, अत एव, दोषं=दूषणं, विवक्षता अपि=वक्तुम् इच्छता अपि, त्वया=भवता, ईशं प्रति=हरं प्रति, एकम्=वस्तु, "अलक्ष्यजन्मता" इत्येतत् वचनमित्यर्थः । साधु=समीचीनं, भाषितम्=उक्तं, कुतः, यम्=महेश्वरम्, आत्मभुवः अपि=ब्रह्मणः अपि, कारणं=निदानम्, आमनन्ति=उदाहरन्ति । श्रुतयः इति शेषः । सः=ईश्वरः, कथं=केन प्रकारेण, लक्ष्यप्रभवः=लक्ष्यजन्मा, भविष्यति=भविता । न कथमपीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—च्युताऽऽत्मना=च्युतः आत्मा यस्य स च्युतात्मा, तेन च्युतात्मना, "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च" इत्यमरः । विवक्षता=वक्तुम् इच्छन् विवक्षन्, तेन विवक्षता, आत्मभुवः=आत्मनैव भवतीति आत्मभूः, तस्य आत्मभुवः, "ब्रह्माऽऽत्मभूः सुरज्येष्ठः" इत्यमरः । कारणं= "हेतुर्ना कारणं बीजं निदानम्" इत्यमरः । लक्ष्यप्रभवः=लक्ष्यः प्रभवः यस्य सः लक्ष्यप्रभवः ।

भावार्थः—केवलं दोषमेव वक्तुमिच्छताऽपि नष्टस्वभावेन त्वया परमेश्वर-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुद्दिश्यैकं वस्तु सम्यगुक्तम् । वेदाः यं महेश्वरं ब्रह्मणोऽपि स्रष्टारं वदन्ति, स परमेश्वरः लक्ष्यजन्मा कथं भविष्यति । न कथमपीति भावः ।

भाषा--केवल दोष दर्शन बुद्धि से प्रेरित होकर दुश्चरित्र तुमने जो कुछ हर के विषय में कहा, उस में भी एक वाक्य तुमने ठीक ही कहा । वेद जिस महेश्वर को ब्रह्मा का भी सृष्टिकर्त्ता कह कर घोषणा करता है, उस महेश्वर की उत्पत्ति कैसे मालूम हो सकती है ।

अथ पुनरपि ब्रह्मचारिणो वचनोद्योगमाशङ्क्य तद्वचनस्य द्वारमेवावृणोति—

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया, तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः
ममाऽत्र भावैकरसं मनः स्थितं, न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥

बस कीजिये जैसा सुना हो ठीक पर मम मन वहीं ।
जो काम वृत्ति उन्हें तनिक परवाह निन्दा की नहीं ॥

अन्वयः—अथ वा विवादेन अलं, स त्वया यथा श्रुतः, अशेषं तथाविधः अस्तु, मम मनः अत्र भावैकरसं स्थितं, कामवृत्तिः वचनीयं न ईक्षते ।

व्याख्या—अथवा=यद्वा, विवादेन=कलहेन, अलं=पर्याप्तम्, सः=ईश्वरः, त्वया=भवता, यथा=येन प्रकारेण, श्रुतः=आकर्णितः, अशेषं=कात्स्न्र्येन, तथाविधः=तादृशः, अस्तु=भवतु । मम=मदीयं, मनः=चित्तम्, अत्र=महेश्वरे, भावैकरसम्=अभिलाषैकपक्षपाति, हरविषयाभिलाषमात्रतत्परमित्यर्थः । स्थितं=वृत्तं । तथा हि, कामवृत्तिः=स्वेच्छाव्यवहारः, वचनीयं=निन्दाम्, अस्थानप्रसङ्गाऽपवादमित्यर्थः । न ईक्षते=न विचारयति । न हि स्वेच्छासञ्चारिणो लोकाऽपवादाद् बिभ्यन्तीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—विवादेन=विरुद्धो वादः विवादः, "कुगतिप्रादयः" इति समासः । विवादो व्यवहारः स्यात्" इत्यमरः । अशेषं=यथा तथा क्रियाविशेषणम् । "विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाऽखिलानि निःशेषम्" इत्यमरः । तथाविधः=तथा विधा यस्य स तथाविधः । अत्र=अस्मिन्निति अत्र, त्रल्प्रत्ययः । भावैकरसं=भावः=अभिलाषः, तत्र एकः रसः=पक्षः, यस्य तत् भावैकरसं, कामवृत्तिः=कामस्य वृत्तिः कामवृत्तिः ।

भावार्थः—अथवा कलहेनालम् । स हरो भवता येन प्रकारेण श्रुतः, साक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेन तथाप्रकार एवास्तु । अत्र हरे तद्विषयाभिलाषमात्रतत्परं मे हृदयं निश्चलमस्ति । स्वेच्छाव्यवहारी लोकापवादं न विचारयतीति भावः ।

भाषा—अथवा कलह का क्या प्रयोजन है। तुमने जिस प्रकार हर को प्रमाणित किया, यदि हर ऐसा भी हो तो भी मेरा हृदय उन्हीं पर निश्चल है। स्वैरिणी कभी लोकापवाद से नही डरती।

एवं निरस्तस्याऽपि कपटब्रह्मचारिणः पुनरपि वचनोद्योगं दृष्ट्वा सखीमाह—

निवार्यतामालि ! किमप्ययं वटुः, पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराऽधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते, शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥८३॥

स्फुरितोष्ठ वटु को सखि ! हटा कुछ मत कहे उस से कहो ।
सुजनापवादी हीन श्रोता भी अधिक होता अहो ॥

अन्वयः—हे आलि ! स्फुरितोत्तराऽधरः पुनः किमपि विवक्षुः अयं वटुः निवार्यतां, तथा हि यः महतः अपभाषते न केवलं स एव पापभाक्, अपि तु तस्मात् यः शृणोति, सोऽपि पापभाक् भवति ।

व्याख्या—हे आलि=हे सखि !, स्फुरितोत्तराऽधरः=स्फुरणभूयिष्ठोष्ठः, पुनः=भूयः, किमपि=किञ्चिदपि, विवक्षुः=वक्तुमिच्छुः, अयम्=एषः, वटुः=वाचाटः, तिरस्कारव्यञ्जकं पदमेतत् । निवार्यताम्-अपसार्यताम्, आश्रमाद् बहिर्भागे निस्सार्यतामित्यर्थः । तथाहि, यः=पुरुषः, महतः=पूज्यान्, अपभाषते=अपवदति, न केवलं, सः=अपवादकर्त्ता, एव, पापभाक्=पापीयान्, अपि तु तस्मात्=अपभाषमाणात् पुरुषात्, यः=श्रोता, शृणोति=आकर्णयति, सोऽपि=श्रोताऽपि, पापभाक्=पापीयान्, भवतीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—आलिः=आलिः सखी वयस्या च" इत्यमरः । स्फुरितोत्तराधरः=स्फुरितेन उत्तरः इति स्फुरितोत्तरः, सः अधरः=ओष्ठः, यस्य स स्फुरितोत्तराधरः । विवक्षुः=वक्तुमिच्छुः विवक्षुः, सन्नन्तात् "वचपरिभाषणे" इति धातोः उप्रत्ययः । पापभाक्=पापं भजतीति पापभाक्, "भजेर्ण्विः प्रत्ययः ।

मनुरप्येवमाह—

"गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥" इति (२-२००)

वस्तुतस्तु वक्त्रपेक्षया श्रोतुः पापाधिक्यं भवति । कुत इति चेत्, श्रूयताम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रोतरि श्रवणोत्सुके सति वक्ता सविस्तरं वदतीति लोकस्वभावः । नेत्रवक्त्रविकारादिभिः श्रोतुः कोपावगमे सति ततोऽधिकं न वदतीति दुर्जनानां स्वभावः । तस्माच्छ्रोतुरपि पापवचनस्य कारयितृत्वमवश्यं भवत्येवेत्यर्थः ।

भावार्थः—हे सखि ! कम्पिताधरोष्ठोऽयं वाचालः किमप्यन्यद्वक्तुमिच्छति, अतो वहिर्निस्सार्यताम् । यो महाजनान् निन्दति न केवलं स एव पापीयान् भवति, अपि तु यस्तस्मात् महाजननिन्दकात् पुरुषात् महाजननिन्दावचनं शृणोति, सोऽपि पापीयान् भवतीति भावः ।

भाषा—हे सखि ! इसके ओष्ठपुट स्फुरित देख कर मालूम होता है, कि यह वाचाल फिर भी कुछ कहना चाहता है । अतः इसको वाहर निकाल दो । महाजनो का निन्दाकारी ही केवल पापी नहीं होता, अपि तु जो उस निन्दा को सुनता है उसे भी पाप लगता है ।

अथ "गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः" इति मनुवचनानुसारिणीं पार्वत्याः परमार्थस्मरणपुरस्सरीं प्रवृत्तिमाह—

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी, चचाल वाला स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः, समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥८४॥

मैं ही चलूँ कुच-भिन्नवल्कल पार्वती ने चल दिया ।
निज रूप धर वृषराज केतन ने उमा को धर लिया ॥

अन्वयः—"अथवा इतः गमिष्यामि" इति वादिनी स्तनभिन्नवल्कला बाला चचाल । वृषराजकेतनश्च स्वरूपम् आस्थाय कृतस्मितः सन् तां समाललम्बे ।

व्याख्या—अथवा = पक्षान्तरे, इतः = अस्मात् प्रदेशात्, गमिष्यामि = गच्छामि, इति = एवं, वादिनी = वदन्ती, स्तनभिन्नवल्कला = कुचस्रस्तचीरा, स्तनगलितस्तनावरणवल्कलेत्यर्थः । वाला=युवतिः, पार्वतीत्यर्थः । चचाल = चलितवती, त्वरितं गन्तुमारेभे इत्यर्थः । वृषराजकेतनश्च = वृषभध्वजश्च, महेश्वरः इत्यर्थः । स्वरूपं = स्वाकारम्, आस्थाय = आश्रित्य, ब्रह्मचारिवेशपरित्यागपूर्वकमात्मनः स्वरूपमवलम्ब्येत्यर्थः । कृतस्मितः = विहितेषद्धास्यः सन्, तां = पार्वतीं, समाललम्बे = जग्राह ।

व्युत्पत्तिः—वादिनी = वदतीति वादिनी । स्तनभिन्नवल्कला=भिन्नं वल्कलं यस्याः सा भिन्नवल्कला, स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला स्तनभिन्नवल्कला । वृष-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राजकेतनः=वृषाणां राजा वृषराजः, राजाऽहःसखिभ्यष्टच्" इति समासाऽन्त-ष्टच्। वृषराजः केतनं यस्य स वृषराजकेतनः, स्वरूपं=स्वस्य रूपं स्वरूपं, तत्, कृतस्मितः=कृतं स्मितं येन स कृतस्मितः ।

अत्र च शब्देन क्रियायौगपद्यलक्षणः समुच्चयालङ्कारः प्रतिपाद्यते। तथा चोक्तम्—

"गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये" इति ।

भावार्थः—अथवा महेश्वरपरिवादपरस्याऽस्य वटोः सकाशादहमेव दूरतो गमिष्यामीति वदन्ती गमनसंरम्भवशात् स्तनगलितावरणवल्कला सा पार्वती त्वरितं गन्तुमारेभे । वृषभध्वजो ब्रह्मचारिवेषं परित्यज्यात्मनः स्वरूपमवलम्ब्य मन्दस्मितं कृत्वा तां पार्वतीं जग्राह चेति भावः ।

भाषा—अथवा मैं महेश्वर की निन्दा करने वाले इस वाचाल ब्राह्मण के सामने से दूर होजाती हूँ, ऐसा कह कर गमन के वेग से जिस का उत्तरीय वल्कल हट गया ऐसी पार्वती जब जाने लगी, उसी समय महेश्वर ने भी ब्रह्मचारी के वेष को तज कर, अपने स्वाभाविक शंकर स्वरूप से मुस्कुराते हुए पार्वती को रोककर पकड़ लिया ।

इत्थमचिन्तितोपनते साक्षादेव दृष्टे मनोरथप्रियतमे महेश्वरे पार्वत्याः वृत्तमाह—

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाऽङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराऽऽकुलितेव सिन्धुः
शैलाऽधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

लख शम्भु को कंपने लगी भिगने लगी सिहरी थकी ।
पथ अचल से व्याकुल नदी सम चल सकी न ठहर सकी ॥

अन्वयः—तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाऽङ्गयष्टिः निक्षेपणाय उद्धृतं पदं तथैव उद्वहन्ती शैलाऽधिराजतनया, मार्गोऽचलव्यतिकराऽऽकुलिता सिन्धुः इव, न ययौ, न तस्थौ ।

व्याख्या—तं=महेश्वरं, वीक्ष्य=दृष्ट्वा, वेपथुमती=कम्पवती, सरसाऽङ्ग-यष्टिः=स्विन्नगात्री, "महादेवदर्शनेन पार्वत्याः सात्त्विकभावोदय उक्तः" । निक्षेप-णाय=अन्यत्र विन्यासाय, उद्धृतम्=उत्क्षिप्तं, पदं=चरणम्, तथैव=तेनैव प्रकारेण, उद्वहन्ती=धारयन्ती, शैलाऽधिराजतनया=हिमालयात्मजा, पार्वती-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यर्थः । मार्गाऽचलव्यतिकराऽऽकुलिता = अध्वपर्वतसमाहतिसम्भ्रमिता, सिन्धुरिव = नदीव, न ययौ = न जगाम, प्रियतमावलोकनकौतुकहर्षवशादित्यर्थः । न तस्थौ = न स्थितवती, लज्जयेति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—वेपथुमती = "टुवेपृ कम्पने" इति धातोः "ट्वितोऽथुच् इति अथुच्प्रत्ययः । वेपथुः अस्या अस्तीति वेपथुमती, मतुप्प्रत्ययः, तदन्तात्स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्प्रत्ययः । सरसाऽङ्गयष्टिः = रसेन सहिता सरसा, अङ्गमेव यष्टिः अङ्गयष्टिः । सरसा अङ्गयष्टिः यस्याः सा सरसाऽङ्गयष्टिः । पदं="पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माऽङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः । उद्वहन्ती = उद्वहतीति उद्वहन्ती । शैलाऽधिराजतनया = अधिको राजा अधिराजः, गतिसमासः । शैलानाम् अधिराजः शैलाऽधिराजः, तस्य तनया शैलाऽधिराजतनया, मार्गाऽचलव्यतिकराऽऽकुलिता = मार्गे अचलः मार्गाऽचलः, तस्य व्यतिकरः मार्गाऽचलव्यतिकरः, तेन आकुलिता मार्गाऽचलव्यतिकराकुलिता । सिन्धुः = "देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्" इत्यमरः । ययौ = "या प्रापणे" इति धातोर्लिट् । "आत औ णलः" इति णल औकारादेशः । तस्थौ="ष्ठा गतिनिवृत्तौ" इति धातोर्लिट् । वसन्ततिलकावृत्तमेतत् । तल्लक्षणं यथा—"उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ।" इति ।

अत्र प्रकरणे नायिकागतानां "विवृण्वती शैलसुतापि भावम्" इत्यनेन दर्शितोदयानां व्रीडाहर्षादीनां व्यभिचारिभावानां समुन्मीलनं स्वावसरे कृतम् । "हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यः" इत्यादिना दर्शितोदयानां नायकगतानां सात्त्विकानां व्यभिचारिणां च भावानाम् "अव्यञ्जितहर्षलक्षणः" इत्यादिना समुन्मीलनं च कृतमिति द्रष्टव्यम् । ततश्च परस्परानुरागनिश्चयोत्तम्भितः परस्परास्थानिबन्धनः सम्भोगश्रृङ्गारः क्रमादितः परं प्रकर्षपदवीमारोहतीत्यवसेयम् ।

भावार्थः—तं महेश्वरं साक्षादेवावलोक्य प्रियतमावलोकनजन्यकौतुकहर्षादिवशात् कम्पवती स्विन्नगात्री प्रदेशान्तरे निधानायोद्धृतमेकं चरणं तथैवोद्वहन्ती सा पर्वतराजपुत्री पार्वती "प्रवाहमार्गेऽतर्कितशैलसम्पर्केण परवशीकृता नदीव" न जगाम, नापि गमनोद्यमात् विरराम इति भावः ।

भाषा—पार्वती महेश्वर को साक्षात् देख कर, प्रियतम दर्शन जनित कम्प तथा प्रस्वेद से युक्त होती हुई, आगे रखने के लिये उठाये हुए चरण को उसी प्रकार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धारण करती हुई, "प्रवाह मार्ग में यकायक पहाड़ आजाने से रुकी हुई नदी के समान" न तो आगें जा सकी, और न जाने के प्रयत्न को ही छोड़ सकी।

अथ प्रकृतस्य प्रयोज्योपावर्तनविधेः फलयोगं प्रदर्शयति—

अद्य प्रभृत्यवनताऽङ्गि ! तवाऽस्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

शिव ने कहा तव दास हूँ तप से खरीदा हू गया।
क्लम तज दिया तप जन्य फल से क्लेश होता है नया॥

अन्वयः—"हे अवनताऽङ्गि अद्य प्रभृति तव तपोभिः क्रीतः दासः अस्मि" इति चन्द्रमौलौ वादिनि सति, सा अह्नाय नियमजं क्लमम् उत्ससर्ज। हि क्लेशः फलेन पुनः नवतां विधत्ते।

व्याख्या—हे अवनताऽङ्गि = हे पार्वति !, अद्यप्रभृति=अस्माद्दिनात् आरभ्य, तव = ते, तपोभिः = नियमैः, क्रीतः = स्वायत्तीकृतः, दासः=सेवकः, अस्मि, इति = इत्थं, चन्द्रमौलौ = शिवे, वादिनि = वदति सति, सा = पार्वती, अह्नाय = सपदि, नियमजं = तपोजन्यं, क्लमं = क्लेशम्, उत्ससर्ज = तत्याज। फलप्राप्त्या क्लेशं विसस्मारेत्यर्थः। हि = यस्मात्कारणात्, क्लेशः = दुःखं, फलेन = फलसिद्ध्या, पुनः = भूयः, नवतां = नूतनतां, विधत्ते = धारयति। पूर्ववदेव अक्लिष्टतामापादयतीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—हे अवनताऽङ्गि = अवनतम् अङ्गं यस्याः सा अवनताऽङ्गी, तत्सम्बुद्धौ हे अवनताङ्गि। अद्य प्रभृति = प्रभृतियोगात् अद्येति सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते। दासः = "दासृ दाने"। दासते = आत्मानं ददातीति, दासः। चन्द्रमौलौ = चन्द्रः मौलौ यस्य स चन्द्रमौलिः, तस्मिन् चन्द्रमौलौ। वादिनि=वदतीति वादी, तस्मिन्वादिनि, अह्नाय = सपदि, स्रग्झटित्यञ्जसाह्नाय द्राङ्मङ्क्षु सपदि द्रुतम्" इत्यमरः। नियमजं = नियमाज्जातः नियमजः, तं नियमजम्। अत्राऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः। इदमपि वसन्ततिलकावृत्तम्।

भावार्थः—हे विनीते। पार्वति ! अद्यारभ्याहं तव तपोभिः क्रीतो दासोऽ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मीति शङ्करे वदति सति, सा पार्वती तत्क्षणे तपोजन्यं क्लेशं तत्याज । क्लेशः खलु फलसिध्या पूर्ववदेवाक्लिष्टतामापादयतीति भावः ।

भाषा—हे विनीते पार्वती ! आज से मैं तुम्हारा तपसे क्रीत दास हूँ, इस प्रकार शङ्कर का वचन सुनकर पार्वती उसी समय तपस्या के क्लेश से विरत हुई । काम सिद्ध हो जाने पर तकलीफ तकलीफ नही मालुम देती ।

इति श्रीभारद्वाजगन्नाथरशास्त्रिविरचितया पुंसवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये तपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः समाप्तः ।

अथ षष्ठः सर्गः ।

अथ महेश्वरे मनोरथानुरूपं प्रसन्ने सति पार्वती किमकरोदित्याकाङ्क्षायामाह—

अथ विश्वात्मने गौरी, सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूभृतां नाथः, प्रमाणीक्रियतामिति ॥ १ ॥

बोली सखी द्वारा अपर्णा आप ऐसा कीजिये ।
मेरे पिता से प्रेम पूर्वक मांग मुझको लीजिये ॥

अन्वयः—अथ गौरी विश्वात्मने मिथः सखीं "भूभृतां नाथः मे दाता प्रमाणीक्रियताम्" इति सन्दिदेश ।

व्याख्या—अथ = ईश्वराऽनुग्रहाऽनन्तरं, गौरी = पार्वती, विश्वात्मने = शिवाय, मिथः = रहसि, सखीं = वयस्यां, भूभृतां = पर्वतानां, नाथः = स्वामी, हिमवान् इत्यर्थः । मे = मम, दाता = दानकर्ता सन् , प्रमाणीक्रियतां = प्रमाणत्वेन स्वीक्रियतां, दातृत्वेन प्रमाणीक्रियतामित्यर्थः । इति = इत्थं, सन्दिदेश = अतिससर्ज ।

व्युत्पत्तिः—गौरी = "उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी" इत्यमरः । विश्वाऽऽत्मने = विश्वम् आत्मा = स्वरूपं, यस्य स विश्वात्मा, तस्मै विश्वात्मने, विश्वस्य आत्मा विश्वात्मा, तस्मै विश्वात्मने इति वा । मिथः = "मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि" इत्यमरः । भूभृतां = भुवं बिभ्रतीति भूभृतः, तेषां भूभृतां । मे = इति कर्मणि षष्ठी । प्रमाणीक्रियताम् = अप्रमाणं प्रमाणं यथा सम्प-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यते तथा क्रियतां प्रमाणीक्रियताम् । अत्राऽभूतद्भावे च्विः, प्रार्थनायां लोट् च । इति शब्दः प्रकारवाची । 'सन्दिदेश' इति क्रियामात्रयोगेऽपि "विश्वात्मने" इत्यत्र सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

भावार्थः—अनन्तरं पार्वती रहसि त्रैलोक्यात्मकाय हराय "पिता हिमालयो मम दातृत्वेन निर्णीयतामिति" स्वकीयप्रियवस्यां सन्दिष्टवतीति भावः ।

भाषा—पश्चात् पार्वती ने एकान्त में शङ्कर के लिये 'मुझे देने वाले मेरे पिता हिमालय से कहिये, इस तरह सखी के द्वारा कहा ।

इत्थं पार्वत्या सन्दिष्टा सखी तत्सन्दिष्टमर्थं महेश्वराय व्यजिज्ञपदितीममर्थं प्रकारान्तरेणाह—

तया व्याहृतसन्देशा, सा बभौ निभृता प्रिये ।
चूतयष्टिरिवाऽभ्याशे, मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥

यों उक्त-वृत्ता शम्भु-निरता पार्वती शोभित हुई ।
कोकिल मुखर मधु में लता सहकार ज्यों शोभित हुई ॥

अन्वयः—तया व्याहृतसन्देशा प्रिये निभृता सा, मधौ निभृता परभृतोन्मुखी चूतयष्टिः इव, अभ्याशे बभौ ।

व्याख्या—तया = सख्या, सखीमुखेनेत्यर्थः । व्याहृतसन्देशा = उक्तवाचिका, प्रिये = हरविषये, निभृता = निश्चला, परमासक्तेत्यर्थः । सा = पार्वती, मधौ = वसन्ते, निभृता = स्थिरा, परभृतोन्मुखी=कोकिलामुखरा, चूतयष्टिः इव= आम्रशाखा इव, अभ्याशे = समीपे, बभौ = शुशुभे ।

व्युत्पत्तिः—व्याहृतसन्देशा = व्याहृतः सन्देशः यया सा व्याहृतसन्देशा । परभृतोन्मुखी = परैः भृता परभृता, "वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि" इत्यमरः । परभृतया उन्मुखी परभृतोन्मुखी । मुखशब्देन अभिभाषणव्यापारो लक्ष्यते । तथा च परभृतामुखेन व्याहरन्तीत्यर्थः ।

अत्र मल्लिनाथः, "परभृतेति क्रियाशब्दविवक्षायां "जातेरस्त्री विषयादयोपधात्" इति ङीप्प्रत्ययो न भवति । तयेत्युपमेयस्य व्यस्तत्वात् = असमस्तत्वात् , उपमानवाचिपरभृताशब्दस्य समासः सोढव्यः । अथ वा भृत् भरणम् । सम्पदादित्वात् क्विप् । परैः भृत् यस्याः सा परभृत्, तया परभृता, इति व्यासेन समासाऽभावेन व्याख्येयम् । पदमञ्जरीकारस्तु परैर्भ्रियते इति कर्मणि क्विपमाह ।"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चूतयष्टिः = चूतस्य यष्टिः चूतयष्टिः, "आम्रश्चूतो रसालोऽसौ" इत्यमरः । अभ्याशे = "सदेशाऽभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् । उपकण्ठाऽन्तिकाऽभ्यर्णोऽभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥" इत्यमरः । बभौ = "भादीप्तौ" इति धातोः लिट् ।

भावार्थः—यथा चूतलता चिरप्रार्थिते वसन्ते कान्ते समागते सति तद्विषयं प्रियालापं कोकिलया कारयति, तथैव सख्या हरविषये सन्देशं व्याहरन्ती परमासक्ता सा पार्वती शुशुभे इति भावः ।

भाषा—जिस तरह चूतलता चिर प्रार्थित प्रिय वसन्त के आने पर अपने विषय की प्रिय बातें कोयल से करवाती है, उसी तरह सखी द्वारा प्रिय शङ्कर को सन्देश देने वाली पार्वती शोभित हुई ।

पार्वतीसन्देशश्रवणानन्तरं महेश्वरस्य तदुचितां प्रवृत्तिमाह—

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।
ऋषीञ्ज्योतिर्मयान्सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥ ३ ॥

कह कर तथाऽस्तु मनोज शासन पार्वती को छोड़ कर ।
करने लगे सादर स्मरण शुचि सप्त-ऋषियों का प्रवर ॥

अन्वयः—सः स्मरशासनः तथा इति प्रतिज्ञाय, उमां कथमपि विसृज्य, ज्योतिर्मयान् सप्त ऋषीन् सस्मार ।

व्याख्या—सः = एवं सन्दिष्टः, स्मरशासनः = कामनाशकः, हर इत्यर्थः । तथा इति = तथा करिष्यामि इति, प्रतिज्ञाय = प्रतिज्ञां कृत्वा, उक्त्वेत्यर्थः । उमां = पार्वतीं, कथम् अपि = कथञ्चित्, विसृज्य = त्यक्त्वा, विरहासहत्वादित्यर्थः । ज्योतिर्मयान् = तेजोरूपान्, सप्त = सप्तसंख्याकान्, ऋषीन् = मुनिवर्यान्, कश्यपप्रभृतीनित्यर्थः । सस्मार = स्मृतवान् ।

व्युत्पत्तिः—स्मरशासनः = शास्तीति शासनः । "कृतल्युटो बहुलम्" इति बहुलग्रहणात् कर्तरि ल्युट् । स्मरस्य शासनः स्मरशासनः । ज्योतिर्मयान् = अत्र स्वरूपाऽर्थे मयट् । सारुन्धतीकाः सप्तर्षयो यथा—

"कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।
जमदग्निर्वशिष्ठश्च साध्वी चैवाऽप्यरुन्धती" ॥ इति ।

भावार्थः—एवं सख्या सन्दिष्टः स हरो हिमालयं प्रार्थयिष्यामीत्युक्त्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पार्वतीं विरहासहत्वात् कथञ्चित् परित्यज्य, तेजःस्वरूपान् मरीच्यादीन् सप्तर्षीन् मनसा स्मृतवानिति भावः ।

भाषा—इस तरह सखी से सन्देश पाकर शङ्कर ने "मैं हिमालय से इस के लिये प्रार्थना करूंगा" कह कर असहनीय विरह के कारण किसी तरह पार्वती के यहाँ से आकर मरीच्यादि सप्तर्षियों का मन से स्मरण किया ।

महेश्वरेण स्मृतानां तेषां तदुपस्थानप्रकारमाह—

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।
साऽरुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन्पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥

आकाश में निज देह की करते प्रकाशित छवि विकट ।
सप्तर्षि अमल अरुन्धती के साथ आये प्रभु निकट ॥

अन्वयः—ते तपोधनाः प्रभामण्डलैः व्योम द्योतयन्तः साऽरुन्धतीकाः सन्तः सपदि प्रभोः पुरः प्रादुरासन् ।

व्याख्या—ते = कश्यपादयः, तपोधनाः = सप्तर्षयः, प्रभामण्डलैः = तेजः-पुञ्जैः, व्योम = आकाशं, द्योतयन्तः=प्रकाशयन्तः, सारुन्धतीकाः=अरुन्धती-सहिताः सन्तः, सपदि = सद्यः, प्रभोः = महेश्वरस्य, पुरः=पुरोभागे, प्रादुरासन् = प्रत्यक्षा बभूवुः ।

व्युत्पत्तिः—तपोधनाः = तप एव धनं येषां ते तपोधनाः । प्रभामण्डलैः= प्रभाया मण्डलानि प्रभामण्डलानि, तैः प्रभामण्डलैः । "स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः" इत्यमरः । द्योतयन्तः = द्योतयन्तीति द्योतयन्तः । णिजन्तात् "द्युतदीप्तौ" इति धातोः शतृप्रत्ययः । साऽरुन्धतीकाः = अरुन्धत्या सहिताः सारुन्धतीकाः, "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः, "नद्यृतश्च" इति समासाऽन्तः कप् ।

अत्र वशिष्ठपत्नीमात्रस्यागमनवर्णनं तत्पातिव्रत्यस्यान्यपत्नीपातिव्रत्येभ्यो-व्यतिरेकं द्योतयितुम् । एवं हि पुराणप्रसिद्धिः—

"सप्तर्षीणां पुरा पत्नीरकामयत पावकः ।
विज्ञातवृत्ता स्वाहाऽथ तासां रूपेण पावकम् ॥
रमयामास रुचिरं न शशाक मनागपि ।
यत्नैररुन्धतीरूपं ग्रहीतुं मुनयस्ततः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्ये तु तत्यजुः पत्नीः" ॥ इति ।

भावार्थः—मण्डलाकाराभिः प्रभाभिराकाशदेशं प्रकाशयन्तस्ते सप्तर्षयोऽरुन्धत्या सह हरस्मरणाऽव्यवहितोत्तरमेव तस्य पुरोभागे प्रत्यक्षा बभूवुरिति भावः ।

भाषा—मण्डलाकार प्रभा से आकाश देश को प्रकाशित करते हुए अरुन्धती के साथ वे सप्तर्षि शङ्कर के स्मरण करते ही उनके आगे प्रत्यक्ष हो गये ।

इतः परं षड्भिः श्लोकैः तानेव मुनीन्वर्णयति । तत्रादौ तेषां महेश्वरोपस्थानयोग्यं पूतत्वं प्रतिपादयितुं स्नानमाह—

आप्लुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु ।
व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥

तट कल्प वृक्ष कुसुम तरङ्गित दन्ति मद से सुरभि मय ।
आकाश गङ्गा के प्रवाहों में किये मज्जन अभय ॥

अन्वयः—तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु दिङ्नागमदगन्धिषु व्योमगङ्गाप्रवाहेषु आप्लुताः ते प्रादुरासन् इति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्या—तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु = तटकल्पवृक्षपुष्पोत्किरतरङ्गेषु, दिङ्नागमदगन्धिषु = दिग्गजदानवारिगन्धिषु, व्योमगङ्गाप्रवाहेषु = आकाशगङ्गास्रोतःसु, आप्लुताः = स्नाताः, ते सपदि पुरः प्रादुरासन्निति पूर्वेणाऽन्वयः ।

व्युत्पत्तिः—तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु = तीरे मन्दाराः तीरमन्दाराः, तेषां कुसुमानि तीरमन्दारकुसुमानि, तेषाम् उत्किराः तीरमन्दारकुसुमोत्किराः, ता वीचयः येषां ते तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचयः, तेषु तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु । दिङ्नागमदगन्धिषु = दिशां नागाः दिङ्नागाः, मदस्य गन्धः मदगन्धः । दिङ्नागानां मदगन्धः येषु ते दिङ्नागमदगन्धयः, तेषु दिङ्नागमदगन्धिषु । व्योमगङ्गाप्रवाहेषु = व्योम्नः गङ्गा व्योमगङ्गा, तस्याः प्रवाहाः व्योमगङ्गाप्रवाहाः, तेषु व्योमगङ्गाप्रवाहेषु ।

भावार्थः—तटप्रदेशप्ररूढानां कल्पवृक्षाणां पवनवशाज्जलेषु पतितानि पुष्पाणि तरङ्गैरूर्ध्वं विक्षिपत्सु दिग्गजमदजलसुगन्धयुक्तेषु मन्दाकिनीजलप्रवाहेषु कृतस्नानास्ते सप्तर्षयः प्रादुरासन्निति भावः ।

भाषा—तीर पर के कल्पवृक्षों के गिरे हुए फूलों को लहरों द्वारा उछालने वाली, तथा दिग्गजों के मद जल से सुगन्धित आकाश गङ्गा में वे ऋषि स्नान किये हुए थे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ तदीयानां तपस्विजनोचितानां परिकाराणामपि तपसस्तत्फलोपभोगस्य च साधारणत्वमाह—

मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः ।
रत्नाऽक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥ ६ ॥

मुक्तोपवीत धरे कनक त्वक अक्ष सूत्र रतन कलित ।
तरु कल्प सम आश्रम किये शुचिवान प्रस्थाश्रम ललित ॥

अन्वयः—मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतः हैमवल्कलाः रत्नाऽक्षसूत्राः प्रव्रज्याम् आश्रिताः कल्पवृक्षाः इव स्थिताः ते प्रादुरासन् इति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्या—मुक्तायज्ञोपवीतानि = मौक्तिकब्रह्मसूत्राणि, बिभ्रतः=दधानाः, हैमवल्कलाः = सौवर्णवल्काः, रत्नाऽक्षसूत्राः—रत्नमयजपमालाः, प्रव्रज्यां = प्रव्रजनम् , आश्रिताः = आस्थिताः, कल्पवृक्षाः इव = देवतरव इव, स्थिताः ते प्रादुरासन् इति पूर्वेणाऽन्वयः ।

व्युत्पत्तिः—मुक्तायज्ञोपवीतानि=यज्ञस्य उपवीतानि "यज्ञोपवीतानि, "यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः । मुक्तानां यज्ञोपवीतानि मुक्तायज्ञोपवीतानि, तानि । मुक्तामयानीत्यर्थः । बिभ्रतः = बिभ्रतीति बिभ्रतः, शतृप्रत्ययः । हैमवल्कलाः = हेम्नः विकारा हैमानि = सुवर्णमयानि, तानि वल्कलानि येषां ते हैमवल्कलाः । रत्नाऽक्षसूत्राः = अक्षाणां सूत्राणि अक्षसूत्राणि, रत्नमयानि अक्षसूत्राणि येषां ते रत्नाऽक्षसूत्राः । प्रव्रज्यां = प्रव्रजनं प्रव्रज्या, तां प्रव्रज्यां "व्रजयजोर्भावे क्यप्" इति क्यप् ।

"अत्र चतुर्थाऽऽश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वानप्रस्थाऽऽश्रमो लक्ष्यते । "जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ६।३४' इति सपत्नीकत्वाऽभिधानात् ।

"सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वाऽनुगतो वनम् ।
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साऽग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥या० स्मृ० प्रा० ४५ श्लो०

इति वानप्रस्थस्योभयथापि स्मरणात् ।

भावार्थः—मुक्तामयानि ब्रह्मसूत्राणि दधतः सुवर्णमयानि वल्कलानि बिभ्रतो रत्नमया रुद्रक्षमाला दधाना वानप्रस्थाश्रमं प्राप्ताः कल्पवृक्षा इव ते सप्तर्षयः प्रादुरासन्निति भावः ।

भावा—वे सप्तर्षि मोती के समान स्वच्छ यज्ञोपवीत धारण किये हुए,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुवर्ण सदृश पीत वल्कल पहने हुए, तथा रत्न मय अक्ष माला हाथ में लिये हुए, सन्यास व्रत में स्थित कल्प वृक्ष के समान उपस्थित हुए।

अथ सप्तर्षिमार्गस्य सूर्यमार्गाद् दुरोन्नतत्वेऽपि हिमवत्प्रस्थावतरणवशादत्यासन्नेषु सप्तर्षिषु सूर्यस्य तत्कालोचितां प्रवृत्तिमाह—

अधःप्रस्थापिताऽश्वेन समावर्जितकेतुना ।
सहस्ररश्मिना साक्षात्सप्रणाममुदीक्षिताः ॥ ७ ॥

नीचे चलाये अश्व लख कर विमल केतु झुका दिया ।
बन कर विनीत स्वयं दिनेश्वर ने प्रणाम प्रवर किया ।

अन्वयः—अधःप्रस्थापिताऽश्वेन समावर्जितकेतुना सहस्ररश्मिना साक्षात् सप्रणामम् उदीक्षिताः ते प्रादुरासन् इति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्या—अधःप्रस्थापिताऽश्वेन = नीचैःप्रस्थापिततुरङ्गमेण, सप्तर्षिमण्डलस्य सूर्यमण्डलोपरिवर्तित्वादित्यर्थः । समावर्जितकेतुना = नामितध्वजेन, तन्मण्डलाऽऽघातशङ्कयेत्यर्थः । सहस्ररश्मिना = सूर्येण, साक्षात् = स्वयमेव, सप्रणामं = सनमस्कारम , उदीक्षिताः = ऊर्ध्वमवलोकिताः, गमनाऽभ्यनुज्ञादानपर्यन्तमित्यर्थः । ते=सप्तर्षयः, प्रादुरासन् इति पूर्वेणान्वयः ।

व्युत्पत्तिः—अधःप्रस्थापिताऽश्वेन = अधः प्रस्थापिताः अश्वाः येन सः अधःप्रस्थापिताश्वः, तेन अधःप्रस्थापिताश्वेन । समावर्जितकेतुना = समावर्जितः केतुः येन सः समावर्जितकेतुः, तेन समावर्जितकेतुना । सहस्ररश्मिना = सहस्रं रश्मयः यस्य सः सहस्ररश्मिः, तेन सहस्ररश्मिना, "किरणोस्रमयूखांऽशुगभस्तिघृणिरश्मयः" इत्यमरः । सप्रणामं = प्रणामेन सहितं सप्रणामं यथा स्यात्तथा, उदीक्षणक्रियाविशेषणं चैतत् ।

भावार्थः—सप्तर्षिमार्गात् किञ्चिदधो भागे प्रस्थापितनिजस्यन्दनवाजिना तन्मण्डलाहतिशङ्कया सम्यगानमितध्वजेन सूर्येण प्रत्यक्षं प्रणम्य सगौरवमीक्षितास्ते सप्तर्षयः प्रादुरासन्निति भावः ।

भाषा—सप्तर्षि मार्ग के नीचे जिस के घोड़े प्रस्थापित हैं, और सप्तर्षि मण्डलाघात की आशङ्का से जिस ने अपनी ध्वजा नीचे कर दी है, ऐसे सूर्य ने उनको स्वयं प्रणाम कर बड़े गौरव के साथ देखा ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ सप्तर्षीणां नित्यत्वमप्याह—

आसक्तबाहुलतया सार्धमुद्धृतया भुवा ।
महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥

प्रलयापदा में विष्णु की शुचि भुज लता में पगे ।
उद्धार में भू के महा वाराहदंष्ट्रा में लगे ॥

अन्वयः—प्रलयापदि आसक्तबाहुलतया उद्धृतया भुवा सार्धं महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः ते प्रादुरासन् इति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्या—प्रलयापदि = कल्पाऽन्तसङ्कटे, आसक्तबाहुलतया = श्रितभुजलतया, दंष्ट्रायामिति शेषः । उद्धृतया = उत्क्षिप्तया, दंष्ट्रयेति शेषः । भुवा = पृथिव्या, सार्धं = सह, महावराहदंष्ट्रायाम् = बृहत्क्रोडदंष्ट्रायां, विश्रान्ताः = कृतविश्रामाः, अविनाशिन इत्यर्थः । ते = सप्तर्षयः, प्रादुरासन् इति पूर्वेणान्वयः ।

व्युत्पत्तिः—प्रलयापदि = प्रकृष्टः लयः यस्मिन् स प्रलयः, "संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पाऽन्त इत्यपि" इत्यमरः । प्रलय एव आपत् प्रलयापत् , तस्यां प्रलयापदि । सर्वलोकक्षयकारित्वादित्यर्थः । आसक्तबाहुलतया = बाहुः एव लता बाहुलता, आसक्ता बाहुलता यया सा आसक्तबाहुलता, तया आसक्तबाहुलतया । भुवा सार्धं = सहाऽर्थकेन सार्धं पदेन योगात् "भुवा" इत्यत्र "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीया । महावराहदंष्ट्रायां = महांश्चाऽसौ वराहः महावराहः, "वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः" इत्यमरः । महावराहस्य दंष्ट्रा महावराहदंष्ट्रा, तस्यां महावराहदंष्ट्रायाम् । वराहपुराणप्रसिद्धश्चायमर्थः ।

भावार्थः—सकललोकसंहारकारिणि कल्पान्ते समुपस्थिते जलमात्रावशिष्टेषु चतुर्विधेषु महाभूतद्रव्येषु विपन्नया स्त्रीजनसुलभेन भयेन हस्ताभ्यां महावराहदंष्ट्राद्वयमवष्टभ्यावस्थितया स्त्रीरूपधारिण्या धरण्या सह महावरादंष्ट्रायां सुखासीनास्ते सप्तर्षयः प्रादुरासन्निति भावः ।

भाषा—प्रलय की विपत्ति में भी वाराह के दाँतों को पकड़ी हुई सभय पृथ्वी के साथ उस पर आनन्द से बैठने वाले सप्तर्षि प्रगट हुए ।

अथ तेषां जगत्सर्गस्यापि कर्तृत्वमाह—

सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् ।
पुरातनाः पुराविद्भिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पश्चात् ब्रह्मा ने बची शुभ सृष्टि-रचना की विमल ।
पावन-पुराण-प्रवीण सब प्राचीन विधि कहते अमल ॥

अन्वयः—विश्वयोनेः अनन्तरं सर्गशेषप्रणयनात् पुराविद्भिः पुरातनाः धातार इति कीर्तिताः ते प्रादुरासन् इति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्या—विश्वयोनेः = ब्रह्मणः, अनन्तरं = पश्चात्, सर्गशेषप्रणयनात् = सृष्टिशेषनिर्माणात्, ब्रह्मसृष्टाऽवशिष्टसृष्टेः करणाद्धेतोरित्यर्थः । पुराविद्भिः = पुरातनवृत्तान्तवेदिभिः, व्यासादिभिरित्यर्थः । पुरातनाः = प्राचीनाः, धातारः = सृष्टिकर्तारः, इति = एवं, कीर्तिताः = अभिहिताः, ते महर्षयः प्रादुरासन् इति पूर्वेणान्वयः ।

व्युत्पत्तिः—विश्वयोनेः = विश्वस्य योनिः विश्वयोनिः, तस्य विश्वयोनेः । सर्गशेषप्रणयनात् = सर्गस्य शेषः सर्गशेषः, तस्य प्रणयनं सर्गशेषप्रणयनं तस्मात् सर्गशेषप्रणयनात् । पुराविद्भिः = पुरातत्त्वं विदन्तीति पुराविदः, तैः पुराविद्भिः । पुरातनाः = पुरा भवाः पुरातनाः, ट्युप्रत्ययः । प्रपञ्चोत्पत्तेः प्रागपि सन्त इत्यर्थः । सप्तर्षीणां सर्गशेषविधायित्वं पुराणप्रसिद्धम् ।

भावार्थः—ब्रह्मणो जगदेकशेषसर्गानन्तरमवशिष्टस्य सर्गस्य विधानात् व्यासादिभिः पुराणादिषु ब्रह्मशब्देनैव निर्दिष्टाः सृष्टेः प्रागपि विद्यमानास्ते सप्तर्षयः प्रादुरासन्निति भावः ।

भाषा—ब्रह्मा के बाद बची हुई सृष्टि की रचना के कारण व्यासादि ऋषियों ने पुराणों में जिनको विधाता के नाम से कहा है, वे सप्तर्षि उपस्थित हुए ।

अथ तेषां लोकतो व्यतिरेकमाह—

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।
तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥

पिछले जनम के शुद्ध तप से पक्व वे हैं हो गये ।
हैं भोगते तप-फल तथापि पवित्र करते तप नये ॥

अन्वयः—प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकम् उपेयुषां तपसां फलानि उपभुञ्जानाः अपि तपस्विनः ते प्रादुरान् इति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्या—प्राक्तनानां = प्राचीनानां, जन्मान्तरभवानामित्यर्थः । विशुद्धानां = निर्मलानां, परिपाकं = परिणामम्, उपेयुषां = प्राप्तवतां, परिपक्वानामित्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तपसां = नियमव्रतानां, फलानि = भोगान्, उपभुञ्जानाः अपि = उपभोगं कुर्वाणा अपि, तपस्विनः = तपोनिष्ठाः, ते = सप्तर्षयः, प्रादुरासन् इति पूर्वेणान्वयः ।

व्युत्पत्तिः—प्राक्तानां = प्राग्भवानि प्राक्तनानि, तेषां प्राक्तनानां, ट्युप्रत्ययः, विशुद्धानां = विशेषेण शुद्धानि विशुद्धानि, तेषां विशुद्धानां, "सुप्सुपा" इति समासः । उपभुञ्जानाः = उपभुञ्जते इति उपभुञ्जानः, "भुजोऽनवने" इत्यात्मनेपदित्वात् शानच्प्रत्ययः । तपस्विनः = तपः अस्ति येषां ते तपस्विनः, "तपःसहस्राभ्यां विनींनी" इति विनिप्रत्ययः ।

अत्र तपःफलानुभवतपश्चरणलक्षणयोः क्रिययोर्युपगपद् विरोधाद् विरोधालङ्कारः । तल्लक्षणं यथा—

"विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद् वचः" । इति ।

सप्तर्षीणां लोकोत्तर महाप्रभाववत्त्वेन विरोधपरिहार इति बोध्यम् ।

इति सप्तभिः श्लोकैः कुलकम् ।

भावार्थः—जन्मान्तरकृतानां निर्मलानां फलदानोन्मुखानां तपसां सप्तर्षिलोकप्राप्तितदुचितभोगानुभवादीनि फलान्यनुभवन्तोऽपि तपोनिष्ठास्ते सप्तर्षयः प्रादुरासन्निति भावः ।

भाषा—पूर्वजन्म की तपस्या के फल को भोगते हुए भी तपो-निरत सप्तर्षि समूह शङ्कर के सम्मुख उपस्थित हुए ।

इत्थं सामान्यतः सर्वानपि सप्तर्षीन् वर्णयित्वा पुनररुन्धतीं विशेषतो वर्णयति—

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादाऽर्पितेक्षणा ।
साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धती ॥ ११ ॥

पति-चरण में दृग को लगाये अति पवित्र अरुन्धती ।
प्रत्यक्ष तप की सिद्धि सम शोभित हुई पावन सती ॥

अन्वयः—तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा अरुन्धती साक्षात् तपःसिद्धिः इव बहु बभासे ।

व्याख्या—तेषाम् = सप्तर्षीणां, मध्यगता = मध्यस्थिता, साध्वी = पतिव्रता, पत्युः = वशिष्ठस्य, पादाऽर्पितेक्षणा = चरणनिविष्टदृष्टिः, अरुन्धती = वशिष्ठपत्नी, साक्षात् = प्रत्यक्षा, तपःसिद्धिः इव = नियमसिद्धिः इव, बहु = भूयिष्ठं, सप्तर्षिभ्योऽप्यधिकतरमित्यर्थः । बभासे = भाति स्म ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्युत्पत्तिः—मध्यगता = मध्यं गता मध्यगता, "द्वितीया श्रिताऽतीतपतितगताऽत्यस्तप्राप्ताऽऽपन्नैः" इति समासः । साध्वी = "सुचरित्रा तु, सती साध्वी पतिव्रता" इत्यमरः । पादाऽर्पितेक्षणा = अर्पिते ईक्षणे यया सा अर्पितेक्षणा, पादयोः अर्पितेक्षणा पादार्पितेक्षणा । तपःसिद्धिः = तपसः सिद्धिः तपःसिद्धिः । वभासे = "भासृ दीप्तौ" इति धातोर्लिट् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भावार्थः—तेषां सप्तर्षीणां मध्यप्रदेशे विद्यमाना भर्तृचरणनिविष्टदृष्टिः पतिव्रता वशिष्ठपत्नी "प्रत्यक्षभूता चिरकालार्जिततपसः सिद्धिरिव" सप्तर्षिभ्योऽप्यधिकतरं शुशुभे इति भावः ।

भाषा—बहुत दिनों से की हुइ तपस्या की साक्षात् सिद्धि–स्वरूपा, पति के चरणों को देखती हुई, पतिव्रता अरुन्धती उन सप्तर्षियों के बीच और भी अधिक शोभित होती थीं ।

अथ महेश्वरस्य तद्विषयां प्रवृतिमाह—

तामगौरवभेदेन मुनींश्चाऽपश्यदीश्वरः ।
स्त्रीपुमानित्यनास्थषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२ ॥

सप्तर्षि और अरुन्धती को शम्भु ने देखा अमल ।
सम बुद्धि से स्त्री पुरुष को सज्जन चरित होता विमल ॥

अन्वयः—ईश्वरः तां मुनीन् च अगौरवभेदेन अपश्यत् । हि यतः स्त्री पुमान् इति एषा अनास्था । किन्तु सतां वृत्तं महितं भवति ।

व्याख्या—ईश्वरः = महेश्वरः, ताम् = अरुन्धतीं, मुनींश्च = सप्तर्षींश्च, अगौरवभेदेन = तुल्यप्रतिपत्त्या, अपश्यत् = ददर्श । हि यतः = यस्मात्कारणात्, स्त्री = योषित् = पुरुषः, पुमान्, इत्येषा = इयं वृत्तिः, अनस्था = अनादरः । किन्तु = अपि तु, सतां = साधूनां, वृत्तं = चरित्रं, महितं = पूजितं, भवति । गौरवविषये इति शेषः । तथा चोक्तम्—"गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ।" इति ।

व्युत्पत्तिः—ईश्वरः = ईष्टे असौ ईश्वरः, "ईश ऐश्वर्ये" इति धातोर्वरच्प्रत्ययः । "ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः" इत्यमरः । अगौरवभेदेन = गुरोर्भावः गौरवम्, अणूप्रत्ययः । गौरवस्य भेदः गौरवभेदः, न गौरवभेदः अगौरवभेदः, तेन अगौरवभेदेन । वृत्तं = "वृत्तं पद्ये चरित्रे च" इत्यमरः ।

अत्राऽर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—महेश्वरस्तामरुन्धतीं सप्तर्षींश्च स्त्रीत्वपुरुषत्वनिमित्तकं गौरवभेदमनादृत्य समानप्रतिपत्त्या दृष्टवान् । सज्जनानां प्रतिपत्तिविशेषे "इयं स्त्री, अयं पुमान्" इति स्त्रीपुंसभेदो विवक्षितो न भवति । किन्तु महतां गौरवविषये केवलं चरित्रमेव पूजितं भवतीति भावः ।

भाषा—शंकर ने स्त्री पुरुष का भेद न मानकर, अरुन्धती के साथ सप्तर्षियों को समान दृष्टि से देखा, क्योंकि साधुओं का चरित्र ही पूजा के योग्य होता है ।

अरुन्धतीदर्शने महेश्वरस्य मनोवृत्तिमाह—

तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान्दारार्थमादरः ।
क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूलकारणम् ॥ १३ ॥

शिव ने समोद अरुन्धती का प्रेम से आदर किया ।
होतो सती-कर में मनोहर धर्म-मय पावन क्रिया ॥

अन्वयः—तद्दर्शनात् शम्भोः दाराऽर्थम् आदरः भूयान् अभूत् । धर्म्याणां क्रियाणां सत्पत्न्यः मूलकरणं खलु ।

व्याख्या—तद्दर्शनात्=अरुन्धतीविलोकनात् , शम्भोः=शिवस्य, दारार्थं=विवाहार्थं, आदरः=बहुमानः, भूयान्=बहुतरः, अभूत्=अभवत् । धर्म्याणां=धर्मात् अनपेतानां, क्रियाणां=कर्मणाम् , इज्यादीनामित्यर्थः । सत्पत्न्यः=पतिव्रता भार्याः, मूलकरणं=खलु=मुख्यहेतुः किल ।

व्युत्पत्तिः—तद्दर्शनात्=तस्या दर्शनं तद्दर्शनं, तस्मात् तद्दर्शनात् , दाराऽर्थम्=दारेभ्य इदं दारार्थम्, "भार्या जायाऽथ पुं भूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी" इत्यमरः । धर्म्याणां=धर्मात् अनपेताः धर्म्याः, तासां धर्म्याणां, "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति यत् प्रत्ययः । सत्पत्न्यः=सत्यश्च ताः पत्न्यः सत्पत्न्यः । "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति ङीप् , नकारश्च । मूलकारणम्=मूलञ्च तत् कारणं मूलकारणम् ।

भावार्थः—अरुन्धतीदर्शनान्महेश्वरस्य स्त्रीपरिग्रहार्थं भूयिष्ठमादरोऽभूत् । अग्निहोत्रादिधार्मिककर्मसु सपत्नीकानामेवाधिकारात् पतिव्रताः पत्न्यस्तेषां मुख्यं साधनमिति भावः ।

भाषा—अरुन्धती को देखने से शङ्कर के हृदय में स्त्री जाति के प्रति अत्यन्त आदर उत्पन्न हुआ, क्योंकि धार्मिक क्रियाओं में पतिव्रता स्त्री ही मुख्य साधन होती है ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मिन्नवसरे महेश्वरेण दग्धशरीरस्य कामदेवस्य मनोवृत्तिमाह—

धर्मेणाऽपि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।
पूर्वाऽपराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥ १४ ॥

शिव में उमा प्रति धर्म ने शुचि स्थान पैदा कर दिया ।
अपराध-भीत मनोज-मन आशा सहित सुख मय किया ॥

अन्वयः—धर्मेण अपि शर्वे पार्वतीं प्रति पदं कारिते सति, पूर्वाऽपराधभीतस्य कामस्य मनः उच्छ्वसितम् ।

व्याख्या—धर्मेण अपि = गृहस्थधर्मेण अपि, शर्वे = महेश्वरे, पार्वतीं प्रति= गौरीं प्रति, पार्वतीमुद्दिश्येत्यर्थः । पदं = व्यवसायं, कारिते=प्रयोजिते सति, पूर्वाऽपराधभीतस्य = प्रागपराधत्रस्तस्य, कामस्य = मदनस्य, मनः=चित्तम् , उच्छ्वसितम् = उच्छ्वासयुक्तं जातम् ।

व्युत्पत्तिः—शर्वे = "ईश्वरः शर्व ईशानः" इत्यमरः । "कारिते" इति योगात् "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति शर्वस्य अणि कर्तुः कर्मत्वम् । पूर्वाऽपराधभीतस्य = पूर्वश्चाऽसौ अपराधः पूर्वापराधः, तस्माद् भीतः पूर्वाऽपराधभीतः, तस्य पूर्वापराधभीतस्य । गृहस्थधर्मश्चोक्तो मनुना—

"अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि द्विजः ।" इति ।

भावार्थः—गृहस्थधर्मेणापि महेश्वरे पार्वतीमुद्दिश्य व्यवसायं कारिते सति पूर्वमात्मना कृतात् तपोविघातरूपादपराधाद्धेतोर्भीतस्य कामदेवस्य हृदयं "नायमितः परं मां प्रति कोपं करिष्यति, कदाचिन्मज्जीवनानुग्रहमप्यसौ करिष्यत्येवेति" सञ्चिन्त्य किञ्चिदाश्वस्तमभूदिति भावः ।

भाषा—पार्वती की प्राप्ति के लिये शंकर को जब गार्हस्थ्य धर्म में प्रवेश करने की इच्छा हुई, तब पहले के अपराध से डरे हुए कामदेव के मन को कुछ ढाढ़स हुआ ।

इत्थं प्रसङ्गागतमर्थमुक्त्वा साम्प्रतं प्रकृतमेवाह—

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।
इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

अति प्रीति पुलकित त्वक तथा वेदाङ्ग वेदों में पगे ।
सप्तर्षि सब कर शम्भु पूजा शुचि वचन कहने लगे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—अथ अनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ते सर्वे मुनयः जगद्गुरुं मानयित्वा इदम् ऊचुः ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरम्, अनूचानाः = साऽङ्गवेदप्रवक्तारः, प्रीतिकण्टकितत्वचः = प्रेमपुलकितगात्राः, ते = पूर्वोक्ताः, सर्वे = सकलाः, मुनयः = सप्तर्षयः, जगद्गुरुं = शङ्करं, मानयित्वा=पूजयित्वा, इदं = वक्ष्यमाणम्, ऊचुः = अकथयन् ।

व्युत्पत्तिः—अनूचानाः = "उपेयिवाननश्वाननूचानश्च" इति निपातः । "अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः" इत्यमरः । प्रीतिकण्टकितत्वचः = कण्टकं सञ्जातं यासां ताः कण्टकिताः, इतच्प्रत्ययः । कण्टकिताः त्वचः येषां ते कण्टकितत्वचः, प्रीत्या कण्टकितत्वचः प्रीतिकण्टकितत्वचः । जगद्गुरुं = जगतां गुरुः जगद्गुरुः, तं जगद्गुरुम् ।

भावार्थः—हरसन्दर्शनानन्तरं साङ्गवेदप्रवक्तारः परमेश्वरस्वरूपदर्शनोद्भूतहर्षरोमाञ्चितशरीरास्ते सप्तर्षयो जगन्नियन्तारं हरं पूजयित्वा वक्ष्यमाणं जगदुरिति भावः ।

भाषा—साङ्गवेद के वक्ता तथा प्रेम के कारण रोमांचित शरीर वाले सप्तर्षियों ने शंकर की पूजा करके इस तरह उनसे कहा ।

अथ नवभिः श्लोकैः पूर्वश्लोकप्रतिपादितेदंशब्दोक्तान् प्रकारानाह । तत्रादौ स्वानुष्ठिताश्रमत्रयधर्माणामिदानीं सफलत्वमाहुः—

यद् ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिना हुतम् ।
यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

हमने पढ़े जो वेद पावक में हवन विधि से किया ।
परिपक्व उसका आज ही फल है हुआ जो तप किया ॥

अन्वयः—ब्रह्म सम्यक् आम्नातं यत्, अग्नौ विधिना हुतं यत्, तपः तप्तं यत्, तस्य फलम् अद्य नः विपक्वम् ।

व्याख्या—ब्रह्म = वेदः, "बृहत्त्वाद् बृहणत्वाद् वा ब्रह्म वेदोऽभिधीयते" इति स्मृतेः । सम्यक = समीचीनं यथा तथा, नियमपूर्वकमित्यर्थः । आम्नातम् = अधीतम्, इति यत् । अनेन ब्रह्मचर्याश्रमधर्मानुष्ठानमुक्तम् । अग्नौ = वह्नौ, विधिना= विधानेन, हुतं = हविः प्रक्षिप्तं, यत् । अनेन गृहस्थधर्मानुष्ठानमुक्तम् । तपः = चान्द्रायणादिकं, तप्तम् = आचरितं, यत् । अनेन वानप्रस्थधर्मानुष्ठानमुक्तम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्य = अध्ययनेज्यातपोरूपस्य, आश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्स्नस्याऽपि कर्मण इत्यर्थः। अत्र समुदायाऽभिप्रायमेकवचनम् , फलं = प्रयोजनम् , अद्य = अस्मिन्दिने, नः = अस्माकं, विपक्वम् = सुनिष्पन्नम् ।

व्युत्पत्तिः—ब्रह्म = "वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः"इत्यमरः। हुतं = "हु दानादनयोः" इति धातोः क्तप्रत्ययः । विपक्वं = विशेषेण पक्वं विपक्वं, कर्मणि क्तप्रत्ययः । "पचो व" इति निष्ठातस्य वत्वम् ।

भावार्थः—अस्माभिर्यद् गुरुशुश्रुषादिपुरस्सरं वेदोऽधीतः, यच पावके समन्त्रं होमः कृतः, यच्च चान्द्रायणादिकं तपोऽर्जितं, तस्याध्ययनेज्यातपोरूपस्य क्रमशो ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थाश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्स्नस्याऽपि कर्मणः फलमस्माकमिदानीं सुनिष्पन्नमिति भावः ।

भाषा—आज तक हम लोगों ने जो अध्ययन किया, हवन किया और तप किया, उन सवका फल आज हम लोगों का पूरा हो गया ।

कथं विपक्वमित्याहुः—

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।
मनोरथस्याऽविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

अध्यक्ष जग के आप के हम लोग पद-सम्मुख नये ।
इच्छा विषय निज-मन-विषय में प्राप्त करवायें गये ॥

अन्वयः—यत् जगताम् अध्यक्षेण त्वया वयं मनोरथस्य अविषयम् आत्मानः मनोविषयम् आरोपिताः ।

व्याख्या—यत् = यस्मात्कारणात् , जगतां = लोकानाम् , अध्यक्षेण=अधिपेन, त्वया = भवता, वयं = सप्तर्षयः, मनोरथस्य = अभिलाषस्य, अविषयम् = अगोचरम् , आत्मनः = स्वस्य, मनोविषयं = मनोदेशम् , आरोपिताः = प्रापिताः । तस्माद् विपक्वं फलमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

व्युत्पत्तिः—जगताम् = "अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्"इत्यमरः। अविषयं = न विषयः अविषयः, तम् अविषयं, सर्वत्राप्यनिवारितगतेर्मनोरथस्याप्यगोचरमित्यर्थः । मनोविषयं = मनसः विषयः मनोविषयस्तं मनोविषयम् ।

भावार्थः—यस्मात्कारणात् स्थावरजङ्गमात्मकसकलजगन्नियामकेन भव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ता वयं मनोऽभिलाषस्याप्यगोचरं स्वस्य मनःप्रदेशं प्रापितास्तस्मादस्माकमाश्रमत्र-यानुष्ठितधर्मफलं साम्प्रतमुपभोगक्षमं जातमिति भावः ।

भाषा—हे जगन्नियन्ता ! आप का मन मनोरथ का भी अविशय है, उस मन से आपने हम लोगों को स्मरण किया, इससे हम लोग बड़े ही भाग्यवान हैं ।

महेश्वरस्मरणमात्रेणैव स्वकीयं कृतार्थत्वमाहुः—

यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत्कृतिनां वरः ।
किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥

जिसके रहेंगे चित्त में वह पूज्य जन में मान्यवर ।
है ब्रह्म योनि अतः रहे हर-चित्त में जो वह प्रवर ॥

अन्वयः—यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत् कृतिनां वरः अस्ति । ब्रह्मयोनेः तव चेतसि यः वर्तते स किं पुनः ।

व्याख्या—यस्य = जनस्य, चेतसि = चित्ते, वर्तेथाः = विद्येथाः, येन स्मर्यसे इत्यर्थः । स तावत = स एव, कृतिनां = कृतकृत्यानां, वरः = श्रेष्ठः, अस्तीति शेषः। ब्रह्मयोनेः = वेदकारणस्य, वेधसः कारणस्य वा, अथवा वेदप्रमाणकस्य । तव = भवतः, चेतसि = चित्ते, यः = जनः, वर्तते = विद्यते, त्वया स्मर्यते इत्यर्थः । स किं पुनः = किं भूयः, स कृतिनां वर इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—चेतसि = "चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः । वर्तेथाः = "वृतुवर्तने" इति धातोः लिङि रूपम् । कृतिनां = कृतमस्ति येषां ते कृतिनः, तेषां कृतिनाम, इनिप्रत्ययः । ब्रह्मयोनेः = ब्रह्मणः योनिः ब्रह्मयोनिः, तस्य ब्रह्मयोनेः ।

भावार्थः—त्वं यस्य जनस्य हृदये, वर्तेथाः, स तावत् कृतकृत्यानां श्रेष्ठो भवति । ब्रह्मनिदानस्य तव हृदये यो जनो वर्तते, स कृतकृत्यानां श्रेष्ठ इति किमु वक्तव्यमिति भावः ।

भाषा—जिसके चित्त में आप वसते हैं, वह कृतकृत्यों में श्रेष्ठ हैं, तव आप के चित्त में जो वसता है वह कृतकत्यों में श्रेष्ठतर है यह कहना व्यर्थ है ।

महेश्वरस्मरणेन स्वेषां पूर्वस्मादप्यधिकोन्नतपदप्राप्तिमाहुः—

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।
अद्य तूच्चैस्तरं ताभ्यां स्मरणाऽनुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रवि चन्द्र से ऊँची जगह पर हम सभी का वास है ।
पर स्मृति कृपा से और ऊचे स्थान पर सुनिवास है ॥

अन्वयः—अर्कात् सोमात् च परं पदम् अध्यास्महे सत्यम् । अद्य तु तव स्मरणाऽनुग्रहात् ताभ्याम् उच्चैस्तरं पदम् अध्यास्महे ।

व्याख्या—अर्कात् = सूर्यात् । सोमात् च = चन्द्रात् च, परं पदम् = उच्चैः स्थानम्, अध्यास्महे = अधितिष्ठामः, वयमिति शेषः। सत्यं = तथ्यम्। अद्य तु = अस्मिन्दिने तु, तव=भवतः, स्मरणाऽनुग्रहात्=चिन्तनप्रसादात् हेतोः, ताभ्याम्= अर्कसोमाभ्याम्, उच्चैस्तरम्=अत्युच्चं, पदं=स्थानम्, अध्यास्महे = अधितिष्ठामः।

व्युत्पत्तिः—अर्कात् = "विकर्तनोऽर्कमार्तण्डमिहिराऽरुणपूषणः" इत्यमरः । पदम् = "अध्यास्महे" इति योगात् "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मत्वम्, ततः "कर्मणि द्वितीया" इति द्वितीया । स्मरणाऽनुग्रहात् = स्मरणम् एव अनुग्रहः स्मरणाऽनुग्रहः, तस्मात् स्मरणानुग्रहात् । उच्चैस्तरम् = अतिशयेन उच्चैः उच्चैस्तरं, तत । उच्चैस्तरमिति द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामुप्रत्ययः ।

भावार्थः—यद्यपि वयं सूर्याचन्द्राचोच्चस्थानमधिरुह्यास्महे सत्यम्, तथापीदानीं भवतः स्मरणरूपादनुग्रहात् ततोऽप्यधिकोन्नततरं स्थानं वर्तामहे इति भावः ।

भाषा—यद्यपि हम लोग सर्वदा सूर्यचन्द्र से भी उच्च स्थान में रहते हैं, लेकिन आज आप के स्मरण से और भी उच्चतर स्थान में चढ़ गये ।

स्मरणसम्भावनया स्वात्मसु बहुमानमप्याहुः—

त्वत्सम्भावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।
प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः ॥ २० ॥

सत्कृत हुए जो आप से निज को अधिक है मानते ।
होता स्वगुण विश्वास सज्जन मान से संसृति-पते ! ॥

अन्वयः—वयं त्वत्सम्भावितम् आत्मानं बहु मन्यामहे । उत्तमादरः स्वगुणेषु प्रायः प्रत्ययम् आधत्ते ।

व्याख्या—वयं = सप्तर्षयः, त्वत्सम्भावितम् = भवत्सत्कृतम्, आत्मानम्= आत्मस्वरूपं, बहु = अधिकं, मन्यामहे = जानीमः। उत्तमाऽऽदरः=सत्पुरुषसत्कारः, स्वगुणेषु=आत्मगुणेषु विषये, प्रायः=प्रायेण, प्रत्ययं=विश्वासम्, आधत्ते=जनयति ।

व्युत्पत्तिः—त्वत्सम्भावितं = त्वया सम्भावितः त्वत्सम्भावितः, तं त्वत्स-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म्भावितम् । उत्तमाऽऽदरः = उत्तमात् आदरः उत्तमादरः, स्वगुणेषु = स्वस्य गुणाः स्वगुणाः, तेषु स्वगुणेषु । प्रत्ययं="प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु"इत्यमरः । अत्राऽर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—वयं भवतां स्मरणानुग्रहेण सत्कृतमात्मानं गुणभूयिष्टं मन्यामहे । उत्तमजनानां वहुमानः स्वगुणेषु महान्तं विश्वासं जनयतीति भावः ।

भाषा—आप के आदर पाने से हम लोंगों को अपने ऊपर वड़ी प्रसन्नता हो रही है, क्योंकि प्रायः वड़ों के सम्मान से अपने गुणों में विश्वास होता है ।

अथ भगवत्स्वरूपसाक्षात्कारसम्भवां प्रीतिं निवेदयन्ति—

या नः प्रीतिर्विरूपाऽक्ष ! त्वदनुध्यानसम्भवा ।
सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्माऽसि देहिनाम् ॥ २१ ॥

अनुध्यान-सम्भव प्रीति हमको हो गई जो है विभो ! ।
हैं प्राणियों के अन्तरात्मा हम कहें क्या हैं प्रभो ! ॥

अन्वयः—हे विरूपाऽक्ष ! नः त्वदनुध्यानसम्भवा या प्रीतिः, सा तुभ्यं किम् आवेद्यते । त्वं देहिनाम् अन्तरात्मा असि ।

व्याख्या—हे विरूपाक्ष = हे शम्भो !, नः=अस्माकं, त्वदनुध्यानसम्भवा = भवत्स्मरणजन्या, या, प्रीतिः = प्रेम, सा = प्रीतिः, तुभ्यं = भवते, किं = किमर्थम्, आवेद्यते = निवेद्यते । त्वं देहिनां = प्राणिनाम्, अन्तरात्मा = अन्तर्यामी, असि = वर्तसे ।

व्युत्पत्तिः—हे विरूपाऽक्ष = विगतं रूपं याभ्यां ते विरूपे,त्रिसंख्यत्वातिपङ्गत्वाच्चेत्यर्थः । ते अक्षिणी यस्य स विरूपाक्षः, तत्सम्बुद्धौ हे विरूपाक्ष ! त्वदनुध्यानसम्भवा = तव अनुध्यानं त्वदनुध्यानं, तस्मात् सम्भवतीति त्वदनुध्यानसम्भवा । देहिनाम् = देहः अस्ति येषां ते देहिनः, तेषां देहिनाम्, इनिप्रत्ययः । "प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तु जन्युशरीरिणः" इत्यमरः । अन्तरात्मा = अन्तः स्थित आत्मा अन्तरात्मा ॥ अत्राह मनुः—

"योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥
जीवसंज्ञोऽन्तरात्मा च सहजः सर्वदेहिनाम् ।
यत्र वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥" इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—हे त्रिलोचन ! त्वत्कर्तृकस्मरणजन्याऽस्माकं या प्रीतिः,सा तुभ्यं किमर्थं निवेद्यते । सकलप्राणिनां त्वमन्तर्याम्यसि । तथा च सर्वान्तर्यामिना त्वयाऽस्मत्प्रीतिरनावेदिताऽपि ज्ञायत एव, यतस्ततो न बुद्धबोधनं संभवतीति भावः ।

भाषा—हे त्रिलोचन ! आप के स्मरण करने से जो हृदय में प्रीति उत्पन्न हुई है। उसे किस तरह आप से कहें, आप तो अन्तर्यामी हैं, अतः सब जानते ही हैं।

इत्थं भगवद्दर्शने जातेऽपि स्वरूपपरिज्ञानाऽभावाद् भगवत्स्वरूपमेव सम्यगवगन्तुं प्रार्थयन्ते—

साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वा वयमञ्जसा ।
प्रसीद कथयाऽऽत्मानं न धियां पथि वर्तसे ॥ २२ ॥

हम देखते प्रत्यक्ष किन्तु न, तत्वतः हैं जानते ।
निज को कहें, हो मुदित, मति–पथ में न रहते धीपते ॥

अन्वयः—हे देव ! साक्षात् दृष्टः असि, अञ्जसा पुनः त्वा वयं न विद्मः, अतः प्रसीद; आत्मानं कथय, धियां पथि न वर्तसे ।

व्याख्या—हे देव=हे महेश्वर ! साक्षात्=प्रत्यक्षेण, दृष्टोऽसि=अवलोकितोऽसि, अञ्जसा पुनः=तत्त्वतस्तु, त्वा=त्वां, वयं=सप्तर्षयः, न विद्मः=न जानीमः । अतः, प्रसीद=अनुगृहाण । आत्मानं=निजस्वरूपं, कथय=ब्रूहि । न चाऽकथितं तत्सुबोधमित्याह–धियां=बुद्धीनां, पथि=मार्गे, न वर्तसे=न विद्यसे । अतस्त्वयैव त्वद्रूपं कथनीयमित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—त्वा="त्वामौ द्वितीयायाः" इति त्वाऽऽदेशः । विद्मः="विद ज्ञाने" इति धातोर्लट् । कथय="कथ वाक्यप्रबन्धे" इति चौरादिकाद्धातोर्लोट् । धियां="बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः" इत्यमरः ।

भावार्थः—यद्यपि भवान् अद्य कृपयास्माकं साक्षात्कारपदवीमुपगतः, वयं तु तथापि त्वां परमार्थतो नावगच्छामः । अतस्त्वं प्रसादं विधेहि, आत्मनः परमार्थस्वरूपं निवेदय । त्वं ज्ञानविषयो नासि, ज्ञानविषयत्वे ज्ञेयत्वप्रसङ्गात् । दृश्यमानमिदं न भवतः परमार्थभूतं स्वरूपं, किन्तु मायाशबलमेवेति भावः ।

भाषा—आप को प्रत्यक्ष देख रहे हैं, लेकिन तत्त्वतः नहीं समझ पाते हैं । हे महेश्वर ! प्रसन्न होकर बतलाइये कि आप कौन हैं, क्योंकि आप बुद्धि से परे हैं।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तात्त्विकं रूपं तावदास्तां, न दृश्यमानमपि रूपं तत्त्वतो रूपयितुं शक्यमित्याह—

किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन बिभर्षि तत् ।
अथ विश्वस्य संहर्ता भागः कतम एष ते ॥ २३ ॥

जिससे सृजन करते, तथा हैं पालते संहारते ।
वह कौन मूर्त्ति समक्ष है बतलाइये अवनी पते ! ॥

अन्वयः—हे देव ! एष ते भागः, किं ? येन व्यक्तं सृजसि सः, उत येन तत् बिभर्षि सः, अथ यः विश्वस्य संहर्त्ता सः, कतमः ? ।

व्याख्या—हे देव = हे महेश्वर !, एषः = दृश्यमानः, ते = तव, भागः = मूर्त्तिः, किं ? येन = भागेन, व्यक्तं = प्रपञ्चं, सृजसि = उत्पादयसि, सः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तच्छब्दः अध्याहार्यः । उत = अथवा, येन = भागेन, तत् = व्यक्तं, बिभर्षि = पालयसि, सः, अथ=यद्वा, यः = भागः, विश्वस्य = प्रपञ्चस्य, संहर्ता= संहारकः, सः, कतमः = कः ।

व्युत्पत्तिः—सृजसि = "सृज विसर्गे" इति धातोर्लट् । बिभर्षि = "डुभृञ् धारणपोषणयोः" इति धातोर्लट् । संहर्त्ता = संहरतीति संहर्ता, "हृञ् हरणे" इति धातोः "ण्वुल्तृचौ" इति तृच् । कतमः = किं शब्दात् "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" इति डतमच्प्रत्ययः । "जातिपरिप्रश्ने" इति प्रत्याख्यातमाकरे ।

अत्र सर्वत्र भागपदप्रयोगाद् भागी परमार्थभूतः सत्त्वरजस्तमोभिरस्पृष्टः कश्चिदस्त्येवेति व्यज्यते। तादृशस्य परमार्थभूतस्याऽवगमविषयोऽयमस्माकं प्रश्न इति च ध्वन्यते।

भावार्थः—हे परमात्मन् ! अस्माभिस्तव बहवो भागाः श्रूयन्ते, तेषु कतमोऽयं भागः । येन भागेन प्रपञ्चमुत्पादयसि, सोऽयं ब्रह्मरूपो भागः, अथवा येन भागेन प्रपञ्चं पालयसि, स विष्णुरूपोऽयं भागः, अहोस्वित् येन भागेन प्रपञ्चं संहरसि, सोऽयं रुद्ररूपो भागः, तद् व्यक्तमुच्यतामिति भावः ।

भाषा—हे देव ! जिस मूर्त्ति को हम सामने प्रत्यक्ष देख रहे हैं, यह मूर्ति सजन करने वाली, पालन करने वाली, अथवा संहार करने वाली, तीनों में से कोन सी है ।

अथ प्रसङ्गागतां दुरवगमार्थप्रार्थनां प्रतिषेधन्तो निदेशानुग्रहमेव प्रार्थयन्ते—

अथ वा सुमहत्येषा प्रार्थना देव ! तिष्ठतु ।
चिन्तितोपस्थितांस्तावच्छाधि नः करवाम किम् ? ॥ २४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

है प्रार्थना दुर्लभ अभी हम एक ओर उसे धरें ।
अब चिन्तितोपस्थित हमें आदेश दें हम क्या करें ॥

अन्वयः—अथ वा हे देव ! सुमहती एषा प्रार्थना तिष्ठतु । चिन्तितोपस्थितान् नः तावत् शाधि, किं करवाम ?

व्याख्या—अथवा = यद्वा, हे देव = हे महेश्वर !, सुमहती = अतिमहती, गुह्यतमत्वादतिदुर्लभेत्यर्थः । एषा = इयं, प्रार्थना = याचना, निजस्वरूपनिरूपणप्रार्थना इत्यर्थः । तिष्ठतु = आस्ताम् । चिन्तितोपस्थितान् = ध्यातोपागतान्, नः = अस्मान्, तावत् = प्रथमं, शाधि = आज्ञापय । किं करवाम = किं कुर्याम ।

व्युत्पत्तिः—हे देव = दीव्यतीति देवः, तत्सम्बुद्धौ हे देव, "अमरा निर्जरा देवाः" इत्यमरः । सुमहती = मह्यते = पूज्यते, इति महती, "वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च" इति निपातः । ततः स्त्रीत्वविवक्षायाम् "उगितश्च" इति ङीप्प्रत्ययः। सुतराम् = अतिशयेन, महती सुमहती । चिन्तितोपस्थितान् = चिन्तिताश्च ते उपस्थिताः चिन्तितोपस्थिताः, तान् चिन्तितोपस्थितान् । करवाम = "डुकृञ् करणे" इति धातोः प्रार्थनायां लोट् ।

अत्र प्रकरणे मुनीनां देवविषया रतिः प्रदर्शिता । सैव भाव इति व्यपदिश्यते । तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे—

"रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जितः ।
भावः प्रोक्तः" इति । उल्ला० ४ श्लोकः ॥ ३५ ॥

तस्य च हरस्य कटाक्षमन्दस्मितादिभिः प्रसादावधारणमुद्दीपनम् । मुनीनां हर्षधृतिमतिगर्वचपलतौत्सुक्यसम्भ्रमास्तु व्यभिचारिणः । वागारम्भादिरूपाश्चानुभावाः । एतैर्देवविषयो रत्याख्यो भावः सुतरामभिव्यज्यते इत्यन्यत्र विस्तरः ।

भावार्थः—अथवा हे महादेव ! गुह्यतमत्वाद् दुरवापाऽस्माभिरिदानीं कृतैषा निजस्वरूपनिरूपणप्रार्थना तिष्ठतु । नायमस्या अवसरः। त्वत्कृतस्मरणेन प्राप्तान् अस्मान् आज्ञापय, कीदृशोऽर्थविशेषोऽस्माभिः कर्तव्य इति भावः ।

भाषा—अथवा हे महादेव ! यह दुर्लभ प्रार्थना रहने दीजिये, इसका अवसर नहीं है, कृपया आप बतलाइये, हमलोगों को किस लिये बुलाया है, क्याआज्ञा है।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्थमुपरते मुनिवचसि महेश्वरस्य मुनिविषयं प्रकृतोपयोगसुभगं नियोगमवतारयितुमुपक्रमते—

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांऽशुभिः ।
उपचिन्वन्प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

शिर के शशी की लघु कला की दन्त कर से वृद्धि कर ।
कहने लगे सप्तर्षि से शङ्कर वचन सुस्मित सुघर ॥

अन्वयः—अथ परमेश्वरः मौलिगतस्य इन्दोः तन्वीं प्रभां विशदैः दशनांऽशुभिः उपचिन्वन् प्रत्याह ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, परमेश्वरः = शङ्करः, मौलिगतस्य = जटासंयतकेशस्थितस्य, इन्दोः = चन्द्रस्य, तन्वीम् = अल्पां, प्रभां = कान्ति, विशदैः = शुभ्रैः, दशनांऽशुभिः = दन्तकिरणैः, मन्दस्मितोद्भूतैरिति शेषः । उपचिन्वन् = वर्धयन्, प्रत्याह = प्रत्युवाच ।

व्युत्पत्तिः—परमेश्वरः = परमश्चाऽसौ ईश्वरः परमेश्वरः । मौलिगतस्य = मौलिं गतः मौलिगतः, तस्य मौलिगतस्य , "द्वितीया श्रिताऽतीतपतितगताऽत्यस्तप्राप्ताऽऽपन्नैः" इति समासः । "चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्यमरः । इन्दोः = "हिमांऽशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धव" इत्यमरः । विशदैः = "शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः" इत्यमरः । दशनांऽशुभिः = दशनानाम् अंशवः दशनांऽशवः, तैः दशनांशुभिः । उपचिन्वन् = उपचिनोतीति उपचिन्वन् , "चिञ् चयने" इति धातोः शतृप्रत्ययः ।

भावार्थः—अथ महेश्वरो मन्दस्मितोद्भूतदन्तप्रभासन्तानैर्जटासंयतकेशपाशघटितस्य बालचन्द्रस्य प्रभां वर्धयन् तान् सप्तर्षीन् प्रत्युवाचेति भावः ।

भाषा—मन्द हास्य के कारण निकली हुई स्वच्छ दांतों की प्रभा से शिरःस्थित बालचन्द्रमा की दुर्बल प्रभा को बढ़ाते हुए महेश्वर ने सप्तर्षियों से कहा ।

अथ क्रमेण निदेशप्रकारमेव दर्शयति विदितमित्यादिभिरष्टभिः श्लोकैः । तत्रादावात्मनो भार्यापरिग्रहस्य परोपकारार्थतां प्रतिपादयिष्यन् सार्वासामपि निजप्रवृत्तीनां परोपकारार्थतां दर्शयति—

विदितं वो यथा स्वाऽर्था न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।
ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थं भूतोऽस्मि सूचितः ॥ २६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यह विदित है स्वार्थार्थ कोई कार्य मैं करता न हूँ ।
हूँ अष्ट मूर्त्ति अपार सूचित अधिक इससे क्या कहूँ ॥

अन्वयः—हे मुनयः ! काश्चित् मे प्रवृत्तयः यथा स्वाऽर्था न, तथा वः विदितम् । अष्टाभिः मूर्तिभिः इत्थम्भूतः सूचितः अस्मि ।

व्याख्या—हे मुनयः = हे ऋषयः, काश्चित् = का अपि, मे = मम, प्रवृत्तयः = व्यापाराः, यथा = येन प्रकारेण, स्वाऽर्थाः = आत्माऽर्थाः, न = न भवन्ति । तथा = तेन प्रकारेण, वः = युष्माकं, विदितं = ज्ञातम् । प्रवृत्तिपारार्थ्ये प्रमाणमाह—अष्टाभिः = अष्टसंख्याकाभिः, मूर्तिभिः = कायैः, इत्थम्भूतः = इमं प्रकारं = पराऽर्थप्रवृत्तिरूपं, प्राप्तः, सूचितः = ज्ञापितः, अस्मि = वर्ते ।

व्युत्पत्तिः—स्वाऽर्थाः = स्वस्मै इमे स्वाऽर्थाः, "चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः" "अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्" इति समासः । वः = "विदितम्" इति योगात् "क्तस्य च वर्तमाने" इति कर्तरि षष्ठी । युष्मादिभिरित्यर्थः । विदितं = बुद्ध्यर्थत्वात् "मतिबुद्धिपूजाऽर्थेभ्यश्च" इति वर्तमाने क्त-प्रत्ययः । मूर्तिभिः = "मूर्तिः काठिन्यकाययोः" इत्यमरः । इत्थम्भूतः = इत्थं भूतः इत्थम्भूतः, 'सुप्सुपा' इति समासः । "भू प्राप्तौ" इति धातोः कर्तरि क्तः । शिवमूर्तीनामष्टविधत्वमुक्तं शैवागमतन्त्रे, तथाहि—

"भूमिरापोऽनलो वायुरात्मा व्योम रविः शशी ।
इतीमाः सर्वलोकानां प्रत्यक्षाः शिवमूर्तयः ॥" इति ।

भावार्थः—सर्वेषामपि मे व्यापाराणां यथा न स्वार्थत्वं, तथा तपःप्रभावावगतपरमार्थैर्युष्माभिरवगम्यत एव । प्रत्यक्षाणां पृथिव्यादीनां ममाष्टानां रूपाणां परार्थत्वदर्शनादप्रत्यक्षमागमैकगम्यं मम रूपमपि परार्थमात्रपरमिति सर्वैरप्यनुमातुं शक्यमेवेति भावः ।

भाषा—आपलोग जानते ही हैं, हमारी कोई प्रवृत्ति स्वार्थमय नहीं है, यह बात हमारी आठों मूर्त्तियों से प्रकट है ।

अथ स्वप्रवृत्तीनां परार्थैकपरत्वस्य प्रकृतोपयोगितां प्रदर्शयन् देवैः कृतपूर्वां प्रार्थनामाह—

सोऽहं तृष्णाऽऽतुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।
अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रति याचितः ॥ २७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चातक तृषित वर्षार्थ घन से प्रार्थना करते यथा ।
संतान को अरि दुखित सुर मुझसे विनय करते तथा ॥

अन्वयः—सः अहं "तृष्णाऽऽतुरैः चातकैः वृष्टिं विद्युत्वान् इव" अरिविप्रकृतैः देवैः प्रसूतिं प्रति याचितः अस्मि ।

व्याख्या—सः=परार्थवृत्तिः, अहं=शङ्करः, तृष्णाऽऽतुरैः=पिपासाऽऽकुलैः, चातकैः=स्तोककैः, वृष्टिं=वर्षं, विद्युत्वान् इव—मेघ इव, अरिविप्रकृतैः= शत्रुपीडितैः, देवैः=अमरैः, प्रसूतिं प्रति=पुत्रोत्पादनं प्रति, याचितः=प्रार्थितः, अस्मि।

व्युत्पत्तिः—तृष्णाऽऽतुरैः=तृष्णया आतुराः तृष्णाऽऽतुराः, तैः तृष्णातुरैः, चातकैः="अथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः" इत्यमरः । विद्युत्वान्=विद्युत अस्ति यस्य स विद्युत्वान्, "तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत्" इत्यमरः । अरिविप्रकृतैः=अरिभिः विप्रकृताः अरिविप्रकृताः, तैः अरिविप्रकृतैः । याचितः="टु याचृयाञ्चायाम्" इति धातोः दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि क्तः ।

अनेन कामदहनानन्तरं भग्नमनोरथैरवगतपरमार्थैर्देवैर्महेश्वरोऽभ्यर्थितोऽभूदित्येषा पौराणिकी कथा द्योत्यते ।

भावार्थः—यथा तृष्णातुराश्चातकाः मेघं वृष्टिं याचन्ते, तथा शत्रुपीडिता देवाः परार्थमात्रनिरतं मां प्रति पुत्रोत्पत्तिमभ्यर्थितवन्त इति भावः ।

भाषा—जिस तरह प्यासे चातक मेघ से वृष्टि की याचना करते हैं, उसी तरह शत्रु से पीडित देवता लोग मुझसे पुत्रोत्पत्ति की इच्छा करते हैं ।

तत्प्रयोजनञ्चाह—

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।
उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवाऽरणिम् ॥ २८ ॥

प्रकटार्थ पावक अरणि है यजमान जैसे चाहता ।
सुत के लिये मैं भी उमा को आज वैसे चाहता ॥

अन्वयः—अतः आत्मजन्मने पार्वतीं "यजमानः हविर्भोक्तुः उत्पत्तये अरणिम् इव" आहर्तुम् इच्छामि ।

व्याख्या—अतः=अस्मात्, सुरप्रार्थितत्वात् हेतोः । आत्मजन्मने=पुत्राय, पुत्रमुत्पादयितुमित्यर्थः । पार्वतीं=गौरीं, यजमानः=यष्टा, हविर्भोक्तुः=

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अग्नेः, उत्पत्तये=निष्पत्तये, अरणिम् इव=अग्निमन्थनदारुविशेषम् इव, आहर्तुं=परिणेतुम्, इच्छामि=वाञ्छामि ।

व्युत्पत्तिः—आत्मजन्मने=आत्मनः जन्म यस्य स आत्मजन्मा, तस्मै आत्मजन्मने, "आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः" इत्यमरः । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी । यजमानः=यजधातोः "पूङ्यजोः शानन्" इति शानन्प्रत्ययः । हविर्भोक्तुः=भुनक्तीति भोक्ता, हविः भोक्ता हविर्भोक्ता, तस्य हविर्भोक्तुः । अरणिम्="निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः" इत्यमरः ।

नन्वत्र महता प्रबन्धेन प्रतिपादितं पार्वत्यास्तपश्चरणमुपेक्ष्य देवप्रार्थनमेव किमर्थं महेश्वरेण परिणयेच्छाकारणत्वेनोपन्यस्तम् । सप्तर्षीणाञ्च तद्दर्शित्वादिति चेदत्र ब्रूमः । ते हि शिवयोः स्वरूपं परमार्थतो जानन्ति । न हि तौ कदाचिदपि परस्परवियुक्तौ । ततो न पार्वत्याः समागमप्रार्थनया तपश्चरणम् । किन्तु महाकुलप्रसूताभिः कन्यकाभिरात्मानुरूपो वरः प्राप्तव्य इति स्त्रीधर्मशिक्षणार्थमेवेति युक्तं महेश्वरस्य मुनीन् प्रति पार्वतीतपश्चरणाऽनुपन्यास इत्यलं पल्लवितेन ।

भावार्थः—अलङ्घनीयदेवप्रार्थनाद्धेतोः अग्न्युत्पादनार्थं यथा यजमानोऽरणिमिच्छति, तथाऽहं पुत्रोत्पादनार्थं पार्वतीं परिणेतुमिच्छामीति भावः ।

भाषा—देवों की प्रार्थना के कारण जिस तरह यजमान आग पैदा करने के लिये अरणि (काष्ट विशेष) की इच्छा करता है, उसी भांति पुत्र पैदा करने के लिये मैं पार्वती के साथ विवाह की इच्छा करता हूं ।

अथ प्रकृतार्थे मुनीनामुपयोगित्वमाह—

तामस्मदर्थं युष्माभिर्याचितव्यो हिमाऽऽलयः ।
विक्रियाय न कल्पन्ते सम्बन्धाः सदनुष्ठिताः ॥ २८ ॥

इससे हिमालय से उमा हित आप लोग कहें अभय ।
सत्पुरुष कृत सम्बन्ध होता है विकार रहित सदय ॥

अन्वयः—अस्मदर्थे युष्माभिः तां हिमालयः याचितव्यः, सदनुष्ठिताः सम्बन्धाः विक्रियायै न कल्पन्ते ।

व्याख्या—अस्मदर्थे=अस्मत्प्रयोजने, अस्मत्प्रयोजननिमित्तमित्यर्थः । युष्माभिः=भवद्भिः, तां=पावतीं, हिमाऽऽलयः=हिमवान्, याचितव्यः=प्रार्थनीयः । आवश्यकं चैतदित्याह—सदनुष्ठिताः=सत्पुरुषसंघटिताः, सम्बन्धाः=

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विवाहादयः, विक्रियायै = दोषाय, न कल्पन्ते = न पर्याप्नुवन्ति, न समर्था भवन्तीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—अस्माकम् अर्थः अस्मदर्थः, तस्मिन् अस्मदर्थे, "निमित्तात् कर्मयोगे" इति सप्तमी । "अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । हिमालयः = हिमस्य आलयः हिमालयः । याचितव्यः = याचितुं योग्यः याचितव्यः, याचेर्दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि तव्यत् प्रत्ययः । सदनुष्ठिताः = सद्भिः अनुष्ठिताः सदनुष्ठिताः, विक्रियायै = विरुद्धा क्रिया विक्रिया, तस्यै विक्रियायै, अलमर्थयोगात् चतुर्थी । अत्राऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भावार्थः—युष्माभिः सप्तर्षिभिरस्मत्प्रयोजननिमित्तं हिमवान् तां पार्वतीमभ्यर्थनीयः । सत्पुरुषैः सङ्घटिता विवाहादयः सम्बन्धाः कदाचिदपि दोषं नोत्पादयन्तीति भावः ।

भाषा—इस लिये मेरी ओर से हिमालय से पार्वती के लिये प्रार्थना कीजिये । क्यों कि सज्जनों से सङ्घटित विवाहादि सम्बन्धों में कोई वाधा नहीं आती ।

देवकन्याः परित्यज्य पर्वतकन्यायाः परिणये श्लाघ्यसम्बन्धत्वमप्याह—

उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्वहता भुवः ।
तेन योजितसम्बन्धं वित्त मामप्यवञ्चितम् ॥ ३० ॥

उन्नत प्रतिष्ठित भूमि धर गिरिराज कहते सर्वदा ।
मुझको अवञ्चित जानिये सम्बन्ध रख उनसे सदा ॥

अन्वयः—उन्नतेन स्थितिमता भुवः धुरम् उद्वहता तेन योजितसम्बन्धं मामपि अवञ्चितं वित्त ।

व्याख्या—उन्नतेन = उच्चेन, उत्कृष्टेन च, स्थितिमता = प्रतिष्ठावता, अचञ्चलेन च, भुवः = पृथिव्याः, धुरं=भारम्, उद्वहता = धारयता, सार्वभौमेन च, तेन = हिमालयेन, योजितसम्बन्धं – सङ्घटितसम्बन्धं, युष्माभिरिति शेषः । मामपि=शङ्करमपि, अवञ्चितम्=अन्यामोहितं, कृतार्थमित्यर्थः । वित्त=जानीध्वम् ।

व्युत्पत्तिः—उन्नतेन = "उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे" इत्यमरः । स्थितिमता = स्थितिः अस्ति यस्य स स्थितिमान्, तेन स्थितिमता, मतुप्प्रत्ययः । उद्वहता = उद्वहतीति उद्वहन्, तेन उद्वहता । योजितसम्बन्धं = योजितः सम्बः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्धः यस्य सः योजितसम्वन्धः, तं योजितसम्वन्धम्। अवञ्चितं=न वञ्चितः अवञ्चितः, तम् अवञ्चितं। वित्त="विद ज्ञाने" इति धातोर्लोट्।

भावार्थः—यूयं जात्याचारादिभिरुत्कृष्टेन प्रकृते प्रांशुना च स्थिरबुद्धिना प्रकृतेऽचञ्चलस्वरूपेण च सार्वभौमेन प्रकृते भूमेरुद्धरणव्यापारमुद्वहता च तेन हिमालयेन सह विहितसम्वन्धं मामपि कृतार्थं जानीध्वमिति भावः।

भाषा—उन्नत स्थिर और सारी पृथ्वी को धारण करने वाले हिमालय से यदि मेरा सम्वन्ध हो जाय, तो मुझको भी कृतार्थ समझिये।

"इत्थं स हिमालयः कन्यां याचितव्य" इति युष्माकं महर्षीणामुपदेशस्य प्रयोजनं नेत्याह—

एवं वाच्यः स कन्याऽर्थमिति वो नोपदिश्यते।
भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः॥ ३१॥

कन्यार्थ यों कहिये न शिक्षा की जरूरत है प्रवर।
वुध तव-रचित-आचार का उपदेश करते हैं सुधर॥

अन्वयः—"कन्याऽर्थं स एवं वाच्यः" इति वः न उपदिश्यते। हि साधवः भवत्प्रणीतम् आचारम् आमनन्ति।

व्याख्या—कन्याऽर्थं=कन्याप्रदानाय, सः=हिमाऽऽलयः, एवं वाच्यः= एवं वक्तव्यः, इति=एतत्, वः=युष्मभ्यं, न उपदिश्यते=न उपदेशः क्रियते, मयेति शेषः। हि=यस्मात्, साधवः=विद्वांसः, भवत्प्रणीतं=भवत्कृतं, स्मृति-रूपेण निवद्धमित्यर्थः। आचारम्=आचरणम्, लौकिकवैदिकात्मकमिति यावत्। आमनन्ति=अभ्यस्यन्ति। न हि स्वयमुपदेष्टारः परोपदेशमपेक्षन्त इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—कन्याऽर्थं=कन्यायै इदं कन्यार्थं, वाच्यः=वक्तुं योग्यः वाच्यः, "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यत्प्रत्ययः। भवत्प्रणीतं=भवद्भिः प्रणीतः भवत्प्र-णीतः, तं भवत्प्रणीतम्।

भावार्थः—"कन्याप्रदानाय स हिमालय एवं वक्तव्य" इति मया युष्मभ्यं नोपदिश्यते। यस्मात् विद्वांसो भवद्भिः स्मृतिरूपेण निवद्धं लौकिकवैदिकात्मक-माचारं परेभ्य उपदिशन्ति। नहि स्वयमुपदेष्टारः परोपदेशमपेक्षन्त इति भावः।

भाषा—आप लोग कन्या के लिये हिमालय से किस तरह कहेंगे इसका मैं उपदेश नहीं करता, क्योंकि विद्वान लोग आप लोगों के वनाये हुए आचारों की शिक्षा दूसरों को देते हैं।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गौरवविशेषाऽभावादरुन्धतीमप्याह—

आर्याऽप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।
प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥ ३२ ॥

यह पूजनीय अरुन्धती उद्वाह में देगी मदद ।
प्रायः सुकार्यों में पुरन्ध्री–चतुरता रहती फलद ॥

अन्वयः—आर्या अरुन्धती अपि तत्र व्यापारं कर्तुम् अर्हति । प्रायेण एवंविधे कार्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता भवति ।

व्याख्या—आर्य्या=पूज्या, अरुन्धती अपि=वशिष्ठपत्नी अपि, तत्र=कन्याप्रार्थनायां, व्यापारं=साहाय्यं, कर्तुं=विधातुम्, अर्हति=योग्या भवति । प्रायेण=प्राचुर्येण, एवंविधे=एतादृशे, कार्ये=कर्मणि, स्त्रीपुरुषसङ्घटनादिरूपे कार्ये इत्यर्थः । पुरन्ध्रीणां=कुटुम्बिनीनां, प्रगल्भता=चतुर्यम्, भवतीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—आर्या="ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यत्प्रत्ययः । तत्र=तस्मिन्निति तत्र, "सप्तम्यास्त्रल्" इति त्रल् । एवंविधे="एवं विधा=प्रकारः, यस्य तत् एवंविधं, तस्मिन् एवंविधे, "विधा विधौ प्रकारे च" इत्यमरः । कार्ये कर्तुं योग्यं कार्यं, तस्मिन्कार्ये, ण्यत्प्रत्ययः । पुरन्ध्रीणां–"स्यात्तु कुटुम्बिनी पुरन्ध्री" इत्यमरः । प्रगल्भता=प्रगल्भस्य भावः प्रगल्भता, तल्प्रत्ययः । "प्रगल्भः प्रतिभाऽन्विते" इत्यमरः ।

भावार्थः—श्रेष्ठा वशिष्ठपत्नी च कन्याप्रार्थनायां युष्माकं साहाय्यं कर्तुमर्हति । विशेषतो विवाहादिदुर्घटकार्यें कुटुम्बिनीनामेव प्रागल्भ्यं भवतीति भावः ।

भाषा—इस कार्य में अरुन्धती भी आप लोगों की सहायता कर सकती है । क्योंकि ऐसे कार्यों में कुटुम्बनी की चतुरता प्रशंसनीय होती है ।

प्रकृतविषये स्ववचनमुपसंहरति—

तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।
महाकोशीप्रपातेऽस्मिन्सङ्गमः पुनरेव नः ॥ ३३ ॥

इस हेतु ओषधि प्रस्थ नामक हिम नगर में जाइये ।
गिरती महा कोशी नदी मिल कर वहीं पर आइये ॥

अन्वयः—तत् ओषधिप्रस्थं हिमवत्पुरं सिद्धये प्रयात । अस्मिन् महाकोशीप्रपाते एव नः पुनः सङ्गमः भवतु ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याख्या—तत् = तस्मात्कारणात्, ओषधिप्रस्थम् = ओषधिप्रस्थनामकं, हिमवत्पुरं = हिमाऽऽलयनगरं, सिद्धये = प्रस्तुतविवाहकार्यलाभाय, प्रयात = गच्छत। अस्मिन् = पुरोवर्तिनि, महाकोशीप्रपाते एव = महाकोशीभृगौ एव, नः = भवताम्, अस्माकं च, पुनः = भूयः, सङ्गमः = मेलनं, भवतु इति शेषः। भवत्समागमं प्रतिपालयन् अहमिहैव निवत्स्यामीति यावत्।

व्युत्पत्तिः—ओषधिप्रस्थम् = ओषधीनां प्रस्थः यस्मिन् तत् ओषधिप्रस्थं, तत्। हिमवत्पुरं = हिमानि सन्ति यस्मिन् स हिमवान्, तस्य पूः हिमवत्पुरं, तत्। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इति समासान्तः अप्रत्ययः। महाकोशीप्रपाते = प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः = पतनस्थानं, महाकोश्याः प्रपातः महाकोशीप्रपातः, तस्मिन् महाकौशीप्रपाते, "प्रपातस्त्वतटो भृगुः" इत्यमरः। महाकोशी नाम हिमवत्प्रभवा काचिन्नदी। महाकौशीनदीप्रपतनस्थाने इत्यर्थः।

भावार्थः—तस्मात् प्रस्तुतविवाहकार्यसाधनाय यूयमोषधिप्रस्थं नाम हिमवन्नगरं गच्छत। कन्याप्रार्थनानन्तरमत्र दृश्यमाने महाकौशीप्रपातस्थाने एव भवद्भिरागन्तव्यं, तत्रैवाऽहं भवत्समागमं प्रतिपालयन् निवत्स्यामीति भावः।

भाषा—अब आप लोग कार्य सिद्धि के लिये हिमालय के ओषधि प्रस्थ नगर को जाइये, पुनः जहाँ महाकोशी नदी गिरती है, वहाँ मुझसे और आप लोगों से मुलाकात होगी।

इत्थं महेश्वरेण नियुक्तानां सप्तर्षीणां मानसीं प्रवृत्तिमाह—

तस्मिन्संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे।
जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः॥ ३४॥
योगी प्रवर वृष केतु को उद्वाह-उत्सुक देख कर।
ऋषि वृन्द ने तज दी त्रपा गार्हस्थ्य मूलक रम्य तर॥

अन्वयः—संयमिनाम् आद्ये तस्मिन् परिणयोन्मुखे जाते सति प्राजापत्याः तपस्विनः परिग्रहव्रीडां जहुः।

व्याख्या—संयमिनां = जितेन्द्रियाणाम्, आद्ये = श्रेष्ठे, तस्मिन् = महेश्वरे, परिणयोन्मुखे = विवाहोत्सुके, जाते = प्रवृत्ते सति, प्राजापत्याः = ब्रह्मपुत्राः, तपस्विनः = मुनयः, परिग्रहव्रीडां = पत्नीजन्यलज्जां, जहुः = तत्यजुः।

व्युत्पत्तिः—संयमिनां = संयमः अस्ति येषां ते संयमिनः, तेषां संयमिनाम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इनिप्रत्ययः । आद्ये = आदौ भव आद्यः, तस्मिन् आद्ये, यत्प्रत्ययः । परिणयोन्मुखे = परिणये उन्मुखः परिणयोन्मुखः, तस्मिन्परिणयोन्मुखे । "विवाहोपयमौ समौ । तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम्" इत्यमरः । प्राजापत्याः=प्रजानां पतिः प्रजापतिः, "स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड् विधिः" इत्यमरः । प्रजापतेः इमे प्राजापत्याः, "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" इति ण्यप्रत्ययः । तपस्विनः = तपः अस्ति येषां ते तपस्विनः, विनिप्रत्ययः । परिग्रहत्रीडां = परिग्रहैः त्रीडा परिग्रहत्रीडा, तां परिग्रहत्रीडां । विवाहजन्यामित्यर्थः । "पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः" इति, "मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा त्रीडा लज्जा" इत्यप्यमरः । जहुः = "ओहाक् त्यागे" इति धातोर्लिटि रूपम् ।

भावार्थः—जितेन्द्रियाणां श्रेष्ठे निवृत्तिमार्गप्रवर्तके महेश्वरे प्रवृत्तिमार्गप्रधाने विवाहे प्रवृत्ते सति, ब्रह्मपुत्राः सप्तर्षयः स्त्रोपरिग्रहजनितां लज्जां तत्यजुरिति भावः ।

भाषा—संयमियों में श्रेष्ठ महादेव को विवाह के लिये उत्सुक देख कर सप्तर्षियों ने स्त्रियों के विषय में लज्जा त्याग दी ।

अथ सप्तर्षीणां गमनोद्योगमाह—

ततः परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।
भगवानपि सम्प्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥ ३५ ॥

स्वीकार कर आज्ञा समुद प्रस्थान ऋषियों ने किया ।
सानन्द साङ्केतिक जगह पर शम्भु ने भी चल दिया ॥

अन्वयः—ततः मुनिमण्डलं परमम् इति उक्त्वा प्रतस्थे । भगवान् अपि प्रथमोद्दिष्टम् आस्पदं सम्प्राप्तः ।

व्याख्या—ततः = अनन्तरं, मुनिमण्डलम्=ऋषिसमूहः, परमम् इति = ओम् इति, उक्त्वा = कथयित्वा, स्वीकृत्येत्यर्थः । प्रतस्थे = प्रस्थानं चकार । भगवान् अपि = महेश्वरः अपि, प्रथमोद्दिष्टं = पूर्वसङ्केतितम्, आस्पदं = स्थानं, महाकोशीप्रपातमित्यर्थः । सम्प्राप्तः = सम्प्राप ।

व्युत्पत्तिः—मुनिमण्डलं = मुनीनां मण्डलं मुनिमण्डलम् । परमम् = अव्ययमेतत् । "ओमेवं परमं मतम्" इत्यमरः । प्रतस्थे = "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम् । प्रथमोद्दिष्टं = प्रथमे उद्दिष्टं प्रथमोद्दिष्टं, तत् ।

भावार्थः—हरनियोगानन्तरं सप्तर्षिमण्डलं महेश्वरोदीरितमर्थमोमिति प्रति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञायौषधिप्रस्थं नाम हिमवन्नगरं जगाम । महेश्वरोऽपि पूर्वनिर्दिष्टं महाकौशीप्रपात-स्थानं सम्प्रापेति भावः ।

भाषा—इसके वाद ओम् ऐसा कह कर ऋषि लोग चले गये, और भगवान शङ्कर भी अपने सङ्केत स्थान पर पहुंच गये ।

अथ तेषां गमनप्रकारमाह—

ते चाकाशमसिश्यामुत्पत्य परमर्षयः ।
आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥ ३६ ॥
सप्तर्षि मन सम वेग वाले तनिक भी न जमें थमें ।
असि-श्याम-अम्बर में उड़े पहुंचे हिमालय नगर में ॥

अन्वयः—मनसा समरंहसः ते परमर्षयश्च असिश्यामम् आकाशम् उत्पत्य ओषधिप्रस्थम् आसेदुः ।

व्याख्या—मनसा = चित्तेन, समरंहसः = तुल्यवेगाः, ते = पूर्वोक्ताः, परम-र्षयश्च = सप्तर्षयश्च, असिश्यामं = कृपाणनीलम्, आकाशं = खम्, उत्पत्य = उत्पतनं कृत्वा, ओषधिप्रस्थं = हिमालयपुरम्, आसेदुः = प्राप्तवन्तः ।

व्युत्पत्तिः—समरंहसः = समं रंहः येषां ते समरंहसः, "रंहस्तरसी तु रयः स्यदः जवः" इत्यमरः । परमर्षयः = परमाश्च ते ऋषयः परमर्षयः । असि-श्यामम् = असिवत् श्यामम् असिश्यामं, तत्, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः ।

भावार्थः—मनस्तुल्यवेगास्ते सप्तर्षयो नीलं गगनमुत्पत्य "आकाशमार्गेणेति यावत्" ओषधिप्रस्थं नाम हिमवत्पुरं प्रापुरिति भावः ।

भाषा—मन के समान वेगवाले वे सप्तर्षि नीले आकाश में उड़कर गगन के मार्ग से ओषधि प्रस्थ नामक हिमालय के नगर में गये ।

इतः परं दशभिः श्लोकैः हिमालयपुरमोषधिप्रस्थमेव वर्णयति । तत्रादौ सर्व-सुखानां धनमूलत्वाद्धनवाहुल्यमाह—

अलकामतिवाह्येव वसतिं वसुसम्पदाम् ।
स्वर्गाऽभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥
धन देख ओषधि प्रस्थ की अलका पुरी भी दङ्ग थी ।
गिरिराज के पुर को निरख वासव पुरी बदरङ्ग थी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—वसुसम्पदां वसतिम् अलकाम् अतिवाह्य इव, 'स्वर्गाऽभिष्यन्दवमनं कृत्वा इव उपनिवेशितम् ओषधिप्रस्थामासेदुरिति पूर्वेणाऽन्वयः ।

व्याख्या—वसुसम्पदां = धनसमृद्धीनां, वसतिं = स्थानभूताम्, अलकां = कुवेरनगरीम्, अतिवाह्य इव = अतिक्रम्य इव, पराक्रमैरिति यावत् । स्वर्गाऽभिष्यन्दवमनं = सुरलोकाऽतिरेकनिःसारणं, कृत्वा इव = विधाय इव, उपनिवेशितं = स्थापितम्, हिमवतेति शेषः । ओषधिप्रस्थमासेदुरिति पूर्वेणान्वयः ।

व्युत्पत्तिः—वसुसम्पदां = वसूनां सम्पदः वसुसम्पदः, तासां वसुसम्पदां । "वसु रत्नं वसु धनं वसुमाहुर्हुताऽशनम्" इति शाश्वतः । स्वर्गाऽभिष्यन्दवमनं = स्वर्गस्य अभिष्यन्दः = अतिरिक्तसम्पत्, स्वर्गाऽभिष्यन्दः, तस्य वमनम = आनयनं, स्वर्गाऽभिष्यन्दवमनं, तत् । स्वर्गे यावती सम्पद् माति, ततोऽधिका सम्पदत्राभिष्यन्दशब्देनोच्यते ।

अत्र हिमवत्पुरस्य धनपरिपूर्णत्वदर्शनादुत्प्रेक्षाद्वयम् । कुवेरनगरीमभिभूय तत्रस्थाः सम्पदः समानीय विरचितमिवेत्येका । स्वर्गादतिरिक्ताः सम्पदः समानीय विरचितमित्यन्या । द्विविधा हि नयविदां प्रवृत्तिः । यदाह कौटिल्यः—"भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशाऽपवाहनेन स्वदेशाऽभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत्" इति। तथा चोक्तं भोजराजेन—

"द्वावभिष्यन्दनिष्यन्दौ सारे निष्पीडनोद्भवे ।
व्यवस्थितादभ्यधिकोऽप्यभिष्यन्दो जनादिकः ॥" इति ।

भावार्थः—धनसमृद्धीनां स्थानभूतं, "कुवेरनगरीमलकामतिक्रम्येव, स्वर्गातिरिक्तसम्पदानयनं विधायेव" हिमवता निष्पादितमौषधिप्रस्थं जगामेति भावः ।

भाषा—अलका नगरी से भी बढ़कर धन समृद्धि का स्थान भूत वह सम्पत्तिशाली ओषधिप्रस्थ नगर एक दूसरा ही स्वर्ग था ।

अथ रक्षाऽभावे धनस्याप्यस्थिरत्वप्रसङ्गाद् राजधान्या रक्षाप्राधान्याच्च हिमवत्पुरस्य रक्षाविशेषमाह—

गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वप्रान्तर्ज्वलितौषधि ।
बृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥ ३८ ॥

थी ज्वलित औषधि जाह्नवीके स्रोत से वेष्टित प्रवर ।
माणिक्य वरणावरण तो भी अति मनोहर अति सुघर ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वप्राऽन्तर्ज्वलितौषधि वृहन्मणिशिलासालं गुप्तौ अपि मनोहरम् औषधिप्रस्थमासेदुरिति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्या—गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं=भागीरथीप्रवाहपरिवेष्टितं, गङ्गाप्रवाहैरेव कृतपरिखाकृत्यमित्यर्थः । वप्राऽन्तर्ज्वलितौषधि=चयमध्यप्रकाशमानौषधं, ज्वलितौषधित्वात् रात्रिषु सञ्चारिणां दीपनिरपेक्षमित्यर्थः । वृहन्मणिशिलासालं=विपुलमाणिक्यप्राकारम्, अत एव, गुप्तौ अपि=रक्षायामपि, मनोहरम्=सुन्दरम् अकृत्रिमदुर्गसंरक्षितमित्यर्थः । ओषधिप्रस्थमासेदुरिति पूर्वेणान्वयः ।

व्युत्पत्तिः—गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं=गङ्गायाः स्रोतांसि गङ्गास्रोतांसि, तैः परिक्षिप्तं गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं । वप्राऽन्तर्ज्वलितौषधि=वप्रस्य=प्राकारचैत्यस्य, अन्तः वप्रान्तः, वप्राऽन्तः ज्वलिताः वप्राऽन्तर्ज्वलिताः, ताः ओषधयः यस्य तत् वप्रान्तर्ज्वलितौषधि । "स्याच्चयो वप्रमस्त्रियां" मित्यमरः । वृहन्मणिशिलासालं=मणीनां शिलाः मणिशिलाः, "पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्" इत्यमरः । मणिशिलानां सालः मणिशिलासालः, "प्राकारो वरणः सालः" इत्यमरः । वृहत् मणिशिलासालः यस्य तत् वृहन्मणिशिलासालं, मनोहरं=हरतीति हरं, पचाद्यच् । मनसः हरं मनोहरम् ।

अन्यानि पुराणि कर्दमप्रायैः कलुषैरशुचिभिश्च जलैः परिपूरिताभिः परिखाभिः परिवेष्टितानि, कण्टकिद्रुमावृतैर्वप्रैश्च दृष्टिपरुषाणि, शिलामात्रघटितैः प्राकारैश्च दिदृक्षूणां चक्षूंषि न रञ्जयन्तीति गुप्तौ न रमणीयानि ।

इदं तु गुप्तावपि मनोहरमेवेति व्यतिरेकाऽलङ्कारो ध्वन्यते । तथा चोक्तम्—

"आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताऽथवा । व्यतिरेकः" इति ।

भावार्थः-गङ्गाप्रवाहैः परिवेष्टितं, कृतपरिखमिति यावत्, वप्रमध्यप्रकाशमानौषधिवनस्पति, विपुलरत्नशिलाप्राकारं, रक्षायामपि रमणीयमोषधिप्रस्थं जगामेति भावः।

भाषा—वह ओषधिप्रस्थ नगर गङ्गा के प्रवाहों से घिरा हुआ, जलती वनस्पतियों से प्रदीप्त, बड़ी बड़ी मणि शिलाओं से रचित प्राकार वाला सुरक्षित रहने पर भी मनोहर था ।

तत्रत्यानां सर्वेषामपि पदार्थानां दिव्यत्वमाह—

जितसिंहभया नागा यत्राऽश्वा बिलयोनयः ।
यक्षाः किम्पुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥ ३९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जित-सिंह-भय कुञ्जर तथा बिल-यानि अश्व विराजते ।
वन देवता-योषित मनोहर यक्ष किन्नर राजते ॥

अन्वयः—यत्र नागाः जितसिंहभयाः, अश्वाः विलयोनयः, यक्षाः किंपुरुषाः पौराः, वनदेवताः योषितः सन्ति ।

व्याख्या—यत्र=यस्मिन्पुरे, नागाः=गजाः, जितसिंहभयाः=जितमृगेन्द्रभीतयः, सन्तीति शेषः । गजानां दिव्यत्वात् सिंहभयरहितत्वमित्यर्थः । अश्वाः=तुरङ्गाः, विलयोनयः=विलसम्भवाः, सन्ति । तत्रापि दिव्यत्वमेव हेतुः । यक्षाः=देवयोनिविशेषाः, किंपुरुषाः=किन्नराश्च, पौराः=पुरजनाः, सन्ति । वनदेवताः=वनदेव्यः, योषितः=स्त्रियः, सन्ति । न तु मानुष्य इत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—यत्र=यस्मिन्निति यत्र, त्रल्प्रत्ययः । नागाः="मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी" इत्यमरः । जितसिंहभयाः=सिंहेभ्यः भयं सिंहभयं, "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चाऽऽस्यो हर्यक्षः केसरी हरिः" इत्यमरः । सिंहेभ्यः इत्यत्र "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वम् । जितं सिंहभयं यैस्ते जितसिंहभयाः, विलयोनयः=विलं योनिः=उद्भवस्थानं, येषां ते विलयोनयः । अश्वशास्त्रे ह्यश्वानां सप्तधा जन्म प्रतिपादितम् । तथा हि—

"अमृताद्वाष्पतो वह्नेर्वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः ।
साम्नो हयानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्तिता ॥" इति ।

अत्र तु दिव्यत्वाद् अश्वानां विलयोनित्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥ किंपुरुषाः=कुत्सिताः पुरुषाः किम्पुरुषाः, "किं क्षेपे" इति समासः । पौराः=पुरि भवाः पौराः, "तत्र भवः" इत्यण् । वनदेवताः=वनानां देवताः वनदेवताः । योषितः="स्त्री योषिदवला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः" इत्यमरः ।

भावार्थः—यत्रौषधिप्रस्थनगरे गजाः सिंहाधिकबला अभूवन्, अश्वा विलोत्पन्ना आसन्, यक्षाः किम्पुरुषाश्च पुरवासिनो जना अभवन्, वनाधिष्ठात्र्यो देवता एव स्त्रियो बभूवुरिति भावः ।

भाषा—वहाँ के हाथी सिंहों से अधिक बल वाले थे, बिल सम्भव घोड़े थे, यक्ष-किन्नर वहाँ के निवासी और वन देवता की तरह दिव्य स्त्रियाँ थीं ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथोन्नतत्वं नित्यप्रवृत्तोत्सवत्वं चाह—

शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।
अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः ॥ ४० ॥

लटके शिखर में मेघ उस पुर के घरों में गरजते ।
ताडन विशेषों से मुरज-गम्भीर रव सब समझते ॥

अन्वयः—यत्र शिखराऽऽसक्तमेघानां वेश्मनाम् अनुगर्जितसन्दिग्धाः मुरजस्वनाः करणैः व्यज्यन्ते ।

व्याख्या—यत्र = यस्मिन्पुरे, शिखराऽऽसक्तमेघानां = शृङ्गासक्तवलाहकानां, वेश्मनां = सद्मनां, सम्बन्धिनः, अनुगर्जितसन्दिग्धाः = प्रतिगर्जितसन्दिग्धाः, मुरजस्वनाः = मृदङ्गध्वनयः, करणैः=तालव्यवस्थापकैः ताडनविशेषैः, व्यज्यन्ते= स्फुटीक्रियन्ते ।

व्युत्पत्तिः—शिखराऽऽसक्तमेघानां = शिखरेषु = शिरोगृहेषु, आसक्ताः = अवस्थिताः, शिखरासक्ताः, ते मेघाः येषां तानि शिखराऽऽसक्तमेघानि, तेषां शिखराऽऽसक्तमेघानाम् । "अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः" इत्यमरः । वेश्मनां = "गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम्" इत्यमरः । अनुगर्जितसन्दिग्धाः = अनुगर्जितैः सन्दिग्धाः अनुगर्जितसन्दिग्धाः । मुरजस्वनाः = मुरजस्य स्वनाः मुरजस्वनाः, "शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः" इत्यमरः । करणैः= क्रियन्ते एभिस्तानि करणानि, तैः करणैः । तथा चोक्तं राजकन्दर्पे सङ्गीतशास्त्रे—

"नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशभेदिनाम् ।
संस्थानं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते ॥" इति ।

अत्र निश्चयान्तः सन्देहाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा—

"सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः ।
शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ॥" इति ।

भावार्थः—यत्रौषधिप्रस्थनगरे गृहाणां मेघमार्गावगाहित्वान्नित्यप्रवृत्तोत्सवेषु तेषु घनगर्जितानां मृदङ्गध्वनीनाञ्च नित्यमनुस्यूतत्वादुभयोः सान्द्रगम्भीरत्वाच्च किमेतानि घनगर्जितानि उत मुरजस्वना इति जनानां संशये सति परस्परभेदावगमस्य स्वतो दुष्करत्वेऽपि यत्र जनाः वाद्यताडनविच्छेदविशेषैस्तालैरेव मुरजस्वनान् विविच्याऽवजग्मुरिति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—वहां के घरों पर घिरे हुए बादलों के गर्जन से मिश्रित मृदङ्गध्वनि ताल और लय से पहचानी जाती थी।

अत्र कल्पवृक्षाणामपि सद्भावमाह—

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांऽशुकैः ।
गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

अंशुक सहित शाखा सहित थे कल्पतरु शोभित प्रवर ।
निर्मित नहीं थे पौर जन से पर पताका रम्यतर ॥

अन्वयः—यत्र विलोलविटपांशुकैः कल्पद्रुमैः एव अपौरादरनिर्मिता गृहयन्त्रपताकाश्रीः भवति ।

व्याख्या—यत्र = यस्मिन्नगरे, विलोलविटपांऽशुकैः = चञ्चलशाखावसनैः, कल्पद्रुमैः एव = कल्पवृक्षैः एव, अपौरादरनिर्मिता = अनागरिकप्रयासरचिता, गृहयन्त्रपताकाश्रीः = गृहदारुध्वजपटशोभा, भवतीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—विलोलविटपांऽशुकैः = विशेषेण लोलानि विलोलानि, "चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम्" इत्यमरः । विटपेषु अंशुकानि विटपांऽशुकानि, विलोलानि विटपांऽशुकानि येषां ते विलोलविटपांऽशुकाः, तैः विलोलविटपांशुकैः, अपौरादरनिर्मिता = पुरि भवाः पौराः = नागरिकाः, तेषाम् आदरः = प्रयासः, पौरादरः, तेन निर्मिता = रचिता, पौराऽऽदरनिर्मिता, न पौरादरनिर्मिता अपौरादरनिर्मिता । अयत्नसिद्धेत्यर्थः । गृहयन्त्रपताकाश्रीः=गृहेषु यन्त्राणि = पताकाबन्धनार्थं दारुविशेषाः, गृहयन्त्राणि, तेषु पताकाः गृहयन्त्रपताकाः, तासां श्रीः गृहयन्त्रपताकाश्रीः । अत्र व्यतिरेकालङ्कारः । तत्र यन्त्रप्रतिवस्तुतया विटपानामुपादानं, पताकाप्रतिवस्तुत्वेनांशुकानामुपादानं, निर्माणप्रयासाभावेन चाधिक्यमिति विवेकः ।

भावार्थः—यत्रौषधिप्रस्थनगरे चञ्चलशाखास्थितवसनैः कल्पवृक्षैरेवाऽप्रयाससिद्धा सौधध्वजपटशोभा सम्भवतीति भावः ।

भाषा—वहाँ उत्तमोत्तम वस्त्ररूपी पल्लव युक्त कल्पवृक्ष हो पुरवासियों से अरचित अत एव स्वतः सिद्ध पताका की तरह शोभित हो रहे थे ।

अत्र पुष्पोपहारोत्पादनस्याप्यप्रयाससिद्धत्वमाह—

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।
ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आपान भूमि स्फटिक रचित निशि में नखत-छाया पड़ी ।
मालूम होती थी मनोहर सुमन वा मुक्ता बड़ी ॥

अन्वयः—यत्र नक्तं स्फटिकहर्म्येषु आपानभूमिषु ज्योतिषां प्रतिविम्बानि उपहारतां प्राप्नुवन्ति ।

व्याख्या—यत्र = यस्मिन्पुरे, नक्तं = रात्रौ, स्फटिकहर्म्येषु = भासुरभवनेषु, आपानभूमिषु = पानगोष्ठीप्रदेशेषु, ज्योतिषां = नक्षत्राणां, प्रतिविम्बानि = प्रतिच्छायाः, उपहारतां = पुष्पोपहारत्वं, मौक्तिकोपहारत्वं वा, प्राप्नुवन्ति = गच्छन्ति ।

व्युत्पत्तिः—स्फटिकहर्म्येषु = स्फटिकानां हर्म्याणि स्फटिकहर्म्याणि, तेषु स्फटिकहर्म्येषु, "भासुरः स्फाटिकोपलः । शालिपिष्टं धौतशिलम्" इति त्रिकाण्डशेषः । "हर्म्यादि धनिनां वासः" इत्यमरः । आपानभूमिषु = आपानस्य भूमयः आपानभूमयः, तासु आपानभूमिषु । उपहारताम् = उपहारस्य भावः उपहारता, ताम् उपहारताम् ।

सर्वत्र हि जनाः प्रयत्नेन कुसुमान्यानीय पानगोष्ठीषु रात्रौ पुष्पोपहारान् कुर्वन्ति । ओषधिप्रस्थे तु पानगोष्ठीप्रदेशानां स्फटिकमयत्वात् रात्रौ नक्षत्रप्रतिविम्बैरेव पुष्पोपहारः प्रयत्नं विनैवेति व्यतिरेकालङ्कारः ।

भावार्थः—यत्रौषधिप्रस्थनगरे रात्रौ स्फटिकनिर्मितेषु पानगोष्ठीप्रदेशेषु नक्षत्राणां प्रतिविम्बानि (एव) पुष्पोपहारत्वं प्राप्नुवन्तीति भावः ।

भाषा—स्फटिक का बना हुआ वहां का मदिरालय रात्रि में नक्षत्रों के प्रतिविम्ब से ही फूलों से सजा हुआ मालूम होता था ।

तत्राऽभिसारिकावृत्तस्यापि सौकार्यमाह—

यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।
अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥ ४३ ॥

दुर्दिन रहे, हो रात, औषधि-ज्योति से पथ ज्योति मय ।
अभिसारिकायें अभिसरण प्रियतम-निकट करतीं अभय ॥

अन्वयः—यत्र दुर्दिनेषु नक्तम् ओषधिप्रकाशेन दर्शितसञ्चराः अभिसारिकाः तमिस्राणाम् अनभिज्ञाः भवन्ति ।

व्याख्या—यत्र = यस्मिन्नगरे, दुर्दिनेषु = मेघच्छन्नदिवसेषु, नक्तं = रात्रौ, ओषधिप्रकाशेन = तृणज्योतिर्दीप्त्या, दर्शितसञ्चराः = प्रकाशितमार्गाः, अभिसारि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काः = कान्ताऽर्थिन्यः, तमिस्राणां = तमसाम् , अनभिज्ञाः = अज्ञात्र्यः, भवन्ति । अन्धकाराणि नाऽभिजानन्तीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—दुर्दिनेषु = दुष्टानि दिनानि दुर्दिनानि, तेषु दुर्दिनेषु । "कुगतिप्रादयः" इति समासः । दुष्टत्वं च मेघच्छन्नत्वम् । "मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्" इत्यमरः । ओषधिप्रकाशेन = ओषधीनां प्रकाशः ओषधिप्रकाशः, तेन ओषधिप्रकाशेन, दर्शितसञ्चराः = सञ्चरन्त एभिरिति सञ्चराः = पन्थानः, "गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च" इति घप्रत्ययाऽन्तो निपातः । दर्शितः सञ्चरः यासां ता दर्शितसञ्चराः, अभिसारिकाः = "कान्ताऽर्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका" इत्यमरः । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे—

"अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥" इति ।

तमिस्राणाम् = "अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः" इत्यमरः । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । अनभिज्ञाः=न अभिज्ञा अनभिज्ञाः ।

भावार्थः—यत्रौषधिप्रस्थनगरे मेघावृतदिवसेषु रात्रौ तृणज्योतिःप्रभया प्रकाशितमार्गा अभिसारिकास्तमांसि नाभिजानन्तीति भावः ।

भाषा—रात में वहाँ के मार्ग औषधि के प्रकाश से इतने साफ दिखलाई देते थे कि अभिसारिकाएँ अन्धकार का अनुभव नहीं करतीं थीं ।

किञ्च तत्रत्यानां जनानां दुःखलेशोऽपि नास्तीत्याह—

यौवनाऽन्तं वयो यस्मिन्नाऽन्तकः कुसुमाऽऽयुधात् ।
रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥ ४४ ॥

उस शान्ति मय पुर में मनोहर वय जवानी तक खतम ।
थी मृत्यु मदन विना न रति श्रम नींद मूर्च्छा मृदुल तम ॥

अन्वयः—यस्मिन् वयः यौवनाऽन्तं, कुसुमायुधात् अन्यः अन्तकः न, रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा एव संज्ञाविपर्ययः ।

व्याख्या—यस्मिन् = यत्र पुरे, वयः = अवस्था, यौवनाऽन्तं = तारुण्याऽन्तं, यौवनाऽवधिकमिति यावत् । सर्वेऽपि अजरा इत्यर्थः । कुसुमाऽऽयुधात् = कामात्, अन्य इति शेषः । अन्तकः = मृत्युः, न = नास्ति । विरहिणां तादृग्दुःखोत्पादकत्वात् अन्तकत्वोपचारः । कामं विना मृत्युर्नाऽस्तीत्यर्थः । रतिखेदसमुत्पन्ना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

=सुरतश्रमसञ्जाता, निद्रा=सुप्तिः एव, संज्ञाविपर्ययः=चेतनाऽनुपगमः, न तु दीर्घनिद्रारूप इत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—यौवनाऽन्तं=यूनां भावः यौवनं, तत् अन्ते यस्य तत् यौवनान्तं । "तारुण्यं यौवनं समे" इत्यमरः । कुसुमाऽऽयुधात्=कुसुमानि आयुधानि यस्य स कुसुमाऽऽयुधः, तस्मात् कुसुमायुधात् । अन्तकः=अन्तं करोतीति अन्तकः, "तत्करोति तदाचष्टे" इति ण्यन्तात् "अति बन्धने" इति धातोः ण्वुल् प्रत्ययः । रतिखेदसमुत्पन्ना=रतेः खेदः रतिखेदः, तस्मात्समुत्पन्ना रतिखेदसमुत्पन्ना, संज्ञाविपर्ययः=संज्ञाया विपर्ययः संज्ञाविपर्ययः । "संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चाऽर्थसूचना" इत्यमरः । अत्र परिसंख्यालङ्कारः । तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे यथा—

"प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् ।
तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥ परिसंख्या" इति ।

भावार्थः—यस्मिन्नोषधिप्रस्थनगरे तत्रत्यानां जनानां सदा यौवनावधिकमेव वय आसीत्, कामादन्यो मृत्युर्नासीत्, रतिश्रमसञ्जातनिद्रैव चेतनानुपगमोऽभूदिति भावः ।

भाषा—पुरवासियों की अवस्था यौवन तक ही होती थी, अर्थात् कोई वृद्ध नहीं था । काम से ही मृत्यु होती थीं, और वेहोशी का कारण रतिखेद-जनित निद्रा ही थी । अर्थात् सब लोग अजर अमर थे ।

तत्रत्ययोषितामतिमनोहरान् भावविशेषानाह—

भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताऽङ्गुलितर्जनैः ।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादाऽर्थिनः प्रियाः ॥ ४५ ॥

भ्रूभङ्ग मय चल-ओष्ठ प्रमदा कोप से होती अरुण ।
याचक प्रसाद पर्यन्त रहते हैं बने पुर के तरुण ॥

अन्वयः—यत्र प्रियाः भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैः ललिताऽङ्गुलितर्जनैः स्त्रीणां कोपैः आप्रसादाऽर्थिनः कृताः ।

व्याख्या—यत्र=यस्मिन्पुरे, प्रियाः=कान्ताः, भ्रूभेदिभिः=भ्रूभङ्गवद्भिः, सकम्पोष्ठैः=वेपथुयुक्ताऽधरैः, ललिताऽङ्गुलितर्जनैः=मनोज्ञाऽङ्गुलितर्जनैः, स्त्रीणां=नारीणां, कोपैः=क्रोधैः, सपत्नीनामग्रहणादिजनितैरित्यर्थः । आप्रसादाऽर्थिनः=प्रसादपर्यन्तं याचकाः, कृताः=विहिताः, न तु शत्रुकोपैरित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—प्रियाः=प्रीणन्तीति प्रियाः, कप्रत्ययः । भ्रूभेदिभिः=भ्रुवं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भिन्दन्तीति भ्रूभेदिनः, तैः भ्रूभेदिभिः, ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । सकम्पोष्ठैः = कम्पेन सहिताः सकम्पाः, ते ओष्ठाः येषां ते सकम्पोष्ठाः, तैः सकम्पोष्ठैः । "ओष्ठाऽधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी" इत्यमरः । ललिताऽङ्गुलितर्जनैः = अङ्गुलीनां तर्जनानि अङ्गुलितर्जनानि, ललितानि अङ्गुलितर्जनानि येषु ते ललिताऽङ्गुलितर्जनाः, तैः ललिताङ्गुलितर्जनैः । आप्रसादाऽर्थिनः = प्रसादमभिव्याप्येति, आप्रसादम्, "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः" इत्यव्ययीभावसमासः । अर्थयन्ते तच्छीलाः अर्थिनः, आप्रसादम् अर्थिनः आप्रसादार्थिनः । अत्रापि परिसंख्याऽलङ्कारः ।

भावार्थः—यत्रौषधिप्रस्थनगरे युवानो भ्रूभङ्गवद्भिः कम्पितदन्तच्छदैर्मनोहराङ्गुलिभर्त्सनैर्वल्लभानां सपत्नीनामग्रहणादिजनितैः क्रोधैस्तासां प्रसादपर्यन्तं प्रार्थयितारः क्रियन्ते इति भावः ।

भाषा—वहाँ मानिनी स्त्रियाँ अपनी वक्र-भृकुटी से कम्पित-ओठों से और सुन्दर अङ्गुलियों के तर्जन से ही कोप प्रदर्शित करके प्रसन्न होने के समय तक अपने प्रियतमों को याचक बनाये रखती थीं ।

उपवनस्यापि तत्राऽप्रयासलभ्यत्वमाह—

सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराऽध्वगम् ।
यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवद्गन्धमादनम् ॥ ४६ ॥

घन विटप-सन्तानक तले अध्वग अगर निद्रा सना ।
सामोद पर्वत गन्धमादन बाहरी उपवन बना ॥

अन्वयः—सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराऽध्वगं गन्धवत् गन्धमादनं यस्य बाह्यम् उपवनम् अस्ति ।

व्याख्या—सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराऽध्वगं = कल्पवृक्षच्छायानिद्रायमाणविद्याधरपान्थं, गन्धवत् = गन्धाऽऽढ्यं, सौरभसम्पन्नमित्यर्थः । गन्धमादनं = गन्धमादनाऽऽख्यः पर्वतः, यस्य = ओषधिप्रस्थस्य, बाह्यं = बहिर्भवम्, उपवनम् = आरामः, अस्तीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराऽध्वगं = सन्तान एव सन्तानकः, "पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥" इत्यमरः । सन्तानकश्चाऽसौ तरुः सन्तानकतरुः, तस्य छायाः सन्तानकतरुच्छायाः, तासु सुप्ताः सन्तानकतरुच्छायासुप्ताः, ते विद्याधरा एव अध्वगाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यस्मिन् तत् सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् । अध्वानं गच्छन्तीति अध्वगाः । गन्धवत् = प्रशस्तः गन्धः यस्मिन तत् गन्धवत्, मतुप्प्रत्ययः । वाह्यं= "वहिषष्टिलोपो यञ्च" इति यञ् टिलोपश्च । उपवनम् = "आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्" इत्यमरः । अनेन विद्याधरपथिकानां वीतभयत्वाद् हिमालयस्य रक्षाचतुर्यं द्योत्यते ।

"सन्तानकतरुच्छायेत्यत्र पूर्वपदाऽर्थबाहुल्यसम्भवेऽपि "शलभच्छायम्" "इक्षुच्छायम्" इति वत्समर्थच्छायानिष्पत्तेस्तदपेक्षाऽभावात् "छाया बाहुल्ये"इति नपुंसकत्वं नाऽस्तीत्यनुसन्धेयम् । अत्र "गन्धवद्गन्धमादनम्" इत्यागन्तुकः पाठः । प्राचीनपाठस्तु "सुगन्धिर्गन्धमादनः" इति पुंलिङ्गाऽन्तः । अत एव क्षीरस्वामिना "गन्धमादनमन्ये च" इत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादन इति व्याख्याय, प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं "सुगन्धिर्गन्धमादनः" इति कालिदास इति च" इति मल्लिनाथः ।

भावार्थः—यस्यौषधिप्रस्थनगरस्य कल्पवृक्षच्छायानिद्रितविद्याधरपथिकं सुगन्धपरिपूर्णं वहिर्भागभवमुद्यानं गन्धमादनपर्वत एवासीदिति भावः ।

भाषा—उस नगर के बाहर का सुगन्धित उपवन गन्धमादन पर्वत था, जिसके कल्पवृक्षों की छाया में पथिक विद्याधर सो जाते थे ।

तादृशहिमवत्पुरदर्शनेन सप्तर्षीणां मनोवृत्तिमाह—

अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।
स्वर्गाऽभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥

ऐसे हिमालय के नगर को देख शुचि सुन्दर बना ।
स्वर्गाभिसन्धि विमल सुकृत को कह उठे ऋषि वंचना ॥

अन्वयः—अथ ते दिव्याः मुनयः हैमवतं पुरं प्रेक्ष्य स्वर्गाऽभिसन्धिसुकृतं वञ्चनाम् इव मेनिरे ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, ते = पूर्वोक्ताः, दिव्याः = दिवि भवाः, मुनयः= सप्तर्षयः, हैमवतं = हिमाऽऽलयसम्बन्धि, हिमाऽऽलयस्येत्यर्थः । पुरं = नगरम्, ओषधिप्रस्थमित्यर्थः । प्रेक्ष्य= दृष्ट्वा, स्वर्गाऽभिसन्धिसुकृतं=सुरलोकोद्देशधर्मं, वञ्चनाम् इव = प्रतारणम् इव, मेनिरे = कल्पितवन्तः ।

व्युत्पत्तिः—हैमवतं = हिमानि सन्ति यस्मिन् स हिमवान्, मतुप्प्रत्ययः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हिमवति भवं हैमवतं, तत्, "तत्र भवः" इति अण् प्रत्ययः । स्वर्गाऽभिसन्धि-सुकृतं=स्वर्गस्य अभिसन्धिः स्वर्गाऽभिसन्धिः, "स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रि-दशाऽऽलयाः" इत्यमरः । स्वर्गाऽभिसन्धिना सुकृतं स्वर्गाऽभिसन्धिसुकृतं, तत्, स्वर्गस्यैव प्राधान्यमिति बुद्धिमित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भावार्थः--अथ ते स्वर्गीयाः सप्तर्षयो हिमवत्स्वामिकां तां नगरीं दृष्ट्वा, स्वर्गप्राप्त्युद्देशेन क्रियमाणं ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानं प्रतारणमिव कल्पयन्ति स्मेति भावः ।

भाषा--सप्तर्षियों ने हिमालय के ओषधिप्रस्थनामक उस नगर को देख कर "हम लोग इस नगर में न रहकर स्वर्ग में पुण्य फल भोग रहे हैं" सोच कर अपने को वञ्चित समझा ।

अथ सप्तर्षीणां हिमालयभवनप्राप्तिप्रकारमाह—

ते सद्मनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः ।
अवतेरुर्जटाभारैर्लिखिताऽनलनिश्चलैः ॥ ४८ ॥

लिखिताग्नि सम निश्चल निरखते द्वास्थ उन्मुख हो अभी ।
तब तक हिमालय के सुघर दरबार में पहुंचे सभी ॥

अन्वयः—लिखिताऽनलनिश्चलैः जटाभारैः उपलक्षिताः ते उन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः सन्तः गिरेः सद्मनि वेगात् अवतेरुः ।

व्याख्या—लिखिताऽनलनिश्चलैः=चित्रगताऽग्निनिष्कम्पैः, जटाभारैः,=सटाभरैः, उपलक्षिताः, ते=ऋषयः, उन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः=ऊर्ध्वमुखदौवारिक-दृष्टाः सन्तः, न तु निवारिता इत्यर्थः । गिरेः=हिमाऽऽलयस्य, सद्मनि=सौधे, वेगात्=जवात्, अवतेरुः=अवतीर्णवन्तः ।

व्युत्पत्तिः—लिखिताऽनलनिश्चलैः=लिखिताश्च ते अनलाः लिखिताऽनलाः, ते इव निश्चलाः लिखिताऽनलनिश्चलाः, तैः लिखितानलनिश्चलैः । जटाभारैः=जटानां भाराः जटाभाराः, तैः जटाभारैः, "इत्थं भूतलक्षणे" इति तृतीया । "व्रतिनस्तु जटा सटा" इत्यमरः । उन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः=ऊर्ध्वं मुखं येषां ते उन्मुखाः, द्वारि तिष्ठन्तीति द्वाःस्थाः, "स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः" इति "प्रतीहारे द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः" इत्यप्यमरः । उन्मुखाश्च ते द्वाःस्थाः उन्मुखद्वास्थाः, तैः वीक्षिताः, उन्मुखद्वास्थवीक्षिताः, अवतेरुः=अवोपसर्गपूर्वकात् "तॄ प्लवनतरणयोः" इति धातोर्लिट् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—चित्रन्यस्तवन्हिनिष्पन्दैर्जटाजूटैरुपलक्षितास्ते सप्तषर्य ऊर्ध्वां कृतमुखैर्द्वारपालैर्विलोकिताः सन्तो हिमालयस्य निकेतने वेगेनाकाशप्रदेशादवपेतुरिति भावः ।

भाषा—चित्रगत अनल के समान निश्चल जटाभारों से युक्त, द्वार स्थित लोगों द्वारा ऊपर देखे गये, वे मुनिगण वेग से हिमालय के घर पर उतरे ।

हिमालयदर्शने सप्तर्षीणां क्रमप्राप्तिं वर्णयति—

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरःसरा ।
तोयाऽन्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा ॥ ४९ ॥

सप्तर्षि उतरे गगन से क्रम से प्रथम बूढ़े चले ।
शोभित हुए हों सूर्य के प्रतिविम्ब ज्यों जल के तले ॥

अन्वयः—गगनात् अवतीर्णा यथावृद्धपुरःसरा सा मुनिपरम्परा तोयाऽन्तः भास्कराऽऽली इव रेजे ।

व्याख्या—गगनात् = आकाशात, अवतीर्णा=कृतावतारा, यथावृद्धपुरःसरा=वृद्धाऽनुक्रमाऽग्रसरा, सा = पूर्वोक्ता, मुनिपरम्परा = ऋषिपङ्क्तिः, तोयाऽन्तः = जलाऽभ्यन्तरे, भास्कराऽऽली इव = सूर्यपङ्क्तिः इव, प्रतिविम्बितार्कपङ्क्तिरिवेत्यर्थः । रेजे = वभौ ।

व्युत्पत्तिः—यथावृद्धपुरःसरा = वृद्धम् अनतिक्रम्य यथावृद्धम् । पुरः सरन्ति ते पुरःसराः, "पुरःसरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः" इति टप्रत्ययः । यथावृद्धं पुरःसरा यस्यां सा यथावृद्धपुरःसरा । अनुपसर्जनाऽधिकारान्न ङीप् । मुनिपरम्परा = मुनीनां परम्परा मुनिपरम्परा । तोयाऽन्तः = तोयस्य अन्तः तोयान्तः, भास्कराऽऽली = भाः करोतीति भास्करः, टप्रत्ययः । भास्कराणाम् आली भास्कराली, "वीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः" इत्यमरः । "कृदिकारादक्तिनः" इति ङीष् । रेजे= "राजृ दीप्तौ" इति धातोर्लिट् । अत्रोपमालङ्कारः ।

सप्तर्षीणामवस्थानक्रमश्च प्रदर्शितो वराहमिहिरेण, तथाहि—

"पूर्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् ।
तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च ॥
पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः ।
तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी ॥" इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—आकाशप्रदेशात्कृतावतारा वृद्धजनानुक्रमेणावस्थित। सा सप्तर्षीणां पङ्क्तिर्जलमध्यगतसूर्यप्रतिविम्बपरम्परासदृशी शुशुभे इति भावः ।

भाषा—क्रमशः आकाश से उतरी हुई वह मुनि-परम्परा जल में प्रतिविम्वित सूर्य–पङ्क्ति के समान शोभित हुई ।

अथ हिमालयस्य प्रत्युत्थानप्रकारमाह—

तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात्प्रत्युद्ययौ गिरिः ।
नमयन्सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्धराम् ॥ ५० ॥

पद भार से भू को झुका, ले सलिल पूजा के लिये ।
ऋषि ओर सादर वढ़ चले गिरि, भक्ति श्रद्धा ले हिये ॥

अन्वयः—गिरिः अर्घ्यम् आदाय सारगुरुभिः पादन्यासैः वसुन्धरां नमयन् अर्घ्यान् तान् दूरात् प्रत्युद्ययौ ।

व्याख्या–गिरिः=हिमाऽऽलयः, अर्घ्यम्=पूजाजलम् , आदाय=गृहीत्वा, सारगुरुभिः=अन्तःसारदुर्भरैः, पादन्यासैः=चरणन्यासैः, वसुन्धरां=पृथ्वीं, नमयन्=नतां कुर्वन् ; अर्घ्यान्=पूज्यान् , तान्=ऋषीन्, दूरात=विप्रकृष्टात् , प्रत्युद्ययौ=प्रत्युद्गतः ।

व्युत्पत्तिः--अर्घ्यम् – अर्घाऽर्थम् उदकम् अर्घ्यं, तत्, "पादाऽर्घाभ्यां च" इति यत्प्रत्ययः । सारगुरुभिः = सारेण गुरवः सारगुरवः, तैः सारगुरुभिः, द्विविधं हि शरीराद्यवयवि द्रव्यम् । तत्र श्लथावयवानां कार्पासभाण्डादिवन्न गुरुत्वं, नापि शक्तिः । निनिडावयवानां पुनरायसपिण्डादिवद् गुरुत्वं वलवत्त्वं चास्तीति युक्तं सारवतो गुरुत्वम् । पादन्यासैः = पादयोः न्यासाः पादन्यासाः, तैः पादन्यासैः । अर्घ्यान् = अर्घम् अर्हन्तीति अर्घ्याः, तान अर्घ्यान् , "दण्डादिभ्यश्च" इति यत्प्रत्ययः । दूरात् = "स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम्" इत्यमरः ।

भावार्थः—हिमालयोऽर्घ्यपाद्यजलं गृहीत्वाऽन्तःसारदुर्भरैश्चरणावस्थापनैर्धरित्रीं नतां कुर्वन् , पूज्यान् तान् सप्तर्षीन् दूरात् प्रत्युज्जगामेति भावः ।

भाषा—अर्घ्य-पाद्य–जल लेकर, चरणों के धरने से धरती को दवाता हुआ हिमालय उन सप्तर्षियों की ओर गया ।

मुनीनां हिमालयदर्शनानन्तरं कोऽयमागच्छतीति सन्देहो न जात इत्याह—

धातुताम्राऽधरः प्रांशुर्देवदारुबृहद्भुजः ।
प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ताम्रोष्ट प्रांशु शिला हृदय शुचि देव दारु भुजा प्रवर ।
सप्तर्षि ने देखा हिमालय को सबल अतिशय सुघर ॥

अन्वयः—धातुताम्राऽऽधरः प्रांशुः देवदारुबृहद्भुजः प्रकृत्या एव शिलोरस्कः अतः हिमवान् इति सुव्यक्तः अभूत् ।

व्याख्या—श्लोकोऽयं द्व्यर्थकः । एकोऽर्थः हिमालयस्य जङ्गमशरीरपरकः । द्वितीयोऽर्थः हिमालयस्य स्थावरशरीरपरकः । अर्थद्वयं व्युत्पत्तौ स्फुटीभविष्यति । धातुताम्राऽधरः = गैरिकादिशोणितोष्ठः, प्रांशुः = उन्नतः, देवदारुबृहद्भुजः = देवदारुविशालबाहुः, प्रकृत्या एव = स्वभावेन एव, शिलोरस्कः=पाषाणोरस्कः, अतः= एभ्यो हेतुभ्यः, हिमवान् इति = हिमाऽऽलय, इति, सुव्यक्तः = सुस्पष्टः, अभूत् ।

व्युत्पत्तिः—धातुताम्राऽधरः = धातुरिव ताम्रः धातुताम्रः, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः । धातुताम्रः अधरः यस्य सः धातुताम्राधरः, जङ्गमशरीरपरकोऽर्थः । यद्वा धातुरेव ताम्रः अधरः यस्य सः धातुताम्राधरः "मयूरव्यंसकादयश्च" इति समासः । स्थावरशरीरपरकोऽर्थः । प्रांशुः = उभयत्र समानाऽर्थकमेतत्पदम् । "उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे" इत्यमरः । देवदारुबृहद्भुजः = देवदारुवत् बृहन्तौ भुजौ यस्य स देवदारुबृहद्भुजः, जङ्गमशरीरपरकोऽर्थः । यद्वा देवदारव एव बृहन्तौ भुजौ यस्य सः देवदारुबृहद्भुजः, स्थावरशरीरपरकोऽर्थः । शिलोरस्कः = शिला इव उरः यस्य स शिलोरस्कः, "उरः प्रभृतिभ्यः कप्" इति समासान्तः कप् । जङ्गमशरीरपरकोऽर्थः । यद्वा शिला एव उरः यस्य स शिलोरस्कः, स्थावरशरीरपरकोऽर्थः । "पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्" इत्यमरः । हिमवान् = हिमानि सन्ति यस्मिन् स हिमवान् । सुव्यक्तः = शोभनो व्यक्तः सुव्यक्तः, गतिसमासः; वर्तमाने क्तप्रत्ययश्च ।

भावार्थः—पर्वताकारं शरीरं परित्यज्य देवतात्मकं शरीरमादायागच्छन्नपि गैरिकरक्तोष्ठः उन्नतकायः देवदारुमहाबाहुः स्वभावत एव शिलाविस्तीर्णवक्षा अयं हिमालय एवेति सम्यग् व्यक्तोऽभूदिति भावः ।

भाषा—गैरिक धातु के कारण रक्त अधर वाला, देवदारु वृक्षों से विशाल भुजाओं वाला और स्वाभाविक शिलाओं से ही विशाल वक्षःस्थल वाला हिमालय प्रकट हुआ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ सप्तर्षीणां हिमालयस्यान्तःपुरप्रवेशमाह—

विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।
स तैराक्रमयामास शुद्धाऽन्तं शुद्धकर्मभिः ॥ ५२ ॥

उन पूज्य ऋषियों का सविधि सत्कार हिम गिरि ने किया ।
पथ के प्रदर्शक अचल ने शुद्धान्त में ले चल दिया ॥

अन्वयः—सः विधिप्रयुक्तसत्कारैः शुद्धकर्मभिः तैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः सन् शुद्धाऽन्तम् आक्रमयामास ।

व्याख्या—सः = हिमाऽऽलयः, विधिप्रयुक्तसत्कारैः = सशास्त्रकृताऽर्चनैः, शुद्धकर्मभिः = सच्चरितैः, शुद्धान्तप्रवेशाऽर्हैरित्यर्थः । तैः = महर्षिभिः, स्वयम् = आत्मना एव, मार्गस्य = पथः, दर्शकः = दर्शयिता सन्, शुद्धाऽन्तम् = अन्तःपुरम् , आक्रमयामास = प्रवेशयामास ।

व्युत्पत्तिः—विधिप्रयुक्तसत्कारैः = प्रयुक्तः सत्कारः येषां ते प्रयुक्तसत्काराः । विधिना प्रयुक्तसत्काराः विधिप्रयुक्तसत्काराः, तैः विधिप्रयुक्तसत्कारैः । "विधिर्विधाने दैवे च" इत्यमरः । शुद्धकर्मभिः = शुद्धं कर्म येषां ते शुद्धकर्माणः, तैः शुद्धकर्मभिः, दर्शकः = दर्शयतीति दर्शकः, णिच्प्रत्ययान्तात "दृशिर् प्रेक्षणे" इति धातोः ण्वुलप्रत्ययः । शुद्धान्तं = "शुद्धान्तश्चावरोधश्च" इत्यमरः । आक्रमयास = अत्र क्रमेरगत्यर्थत्वात् "गतिवुद्धिप्रत्यवसानाऽर्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणि कर्ता स णौ" इति तैरित्यस्य न कर्मत्वम् ।

भावार्थः—स हिमालयः शास्त्रोक्तविधिपूर्वकं कृतपूजनैः सच्चरित्रैस्तैः सप्तर्षिभिः स्वयमेव मार्गस्योपदेष्टा सन् अन्तःपुरं प्रवेशयामासेति भावः ।

भाषा—हिमालय ने विधि पूर्वक सप्तर्षियों का सत्कार कर के स्वयं मार्ग दिखलाता हुआ अन्तः पुर में प्रवेश करवाया ।

अथ हिमालयस्य वचनावसरं प्रस्तौति—

तत्र वेत्राऽऽसनासीनान्कृताऽऽसनपरिग्रहः ।
इत्युवाचेश्वरान्वाचं प्राञ्जलिर्भूधरेश्वरः ॥ ५३ ॥

सादर बिठा कर वेत्र के मृदु मञ्जु आसन पर प्रवर ।
प्राञ्जलि हिमालय ऋषि वरों से वचन यों बोले सुघर ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—तत्र वेत्राऽऽसनाऽऽसीनान् ईश्वरान् भूधरेश्वरः कृताऽऽसनपरिग्रहः प्राञ्जलिः सन् इति उवाच ।

व्याख्या—तत्र = शुद्धान्ते, वेत्राऽऽसनाऽऽसीनान् = वेत्रमयविष्टरनिषण्णान्, ईश्वरान् = प्रभून्, सप्तर्षीनित्यर्थः । भूधरेश्वरः = शैलाऽधोश्वरः, हिमाऽऽलय इत्यर्थः । कृताऽऽसनपरिग्रहः = अङ्गीकृताऽऽसनस्वीकारः, उपविष्टः सन्नित्यर्थः । प्राञ्जलिः = कृताऽञ्जलिः सन्, इति = एवम्, उवाच = अवोचत् ।

व्युत्पत्तिः—वेत्राऽऽसनाऽऽसीनान् = वेत्रं = लताविशेषः । वेत्राणाम् आसनानि वेत्राऽऽसनानि, तेषु आसीनाः वेत्राऽऽसनाऽऽसीनाः, तान् वेत्रासनासीनान् । भूधरेश्वरः = धरन्तीति धराः, पचाद्यच् । भुवः धराः भूधराः, तेषाम् ईश्वरः भूधरेश्वरः । कृताऽऽसनपरिग्रहः = आसनस्य परिग्रहः आसनपरिग्रहः, कृतः आसनपरिग्रहः येन स कृताऽऽसनपरिग्रहः ।

भावार्थः—हिमालयोऽन्तःपुरे वेत्रलतानिर्मितेष्वासनेष्वासीनान् सप्तर्षीन् उपविष्टः सन् कृताञ्जलिर्भूत्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण वाचमवोचदिति भावः ।

भाषा—अन्तः पुरमें सप्तर्षियों को वेंत के आसन पर बैठा कर हिमालय ने हाथ जोड़ कर इस तरह कहा ।

इति शब्दोक्तान् वचनप्रकारानेवाह दशभिः श्लोकैः । तत्रादौ मुनीनामचिन्तितोपस्थितत्वात् सहर्षाद्भुतमाह—

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।
अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥

सुन्दर अदृष्ट-कुसुम-फल सम घन रहित सलिल सम हुए ।
अतिशय असम्भव भाग्य ही से आप के दर्शन हुए ॥

अन्वयः—अतर्कितोपपन्नं वः दर्शनं अपमेघोदयं वर्षम्, अदृष्टकुसुमं फलं प्रतिभाति ।

व्याख्या—अतर्कितोपपन्नम् = अविचारितोपगतम अचिन्तितोपस्थितमित्यर्थः । वः = युष्माकं, दर्शनम् = अवलोकनम्, मे=मम, अपमेघोदयं वर्षम् = मेघरहिता वृष्टिः, तथा, अदृष्टकुसुमम्=अनवलोकितपुष्पं, फलं=प्रसवः, प्रतिभाति ।

व्युत्पत्तिः—अतर्कितोपपन्नम् = न तर्कितम् अतर्कितं, तत् यथा तथा उपपन्नम् अतर्कितोपपन्नम् । अपमेघोदयम् = मेघस्य उदयः मेघोदयः, अपगतः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मेघोदयः यस्य तत् अपमेघोदयम् । अदृष्टकुसुमं = न दृष्टम् अदृष्टं, तत् कुसुमं यस्य तत् अदृष्टकुसुमम् । अनेन मुनिविषयकरतेर्व्यभिचारिणौ हर्षाद्भुतावभिव्यज्येते । अत्र मेघोदयकुसुमरूपकारणयोरभावेऽपि वर्षफलरूपकार्ययोरुदयाऽभिधानात् विभावना, मुनिदर्शनस्य विशिष्टवृत्तित्वेन च रूपणाद्रूपकाऽलङ्कारश्च, इत्युभयोः संसृष्टिः ।

भावार्थः—हे महर्षयः! अचिन्तितोपनतं युष्माकमिदमवलोकनमहं मेघरहितं वर्षणमिव पुष्परहितं फलमिव सम्भावयामीति भावः ।

भाषा—आप लोगों का अकस्मात् होने वाला यह दर्शन विना मेघ के वर्षण की तरह और विना कुसुम के फल की तरह मुझको मालूम हो रहा है ।

मुनिदर्शनानन्तरं जङ्गमस्वरूपस्यात्मनः पूर्वस्मात् कालादुत्कर्षातिशयमाह—

मूढं बुद्धमिवाऽऽत्मानं हैमीभूतमिवायसम् ।
भूमेर्दिवमिवाऽऽरूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥

मैं आप की मंजुल कृपा से बुद्ध जड़ से बन गया ।
अय से सुवर्ण हुआ मही से स्वर्ग पर मैं चढ़ गया ॥

अन्वयः—भवदनुग्रहात् आत्मानं मूढं बुद्धम् इव, आयसं हैमीभूतम् इव, भूमेः दिवम् आरूढम् इव, मन्ये ।

व्याख्या—भवदनुग्रहात् = भवत्प्रसादात् , आत्मानं = स्वं, मूढं = मूर्खं, बुद्धम् इव = पण्डितम् इव, अनयोत्प्रेक्षया ज्ञानतो वैशिष्ट्यं दर्शितम् । आयसम् = अयोविकारं, हैमीभूतम् इव = सौवर्णीभूतम् इव, आयसत्वं विहाय सौवर्णत्वं प्राप्तमिवेत्यर्थः । अनयोत्प्रेक्षया स्वरूपतो वैशिष्ट्यं दर्शितम् । भूमेः = भूलोकात् , दिवं = स्वर्गम् , आरूढम् इव = अधिरूढम् इव, अनयोत्प्रेक्षयाऽधिकारतोऽपि वैशिष्ट्यं दर्शितम् । मन्ये = जाने ।

व्युत्पत्तिः—भवदनुग्रहात् = भवताम् अनुग्रहः भवदनुग्रहः, तस्मात् भवदनुग्रहात् । मूढं = "मूढाऽल्पाऽपटुनिर्भाग्या मन्दाः" इत्यमरः । बुद्धं = कर्तरिक्तप्रत्ययः । आयसम् = अयसः विकारः आयसं, तत् , "तस्य विकार" इत्यण् । हैमीभूतं = हेम्नः विकारः हैमम , अहेमं हैमं यथा सम्पद्यते तथाभूतं हैमीभूतं, तत् । अत्र सर्वत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—अहं भवतामागमनानुग्रहात् ज्ञानरहितमात्मानं सर्वज्ञमिव, लोह-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मयगात्मानं सुवर्णमयमिव, भूलोकस्थितमात्मानमिदानीं स्वर्गाधिरूढमिव कल्पयामीति भावः ।

भाषा—मैं आप लोगों के आगमन के अनुग्रह से ज्ञान रहित से सर्वज्ञ की तरह, लोहमय को सुवर्ण की तरह, पृथ्वी में रहता हुआ स्वर्गीय की तरह अपने को समझता हूँ ।

अथ स्थावरस्वरूपस्याप्यात्मन उत्कर्षातिशयमाह—

अद्यप्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।
यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थ प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

अब आज के दिन से प्रजा-जन शुद्धि अर्थ हुआ सुखद ।
सज्जन-अधिष्ठित स्थान जो वह तीर्थ होता मोद प्रद ॥

अन्वयः—अद्य प्रभृति भूतानां शुद्धये अधिगम्यः अस्मि । हि यत् अर्हद्भिः अध्यासितं, तत् तीर्थं प्रचक्षते ।

व्याख्या—अद्य प्रभृति=इत आरभ्य, भूतानां=प्राणिनां, शुद्धये=पापाऽपनुत्तये, अधिगम्यः अस्मि=प्राप्यः अस्मि । हि=यस्मात्, यत्=स्थानम्, अर्हद्भिः=सद्भिः, अध्यासितम्=अधिष्ठितं, जुष्टमिति यावत् । तत्=स्थानं, तीर्थं=पुण्यक्षेत्रं, प्रचक्षते=कथयन्ति ।

व्युत्पत्तिः—भूतानां="कृत्यानां कर्तरि वा" इति षष्ठी । अधिगम्यः= अधिगन्तुं योग्यः अधिगम्यः, अर्हद्भिः-अर्हन्तीति अर्हन्तः, तैः अर्हद्भिः । तीर्थं= "निपानाऽऽगमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ" इत्यमरः ।

भावार्थः=अहमेतस्माद्दिवसादारभ्य काशीतीर्थादिवत् स्वकृतपातकादिपरिजिहीर्षुभिर्मनुष्यैराश्रयणीयः सञ्जातोऽस्मि । सत्पुरुषैर्यत् स्थानमधिष्ठितं, तदेव हि तीर्थमित्युच्यते, नान्यदिति भावः ।

भाषा—मैं आज से अपने को प्राणियों की शुद्धि का तीर्थ स्थान मानता हूं, क्यों कि जहाँ आप लोगों जैसे सत्पुरुष बैठे हुए हैं वह तीर्थ ही कहा जायेगा ।

मुनिजनपादप्रक्षालनजलस्य गङ्गाजलसाम्यमाह—

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।
मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाऽम्भसा च वः ॥ ५७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दो वस्तुओं से मानता हूँ पूत निज को सर्वथा ।
गङ्गा पतन से शीश पर क्षालित चरण जल से तथा ॥

अन्वयः—हे द्विजोत्तमाः ! मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन वः धौतपादाऽम्भसा च द्वयेन एव आत्मानं पूतम् अवैमि ।

व्याख्या—हे द्विजोत्तमाः = हे ब्राह्मणश्रेष्ठाः, मूर्ध्नि = ममाधित्यकायां, गङ्गाप्रपातेन = मन्दाकिनी पातेन, वः = युष्माकं, धौतपादाऽम्भसा च = प्रक्षालितचरणजलेन च, द्वयेन एव = द्वितयेन एव, आत्मानं = स्थावरजङ्गमात्मकं स्वं, पूतं = पवित्रम् , अवैमि = अवगच्छामि ।

व्युत्पत्तिः—हे द्विजोत्तमाः = द्विर्जायन्ते इति द्विजाः, तेषां तेषु वा उत्तमाः द्विजोत्तमाः, तत्सम्बोधने हे द्विजोत्तमाः । "यतश्च निर्द्धारणम्" इति जातौ षष्ठी, सप्तमी वा । गङ्गाप्रपातेन = गङ्गायाः प्रपातः गङ्गाप्रपातः, तेन गङ्गाप्रपातेन । धौतपादाऽम्भसा = धौतौ च तौ पादौ धौतपादो "धावुगतिशुद्ध्योः" इति धातोः क्तप्रत्ययेन धौतपदसिद्धिः । धौतपादयोः अम्भः धौतपादाऽम्भः, तेन धौतपादाम्भसा । द्वयेन = द्वौ अवयवौ यस्य तद् द्वयं, तेन द्वयेन । पूतं = "पवित्रः प्रयतः पूतः" इत्यमरः । अवैमि = अवोपसर्गपूर्वकात् "इण् गतौ" इति धातोः लट् । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वाज्जानामीत्यर्थः ।

अत्र श्लोके गङ्गाजलवत्पादाऽम्भसः पावनत्वमित्यौपम्यं गम्यते । तच्च "प्रस्तुताऽप्रस्तुतयोः" इति दीपकाऽलङ्कारः । "प्रियः प्रियतराऽऽख्यानम्" इति लक्षणात् प्रियोऽलङ्कार इति च केचित् ।

भावार्थः—हे ब्राह्मणश्रेष्ठाः ! ममाधित्यकायां मन्दाकिन्याः सततपातेन, युष्माकं प्रक्षालितचरणजलेन चेति द्वाभ्यामेवाहमात्मानं पवित्रमधिगच्छामीति भावः ।

भाषा—हे द्विजोत्तम ! शिर पर गङ्गा के गिरने से और आप लोंगो के धोये हुए चरणों के जल से मैं अपने को दोनों तरह पवित्र मानता हूं ।

स्थावरजङ्गमात्मकं मम शरीरद्वयमपि भवद्भिरनुगृहीतमित्याह—

जङ्गमं प्रैष्यभावे वः स्थावरं चरणाऽङ्कितम् ।
विभक्ताऽनुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥

वपु रूप दो दोनों कृपा से आप की अतिशय अमल ।
कैङ्कर्य से जङ्गम तथा स्थावर पदाङ्कित से विमल ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—हे मुनयः ! द्विरूपम् अपि मे वपुः, जङ्गमं वः प्रैष्यभावे, स्थावरं चरणाङ्कितम् , अतः विभक्ताऽनुग्रहं मन्ये ।

व्याख्या—हे मुनयः ! द्विरूपमपि = उभयरूपमपि, जङ्गमस्थावराऽऽत्मकत्वात् द्विप्रकारकमपीत्यर्थः । मे = मम, वपुः=शरीरं, जङ्गमं = चरिष्णु, वपुरितिशेषः । वः = युष्माकं, प्रैष्यभावे, = कैङ्कर्ये, स्थितमिति शेषः । स्थावरं = जङ्गमेतरत् , वपुरिति शेषः । चरणाऽङ्कितं = पादचिह्नितं, वः इति सम्बन्धः । अतः = अस्मात् कारणात् , विभक्ताऽनुग्रहं = विभागीकृत प्रसादं, मन्ये = जाने ।

व्युत्पत्तिः—द्विरूपं = द्वे रूपे यस्य तत् द्विरूपं, तत् । जङ्गमं = "चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम्" इत्यमरः । प्रैष्यभावे = प्रेष्यते इति प्रैष्यः, प्रोपसर्गपूर्वकात् "इषगतौ" "इष आभीक्ष्ण्ये" इति वा धातोः ण्यत् प्रत्ययः । "प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु" इति वृद्धिः । "नियोज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः" इत्यमरः । प्रैष्यभावे = प्रैष्यस्य भावः प्रैष्यभावः, तस्मिन् प्रैष्यभावे । चरणाऽङ्कितं = चरणाभ्याम् अङ्कितं चरणाऽङ्कितं, तत् । विभक्ताऽनुग्रहं = विभक्तः अनुग्रहः यस्य तत् विभक्ताऽनुग्रहं, तत् ।

भावार्थः—मम जङ्गमशरीरं युष्माकं भृत्यकोटिधामभूत् , मम स्थावरशरीरं भवतां पादन्यासेन पवित्रितं चाभूत् , इति भवतां प्रेषणचरणन्यासाभ्यां मम रूपद्वयमपि विभज्य विहितप्रसादं कल्पयामीति भावः ।

भाषा—मेरे दोनों तरह के शरीर पर आप लोगों ने अनुग्रह किया, जंगम शरीर पर दासभाव से और स्थावर शरीर पर पवित्र चरणों को रखकर ।

मुनिजनागमनजनितं सन्तोषातिशयमाह—

भवत्सम्भावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते ।
अपि व्याप्तदिगन्तानि नाऽङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥

पावन सुदर्शन से बढ़ा इतना हृदय का हर्ष है ।
दिग्व्यास मेरे अङ्ग में अटता नहीं उत्कर्ष है ॥

अन्वयः—व्याप्तदिगन्तानि अपि मे अङ्गानि भवत्सम्भावनोत्थाय मूर्च्छते परितोषाय न प्रभवन्ति ।

व्याख्या—व्याप्तदिगन्तानि अपि = आक्रान्तदिशाऽन्तानि अपि, महान्त्यपी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यर्थः । मे=मम, अङ्गानि=शरीराणि, भवत्सम्भावनोत्थाय=युष्मदनुग्रहोत्पन्नाय, मूर्च्छते=व्याप्नुवते, परितोषाय=हर्षाय, न प्रभवन्ति=न पर्याप्नुवन्ति । अलमर्थयोगात् "नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च" इति चतुर्थी ।

व्युत्पत्तिः—व्याप्तदिगन्तानि=दिशाम् अन्ताः दिगन्ताः, "दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः । व्याप्ताः दिगन्ता यैस्तानि व्याप्तदिगन्तानि । भवत्सम्भावनोत्थाय=भवतां सम्भावना भवत्सम्भावना, तस्याः उत्तिष्ठतीति भवत्सम्भावनोत्थः, तस्मै भवत्सम्भावनोत्थाय । मूर्च्छते=मूर्च्छतीति मूर्च्छन्, तस्मै मूर्च्छते, "मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः" इति धातोः शतृप्रत्ययः ।

अत्र श्लोकेऽधिकालङ्कारः । तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे यथा—

"आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते ।" इति ।

भावार्थः—महान्त्यपि ममाङ्गानि युष्मदनुग्रहजन्याय व्याप्नुवते हर्षाय न पर्याप्नुवन्तीति भावः ।

भाषा—आप लोगों के आगमन से पैदा भया हुआ हर्ष मेरे इतने बड़े शरीर में भी नहीं अटता है ।

अन्तःकरणशुद्धिरपि मे भवद्दर्शनेन सञ्जातेत्याह—

न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।
अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥

केवल दरी का ही नहीं तम आप द्वारा नाश है ।
रज जन्य दुर्गम हृदय का भी ध्वान्त सत्यानाश है ॥

अन्वयः—भास्वतां वः दर्शनेन केवलं दरीसंस्थं तमः न अपास्तं, किन्तु मे अन्तर्गतं रजसः परं तमः अपि अपास्तम् ।

व्याख्या—भास्वतां=तेजस्विनां, सूर्याणामिति च स्फुरति । वः=युष्माकं, दर्शनेन=विलोकनेन, केवलम्=एकं, दरीसंस्थं=गुहागतं, तमः=अन्धकारं, न अपास्तं=न दूरीकृतं, किन्तु, मे=मम, अन्तर्गतम्=अन्तरात्मस्थितं, हृदयकुहरगतमित्यर्थः । रजसः=रजोगुणात्, परम्=अनन्तरं, तमः अपि=अज्ञानम् अपि, अपास्तं=दूरीकृतम् ।

व्युत्पत्तिः—भास्वतां=भाः अस्ति येषां ते भास्वन्तः, तेषां भास्वतां,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दरीसंस्थं = दर्यां संस्था यस्य तत् दरीसंस्थं, "दरी तु कन्दरो वा स्त्री" इत्यमरः। अपास्तम् = अपोपसर्गपूर्वकात् "असु क्षेपणे" इति धातोः क्तप्रत्ययः।

अत्र प्रसिद्धैः सूर्यतेजोभिर्बाह्यं तमोऽपास्यते, एभिस्तु आन्तरमपीति उपमानाऽपेक्षया उपमेयस्य वैशिष्ट्यबोधनाद् व्यतिरेकाऽलङ्कारो व्यज्यते ।

भावार्थः—तेजस्विनां युष्माकमवलोकनेन मम स्थावरशरीरान्तर्गतं तिमिरमात्रं न केवलं निरस्तम्, अपि तु मम जङ्गमशरीरहृदयकुहरगतस्तमो गुणोऽपि निरस्त इति भावः ।

भाषा—तेजस्वी आप लोगो के दर्शन से केवल गुफाओं में रहने वाला अन्धकार का ही नाश नहीं हुआ है, वल्कि हृदय में रहने वाला अज्ञान-तम भी दूर हो गया है ।

अथ सप्तर्षीणामागमनप्रयोजनं स्वयमेव विचारयन्नाह—

कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत्किं नोपपद्यते ।
मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥

कर्त्तव्य लखता हूँ न यदि हो तो असम्भव क्या कभी ।
पावन बनाने के लिये या आप आये हैं सभी ॥

अन्वयः—कर्तव्यं वः न पश्यामि, अथ स्यात् चेत् किं न उपपद्यते । मत्पावनाय एव भवताम् इह प्रस्थानं मन्ये ।

व्याख्या—कर्तव्यं = कार्यं, वः = युष्माकं, न पश्यामि = न विलोकयामि, निस्पृहत्वादित्यर्थः । अथ, स्यात् चेत् = विद्येत यदि, किं न उपपद्यते = किं न सम्भवति, तपोबलेन सर्वं सुलभमेवेत्यर्थः । मत्पावनाय एव = मम शुद्धिविधानाय एव, भवतां = युष्माकं, निराकांक्षाणामित्यर्थः । इह = अस्मिन् प्रदेशे, प्रस्थानम् = आगमनं, मन्ये = तर्कयामि ।

व्युत्पत्तिः—कर्तव्यं = कर्तुं योग्यं कर्त्तव्यं, तत् । तव्यत्प्रत्ययः । उपपद्यते = उपोपसर्गपूर्वकात् "पद गतौ" इति धातोर्लट् । मत्पावनाय = मम पावनं मत्पावनं, तस्मै मत्पावनाय ।

भावार्थः—निपुणं विचारयन्नप्यहं भवतां साध्यभूतं वस्तु लोकत्रये किमपि न पश्यामि । भवतां साध्यभूतं यत्किञ्चिदपि भवितुं सम्भावितं चेत् तपश्शक्त्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किं न प्राप्यते । तर्हि निस्पृहाणां भवतामिहागमनं केवलं ममान्तःकरणशुद्धिविधानार्थमेवेति कल्पयामीति भावः ।

भाषा—निःस्पृह होने से मैं आप लोगों का कोई कार्य नहीं देखता हूँ, यदि होगा भी तो वह आप लोगो के तपोबल से सुलभ ही है, मैं तो जानता हूं, आप लोगों का यहाँ आगमन मुझको केवल पवित्र करने के लिये ही हुआ है ।

अथात्मनः कैङ्कर्यमेव प्रकटयन्नाज्ञां प्रार्थयते—

तथाऽपि तावत्कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।
विनियोगप्रसादा हि किङ्कराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥

हे ऋषि वरो ! आनन्द से आदेश मुझको दीजिये ।
विनियोग से ही भृत्य प्रभु के मुदित होते हैं हिये ॥

अन्वयः—तथाऽपि कस्मिंश्चित् आज्ञां तावत् मे दातुम् अर्हथ । हि किङ्कराः प्रभविष्णुषु विनियोगप्रसादाः भवन्ति ।

व्याख्या—तथाऽपि=एवं स्थितेऽपि, कस्मिंश्चित्=कुत्रचित, कर्मणीति शेषः । आज्ञाम्=आदेशम्, "इदं कुरु" इति निर्देशाऽऽत्मकमित्यर्थः । तावत्=इदानीं, मे=मह्यं, दातुं=वितरीतुम्, अर्हथ=योग्या भवत । हि=यस्मात्, किङ्कराः=भृत्याः, प्रभविष्णुषु=प्रभुषु विषये, विनियोगप्रसादाः=प्रेषणाऽनुग्रहाः, भवन्तीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—किङ्कराः=किंचित् कुत्सितं वा कुर्वन्तीति किङ्कराः । "किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्" इति अच्प्रत्ययः । "नियोज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः" इत्यमरः । प्रभविष्णुषु=प्रभवन्तीति प्रभविष्णवः, तेषु प्रभविष्णुषु, "भुवश्च" इति इष्णुच्प्रत्ययः । विनियोगप्रसादाः=विशेषेण नियोगः विनियोगः, "सुप्सुपा" इति समासः । विनियोगः प्रसादः येषां ते विनियोगप्रसादाः ।

भावार्थः—यद्यपीदं भवतामागमनं स्वार्थशून्यमस्ति, तथापि भवतां मनसि स्फूर्यमाणे कस्मिंश्चिदपि कार्यविशेषे मह्यं नियोगं दातुं योग्याः स्थ । यतः सेवकाः प्रभुषु विषये प्रेषणानुग्रहा भवन्तीति भावः ।

भाषा—तो भी आप लोग मुझे कुछ आज्ञा दीजिये, क्योंकि सेवक पर मालिक की प्रसन्नता का लक्षण उसका का आदेश ही है ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आज्ञाया अपि विषयसङ्कोचं कुर्वन् बाह्यपदार्थेष्वनादरं दर्शयति—

एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
ब्रूत येनाऽत्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥ ६३ ॥

मैं हूँ, प्रिया है, और मम कुल-प्राण कन्या भी यहीं ।
जिससे सफल हो कार्य बोले वित्त में आस्था नहीं ॥

अन्वयः—एते वयम्, अमी दाराः, इयं कुलजीवितं कन्या, अत्र येन वः कार्यं भवति, ब्रूत, बाह्यवस्तुषु अनास्था ।

व्याख्या—एते = इमे, वयं = हिमालयाः, अमी दाराः = एषा पत्नी, मेना इत्यर्थः । इयम् = असौ, कुलजीवितं = वंशप्राणभूता, परमस्नेहाऽऽस्पदमित्यर्थः । कन्या = कुमारी, पार्वतीति शेषः । अत्र = एषां मध्ये, येन = जनेन, वः = युष्माकं, कार्यं = प्रयोजनं, भवतीति शेषः । ब्रूत = वदत, तं जनमिति शेषः । रत्नहिरण्यादिकं तु न मे गण्यमित्याह—बाह्यवस्तुषु = वहिर्भवपदाऽर्थेषु, सुवर्णरत्नादिष्वित्यर्थः । अनास्था = अनादरः । अदेयं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—दाराः = "भार्या जायाऽथ पुं भूम्नि दाराः" इत्यमरः । कुलजीवितं = कुलस्य जीवितं कुलजीवितं, व्यस्तरूपकम् । बाह्यवस्तुषु = बहिर्भवानि बाह्यानि, तानि च तानि वस्तूनि बाह्यवस्तूनि, तेषु बाह्यवस्तुषु । अनास्था = न आस्था अनास्था, "प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते" इत्यभिप्रायेण समासः ।

भावार्थः—एषोऽहम्, इयं च मे भार्या, एषा च मम कुलस्य प्राणभूता कन्या, एतेषु मध्ये येन भवत्कार्यं सिध्यति, तद्वदत । एतद्व्यतिरिक्तेषु बाह्यपदार्थेषु युष्मभ्यं सम्प्रदातुं ममादरो नास्तीति भावः ।

भाषा—मैं हूँ, यह मेरी स्त्री है, और यह मेरी प्यारी कन्या है, इनमें से जिससे आपलोगों का कार्य सिद्ध हो कहिये, क्योंकि बाहरी रत्नादि वस्तुओं में तो कभी भी आस्था नहीं होगी ।

हिमालयस्य वचनक्रममुपसंहरति—

इत्यूचिवांस्तमेवाऽर्थं गुहामुखविसर्पिणा ।
द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमाऽऽलयः ॥ ६४ ॥

निकली हिमालय के दरी-मुखसे मृदुल वाणी प्रवर ।
प्रतिशब्द से मानो कहा दो वार हिमगिरि ने सुघर ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—इति ऊचिवान् हिमालयः गुहामुखविसर्पिणा प्रतिशब्देन तम् एव अर्थं द्विः व्याजहार इव ।

व्याख्या—इति = इत्थम् , ऊचिवान् = उक्तवान् , हिमालयः = हिमवान् , गुहाविसर्पिणा = गह्वरविवरप्रसारिणा, प्रतिशब्देन = प्रतिध्वनिना, तम् एव = पूर्वोक्तम् एव, अर्थम् = अभिधेयं, द्विः = द्विवारम् , व्याजहार इव = बभाषे इव ।

व्युत्पत्तिः—ऊचिवान् = उक्तवानिति ऊचिवान् , "वच परिभाषणे" इति धातोः क्वसुप्रत्ययः । हिमालयः = हिमानाम् आलयः हिमालयः । गुहामुखविसर्पिणा = गुहानां मुखानि गुहामुखानि, "देवखातबिले गुहा । गह्वरम्" इत्यमरः । गुहामुखेषु = दरीविवरेषु, विसर्पति = व्याप्नोति, तच्छीलः गुहामुखविसर्पी, तेन गुहामुखविसर्पिणा । द्विः = द्विवारम् इति द्विः, "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" सुच्प्रत्ययः । अत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । तया चादरातिशयो द्योत्यते ।

भावार्थः—इत्थमभिधाय विरतवचसि हिमवति, तस्य स्थावरशरीरदरीमुखव्यापिना प्रतिध्वनिना पूर्वं जङ्गमशरीरोदितमर्थमेव स्थावरशरीरेण पुनरप्युक्तमिति भावः ।

भाषा—इस तरह कहने पर हिमालय ने स्थावर शरीर के दरीमुख में व्याप्त प्रतिध्वनि से जङ्गमशरीर के कहे हुए अर्थ को मानो फिर दुहराया ।

अथ मुनीनां प्रतिवचनोपक्रममाह—

अथाऽङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।
ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥

सानन्द सुन करके हिमालय की मधुर बातें सकल ।
ऋषि अङ्गिरा गिरिराज से बोले वचन सुखकर विमल ॥

अन्वयः—अथ ऋषयः उदाहरणवस्तुषु अग्रण्यम् अङ्गिरसं नोदयामासुः । सः भूधरं प्रत्युवाच ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरम् , ऋषयः = मुनयः, षट्सङ्ख्यका इत्यर्थः । उदाहरणवस्तुषु = कथाप्रसङ्गाऽर्थेषु अग्रण्यं = प्रगल्भम् , अङ्गिरसम् = अङ्गिरोनामकम् ऋषिम् , नोदयामासुः=प्रेरयामासुः, प्रतिवक्तुमिति शेषः । सः = अङ्गिराः, भूधरं=हिमालयं, प्रत्युवाच = प्रत्युत्तरं ददौ ।

व्युत्पत्तिः—उदाहरणवस्तुषु=उदाह्रियन्ते इत्युदाहरणानि, तानि एव वस्तूनि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उदाहरणवस्तूनि, तेषु उदाहरणवस्तुषु । अग्रण्यम्=अग्रं नयतीति अग्रणीः, तम् अग्रण्यं, "सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्" इति क्विप्, "अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः" इति णत्वम् । नोदयामास=णिजन्तात् "णुद प्रेरणे" इति धातोर्लिट् । "णो नः" इति णस्य नत्वम् । भूधरं=धरतीति धरः, भुवः धरः भूधरः, तं भूधरं, "महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः"इत्यमरः।

भावार्थः—अथ हिमवतो नियोगप्रार्थनानन्तरमन्ये महर्षयो महेश्वरसन्दिष्टमर्थं वक्तुमुक्तिकौशलशालिनमङ्गिरसं नामान्यतममृषिं प्रेरयामासुः । अङ्गिराः हिमवन्तं प्रतिजगादेति भावः ।

भाषा—हिमालय की प्रार्थना के अनन्तर ऋषियों ने महेश्वर के सन्देश को कहने के लिये अङ्गिरा नामक ऋषि को प्रेरित किया, उसने हिमालय से कहा ।

अथाङ्गिरसः प्रतिवचनप्रकारमेवाह—उपपन्नमित्यादिभिः । तत्रादावष्टभिः श्लोकैः हिमालयं स्तौति । प्रथमं तद्वचनप्रशंसामाह—

उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।
मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥

तुमने कहा जो हर तरह से हर दशा में सत्य है ।
मन भी तुम्हारा शिखर के सम अति समुन्नत तथ्य है ॥

अन्वयः—इदं सर्वम् अतः परम् अपि त्वयि उपपन्नम् । ते मनसः शिखराणां च समुन्नतिः सदृशी ।

व्याख्या—इदम्="एते वयममी दाराः ६।६३" इत्याद्युक्तं सर्वस्वसमर्पणं, सर्वं=सकलम्, अतः परम् अपि=अस्मात् अधिकम् अपि, त्वयि=भवति, उपपन्नं=युक्तम् । तथा हि–ते=तव, मनसः=चित्तस्य, शिखराणां च=शृङ्गाणां च, समुन्नतिः=उन्नतत्वं, सदृशी=तुल्या । तव मनः शिखरसदृशं महोन्नतमित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—शिखराणां="कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः । समुन्नतिः=सम्यक् उन्नतिः समुन्नतिः, मनस उन्नतिरौदार्यम्, शिखराणामुन्नतिस्तुङ्गत्वम् । "अत्र श्लोके प्रस्तुताऽप्रस्तुतयोः मनःशिखरयोरौपम्यस्य गम्यत्वाद्दीपकाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे यथा—

"अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकं तु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥" इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—हे हिमालय ! त्वया यदभिहितं तत्सर्वं ततोऽप्यधिकं च त्वयि युज्यते । यथा ते शिखराणामुन्नतिः = तुङ्गत्वं दृश्यते, तथा मनसोऽपि समुन्नतिः = औदार्यम् अस्त्येवेति भावः ।

भाषा—हे हिमालय ! जो तुमने कहा वह तुम्हारे लिये योग्य ही है, जैसा तुम्हारा शिखर ऊंचा है वैसा ही मन भी ऊंचा है ।

हिमालयस्य जगदाधारत्वमाह—

स्थाने त्वां स्थावराऽऽत्मानं विष्णुमाहुस्तथाहि ते ।
चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥

यह योग्य ही है विष्णु हो तुम तव शरीर अपार है ।
सुन्दर चराचर भूत का तव कुक्षि ही आधार है ॥

अन्वयः—स्थावरात्मानं त्वां विष्णुम् आहुः, स्थाने । तथाहि–ते कुक्षिः चराचराणां भूतानाम् आधारतां गतः अस्ति ।

व्याख्या—स्थावराऽऽत्मानं = स्थावरस्वरूपिणं, पर्वतस्वरूपमित्यर्थः । त्वां = भवन्तं, विष्णुं = नारायणम्, आहुः = कथयन्ति । "स्थावराणां हिमालयः" इति गीतावचनात्, स्थाने=युक्तम् । तथा हि—ते = तव, कुक्षिः = मध्यभागः, उदरं च, चराचराणां = जङ्गमस्थावराणां, भूतानां=लोकानाम्, आधारताम्=आश्रयत्वं, गतः = प्राप्तः, अस्तीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—स्थावराऽऽत्मानं = स्थावरः आत्मा यस्य स स्थावरात्मा, तं स्थावरात्मानं । स्थाने = अव्ययमेतत्, "युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः । कुक्षिः = हिमालयपक्षे कुक्षिशब्दः मध्यभागवाची । विष्णुपक्षे तु कुक्षिशब्दः उदरवाचीति बोध्यम । "पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्" इत्यमरः । चराऽचराणां = चरन्तीति चराः, चराश्च अचराश्च चराऽचराः, तेषां चराचराणाम् । आधारताम् = आधारस्य भाव आधारता, ताम् आधारताम् । हिमालस्योर्ध्वभागो हि व्योमव्यापी, अधोभागस्तु पातालव्यापीति युक्तं मध्यभागस्य चराचरात्मकजगदाधारत्वम् ।

भावार्थः—"स्थावराणां हिमालयः" इति भगवद्गीतावचनानुसारेण सत्पुरुषा यद् भवन्तं नारायणमेवाहुस्तदुचितमेव । तथाहि—यथा विराट्स्वरूपिणो विष्णोः कुक्षिः = उदरं, चराचरात्मकस्य जगत आधारत्वेन प्रसिद्धः, तथा भवतोऽपि कुक्षिः = मध्यभागः, चराचरात्मकस्य जगत आधारभूतोऽस्तीति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—तुमको गीता के वचनानुसार जो विष्णु कहते हैं वह उचित ही है, क्योंकि जैसे विष्णु की कुक्षि = उदर, चराचर प्राणियों का आधार भूत है, वैसे ही तुम्हारी भी विशाल कुक्षि = मध्यभाग, चराचर जगत के लिये आधार भूत है ।

तत्र हिमालयस्योर्ध्वदेशव्यापित्वं तु "अधो विवस्वान् परिवर्तमानः" इति श्लोकेन पूर्वमेवोक्तं, साम्प्रतमधोदेशव्यापित्वमाह—

गामधास्यत् कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः ।
आ रसातलमूलात् त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥

विस मृदुल फण से किस तरह अहि भूमि को धरता कहो ।
यदि आ रसातल चरण से भू को न धरते तुम अहो ॥

अन्वयः—नागः मृणालमृदुभिः फणैः गां कथम् अधास्यत् ? त्वम् आ रसातलमूलात् न अवालम्बिष्यथाः चेत् ।

व्याख्या—नागः = शेषः, मृणालमृदुभिः = बिसकोमलैः, फणैः = स्फटाभिः गां = भुवं, कथं = केन प्रकारेण, अधास्यत् = धारयेत् । त्वं हिमालयः, आ रसातलमूलात् = पातालपर्यन्तं, न अवालम्बिष्यथाः चेत् = न अवालम्बेथा यदि, पादैरिति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—मृणालमृदुभिः = मृणालानि इव मृदवः मृणालमृदवः, तैः मृणालमृदुभिः, "सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु" इत्यमरः । फणैः = 'स्फटायां तु फणा द्वयोः" इत्यमरः । गां = "गौरिला कुम्भिनी क्षमा" इत्यमरः । अधास्यत् = "डुधाञ् धारणपोषणयोः" इति धातोः लृङ् । रसातलमूलात् = रसायास्तलं रसातलं, "भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा" इति "अधः स्वरूपयोरस्त्री तलम्" इति चाऽमरः । रसातलस्य मूलं रसातलमूलं, तस्मात् रसातलमूलात्, 'आ' इत्यनेन सह "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः" इति सूत्रेण विकल्पादसमासः । अवालम्बिष्यथाः = अवोपसर्गपूर्वकाद् "लवि अवस्रंसने" इति धातोः लृङ् । "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ" इत्युभयत्रापि लृङ् । यदि त्वं पातालमूलपर्यन्तमधः स्थितः पृथिव्या धारणं नाकरिष्यः, तर्ह्यनन्तः पृथिव्या धारणं कथमकरिष्यदित्यर्थः । "अत्र क्रियातिपत्त्यभावाल्लृङ्प्रयोगश्चिन्त्य" इति मल्लिनाथोक्तिस्तु न सम्यग् प्रतिभाति ।

भावार्थः—यदि त्वं पातालमूलपर्यन्तमधः स्थितः पृथिव्या धारणं नाकरि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्यः, तर्ह्यनन्तो विसवत् कोमलैः फणैः पृथिव्या धारणं कथमकरिष्यदिति भावः ।

भाषा—यदि तुम रसातल की जड़ तक पृथ्वी को न थामे रहते तो कमल दण्ड के समान कोमल फणों से शेष नाग कैसे पृथ्वी धारण करते ।

अथ हिमालयस्य पुण्यश्लोकत्वं लोकपावनत्वञ्चाह—

अच्छिन्नामलसन्तानाः समुद्रोर्म्यनिवारिताः ।
पुनन्ति लोकान्पुण्यत्वात्कीर्तयः सरितश्च ते ॥ ६९ ॥

अवछिन्न-अमल-प्रवाह जलधर-उर्मि-अनिवारित विमल ।
तव कीर्ति गङ्गा लोक को पावन बनाती है युगल ॥

अन्वयः—अच्छिन्नाऽमलसन्तानाः समुद्रोर्म्यनिवारिताः ते कीर्तयः सरितश्च पुण्यत्वात् लोकान् पुनन्ति ।

व्याख्या—अच्छिन्नाऽमलसन्तानाः = कीर्तिपक्षे-अनवच्छिन्ननिर्मलप्रबन्धाः, सरित्पक्षे-अनवच्छिन्ननिर्मलप्रवाहाः, समुद्रोर्म्यनिवारिताः-अब्धितरङ्गाऽप्रतिहताः, कीर्तिपक्षे—पारगमनात् , सरित्पक्षे—अन्तःप्रवेशाच्च । ते = तव, कीर्तयः = यशांसि, सरितश्च=नद्यश्च, गङ्गाद्या इत्यर्थः । पुण्यत्वात्=पवित्रत्वात् , लोकान् = भुवनानि, पुनन्ति = पावयन्ति, लोकपावनाः खलु पुण्यकीर्तयो भवन्तीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—अच्छिन्नाऽमलसन्तानाः = अविद्यमानं मलं येषु ते अमलाः, न छिन्ना अछिन्नाः, ते अमलाः सन्ताना यासां ता अच्छिन्नामलसन्तानाः । समुद्रोर्म्यनिवारिताः=समुद्रस्य ऊर्मयः समुद्रोर्मयः, "भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः" इत्यमरः । न निवारिताः अनिवारिताः । समुद्रोर्मिभिः अनिवारिताः समुद्रोर्म्यनिवारिताः । कीर्तयः="यशः कीर्तिः समज्ञा च" इत्यमरः । पुण्यत्वात्= पुण्यानां भावः पुण्यत्वं, तस्मात् पुण्यत्वात् , "त्वतलोर्गुणवचनस्य" इति पुंवद्भावः । अत्र साम्यगर्भः समुच्चयाऽलङ्कारः । अथवा "केवलप्रकृतविषयस्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।" तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे यथा—

"पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।
एकधर्माऽभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥" इति ।

भावार्थः—यथा त्वत्तो निर्गता निरवच्छिन्ननिर्मलप्रवाहाः समुद्रतरङ्गैरप्यनिवारिता गङ्गाद्याः नद्यो निसर्गपावनत्वात् लोकस्याऽघं हरन्ति, तथैवावच्छिन्ननिर्म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लप्रबन्धानि समुद्रस्य पारङ्गतानि तव यशांसि च पुण्यकीर्तनत्वात् लोकऽस्याऽघं हरन्तीति भावः ।

भाषा—जिस तरह तुमसे निकली हुई निर्मल प्रवाह वाली, समुद्र के तरङ्गों से अनवारित गङ्गादि नदियाँ संसार के पाप को नाश करती हैं, उसी तरह तुम्हारी कीर्त्ति भी जगत के पाप को दूर करती है ।

अथ हिमालस्य नारायणसमानत्वमप्याह—

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।
प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥

पद विष्णु से निकली प्रशंसा-योग्य गङ्गा है यथा ।
हरि चरणवत तव शीश से निकली प्रशंशित है तथा ॥

अन्वयः—गङ्गा प्रभवेण परमेष्ठिनः पादेन यथा एव श्लाघ्यते, तथा एव द्वितीयेन प्रभवेण उच्छिरसा त्वया श्लाघ्यते ।

व्याख्या—गङ्गा=भागीरथी, प्रभवेण=कारणेन, परमेष्ठिनः=विष्णोः, पादेन=चरणेन, यथा एव=येन प्रकारेण एव, श्लाघ्यते=प्रशस्यते । तथा एव=तेन प्रकारेण एव, द्वितीयेन=द्वयोः पूरणेन, प्रभवेण=कारणेन, उच्छिरसा=उन्नतमूर्ध्ना, त्वया=भवता, श्लाघ्यते=प्रशस्यते ।

व्युत्पत्तिः—प्रभवेण=प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः, तेन प्रभवेण, अप्प्रत्ययः । परमेष्ठिनः=परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी, तस्य परमेष्ठिनः, "परमे स्थः कित्" इत्युणादिसूत्रेण इनिः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इत्यलुक् । "स्थास्थिन् स्थृणाम्" इति षत्वम् । द्वितीयेन=द्वयोः पूरणः द्वितीयः, तेन द्वितीयेन, "द्वेस्तीयः" इति तीयप्रत्ययः । उच्छिरसा=उन्नतं शिरः यस्य स उच्छिराः, तेन उच्छिरसा, "उत्तमाऽङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः ।

भावार्थः—यथा पूर्वं विष्णुपादप्रदेशेन स्वप्रकाशनेन भागीरथी "नान्या मत्सदृशी नदी" त्यात्मनं बहु मन्यते, द्वितीयेन त्वयि निपातेनापि स्वप्रभवेण तथैव बहु मन्यते इति भावः ।

भाषा—जिस तरह गङ्गा विष्णु के चरण से निकल कर अपने को प्रशंसनीय समझती है, उसी तरह तुम्हारे शिर से निकल कर भी अपने को प्रशंसा योग्य समझती है ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हिमालयस्य भगवतो वामनादाधिक्यमाह—

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।
त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्स तु स्वाभाविकस्तव ॥ ७१ ॥

अध–ऊर्ध्व तिर्यक से त्रिविक्रम विष्णु की महिमा रही ।
महिमा तुम्हारी तो प्रकृति से नित्य व्यापक है सही ॥

अन्वयः—तिर्यक् ऊर्ध्वम् अधस्ताच्च व्यापकः महिमा हरेः त्रिविक्रमोद्यतस्य आसीत् । तव तु सः व्यापकः महिमा स्वाभाविकः अस्ति ।

व्याख्या—तिर्यक=कुटिलम्, ऊर्ध्वम्=उपरि, अधस्ताच्च=नीचैश्च, व्यापकः=व्याप्तियुक्तः, सर्वव्यापीत्यर्थः । महिमा=महत्त्वं, हरेः=विष्णोः, त्रिविक्रमोद्यतस्य=विक्रमत्रयोद्युक्तस्य सतः, आसीत्=अभूत् । वामनावतार इत्यर्थः । तव तु=भवतः तु, सः=पूर्वोक्तः, व्यापकः=व्याप्तियुक्तः, महिमा=महत्त्वं, स्वाभाविकः=नैसर्गिकः, नित्यसिद्ध इत्यर्थः । अस्ति ।

व्युत्पत्तिः—व्यापकः=व्याप्नोतीति व्यापकः, ण्वुल्प्रत्ययः । महिमा=महतो भावः महिमा, "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इति इमनिच्प्रत्ययः । त्रिविक्रमोद्यतस्य=त्रिषु विक्रमेषु उद्यतः, तस्य त्रिविक्रमोद्यतस्य=वलिमखे पदत्रयेण त्रैलोक्यं क्रमितुमुद्यतस्येत्यर्थः । "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति समासः । स्वाभाविकः=स्वाभावात् आगतः स्वाभाविकः, "तत आगतः" इति ठञ्प्रत्ययः । "स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गः" इत्यमरः । अत्र व्यतिरेकाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—वलिमखे पदत्रयेण त्रैलोक्यं क्रमितुमुद्युक्तस्य वामनाऽवतारे विष्णोर्महत्वं परित उपरिभागेऽधोभागे च सकृदेव सर्वलोकव्यापि बभूव । भवतस्तु स सर्वलोकव्यापी महिमा सर्वदैव स्वभावसिद्धो भवतीति भावः ।

भाषा—जिस तरह वलि-मख में वामन भगवान के तीन डगों से विष्णु की महिमा एकवार सर्वव्यापक हुई, किन्तु तुम्हारी सर्वव्यापकता सार्वकालिक सिद्ध है।

हिमालयस्य स्वकीयपर्वतजात्युत्कर्षत्वमप्याह—

यज्ञभागभुजां मध्ये पद्मातस्थुषा त्वया ।
उच्चैर्हिरण्मयं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥

मख-भाग-भुक् के मध्य तेरा एक पावन स्थान है ।
है व्यर्थ मेरु कनक शिखर मय अमित तव सम्मान है ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—यज्ञभागभुजां मध्ये पदम् आतस्थुषा त्वया सुमेरोः हिरण्मयं उच्चैः शृङ्गं वितथीकृतम् ।

व्याख्या—यज्ञभागभुजां = क्रत्वंशभुजाम्, इन्द्रादीनामित्यर्थः । मध्ये = अन्तरे, पदं = स्थानम्, आतस्थुषा = निहितवता, त्वया = भवता, सुमेरोः = हेमाद्रेः, हिरण्मयं = सुवर्णमयं, उच्चैः = उन्नतं, शृङ्गं = शिखरं, प्राधान्यं च, वितथीकृतम् = व्यर्थीकृतम् ।

व्युत्पत्तिः—यज्ञभागभुजां = यज्ञस्य भागः यज्ञभागः, तं भुञ्जन्तीति यज्ञभागभुजः, तेषां यज्ञभागभुजाम् । हिरण्मयं = हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयं, "दाण्डिनायनहास्तिनायनाऽऽथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि" इति निपातनात्साधु । शृङ्गं = "शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च" इत्यमरः । वितथीकृतम् = अवितथं वितथं यथा सम्पद्यते तथा कृतं वितथीकृतम् । च्विप्रत्ययः । सुमेरोः यज्ञभागाऽभावादित्यर्थः । हिमालयस्य तु यज्ञभागसद्भावे "हिमवतो हस्ती" इति श्रुतिरेव प्रमाणम् ।

भावार्थः—मखांशभोजिनामिन्द्रादीनां मध्ये स्थानं प्राप्तवता देवतात्मना भवता महामेरोः सुवर्णमयं शिखरं तस्य यज्ञभागभोजित्वाऽभावात् निष्फलीकृतमिति भावः ।

भाषा—यज्ञ के भाग को ग्रहण करने वाले इन्द्रादि देवों के मध्य तुमने पद ग्रहण करके सुमेरु पर्वत के सुवर्णमय शिखर को व्यर्थ कर दिया ।

अथाऽस्य प्रश्रयगुणशालित्वमाह—

काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।
इदं तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः ॥ ७३ ॥

पाषाण मय स्थिर काय में काठिन्य सब अर्पण किया ।
यह भक्ति-नत तव वपु सुजन पूजित तथा मृदु है हिया ॥

अन्वयः—भवता सर्वं काठिन्यं स्थावरे काये अर्पितम् । सताम् अराधनं ते इदं वपुस्तु भक्तिनम्रम् अस्ति ।

व्याख्या—भवता = त्वया, सर्वं = सम्पूर्णं, काठिन्यं = कठिनत्वम्, अर्थिषु कार्कश्यं च स्फुरति । स्थावरे = स्थिरे, काये = शरीरे, पर्वतशरीरे इत्यर्थः । अर्पितं = न्यस्तम् । सताम् = सज्जनानाम्, आराधनं = पूजासाधनं, ते = तव,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदं = पुरोनिर्दिष्टं, वपुस्तु = शरीरं तु, जङ्गमशरीरमित्यर्थः । भक्तिनम्रं = नमनशीलम्, अस्तीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—काठिन्यं = कठिनस्य भावः काठिन्यं, "गुणवचनब्राह्मणाऽऽदिभ्यः कर्मणि च" इति ष्यञ्प्रत्ययः । "तद्धितेष्वचामादेः" इत्यादिवृद्धिः । "कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम्" इत्यमरः । स्थावरे = "ष्ठा गतिनिवृत्तौ" इति धातोः "स्थेशभासपिसकसो वरच्" इति वरच्प्रत्ययः । आराधनम् = आराध्यते अनेन इति आराधनं, करणे ल्युट् । भक्तिनम्रं = भक्त्या नम्रं भक्तिनम्रम्, अनेनातिमृदुत्वमुक्तम् । नहि कठिनानां नमनशीलत्वमुपपद्यते ।

भावार्थः—त्वया सकलं स्वकीयकठिनत्वं पर्वतस्वरूपे स्वशरीरे स्थापितमस्ति । सज्जनाराधनसाधनमिदं दृश्यमानं तव जङ्गमशरीरं तु भक्त्या नमनशीलमत एव काठिन्यलेशरहितं वर्तते इति भावः ।

भाषा—तुमने अपनी सारी कठोरता स्थावर शरीर को अर्पण कर दिया है, और यह जङ्गम शरीर भक्ति से नम्र और सज्जनों के आराधन की वस्तु है ।

अथ प्रस्तुतमेवार्थमवतारयति—

तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तवैव तत् ।
श्रेयसामुपदेशात्तु त्वयमत्रांऽशभागिनः ॥ ७४ ॥

आगमन कार्य सुनो गिरे ! यह कार्य तेरा ही प्रवर ।
कल्याण के उपदेश से हम अंश-भागी रम्यतर ॥

अन्वयः—तत् नः आगमनकार्यं शृणु । तत् तव एव । वयं तु श्रेयसाम् उपदेशात् अत्र अंशभागिनः स्मः ।

व्याख्या—तत् = तस्मात्, नः = अस्माकम्, आगमनकार्यम् = आगमनप्रयोजनं, शृणु = आकर्णय । तत् = कार्यं, तव एव = भवतः एव । वयं तु = ऋषयस्तु, श्रेयसां = कल्याणानाम्, उपदेशात् = मार्गनिर्देशात्, अत्र = कार्ये, अंशभागिनः = भागभाजः, स्मः ।

व्युत्पत्तिः—आगमनकार्यम् = कर्तुं योग्यं कार्यम्, "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यत् प्रत्ययः । आगमनस्य कार्यम् आगमनकार्यं, तत् । एव = अयमवधारणाऽर्थकः । उपदेशात् = उपोपसर्गपूर्वकात् "दिश अतिसर्जने" इति धातोर्घञ्प्रत्ययः । अंशभागिनः = अंशं भजन्तीति अंशभागिनः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकस्मिन्नेव हि कर्मणि बहूनि फलान्युपपद्यन्ते । तेषु कानि चित् तत्र सहायभूतानधिगच्छन्ति । तस्मादुपदेष्टरि विद्यमानेनैवांशेन वयमिह पूर्णकामा भवाम इति तात्पर्यम् ।

भावार्थः—अस्माकमागमनस्य यत् प्रयोजनं तदाकर्णय । वस्तुतोऽस्मदागमनं त्वत्प्रयोजनमात्रपरमस्ति । वयं तु तव कल्याणानां ज्ञापनात् अत्र कार्ये फलभागभाजो भवेमेति भावः ।

भाषा—अब हम लोगों के आने का कारण सुनो। वस्तुतः यह कार्य तुम्हारा ही हित साधक हैं। हम लोग तो केवल कल्याण के उपदेश मात्र से फल भागी हैं।

अथ वरगुणप्रशंसया हिमालयं प्रोत्साहयति त्रिभिः श्लोकैः । तत्रादावीश्वरशब्दस्याऽनन्यवाचकत्वमाह—

अणिमाऽऽदिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।
शब्दमीश्वर इत्युच्चैः साऽर्धचन्द्रं बिभर्ति यः ॥ ७५ ॥

अस्पृष्ट पुरुषान्तर अमर अणिमादि गुण से युक्त जो ।
चन्द्रार्ध धर ईश्वर तथा हर वस्तु से है मुक्त जो ॥

अन्वयः—यः अणिमाऽऽदिगुणोपेतम् अस्पृष्टपुरुषाऽन्तरम् उच्चैः ईश्वर इति शब्दं साऽर्धचन्द्रं बिभर्ति ।

व्याख्या—यः=शम्भुः, अणिमादिगुणोपेतम्=अणिमाद्यैश्वर्ययुक्तम्, अष्टैश्वर्यवाचकमित्यर्थः । अतएव-अस्पृष्टपुरुषान्तरम्=अनामृष्टनरान्तरं, पुरुषान्तरस्याऽनभिधायकमित्यर्थः । उच्चैः=लोकप्रख्यातम्, ईश्वर इति शब्दम्=ईश्वर इति पदं, निरुपपदेश्वरशब्दमित्यर्थः । साऽर्धचन्द्रम्=अर्धचन्द्रसहितम्, अर्धचन्द्रं चेत्यर्थः । बिभर्ति=धारयति ।

व्युत्पत्तिः—अणिमादिगुणोपेतम्=अणोर्भावः अणिमा, "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इति इमनिज्प्रत्ययः । "त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाऽणवः" इति "विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमाऽऽदिकमष्टधा" इति चाऽमरः । अणिमा आदिर्येषां ते अणिमादयः, ते च ते गुणाः इति अणिमादिगुणाः, तैः उपेतः अणिमाऽऽदिगुणोपेतः, तम् अणिमाऽऽदिगुणोपेतम् । अस्पृष्टपुरुषान्तरम्=अन्यः पुरुषः पुरुषान्तरम् । न स्पृष्टम् अस्पृष्टम्, तत् पुरुषान्तरं येन सः अस्पृष्टपुरुषान्तरः, तम् अस्पृष्टपुरुषान्तरम् । सार्धचन्द्रम्=अर्धचन्द्रेण सहितः सार्धचन्द्रः, तं सार्धचन्द्रं, "तेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

-सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः । "वोपसर्जनस्य" इति सहस्य सभावः । हिमांऽशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र" इत्यमरः । ऐश्वर्यमणिमादिगुणोपेतं भवतीति स्कन्दपुराणेऽप्युक्तम् । तथाहि—

"अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा ।
ईशित्वं च वशित्वं च प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ॥
ईश्वरस्येत्थमैश्वर्यमष्टधा परिकीर्तितम् ।" इति ।

भावार्थः—यः शम्भुः अणिमाद्यष्टैश्वर्यसहितं पुरुषान्तरानभिधायकं लोकप्रख्यातमीश्वर इति शब्दवाच्यत्वमर्धचन्द्रेण सह "महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः" इत्युक्तदिशा धारयतीति भावः ।

भाषा—जो अणिमादि आठ ऐश्वर्यों से युक्त, लोक प्रसिद्ध ईश्वर के नाम से पुकारा जाता है, तथा जो अर्ध चन्द्र से युक्त है ।

महेश्वरस्य सर्वसाधारणभोगप्रदत्वमाह—

कलिताऽन्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।
येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्यैर्यानमिवाऽध्वनि ॥ ७६ ॥

मूर्त्यष्ट से अन्योन्य बल से विश्व यों धारण किया ।
जिस तरह अश्वों से विमल धारण गया स्यन्दन किया ॥

अन्वयः—येन कलिताऽन्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिः आत्मभिः इदं विश्वं "धुर्यैः अध्वनि यानम् इव" ध्रियते ।

व्याख्या—येन = शम्भुना, कलिताऽन्योन्यसामर्थ्यैः = सम्पादितपरस्परशक्तवैः, पृथिव्यादिभिः = पृथिवीसलिलात्ममारुततेजस्सूर्यचन्द्राकाशरूपैः अष्टभिः, आत्मभिः = शरीरैः, इदं = व्यक्तं, विश्वं = भुवनं, धुर्यैः = अश्वैः, अध्वनि = मार्गे, यानम् इव = रथ इव, ध्रियते = अवतिष्ठते ।

व्युत्पत्तिः—कलिताऽन्योन्यसामर्थ्यैः = समर्थस्य भावः कर्म वा सामर्थ्यम् । अन्योन्येषु सामर्थ्यम् अन्योन्यसामर्थ्यम् । कलितं = धृतिसंग्रहाऽऽदिस्वस्वगुणसम्पादितम् , अन्योन्यसामर्थ्यं = परस्परसहकाररूपं, यैस्ते कलिताऽन्योन्यसामर्थ्याः' तैः कलितान्योंन्यसामर्थ्यैः । पृथिव्यादिभिः=पृथिवी आदिर्येषां ते पृथिव्यादयः, तैः पृथिव्यादिभिः, आत्मभिः = "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च" इत्यमरः । धुर्यैः = धुरं वहन्तीति धुर्याः, तैः धुर्यैः, "धुरो यड्ढकौ" इति यत्प्रत्ययः । ध्रियते="धृङ् अवस्थाने" इति तौदादिकधातोर्लट् ।

अत्रोपमालङ्कारः । तत्र कलितान्योन्यसामर्थ्यैरिति साधारणो धर्मः । तथा हि— जलं कूपतटाकादिरूपया पृथिव्या धृतमेव स्वकार्यभूतं स्नानादिकं जनयति । तेजोऽपि काष्ठादिरूपया पृथिव्या धृतमेव पाकादिकार्यकृद् भवति । पृथिवी तु सलिलानुगृहीतैव सस्यादिकार्यमुत्पादयति, जलतेजोभ्यामनुगृहीतैव घटादिकार्यं सम्पादयतीत्यादिसर्वत्र द्रष्टव्यम् । एवं धुर्याणामपि वहनसामर्थ्यमन्योन्यकृतमेवेति बोध्यम् । महेश्वरशरीरैरेव सर्वे जना यथासुखं वर्तन्त इति तात्पर्यम् ।

भावार्थः—येन शम्भुना स्वस्वगुणसम्पादितपरस्परसामर्थ्यैः पृथिवीसलिलात्ममारुततेजस्सूर्यचन्द्राकाशरूपैरष्टभिः स्वशरीरैरिदं दृश्यमानं जगत् "मार्गेऽश्वै रथ इव" धार्यते इति भावः ।

भाषा—जो महेश्वर परस्पर सामर्थ्य को बढ़ाने वाले पृथ्वी-सलिलादि आठ शरीरों से संसार को "मार्ग में घोड़ों से रथ की तरह" धारण किये हुए हैं ।

अथ महेश्वरस्य मोक्षप्रदत्वमप्याह—

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राऽभ्यन्तरवर्तिनम् ।
अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७ ॥

योगी जिसे करते मनन जो क्षेत्रवर्ती वन्द्य वर ।
कहते बुधाऽनावृत्तिभय जिसके विमल पद को सुघर ॥

अन्वयः—योगिनः क्षेत्राऽभ्यन्तरवर्तिनं यं विचिन्वन्ति । मनीषिणः यस्य पदम् अनावृत्तिभयम् आहुः ।

व्याख्या—योगिनः = योगाभ्यासशीलाः ; क्षेत्राऽभ्यन्तरवर्तिनं = शरीराऽन्तर्विद्यमानं, सर्वभूताऽन्तर्यामिणं परमात्मस्वरूपिणमित्यर्थः । यं = शम्भुं, विचिन्वन्ति = गवेषयन्ति, परमात्मस्वरूपावधारणार्थमतद्व्यावृत्तिमुखेनाऽन्विच्छन्तीत्यर्थः । अनेन परमात्मस्वरूपस्य परमसूक्ष्मत्वमुक्तं भवति । मनीषिणः=प्राज्ञाः, मन्वादय इत्यर्थः । यस्य = शम्भोः, पदं = स्वरूपम्, अनावृत्तिभयम = पुनरावृत्तिभयरहितम्, आहुः = कथयन्ति ।

व्युत्पत्तिः—क्षेत्राऽभ्यन्तरवर्तिनं = क्षेत्रस्य अभ्यन्तरं क्षेत्राऽभ्यन्तरम्, "क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः" इत्यमरः । तथा चोक्तं गीतायामपि भगवता श्रीकृष्णेन—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।" इति ।

"अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्" इत्यमरः । क्षेत्राऽभ्यन्तरे वर्तते तच्छीलः क्षेत्राऽभ्यन्तरवर्ती, तं क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनं, मनीषिणः=मनस ईषिणः मनीषिणः "शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्" इति पररूपत्वम् । "धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः" इत्यमरः । अनावृत्तिभयम्=आवृत्तिः=आवर्तनं, पुनः संसारापत्तिरित्यर्थः । आवृत्तेः भयम् आवृतिभयं, अविद्यमानम् आवृत्तिभयं यस्मिन्, तत् अनावृत्तिभयं, तत् । आहुः=ब्रूञ् धातोर्लटः प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम् । स्मृतिरप्याह—

"यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं पदम् ॥"

"यतः प्रतिनिवर्तन्ते नैव जातु विपश्चितः ॥" इति ।

भावार्थः—अध्यात्मवेदिनः सर्वं भूतान्तर्यामिणं परमसूक्ष्मस्वरूपं परमात्मसंज्ञं यं महेश्वरं महता प्रयासेन मृगयन्ते । मन्वादयो यस्य शम्भोः स्वरूपमावागमनरूपसंसारभयनिवर्तकं वदन्तीति भावः ।

भाषा—योगी लोग जिस को अन्तरात्मा में खोजते हैं, महर्षि गण जिस शङ्कर के स्वरूप को मोक्ष पद कहते हैं ।

अथ महेश्वरसन्देशमेवाह—

स ते दुहितरं साक्षात्साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।
वृणुते वरदः शम्भुरस्मत्संक्रामितैः पदैः ॥ ७८ ॥

जग कर्म-साक्षी वरद शंकर हम सबों द्वारा अमल ।
है समुद करता याचना तव पार्वती दुहिता विमल ॥

अन्वयः—विश्वस्य कर्मणां साक्षी वरदः स शम्भुः अस्मत्संक्रामितैः पदैः ते दुहितरं साक्षात् वृणुते ।

व्याख्या—विश्वस्य=जगतः, कर्मणां=क्रियाणां, सत्कर्मणां दुष्कर्मणां चेत्यर्थः । साक्षी=द्रष्टा, वरदः=वरदाता, तत्तत्फलप्रदातेत्यर्थः । सः=पूर्वोक्तसकलगुणविशिष्टः, शम्भुः=शङ्करः, अस्मत्संक्रामितैः=अस्मन्निवेशितैः, पदैः=शब्दैः, वाक्यैरित्यर्थः । "पदसमूहो वाक्यम्" इति सिद्धाऽन्तात् । ते=तव, दुहितरं=तनयां, पार्वतीमित्यर्थः । साक्षात्=स्वयमेव, वृणुते=याचते ।

व्युत्पत्तिः—साक्षी="साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्"इति इनिप्रत्ययः । "सौ च"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति दीर्घः । वरदः=वरान् ददातीति वरदः, "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः । अस्मत्संक्रामितैः=अस्मासु संक्रामितानि अस्मत्संक्रामितानि, तैः अस्मत्संक्रामितैः । अनेन लेखस्थानीया वयमिति द्योत्यते ।

भावार्थः—सर्वेषामपि जीवानां सत्कर्मणां दुष्कर्मणां च द्रष्टा तत्तत्फलप्रदाता च स महेश्वरोऽस्मन्मुखेन तव पुत्रीं पार्वतीं स्वयमेव याचते इति भावः ।

भाषा—जो संसार के भले बुरे कर्मों को देखने वाला हैं, वह वरद शम्भु हमलोगों के शब्दों से तुम्हारी कन्या पार्वती के साथ विवाह करना चाहता है ।

सम्प्रति हिमालयस्य कर्तव्यमाह—

तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।
अशोच्या हि पितुः कन्या सद्भर्तृप्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

वागर्थ सम शिव को सुता से युक्त करना है अमल ।
सद्भर्तृ को देकर सुता होता पिता सुख मय विमल ॥

अन्वयः—तं "भारत्या अर्थम् इव" सुतया योक्तुम् अर्हसि । हि सद्भर्तृप्रतिपादिता कन्या पितुः अशोच्या भवति ।

व्याख्या—तं=शम्भुं, भारत्या=वाण्या, अर्थम् इव=अभिधेयम् इव, सुतया=दुहित्रा, पार्वत्येत्यर्थः । योक्तुं संयोजयितुम्, अर्हसि=योग्योऽसि । हि=तथाहि, सद्भर्तृप्रतिपादिता=सद्वरप्रदत्ता, कन्या=तनया, पितुः=जनकस्य, अशोच्या=अशोचनीया, भवति ।

व्युत्पत्तिः—भारत्या="ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती" इत्यमरः । अर्थम्="अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । सद्भर्तृप्रतिपादिता=बिभर्तीति भर्ता, संश्चाऽसौ भर्त्ता सद्भर्ता, तस्मै प्रतिपादिता सद्भर्तृप्रतिपादिता । अशोच्या=शोचितुं योग्या शोच्या, न शोच्या अशोच्या, भवतीति शेषः ।

ईश्वरकृतः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति तार्किकाणां मतम् । तदनुसारेणेयमुक्तिः । यथेश्वरो जगत्सर्गानन्तरं शब्दार्थौ परस्परं योजयति, तथा त्वमुमामहेश्वरौ परस्परं योजयितुमर्हसीति तात्पर्यम् । अत्रोपमया दम्पत्योः परस्परोपकर्तृत्वं च ध्वन्यते । "अर्थो हि शब्दोल्लेखेनैव प्रकाशते" इति हि वैयाकरणानां मतम् । तथा चोक्तम्—"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इति । शब्दश्चार्थप्रकाशेनैव चरितार्थो भवतीति यथा शब्दार्थयोः परस्परोपकर्तृत्वं तथाऽत्रापीत्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—त्वं तं महेश्वरं "वाचाऽभिधेयमिव" पुत्र्या पार्वत्या योजयितुं योग्योऽसि । पुत्री श्रेष्ठवराय प्रदत्ता सती जनकस्य श्लाघ्या भवतीति भावः ।

भाषा—तुम अपनी कन्या की शादी शंकर से कर दो, क्यों कि उत्तम पति से अपनी लड़की का विवाह करके पिता चिन्ता-रहित हो जाता है ।

अथ हरवरप्राप्त्या पार्वत्यास्तत्तादृशीं भाविनीं प्रतिष्ठां श्लोकद्वयेन वर्णयति । तत्रादौ तस्या जगन्मातृत्वमाह—

यावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
मातरं कल्पयन्त्वेनामीशा हि जगतः पिता ॥ ८० ॥

जितने चराचर भूत गण हैं सृष्टि के हे अचल वर ।
उनकी उमा माता बनेगी और जनक सुवन्द्य हर ॥

अन्वयः—स्थावराणि चराणि च यावन्ति एतानि भूतानि एनां मातरं कल्पयन्तु । हि ईशः जगतः पिता अस्ति ।

व्याख्या—स्थावराणि=अचराणि, चराणि च=जङ्गमानि च, यावन्ति=यत्परिमाणानि, एतानि, भूतानि=प्राणिनः, सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । एनां=ते दुहितरं, पार्वतीमित्यर्थः । मातरं=जननीं, कल्पयन्तु=जानन्तु, मातृत्वेन व्यवहरन्त्वित्यर्थः । हि=यतः, ईशः=शम्भुः, जगतः=लोकस्य, पिता=जनकः, अस्ति ।

व्युत्पत्तिः—चराणि=चरन्तीति चराणि, "चरेष्ट" इति टप्रत्ययः । मातरं="जनयित्री प्रसूर्माता" इत्यमरः । पिता="तातस्तु जनकः पिता" इत्यमरः ।

भावार्थः—अजङ्गमानि जङ्गमानि च यावन्ति दृश्यमानानि जगन्ति सन्ति, तानि सर्वाणि भूतानि तव पुत्रीं पार्वतीं जननीं कल्पयन्तु । यतो हि महेश्वरः स्थावरजङ्गमात्मकस्य सकलस्य प्रपञ्चस्य जनकस्तस्मात् "पत्न्यः पितुर्मातर एव सर्वाः" इति न्यायेन तत्पत्नी पार्वती च तन्मातैवेति भावः ।

भाषा—जितने ये स्थावर जङ्गम संसार के प्राणी हैं, तुम्हारी कन्या उनकी माता होगी, क्योंकि शंकर उनके पिता हैं ।

अथ सकलदेवतावन्दनीयत्वमप्याह—

प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।
चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिः ॥ ८१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिति कण्ठ का सादर प्रथम करके प्रणाम अजर अमर ।
चूड़ामणी-कर से रंगे गे पार्वती के पद सुघर ॥

अन्वयः—विबुधाः शितिकण्ठाय प्रणम्य, तदनन्तरम् अस्याः चरणौ चूडामणिमरीचिभिः रञ्जयन्तु ।

व्याख्या—विबुधाः = देवाः, शितिकण्ठाय = शिवाय, प्रणम्य = नमस्कृत्वा, तदनन्तरं = तदनु, शितिकण्ठप्रणामाऽनन्तरमित्यर्थः । अस्याः=पार्वत्याः, चरणौ= पादौ, चूडामणिमरीचिभिः = शिरोरत्नदीधितिभिः, रञ्जयन्तु = रक्तौ कुर्वन्तु ।

व्युत्पत्तिः—विबुध्यन्ते इति विबुधाः, "त्रिदशा विबुधाः सुराः" इत्यमरः । शितिकण्ठाय = शितिः कण्ठः यस्य सः शितिकण्ठः, तस्मै शितिकण्ठाय, क्रियायोगे चतुर्थी । "उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत्" इत्यमरः । तदनन्तरम्= तस्मात् अनन्तरं तदनन्तरं । चूडामणिमरीचिभिः = चूडाया मणयः चूडामणयः, तेषां मरीचयः चूडामणिमरीचयः, तैः चूडामणिमरीचिभिः = "भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम" इत्यमरः । रञ्जयन्तु = णिजन्तात् "रञ्ज रागे" इति धातोः लोट् ।

भावार्थः—देवाः महेश्वराय प्रणमनं कृत्वा तदनन्तरं स्वकिरीटरत्नप्रभाभिस्तव पुत्र्याः पार्वत्या अपि पादौ रागयुक्तौ कुर्वन्त्विति भावः ।

भाषा—देवता लोग पहले शङ्कर को प्रणाम करके तदनन्तर पार्वती के चरणों को अपनी चूणामणि मरीचियों से रंजित करेंगे !

अनेन विवाहविधिना तव कुलस्य लोकोत्तरमौन्नत्यं भविष्यतीत्याह—

उमा वधूर्भवान्दाता याचितार इमे वयम् ।
वरः शम्भुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधिः ॥ ८२ ॥

गिरिजा वधू, दाता अचल तुम, हम सभी याचक, गिरे! ।
वर शम्भु, इससे अधिक कुल-सम्मान क्या होगा गिरे ! ॥

अन्वयः—उमा वधूः, भवान् दाता, इमे वयं याचितारः, शम्भुः वरः, एषः विधिः त्वत्कुलोद्भूतये अलं हि ।

व्याख्या—उमा = पार्वती, वधूः = जनी, भवान्=त्वं, दाता=दायकः, इमे= एते, वयम् = ऋषयः, याचितारः = प्रार्थकाः, शम्भुः = ईश्वरः, वरः = वोढा, एषः विधिः = एषा सामग्री, त्वत्कुलोद्भूतये = त्वद्वंशोन्नतये, अलं=पर्याप्तं, हि=निश्चयेन ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्युत्पत्तिः—उमा = "उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी" इत्यमरः । दाता = ददातीति दाता, तृच्प्रत्ययः । याचितारः=याचन्ते इति याचितारः, तृच्प्रत्ययः । त्वत्कुलोद्भूतये = तव कुलं त्वत्कुलं, तस्य उद्भूतिः त्वत्कुलोद्भूतिः, तस्यै त्वत्कुलोद्भूतये । अलंशब्देन योगात् चतुर्थी । हीति निश्चयार्थकः । अत्र पूर्वोक्तेष्वेकैकस्यापि कुलोन्नतौ पर्याप्तत्वेऽपि समस्तमेलनात् कुलस्योत्कृष्टत्वं द्योत्यते ।

भावार्थः—सौशील्यादिगुणविशिष्टा पार्वती कन्या, श्रद्धादिगुणविशिष्टो भवान् दानकर्ता, शमदमादिगुणविशिष्टा वयं प्रार्थयितारः, पारमैश्वर्यादिलोकोत्तरगुणविशिष्टो महेश्वरो भर्ता । अस्मन्नियोगपूर्वक-त्वत्कर्तृक-हरार्पणरूप एष पार्वत्या विवाहविधिः तव कुलस्य समृद्ध्यै पर्याप्त एवास्तीति भावः ।

भाषा—उमा वधू, तुम देने वाले, हम लोग मांगने वाले, शंकर वर, इससे बढ़कर तुम्हारे कुल का क्या सत्कार होगा ।

तवाप्यलौकिकोन्नतिरित्याह—

अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्याऽनन्यवन्दिनः ।
सुतासम्बन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

जो वन्द्य सबसे, वन्द्य उससे है न जन, प्रस्तरतनो! ।
कन्या-उमा-सम्बन्ध से उस विश्व गुरु का गुरु बनो ॥

अन्वयः—अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्य अनन्यवन्दिनः विश्वगुरोः सुता-सम्बन्धविधिना गुरुः भव ।

व्याख्या—अस्तोतुः = स्तुतिम् अकुर्वतः, आत्मकर्तृकस्तवनरहितस्येत्यर्थः । स्तूयमानस्य = सर्वस्तुत्यस्य, वन्द्यस्य=अभिवादनीयस्य, सर्वैः कृतस्तवनस्येत्यर्थः । अनन्यवन्दिनः = अन्यमनभिवादयतः, आत्मकर्तृकवन्दनरहितस्येत्यर्थः । विश्वगुरोः = जगद्गुरोः, शम्भोरित्यर्थः । सुतासम्बन्धविधिना = पुत्रीसम्बन्धविधानेन, गुरुः = पूज्यः, भव = एधि ।

व्युत्पत्तिः—अस्तोता = स्तौतीति स्तोता, न स्तोता अस्तोता, तस्य अस्तोतुः । स्तूयमानस्य = स्तूयते इति स्तूयमानः, तस्य स्तूयमानस्य, "स्तूञ् स्तवने" इति धातोः कर्मणि यक्, तदन्तात् शानच । वन्द्यस्य = वन्दितुं योग्यः वन्द्यः, तस्य वन्द्यस्य । अनन्यवन्दिनः = अन्यं वन्दते तच्छीलः अन्यवन्दी, णिनिप्रत्ययः । न अन्यवन्दी अनन्यवन्दी, तस्य अनन्यवन्दिनः । विश्वगुरोः = विश्वस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुरुः विश्वगुरुः, तस्य विश्वगुरोः । सुतासम्बन्धविधिना = सुतायाः सम्बन्धः सुतासम्बन्धः, तस्य विधिः सुतासम्बन्धविधिः, तेन सुतासम्बन्धविधिना । "विधिर्विधाने दैवे च" इत्यमरः । श्वशुरस्यापि गुरुत्वं स्मृतिप्रसिद्धम् । तथाहि—

"पित्रादयस्त्रयो भ्राता पितुर्मातामहस्तथा ।
ज्येष्ठभ्राता मातुलश्च श्वशुरो गुरवस्त्विमे ॥" इति ।

भावार्थः—आत्मकर्तृकस्तवनरहितस्य, सर्वैरपि जनैः कृतस्तवनस्य, तथैवात्मकर्तृकवन्दनरहितस्य, सकलजनवन्दनीयस्य, त्रैलोक्यगुरोरपि महेश्वरस्य, कन्यया तेन सहात्मसम्बन्धविधानेन त्वं श्वशुरभावं लभस्वेति भावः ।

भाषा—स्वयं किसी की स्तुति नहीं करता, किन्तु संसार उसकी स्तुति करता है, स्वयं किसी की वन्दना नहीं करता, किन्तु विश्व उसकी वन्दना करता है, ऐसे जगद्गुरु शङ्कर के साथ अपनी कन्या का विवाह करके उसके श्वशुर-पद का ग्रहण करो।

अथ रसाभिनिविष्टः कविः क्रमप्राप्ताद् हिमालयवृत्तान्तात् पूर्वमेव मुनिवचन-समाप्तिं दर्शयन् पार्वतीवृत्तान्तमनुसन्धत्ते—

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥

सप्तर्षि करते बात थे गिरि निकट नत मुख थी सती ।
लीला-कमल पत्रावली को गिन रही थी पार्वती ॥

अन्वयः—देवर्षौ एवं वादिनि सति, पार्वती पितुः पार्श्वे अधोमुखी सती लीलाकमलपत्राणि गणयामास ।

व्याख्या—देवर्षौ=सुरर्षौ, अङ्गिरसीत्यर्थः । एवं वादिनि=एवं भाषिणि सति, पार्वती=गौरी, पितुः=हिमाऽऽलयस्य, पार्श्वे=समीपे, अधोमुखी=अवनतवदना सती, लज्जया इति शेषः। लीलाकमलपत्राणि=लीलापद्मदलानि, गणयामास=सञ्चख्यौ।

व्युत्पत्तिः—देवर्षौ = देवानाम् ऋषिः देवर्षिः, तस्मिन् देवर्षौ, एवंवादिनि= एवं वदतीति एवंवादी, तस्मिन् एवंवादिनि, अधोमुखी = अधःकृतं मुखं यया सा अधोमुखी । लीलाकमलपत्राणि = लीलायाः कमलानि लीलाकमलानि, तेषां पत्राणि लीलाकमलपत्राणि, तानि । "पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्" इत्यमरः । लज्जावशात् कमलपत्रगणनाच्छलेन हर्षं गोपयामासेत्यर्थः । अनेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवहित्थाऽऽख्यः व्यभिचारिभाव उक्तः । "अवहित्थाऽऽकारगुप्तिः" इत्यमरः । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे विश्वनाथकविराजेन—

"भयगौरवलज्जाऽऽदेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था ।
व्यापारान्तरसक्त्यन्यथावभाषणविलोकनाऽऽदिकरी ॥" इति ।

भावार्थः— अङ्गिरसि पूर्वोक्तप्रकारेण वदति सति, पार्वती हिमालयस्य समीपे लज्जया नम्रानना सती क्रीडापद्मदलानि सङ्ख्यातवती । लज्जावशात् कमलदल· गणनाव्याजेन हर्षं जुगोपेति भावः ।

भाषा—अङ्गिरा ऋषि के बोलने के समय नम्रमुखी पार्वती अपने पिता के पास बैठकर लज्जा-वश लीला-कमल-पत्रों को गिन रही थी ।

अथ प्रकरणक्रमागतां हिमालस्य प्रवृत्तिमेवानुसन्धत्ते—

शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्याऽर्थेषु कुटुम्बिनः ॥ ८५ ॥

दानेच्छु था तो भी अचल मेना वदन लखने लगा ।
कन्या हितार्थ गृहस्थ रहता निज प्रिया सम्मति पगा ॥

अन्वयः—शैलः सम्पूर्णकामः अपि मेनामुखम् उदैक्षत । तथाहि प्रायेण कुटुम्बिनः कन्याऽर्थेषु गृहिणीनेत्राः भवन्ति ।

व्याख्या—शैलः = हिमाऽऽलयः, सम्पूर्णकामः अपि = समग्राऽभिलाषः अपि, मेनामुखं = पत्नीवदनम् , उदैक्षत = अद्राक्षीत् । तदभिप्रायवेदनार्थमिति यावत् । तथाहि-प्रायेण=विशेषेण, कटुम्बिनः=गृहस्थाः, कन्याऽर्थेषु = कन्याप्रयोजनेषु, दानादिकर्मस्वित्यर्थः , गृहीणीनेत्राः = गेहिनीनयनाः, पत्नीप्रधानवृत्तयो भवन्तीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—सम्पूर्णकामः = सम्पूर्णः कामः यस्य स सम्पूर्णकामः, मेनामुखं = मेनाया मुखं मेनामुखं, तत् । कटुम्बिनः = कुटुम्बम् अस्ति येषां ते कुटुम्बिनः । कन्याऽर्थेषु = कन्याया अर्थाः कन्याऽर्थाः, तेषु कन्यार्थेषु । गृहिणीनेत्राः= गृहम् अस्ति अस्याः सा गृहिणी, इनिप्रत्ययः, तदन्तात् स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप् । गृहिणी नेत्रं येषां ते गृहिणीनेत्राः, गृहणीप्रमाणा इत्यर्थः । भवन्तीति शेषः ।

भावार्थः—हिमालयः परिपूर्णमनोरथः सन्नपि समुचितोत्तरजिज्ञासया स्वभार्याया मेनाया वदनमुदीक्षितवान् । गृहस्थाः कन्यादानादिकर्मसु प्रायशः कलत्रप्रधानवृत्तयो भवन्तीति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—अङ्गिरा ऋषि की बातें सुनकर, कन्या दान करने का निश्चय कर लेने पर भी हिमालय ने अपनी स्त्री मेना के मुख को देखा, प्रायः गृहस्थ कन्या-दान के विषय में अपनी स्त्री की ही प्रधानता रखते हैं।

अथ मेनाया अपि सानुकूलत्वमाह—

मेने मेनाऽपि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीप्सितम् ।
भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥ ८६ ॥

पति के अभीप्सित को किया स्वीकार मेना ने सरति ।
पति चाह के अनुकूल ही रहती सती उससे सनति ॥

अन्वयः—मेना अपि पत्युः तत् सर्वम् अभीप्सितं कार्यं मेने । तथाहि—पतिव्रताः भर्तुः इष्टे अव्यभिचारिण्यः भवन्ति ।

व्याख्या—मेना अपि=हिमाऽऽलयपत्नी अपि, पत्युः=भर्तुः, हिमालयस्येत्यर्थः । तत्, सर्वम्=सकलम्, अभीप्सितम्=अभीष्टं, कार्यं=कन्यादानरूपं कर्म, मेने=स्वीचकार । तथाहि-पतिव्रताः=सत्यः, भर्तुः=पत्युः, इष्टे=अभीप्सिते, अव्यभिचारिण्यः=अविरोधिन्यः, भवन्ति=वर्तन्ते ।

व्युत्पत्तिः—अभीप्सितम्="अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम्" इत्यमरः । कार्यं=कर्तुं योग्यं कार्यं, तत् । ण्यत् प्रत्ययः । पतिव्रताः=पतिरेव व्रतं यासां ताः पतिव्रताः, "सुचरित्रा तु, सती साध्वी पतिव्रता" इत्यमरः । अव्यभिचारिण्यः=व्यभिचरन्तीति तच्छीलाः व्यभिचारिण्यः, न व्यभिचारिण्यः अव्यभिचारिण्यः । अत्राऽर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—हिमालयपत्नी मेनापि भर्तुरभीप्सितं "हराय पार्वतीप्रदानरूपं" तत्सर्वं कार्यजातमङ्गीचकार । तथाहि-पतिव्रताः स्त्रियः पत्युरभीप्सितेषु कार्येष्वविरोधिन्यो भवन्तीति भावः ।

भाषा—मेना ने भी अपने पति के अनुकूल ही शङ्कर के साथ पार्वती के विवाह का स्वीकार कर लिया, क्योंकि सती स्त्रियां अपने पती के विरुद्ध कोई कार्य नहीं करती हैं।

मेनास्वीकृतिप्राप्त्यनन्तरं हिमालयस्य प्रवृत्तिमाह—

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्धया विमृश्य सः ।
आददे वचसामन्ते मङ्गलाऽलङ्कृतां सुताम् ॥ ८७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यह न्याय्य उत्तर बुद्धि के द्वारा हिमालय सोचकर ।
वाक्यान्त में सानन्द बोला पार्वती से रम्यतर ॥

अन्वयः—सः वचसाम् अन्ते "अत्र इदम् न्याय्यम् उत्तरम्" इति बुद्धया विमृश्य मङ्गलालङ्कृतां सुताम् आददे ।

व्याख्या—सः = हिमाऽऽलयः, वचसां = मुनिवाक्यानाम्, अन्ते = अवसाने, अत्र = मुनिकृते कन्याप्रार्थने, इदं = वक्ष्यमाणं कन्यार्पणमेव, न्याय्यम् = न्यायात् अनपेतं, युक्तमित्यर्थः । उत्तरं = प्रतिवचनम् , इति=इत्थं, बुद्धया = धिया, विमृश्य = विचार्य, मङ्गलाऽलङ्कृतां = मङ्गलभूषितां, सुतां = पुत्रीम् , आददे = जग्राह, हस्ताभ्यामिति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—वचसां = "व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः" इत्यमरः । न्याय्यं = "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति यत्प्रत्ययः । विमृश्य = "विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते" इत्यमरः । मङ्गलाऽलङ्कृतां = मङ्गलैः = दुर्वाङ्कुरादिभिः, अलङ्कृता = भूषिता, मङ्गलाऽलङ्कृता, तां मङ्गलालङ्कृताम् । आददे = दानार्थं हस्तेन गृहीतवानित्यर्थः ।

भावार्थः—स हिमालयः सतर्षिकृते कन्याप्रार्थने हृदयगतं कन्यार्पणमेव युक्तमिति स्वमनीषया विचारपूर्वकं निश्चित्य मुनिवचनावसानसमय एव कृतमङ्गलनैपथ्यां पार्वतीं प्रदातुं हस्ताभ्यां जग्राहेति भावः ।

भाषा-सप्तर्षियों के कह लेने पर, विचार पूर्वक कन्या अर्पण करने का निश्चय करके हिमालय ने अलंकृत कन्या पार्वती को ही उनके सामने हाजिर कर दिया ।

आत्मना निश्चितमर्थं पार्वतीं प्रत्याह—

एहि विश्वाऽऽत्मने वत्से ! भिक्षाऽसि परिकल्पिता ।
अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥ ८८ ॥

वत्से ! गई माँगी महेश्वर अर्थं भिक्षा–रूपया ।
याचक बने सप्तर्षि–गण गृह मेधि फल मैं पागया ॥

अन्वयः—हे वत्से ! एहि । त्वं विश्वात्मने भिक्षा परिकल्पिता असि । मुनयः अर्थिनः, मया गृहमेधिफलं प्राप्तम् ।

व्याख्या—हे वत्से = हे पुत्रि ! एहि = आगच्छ । त्वं, विश्वात्मने = शिवाय, भिक्षा = भैक्ष्यं, परिकल्पिता असि = निश्चिता असि । मुनयः = ऋषयः, अर्थिनः=

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याचकाः, सन्तीति शेषः । मया = हिमालयेन, गृहमेधिफलं = गृहस्थफलं, प्राप्तम् = आसादितम् ।

व्युत्पत्तिः—विश्वाऽऽत्मने = विश्वम् आत्मा यस्य स विश्वात्मा, तस्मै विश्वात्मने । अर्थिनः = अर्थयन्ते इति अर्थिनः । गृहमेधिफलं = गृहैः मेधन्ते इति गृहमेधिनः, "मेधृ सङ्गमे" इति धातोः णिनिप्रत्ययः । गृहमेधिनां फलं गृहमेधिफलं, गृहस्थाश्रमावलम्बनस्य फलमित्यर्थः । इस्थस्य याचकाय भिक्षादानं धर्मः । अन्यथा प्रत्यवाय उक्तः स्मृतौ । यथा हि—

"गृहस्थः श्रद्धया दद्याद् भिक्षां भिक्षार्थिने सदा ।
भिक्षामददतः पुंसो गार्हस्थ्यं निष्फलं भवेत् ॥" इति ।

भावार्थः—हे पुत्रि ! त्वमागच्छ । मया त्वं महेश्वराय प्रदातुं भिक्षाद्रव्यं निश्चिताऽसि । महेश्वरनियोगात् त्वद्याचनार्थमेते सप्तर्षयः समागताः सन्ति । सम्प्रति गृहस्थाश्रमावलम्बनस्य फलं मया सम्प्राप्तमिति भावः ।

भाषा—हे वत्से ! आओ, तुम शङ्कर के लिये भिक्षा मांगी गई हो, ये सप्तर्षि माँगने के लिये ही आये हुए हैं । इस समय गृहस्थ होने का फल मुझको मिल गया ।

अथ हिमालयस्य मुनिप्रार्थितस्यार्थस्य सविशेषमङ्गीकरणमेवाह—

एतावदुक्त्वा तनयामृषीनाह महीधरः ।
इयं नमति वः सर्वांस्त्रिलोचनवधूरिति ॥ ८६ ॥

यह कह सुता से समुद फिर सप्तर्षि से बोले अचल ।
करती प्रणाम त्रिनेत्र-पत्नी यह सभी ऋषि का अमल ॥

अन्वयः—महीधरः तनयाम् एतावत् उक्त्वा, "इयं त्रिलोचनवधूः वः सर्वान् नमति" इति ऋषीन् आह ।

व्याख्या—महीधरः = हिमालयः, तनयां = पार्वतीम् , एतावत् = एतावन्मात्रं, परिमिताक्षरमित्यर्थः । उक्त्वा = कथयित्वा, इयं = पुरो विद्यमाना, त्रिलोचनवधूः = त्र्यम्बकपत्नी, वः = युष्मान् , सर्वान् = सकलान् , सप्तर्षीन् इत्यर्थः । नमति = नमस्करोति, इति = इत्थम्, ऋषीन् = मुनीन् , आह = अब्रवीत् ।

व्युत्पत्तिः—महीधरः = धरतीति धरः, मह्या धरः महीधरः । एतावत् = एतत् परिमाणं यस्य तत् एतावत्, तत् । त्रिलोचनवधूः = त्रीणि लोचनानि यस्य स

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रिलोचनः, "लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी" इत्यमरः । त्रिलोचनस्य वधूः त्रिलोचनवधूः । नमति = "णम प्रह्वत्वे शब्दे" इति धातोर्लट् । इति शब्दः प्रकारवाची । अत्र त्रिलोचनवधूरिति सिद्धवदभिधानान्मुनिप्रार्थितस्यार्थस्य सविशेषमनुवादं दर्शितवान् ।

भावार्थः—हिमालयः पार्वतीमेतावन्मात्रं प्रमिताक्षरमभिधाय "इयं महेश्वरपत्नी युष्मान् सर्वान् प्रणमती"ति तान् सप्तर्षीन् प्रति जगादेति भावः ।

भाषा—हिमालयने इस तरह अपनी कन्या से कहकर ऋषियों से कहा—यह महेश्वर की भावी-पत्नी आप सब लोगों को प्रणाम करती है ।

पार्वतीप्रणामानन्तरं मुनीनां तदनुरूपां प्रवृत्तिमाह—

ईप्सिताऽर्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
आशीर्भिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥

ऋषि ईप्सितार्थ क्रिया उदार वचन मनोहर श्रवण कर ।
आशीर्वचन बोले उमा को विमल फलद मनोज्ञ तर ॥

अन्वयः—ते ईप्सिताऽर्थक्रियोदारं गिरेः वचः अभिनन्द्य, अम्बिकां पुरः पाकाभिः आशीर्भिः एधयामासुः ।

व्याख्या—ते = ऋषयः, ईप्सिताऽर्थक्रियोदारम् = अभीप्सिताऽर्थकरणमहत्, गिरेः = हिमालयस्य, वचः = वचनम्, अभिनन्द्य = अभिनन्दनं कृत्वा, साध्विति संस्तुत्येत्यर्थः । अम्बिकां = पार्वतीं, पुरःपाकाभिः = पुरस्कृतफलाभिः, आशीर्भिः = आशीर्वादैः, एधयामासुः = संवर्धयामासुः ।

व्युत्पत्तिः—ईप्सिताऽर्थक्रियोदारम् = ईप्सितश्चाऽसौ अर्थः ईप्सिताऽर्थः, तस्य क्रिया ईप्सिताऽर्थक्रिया, तया उदारम् ईप्सिताऽर्थक्रियोदारं, तत् । "उदारा दातृमहतोः" इत्यमरः । अम्बिकाम् = अम्बा एव अम्बिका, ताम् अम्बिकाम् । "अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाऽम्बिका" इत्यमरः । पुरःपाकाभिः = पच्यत इति पाकः = फलम्, पुरस्कृतः पाकः यासां ताः पुरःपाकाः, ताभिः पुरःपाकाभिः, एधयामासुः = "एध वृद्धौ" इति धातोः लिट् ।

भावार्थः—ते सप्तर्षयः मनोभिलषितकार्यसम्पादनेनोदारं हिमालयस्य पूर्वोक्तवचनजातं संस्तुत्य पार्वतीं पुरस्कृतफलैराशीर्वादवचनैः संवर्धयामासुरिति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—सप्तर्षियों ने अपने मनोऽभिलषित कार्य को सिद्ध हुआ जान कर, हिमालय के वचन का अभिनन्दन करके पार्वती को आशीर्वाद दिया ।

अथाऽरुन्धत्याः स्वपदप्रणतपार्वतीविषयां प्रवृत्तिमाह—

तां प्रणामाऽऽदरस्रस्तजाम्बूनदवतंसकाम् ।
अङ्कमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥ ६१ ॥

सादर विनीत प्रमाण करने से कनक कुण्डल पतन ।
ली अंक मध्य अरुन्धती ने लज्जिता को कर यतन ॥

अन्वयः—प्रणामाऽऽदरस्रस्तजाम्बूनदवतंसकां लज्जमानां ताम् अरुन्धती अ म आरोपयामास ।

व्याख्या—प्रणामाऽऽदरस्रस्तजाम्बूनदवतंसकां = नमनसत्कारपतितकनककुण्डलां, स्वपदप्रणतामित्यर्थः । लज्जमानां = लज्जायुक्तां, तां = पार्वतीम् , अरुन्धती = वशिष्ठपत्नी, अङ्कम् = उत्सङ्गम् , आरोपयामास = स्थापयामास ।

व्युत्पत्तिः—प्रणामाऽऽदरस्रस्तजाम्बूनदवतंसकां = प्रणामस्य आदरः प्रणामाऽऽदरः, तेन स्रस्ते प्रणामादरस्रस्ते । जाम्बूनदस्य विकारौ जाम्बूनदे, "रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । "अवतंसक" इत्यत्र भागुरिमतेनाकारलोपः । प्रणामाऽऽदरस्रस्ते जाम्बूनदे वतंसके यस्याः सा प्रणामाऽऽदरस्रस्तजाम्बूनदवतंसका, तां प्रणामाऽऽदरस्रस्तजाम्बूनदवतंसकां । लज्जमानां = लज्जते इति लज्जमाना, तां लज्जमानां । शानच्प्रत्ययः । अङ्कम् = "उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः" इत्यमरः । आरोपयामास="रुहः पोऽन्यतरस्याम्" इति पकारः ।

भावार्थः—वशिष्ठपत्नी सादरप्रणामपतितसुवर्णकुण्डलां स्वपदप्रगतां लज्जावतीं तां पार्वतीं प्रसादातिशयादात्मन उत्सङ्गेऽवस्थापयामासेति भावः ।

भाषा—सिर नवा कर पैरों पर प्रणाम करने वाली लज्जित पार्वती को अरुन्धती ने अपनी गोद में ले लिया ।

अथ मेनाविषयामरुन्धत्याः प्रवृत्तिमाह—

तन्मातरं चाऽश्रुमुखीं दुहितृस्नेहविक्लवाम् ।
वरस्याऽनन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद् गुणः ॥ ६२ ॥

दुहिता-सनेह विकल हुई मेना सजल दृग हो गई ।
वर के अनन्य अपूर्व गुण से फिर व्यथा सब खो गई ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—दुहितृस्नेहविक्लवाम् अश्रुमुखीं तन्मातरं च अनन्यपूर्वस्य वरस्य गुणैः विशोकाम् अकरोत् ।

व्याख्या—दुहितृस्नेहविक्लवां=पुत्रीप्रेमविह्वलाम्, अश्रुमुखीम्=रुदतीं, तन्मातरं च=मेनां च, अनन्यपूर्वस्य=अनपरपूर्वस्य, भार्यान्तररहितस्येत्यर्थः । वरस्य=भर्तुः, हरस्येत्यर्थः । गुणैः=मृत्युञ्जयत्वादिभिः, विशोकां=शोकरहिताम्, अकरोत्=चकार ।

व्युत्पत्तिः—दुहितृस्नेहविक्लवां=दुहितुः स्नेहः दुहितृस्नेहः, "प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम्" इत्यमरः । दुहितृस्नेहेन विक्लवा दुहितृस्नेहविक्लवा, तां दुहितृस्नेहविक्लवाम् । अश्रुमुखीम्=अश्रूणि मुखे यस्याः सा अश्रुमुखी, ताम् अश्रुमुखीं । तन्मातरं=तस्याः माता तन्माता, तां तन्मातरम् । अनन्यपूर्वस्य=अन्या पूर्वं विद्यते यस्य सः अन्यपूर्वः, "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । न अन्यपूर्वः अनन्यपूर्वः, तस्य अनन्यपूर्वस्य । विशोकां=विगतः शोकः यस्याः सा विशोका, तां विशोकाम् ।

भावार्थः—कन्याप्रेमदुःखितामश्रुपूर्णाननां पार्वतीमातरं मेनां च भार्यान्तररहितस्य जामातुः शङ्करस्यानन्यसाधारणैर्गुणैर्विगतशोकामकरोच्चेति भावः ।

भाषा—पुत्री के स्नेह से विकल, सजल नयना मेना को शंकर के गुणानुवाद से अरुन्धती ने शोक रहित किया ।

हिमालयसंवादप्रकरणमुपसंहरति—

> **वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।**
> **ते त्र्यहादूर्ध्वमाख्याय चेरुश्चीरपरिग्रहाः ॥ ९३ ॥**
> हरबन्धुने तत्क्षण वहीं वैवाहिकी तिथि पूछ ली ।
> चौथे दिवस उद्वाह-तिथि कह मण्डली ऋषि की चली ॥

अन्वयः—चीरपरिग्रहाः ते तत्क्षणं हरबन्धुना वैवाहिकीं तिथिं पृष्टाः सन्तः त्र्यहात् ऊर्ध्वम् आख्याय चेरुः ।

व्याख्या—चरिपरिग्रहाः=वल्कलवसनाः, ते=ऋषयः, तत्क्षणं=तस्मिन् अवसरे, हरबन्धुना=श्वशुरभावं गमिष्यता हिमाऽऽलयेन, वैवाहिकीं=विवाहसम्बन्धिनीं, तिथिं=दिनं, पृष्टाः=अनुयुक्ताः सन्तः, त्र्यहात्=दिनत्रयात्, ऊर्ध्वम्=उपरि, चतुर्थेऽहनीत्यर्थः । आख्याय=कथयित्वा, चेरुः=उदचलन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्युत्पत्तिः—चीरपरिग्रहाः=चीरम् एव परिग्रहो येषां ते चीरपरिग्रहाः । तत्क्षणं=सः क्षणः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा तत्क्षणं, "निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः" इत्यमरः । हरबन्धुना=हरस्य बन्धुः हरबन्धुः, तेन हरबन्धुना । वैवाहिकीं=विवाहस्य इयं वैवाहिकी, तां वैवाहिकीम्, इदमर्थेऽण्प्रत्ययः । त्र्यहात्=त्रयाणामह्नां समाहारस्त्र्यहः, तस्मात् त्र्यहात् । "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति समासः । "राजाऽहःसखिभ्यष्टच्" इति टच्प्रत्ययः । द्विगुत्वादेकवचनम् । "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति पुंलिङ्गता ।

भावार्थः—हरश्वशुरेण हिमालयेन तस्मिन् क्षणे एव "विवाहयोग्यो दिवसः कः" इति पृष्टाः वल्कलवसनास्ते सप्तमहर्षयो विवाहयोग्यं दिनं चतुर्थेऽह्नीत्युक्त्वा स्वासनादुदचलन् इति भावः ।

भाषा—हिमालय ने उसी समय विवाह को तिथि पूछी, सप्तर्षी विवाह की तिथि चौथे दिन बतला कर आसन से उठ कर चल पड़े ।

मुनिप्रवृत्तिमुपसंहरति—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्याऽर्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ ९४ ॥

ऋषि अचल से ले निमन्त्रण निकट शिव के चल गये ।
कह सिद्ध कार्य त्रिनेत्र से आकाश में वे उड़ गये ॥

अन्वयः—ते हिमालयम् आमन्त्र्य, पुनः शूलिनं प्राप्य, सिद्धम् अर्थम् अस्मै निवेद्य च, तद्विसृष्टाः खम् उद्ययुः ।

व्याख्या—ते=ऋषयः, हिमालयं=हिमवन्तम्, आमन्त्र्य="याम" इति आपृच्छ्य, पुनः=भूयः, शूलिनं=शिवं, प्राप्य=लब्ध्वा, सिद्धं=निष्पन्नम्, अर्थं=प्रयोजनम्, अस्मै=शिवाय, निवेद्य च=विज्ञाप्य च, तद्विसृष्टाः=तदाज्ञप्ताः सन्तः, खम्=आकाशं, ज्योतिष्पथमित्यर्थः । उद्ययुः=उत्पेतुः ।

व्युत्पत्तिः—हिमालयं=हिमस्य आलयः हिमालयः, तं हिमालयं । शूलिनं=शूलम् अस्याऽस्तीति शूली, तं शूलिनं, "शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः" इत्यमरः । तद्विसृष्टाः=तेन विसृष्टाः तद्विसृष्टाः ।

अत्र सङ्क्षिप्ताऽर्थोऽभिधानात्संक्षेपो नाम गुणः । तदुक्तम्—

"सङ्क्षिप्ताऽर्थोऽभिधानं यत् संक्षेपः परिकीर्तितः ।" इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—ते सप्तर्षयो हिमालयमापृच्छय, भूयोऽपि पूर्वसङ्केतितमहाकौशीप्रपातप्रदेशे महेश्वरं सम्प्राप्य, निजप्रयाससिद्धं प्रयोजनं तस्मै हराय विज्ञाप्य च हरेण गमनायानुज्ञाताः सन्तो ज्योतिष्पथमुत्पेतुरिति भावः ।

भाषा—वे सप्तर्षी हिमालय से विदा होकर, फिर शङ्कर से भेंट कर, उनसे कार्य की सिद्धि बतलाकर, उनकी आज्ञा पाकर, आकाश मार्ग से चले गये ।

महेश्वरवृत्तान्तमेवानुसन्दधाति—

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्राद्गमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

गिरिजेच्छु शिव को कष्ट से वे बीतने वासर लगे ।
जब विभु हुए व्याकुल अपर फिर क्यों न भावों में पगे ॥

अन्वयः—अद्रिसुतासमागमोत्कः पशुपतिः अपि तानि अहानि कृच्छ्रात् अगमयत् । अमी भावाः अवशम् अपरं कं न विप्रकुर्युः, यत् विभुम् अपि स्पृशन्ति ।

व्याख्या—अद्रिसुतासमागमोत्कः=पार्वतीपरिणयोत्कण्ठितः, पशुपतिः अपि=शम्भुः अपि, तानि=पूर्वोक्तानि, अहानि=दिनानि, त्रीणीत्यर्थः । कृच्छ्रात्=कष्टात्, अगमयत्=अयापयत् । अमी=एते, भावाः=औत्सुक्यादयः, सञ्चारिण इत्यर्थः । अवशम्=इन्द्रियाऽधीनम्, मायापरवशमित्यर्थः । अपरं=हरव्यतिरिक्तं, कं=पुरुषं, न विप्रकुर्युः=न विकारं नयेयुः, यत्=यतः, विभुं=समर्थं, तम् अपि=स्मरहरम् अपि, स्पृशन्ति=बाधन्ते, विकुर्वन्तीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—अद्रिसुतासमागमोत्कः=अद्रेः सुता अद्रिसुता, तया समागमः अद्रिसुतासमागमः । उत्कण्ठितं मनो यस्य स उत्कः, "उत्क उन्मनाः" इति निपातः । अद्रिसुतासमागमे उत्कः अद्रिसुतासमागमोत्कः । पशुपतिः=पशूनां=ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां जीवानां, पतिः=प्रवृत्तिनिवृत्तिनियमकारी, पशुपतिः, तथा चोक्तं शैवागमे—

"ब्रह्मादयो जगति जीवगणास्तृणान्ताः सर्वे विमोहितधियः पशवः प्रदिष्टाः ।
तेषामभूदधिपतिः शिव एक एव तस्माद् विदुः पशुपतिं परमेश्वरं तम् ॥" इति ।

"शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः" इत्यमरः । अहानि=घस्रो दिनाऽहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ" इत्यमरः । "अत्र विभुविकारसमर्थनादर्थादितरजनविकारः कैमुतिकन्यायात् आपततीत्यर्थापत्तिरलङ्कारः । यथोक्तं साहित्यदर्पणे—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"दण्डाऽपूपिकयाऽन्याऽर्थागमोऽर्थाऽऽपत्तिरिष्यते ।" इति ।

इदं पुष्पिताग्रावृत्तं, वृत्तरत्नाकरे तल्लक्षणं यथा—

"अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।" इति ।

भावार्थः—पार्वतीसमागमोत्सुको महेश्वरोऽपि विवाहोचितचतुर्थदिवसप्राप्तिपरिपन्थिभूतानि तानि त्रीणि दिनानि यथाकथञ्चित् अयापयत् । अमी औत्सुक्यादयः सञ्चारिणो भावाः इन्द्रियपरतन्त्रमन्यं साधारणजनं कं न विकारं नयेयुः, ये तादृशं जितेन्द्रियं तं महेश्वरमपि विकुर्वन्तीति भावः ।

भाषा—पार्वती से मिलने के लिये उत्सुक शङ्कर जी के वे तीन दिन बड़े कष्ट से बीते । जब सांसारिक भाव जितेन्द्रिय शम्भु को भी विकल करते हैं, तो दूसरों की क्या चर्चा की जावे ।

इति श्रीभारद्वाजगङ्गाधरशास्त्रिविरचितया पुंसवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः
श्री कालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये पार्वतीप्रदानो नाम
षष्ठः सर्गः समाप्तः ।

अथ सप्तमः सर्गः ।

अथ षष्ठसर्गोपक्षिप्तो गौरीविवाहोत्सवः सप्तमेनाऽनेन सर्गेण वर्ण्यते । तत्रादौ हिमालयस्य तद्विषयां प्रवृत्तिमाह—

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान्सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

विधु वृद्धि में जामित्र गुण से युक्त तिथि में मोद से ।
गिरि ने विवाह किया उमा का बन्धु सहित विनोद से ॥

अन्वयः—अथ हिमवान् ओषधीनाम् अधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणाऽन्वितायां समेतबन्धुः सन् सुतायाः विवाहदीक्षाविधिम् अन्वतिष्ठत् ।

व्याख्या——अथ = अनन्तरं, त्र्यहानन्तरमित्यर्थः । हिमवान् = हिमालयः, ओषधीनामधिपस्य=औषधानां पत्युः, चन्द्रस्येत्यर्थः । वृद्धौ = वर्द्धनकाले । शुक्लपक्षे इत्यर्थः । तिथौ च = तिथ्यां च, जामित्रगुणाऽन्वितायां = लग्नसप्तमस्था-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नशुद्धियुक्तायां, समेतवन्धुः=युक्तवन्धुः सन्, सुतायाः=पुत्र्याः, पार्वत्या इत्यर्थः । विवाहदीक्षाविधिम्=परिणयसंस्कारविधानम, अन्वतिष्ठत्=अनुष्ठितवान्, कृतवानित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—हिमवान्=हिमानि सन्ति यस्य स हिमवान्, मतुप्प्रत्ययः । अधिपस्य=अधि पातीति अधिपः, तस्य अधिपस्य । जामित्रगुणाऽन्वितायां=जामित्रं=लग्नात्सप्तमं स्थानम् । गुणः=शुद्धिः, सा च ग्रहराहित्यम् । जामित्रस्य गुणः जामित्रगुणः, तेन अन्विता जामित्रगुणाऽन्विता, तस्यां जामित्रगुणान्वितायां, "यद्यपि जामित्रशुद्धिर्लग्नधर्मस्तथाऽपि तद्द्वारा तिथेरपि तथा व्यपदेशे न दोषः । समेतवन्धुः=समेताः बन्धवः यस्य स समेतबन्धुः । विवाहदीक्षाविधिं=विवाहस्य दीक्षा विवाहदीक्षा, सा एव विधिः विवाहदीक्षाविधिः, तं विवाहदीक्षाविधिम् । "विधिर्विधाने दैवे च" इत्यमरः ।

भावार्थः—अथ सप्तर्षिनिर्दिष्टदिवसत्रयात्ययानन्तरं हिमालयः शुक्लपक्षे लग्नात् सप्तमस्थानशुद्धायां तिथौ सकलवान्धवगणैः सम्भूय पार्वत्याः विवाहसंस्कारकर्म समकरोदिति भावः ।

भाषा—इसके वाद सप्तर्षियों के आज्ञानुसार शुक्ल पक्ष में लग्न से सप्तम स्थान-शुद्ध तिथि को हिमालय ने अपने वन्धु-वान्धवों को बुलाकर भगवान् शंकर के साथ पार्वती का विवाह संस्कार कर दिया ।

अथ विवाहदीक्षामेवानुक्रमेण वर्णयितुमुपक्रमते—

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम् ।
आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥

गृहगृह पुरन्ध्रि-समूह मंगल अमित कार्यों में लसे ।
हिम नगर अन्तःपुर बना उपमेय यक गृह गोत्र से ॥

अन्वयः—अनुरागात् गृहे गृहे वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैः व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गं सानुमतः पुरम् अन्तःपुरं च एककुलोपमेयम् आसीत् ।

व्याख्या—अनुरागात्=प्रीतेः, गृहे गृहे=प्रतिगृहं, वीप्सायां द्विर्भावः । वैवाहिकैः=विवाहप्रयोजनैः, कौतुकसंविधानैः=मङ्गलाऽर्थसम्पादनैः, व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गं=व्याकुलकुटुम्बिनीसङ्घं, सानुमतः=हिमालयस्य, पुरं=नगरम्, ओ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षधिप्रस्थमित्यर्थः । अन्तःपुरं च=शुद्धाऽन्तश्च, एककुलोपमेयम् = एकगृहतुल्यम्, आसीत् = अभूत् ।

व्युत्पत्तिः—वैवाहिकैः = विवाहः प्रयोजनं येषां तानि वैवाहिकानि, तैः वैवाहिकैः, "प्रयोजनम्" इति ठक्प्रत्ययः । "किति च" इत्यादिवृद्धिः । कौतुकसंविधानैः = कौतुकानां संविधानानि कौतुकसंविधानानि, तैः कौतुकसंविधानैः । व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गं = पुरन्ध्रीणां वर्गः पुरन्ध्रिवर्गः, व्यग्रः पुरन्ध्रिवर्गः यस्मिन् तत् व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम् । सानुमतः=सानवः सन्ति यस्य सः सानुमान्, तस्य सानुमतः । एककुलोपमेयम् = एकं च तत् कुलम् एककुलम्, "सजातीयगणे गोत्रे गृहेऽपि कथितं कुलम्" इति विश्वः । उपमातुं योग्यम् उपमेयम् । एककुलेन उपमेयम् एककुलोपमेयम् ।

भावार्थः—प्रीतिवशात् प्रतिगृहं मङ्गलसम्पादनेषु व्यापृतकुटुम्बिनीजनानां हिमालयस्य पौराणामन्तःपुरवासिनां च तदानीमेकवंशोद्भूतत्वप्रतीतिर्बभूवेति भावः।

भाषा—प्रेम-वश हरेक घरों में मंगल के तोरण-पताका आदि बँध गये, उत्सव में व्यस्त नागरिक जन और अन्तःपुरवासी जनों में कोई अन्तर नहीं मालूम होता था, नगर के सब लोग इस तरह प्रसन्न थे, मानों एक ही घर के सब पैदा हुए हों ।

मङ्गलोपकरणसम्पादनस्य फलमाह—

सन्तानकाकीर्णमहापथं तच्चीनांऽशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।
भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां स्थानान्तरं स्वर्ग इवाऽऽबभासे ॥३॥

सड़कें हुईं मन्दारमय विरचित ध्वजाओं से सुघर ।
शुचि स्वर्ण तोरण से नगर अमरावती के सम प्रवर ॥

अन्वयः—सन्तानकाऽऽकीर्णमहापथं चीनांऽशुकैः कल्पितकेतुमालं काञ्चनतोरणानां भासा उज्ज्वलत् तत् स्थानाऽन्तरं गतः स्वर्ग इव आबभासे ।

व्याख्या—सन्तानकाऽऽकीर्णमहापथं = सन्तानपुष्पाऽऽस्तृतराजमार्गं, चीनांऽशुकैः = पट्टवस्त्रैः, कल्पितकेतुमालं = विरचितध्वजपङ्क्ति, काञ्चनतोरणानां = सुवर्णबहिर्द्वाराणां, भासा = प्रभया, उज्ज्वलत् = दीप्यमानं, तत् = पुरम्, ओषधिप्रस्थमित्यर्थः । स्थानाऽन्तरम् = अन्यत् स्थानं, गतः = प्राप्तः, स्वर्गः इव = सुरलोक इव, आबभासे = रेजे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्युत्पत्तिः—सन्तानकाऽऽकीर्णमहापथं = सन्तान एव सन्तानकः, "पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥" इत्यमरः । सन्तानकस्य पुष्पाणि सन्तानकानि, "तस्य विकार" इत्यण्, तस्य "पुष्पमूलेषु बहुलम्" इति लुक् । सन्तानकैः आकीर्णाः सन्तानकाऽऽकीर्णाः । महान्तश्च ते पन्थानः महापथाः, "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इति समाऽसान्तः अप्रत्ययः । "अयनं वर्त्ममार्गाऽध्वपन्थानः पदवी सृतिः" इत्यमरः । सन्तानकाऽऽकीर्णाः महापथाः यस्मिन् तत् सन्तानकाकीर्णमहापथं, चीनांऽशुकैः = चीनस्य अंशुकानि चीनांऽशुकानि, तैः चीनांशुकैः, कल्पितकेतुमालं = केतूनां मालाः केतुमालाः, "ग्रहभेदे ध्वजे केतुः" इत्यमरः । कल्पिताः केतुमालाः यस्य तत् कल्पितकेतुमालं, काञ्चनतोरणानां = काञ्चनस्य विकाराः काञ्चनानि, तानि च तोरणानि काञ्चनतोरणानि, तेषां काञ्चनतोरणानां, "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः । उज्ज्वलत् = उज्ज्वलतीति उज्ज्वलत्, शतृप्रत्ययः । आबभासे = "भासृ दीप्तौ" इति धातोर्लिट् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भावार्थः—देवतरुकुसुमविकीर्णराजमार्गं पट्टवस्त्रनिर्मितध्वजपङ्क्ति कनकनिर्मिततोरणशोभया दैदीप्यमानं हिमालयस्य तत् ओषधिप्रस्थं नगरं मेरुशिखरव्यतिरिक्तस्थानं प्राप्तः स्वर्ग इव शुशुभे इति भावः ।

भाषा—राजमार्ग पर कल्प वृक्ष के कुसुम बिछे हुए थे, पट्ट वस्त्रों से ध्वजाएं बनाई गईं थीं, और सोने के बने हुए तोरण देदीप्यमान थे, वह ओषधिप्रस्थ नगर उस समय मेरु-शिखर से अलग स्वर्ग की तरह शोभित हो रहा था ।

इत्थमासन्नविवाहायां पार्वत्यां पित्रोः प्रीतिविशेषमाह—

एकव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।
आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रोरुमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥ ४ ॥

खोई हुई थी मिल गई यक दम मरी थी जी गई ।
आसन्न पाणि ग्रहण उमा गिरि के लिये ऐसी भई ॥

अन्वयः—पुत्रपङ्क्तौ सत्याम् अपि उमा एका एव चिरस्य दृष्टा इव, मृतोत्थिता इव, आसन्नपाणिग्रहणा इति पित्रोः विशेषोच्छ्वसितं बभूव ।

व्याख्या—पुत्रपङ्क्तौ = पुत्रदुहितृपङ्क्तौ, सत्याम् अपि = विद्यमानायाम् अपि, उमा = पार्वती, एका एव = एकका एव, चिरस्य दृष्टा इव = चिरात् लब्धा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इव, पूर्वमतिचिरकालमदृष्टा सती पुनः सहसा दृष्टेवेत्यर्थः । मृतोत्थिता इव = मृत्वा पुनरुत्पन्ना इव, पूर्वं गतजीविता पुनर्दैववशात् सञ्जातजीवितेवेत्यर्थः । आसन्नपाणिग्रहणा = आसन्नविवाहा, इति = हेतोः, भर्तृगृहं गमिष्यतीति हेतोरित्यर्थः । पित्रोः = मातापित्रोः, मेनाहिमालययोरित्यर्थः । विशेषोच्छ्वसितं = प्राणभूता, बभूव = अभवत् । पुमपत्यादपि अधिकस्नेहाऽऽस्पदमभूदित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—पुत्रपङ्क्तौ = पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः, "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्" इत्येकशेषः । "पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च" इत्यमरः । तेषां पङ्क्तिः पुत्रपङ्क्तिः, तस्यां पुत्रपङ्क्तौ । सत्याम् = अस्तीति सती, तस्यां सत्यां । चिरस्य = चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिराऽर्थकाः" इत्यमरः । मृतोत्थिता = मृता चाऽसौ उत्थिता मृतोत्थिता । आसन्नपाणिग्रहणा = पाणेः ग्रहणं पाणिग्रहणम् , आसन्नं पाणिग्रहणं यस्याः सा आसन्नपाणिग्रहणा । पित्रोः = माता च पिता च पितरौ, तयोः पित्रोः, "पिता मात्रा" इत्येकशेषः । "मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ" इत्यमरः । विशेषोच्छ्वसितं = विशेषेण उच्छ्वसितं विशेषोच्छ्वसितं, "सुप्सुपा" इति समासः ।

भावार्थः—अपत्यवर्गे विद्यमानेऽपि केवलमेका पार्वती एव प्रत्यासन्नविवाहत्वात् स्वल्पेनैव कालेनेयं स्वभर्तृगृहं गमिष्यतीति हेतोः पूर्वमतिकालमदृष्टा सती पुनः सहसा दृष्टेव, पूर्वं गतजीविता पुनर्दैववशात् सञ्जातजीवितेव, मातापित्रोर्मेनाहिमालययोः अत्यधिकप्रेमास्पदं बभूवेति भावः ।

भाषा—अनेक सन्तानों के रहने पर भी शीघ्र विवाह होने के कारण तथा निकट भविष्य में पति के गृह जाने के लिये उद्यत पार्वती को ही माता पिता ने बड़े ध्यान से देखा, तथा उसे चिरदृष्ट एवं पुनर्जीवित की तरह विशेष स्नेह से अवलोकन किया ।

—अन्येषामपि बन्धुजनानां प्रतिपत्तिविशेषमाह—

अङ्काद्ययावङ्कमुदीरिताशीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।
सम्बन्धिभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥५॥

भूषण इतर भूषण उमा इस अङ्क से उस अङ्क में ।
सम्बन्धि-भिन्न तथापि गिरि-कुल-स्नेह गिरिजा में थमें ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—सा उदीरिताऽऽशीः सती अङ्कात् अङ्कं ययौ । मण्डनात् मण्डनम् अन्वभुङ्क्त । सम्बन्धिभिन्नः अपि गिरेः कुलस्य स्नेहः तदेकाऽऽयतनं जगाम ।

व्याख्या—सा = पार्वती, उदीरिताऽऽशीः = प्रयुक्ताऽऽशीर्वादा सती, अङ्कात् = उत्सङ्गात्, अङ्कम् = उत्सङ्गं, ययौ = जगाम, तां सर्वेऽप्यङ्कमारोप्याशीर्वादानुदीरयामासुरित्यर्थः । मण्डनात् = भूषणात्, मण्डनम् = भूषणान्तरम्, अन्यत् भूषणमित्यर्थः । अन्वभुङ्क्त = अनुबभूव । मण्डनमत्र बन्धुजनप्रीतिदायानामाभरणानामर्पणम् । सम्बन्धिभिन्नः अपि = स्वपुत्राऽऽदिविभक्तोऽपि, गिरेः = हिमालयस्य, कुलस्य = वंशस्य, स्नेहः = प्रेम, तदेकायतनं = तदेकस्थानं, जगाम = अगच्छत् ।

व्युत्पत्तिः—उदीरिताशीः = उदीरिताः आशिषः यस्यै सा उदीरिताशीः । सम्बन्धिभिन्नः = सम्बन्धः अस्ति येषां ते सम्बन्धिनः = स्वपुत्रादयः, तैः भिन्नः सम्बन्धिभिन्नः । स्नेहः = "प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः" इत्यमरः । तदेकायतनम् = एकं च तत् आयतनम् एकायतनं, सा च तत् एकायतनं तदेकायतनम् । हिमवत्कुलजातानां स्नेहः पुत्रादिविभक्तोऽप्येकाकारेण तामेव प्राविशदिवेत्युत्प्रेक्षागर्भेयमुक्तिः ।

भावार्थः—सा पार्वती एकैकयोत्सङ्गमारोप्य प्रदत्तमाशीर्वचनमनुभूयान्याभिरुत्सङ्गमारोप्य प्रदत्तमाशीर्वचनमनुबभूव । तथैवैकैकेन बन्धुजनेनार्पितं प्रीतिदायमाभरणमनुभूयान्यैरर्पितं प्रीतिदायमाभरणमनुबभूव । हिमवत्कुलजातानां स्नेहः पुत्रादिविभक्तोपि तदानीमेकाकारेण तामेव पार्वतीं प्राविशदिति भावः ।

भाषा—सब कुटुम्बियों ने पार्वती को अपने अपने अङ्क में बिठाया, आशीर्वाद दिया, तथा उसको विविध अलङ्कारों से अलङ्कृत किया, मानों हिमालय के वंश भर का स्नेह उस समय पार्वती में ही एकत्र हो गया था ।

अथ शुभे मुहूर्ते सौभाग्यवतीक्रियमाणं पार्वत्याः शरीरप्रसाधनं वर्णयितुमारभते—

मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ।
तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुर्बन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥६॥

शुभ फल्गुनी नक्षत्र मैत्रमुहूर्त्त में पतिसुतवती ।
भूषण पिन्हाने लग गई बन ठन गई शुचि पार्वती ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—अथ मैत्रे मुहूर्ते उत्तरफल्गुनीषु शशलाञ्छनेन योग गतासु तस्याः शरीरे याः पतिपुत्रवत्यः, ताः बन्धुस्त्रियः प्रतिकर्म चक्रुः ।

व्याख्या—अथ=अनन्तरम्, मैत्रे=मित्रदैवत्ये, मुहूर्ते=क्षणे, उदय-मुहूर्तात्तृतीयमुहूर्त्त इत्यर्थः । "आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो वासव एव च"इति बृहस्पतिस्मरणात् । उत्तरफल्गुनीषु=उत्तराफल्गुनीनक्षत्रे, शशलाञ्छनेन=चन्द्रेण, योगं=सम्बन्धं, गतासु=प्राप्तासु, तस्याः=पार्वत्याः, शरीरे=देहे, याः, पति-पुत्रवत्यः=भर्तृसुतयुक्ताः, ताः, बन्धुस्त्रियः=बान्धवयोषितः, प्रतिकर्म=प्रसा-धनं, चक्रुः=अकुर्वन् ।

व्युत्पत्तिः—मैत्रे=मित्रः देवता अस्य मैत्रः, तस्मिन् मैत्रे, "साऽस्य देवता" इत्यण् । "द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विभावसुः" इत्यमरः । उत्तरफल्गुनीषु= उत्तराश्च ताः फल्गुन्यः उत्तरफल्गुन्यः, तासु उत्तरफल्गुनीषु, "फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे" इति एकस्मिन्नपि बहुवचनम् । शशलाञ्छनेन=शशः लाञ्छनं यस्य स शशलाञ्छनः, तेन शशलाञ्छनेन । पतिपुत्रवत्यः=पतिश्च पुत्राश्च पतिपुत्राः, ते सन्ति यासां ताः पतिपुत्रवत्यः, बन्धुस्त्रियः=बन्धूनां स्त्रियः बन्धुस्त्रियः । प्रतिकर्म="प्रतिकर्म प्रसाधनम्" इत्यमरः ।

भावार्थः—अथ सूर्योदयात् तृतीये मैत्रमुहूर्ते चन्द्रोत्तराफल्गुन्योर्योगे जीव-द्भर्तृका जीवदपत्त्याश्च बान्धवस्त्रियः पार्वत्याः शरीरे प्रसाधनमकुर्वन्निति भावः ।

भाषा—इस के अनन्तर सूर्योदय के बाद तीसरे मुहूर्त्त में तथा उत्तरा फल्गुनी नक्षत्र में कुल की सुहागिनी स्त्रियों ने पार्वती के शरीर का श्रृङ्गार किया ।

अथ वैवाहिकमङ्गलस्नानार्थं पार्वत्या अभ्यञ्जनवेशं वर्णयति—

सा गौरसिद्धाऽर्थनिवेशवद्भिर्दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभम् ।
निर्नाभिकौशेयमुपात्तबाणमभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार ॥ ७ ॥

शुचि श्वेत सरसों से तथा मृदु दूब अङ्कुर से सुघर ।
निर्नाभि पट शर को किया भूपित सुछवि देकर प्रवर ॥

अन्वयः—सा गौरसिद्धाऽर्थनिवेशवद्भिः दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभं निर्ना-भिकौशेयम् उपात्तबाणम् अभ्यङ्गनेपथ्यम् अलञ्चकार ।

व्याख्या—सा=पार्वती, गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः=श्वेतसर्षपप्रक्षेपवद्भिः, दूर्वाप्रवालैः=दूर्वाऽङ्कुरैः, प्रतिभिन्नशोभं=विशेषितशोभं, निर्नाभिकौशेयम् =

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतिक्रान्तनाभिदुकूलम् , उपात्तवाणं = गृहीतशरम् , अभ्यङ्गनेपथ्यम् = अभ्यञ्जनवेशम् , अलञ्चकार = अलङ्कृतवती ।

व्युत्पत्तिः—गौरसिद्धाऽर्थनिवेशवद्भिः = गौराश्च ते सिद्धार्थाः गौरसिद्धार्थाः, "अवदातः सितो गौरोऽवलक्षो धवलोऽर्जुनः" इत्यमरः । सिद्धः अर्थः यस्मात् स सिद्धाऽर्थः, "सिद्धाऽर्थस्त्वेष धवलः" इत्यमरः । सिद्धाऽर्थपदेनैव सर्षपस्य गौरत्वविशेषणलाभेऽपि पुनर्गौरपदोपादानं मङ्गलार्थम् । गौरसिद्धाऽर्थानां निवेशः गौरसिद्धाऽर्थनिवेशः, सः अस्ति येषां तानि गौरसिद्धाऽर्थनिवेशवन्ति, तैः गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः । मतुप्प्रत्ययः । दूर्वाप्रवालैः = दूर्वायाः प्रवालानि दूर्वाप्रवालानि, तैः दूर्वाप्रवालैः, "प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री" इत्यमरः । प्रतिभिन्नशोभं = प्रतिभिन्ना शोभा यस्य तत् प्रतिभिन्नशोभं, तत । निर्नाभिकौशेयं=नाभेः निष्क्रान्तं निर्नाभि, "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" इति समासः । उद्गतनीविवन्धमिति यावत् । कोशे सम्भूतं कौशेयं, "कोशाड्ढञ्" इति ढञ् । "कौशेयं कृमिकोशोत्थम्" इत्यमरः । निर्नाभि कौशेयं यस्मिन् तत् निर्नाभिकौशेयं, तत् । उपात्तवाणम् = उपात्तः बाणः यस्मिन् तत् उपात्तवाणं, तत् । क्षत्रियकन्यया शरो ग्राह्य इत्युक्तं मनुना ।

तथाहि—"शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वासोदशा शूद्रया तु वर्णोत्कृष्टस्य वेदने ॥" इति । ३–४४.

देवेषु महेश्वर एक एव ब्राह्मण इति श्रुतिप्रसिद्धिरिति हिमालयस्य क्षत्रियत्वमनेन प्रतिपादितम् । अभ्यङ्गनेपथ्यम् = अभ्यङ्गस्य = अभ्यञ्जनस्य, नेपथ्यं = वेशः, अभ्यङ्गनेपथ्यं, तत् । "आकल्पवेशौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्" इत्यमरः । स्नानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

भावार्थः—सा पार्वती धवलसर्षपयुक्तैर्दूर्वाप्रवालैः सञ्जातशोभमतिक्रान्तनाभिप्रदेशं कृमिकोशोद्भवं दुकूलं गृहीतशरमभ्यङ्गवेशमलमकरोदिति भावः ।

भाषा—पार्वती ने बाण के साथ सफ़ेद सरसों से युक्त दूर्वों से शोभित स्नानीय कौशेय वस्त्र को धारण किया ।

वाणग्रहणमेव विशेषतो वर्णयति—

बभौ च सम्पर्कमुपेत्य बाला नवेन दीक्षाविधिसायकेन ।
करेण भानोर्वहुलाऽवसाने सन्धुक्ष्यमाणेव शशाङ्करेखा ॥ ८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नव वाण के सम्पर्क से शोभित हुई बाला तथा ।
वहुलान्त में रवि किरण से बढ़ती शशी-रेखा यथा ॥

अन्वयः—बाला नवेन दीक्षाविधिसायकेन सम्पर्कम् उपेत्य बहुलाऽवसाने भानोः करेण सन्धुक्ष्यमाणा शशाऽङ्करेखा इव बभौ ।

व्याख्या—बाला = पार्वती, नवेन = नवीनेन, दीक्षाविधिसायकेन = विवाहार्थशरेण, सम्पर्कम् = सम्बन्धम्, उपेत्य = आसाद्य, बहुलाऽवसाने = कृष्णपक्षाऽत्यये, शुक्लपक्षादावित्यर्थः । भानोः = सूर्यस्य, करेण = किरणेन, सन्धुक्ष्यमाणा = उपचीयमाना, शशाङ्कऽरेखा इव = चन्द्रकला इव, बभौ = शुशुभे ।

व्युत्पत्तिः—नवेन = "प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः" इत्यमरः । दीक्षाविधिसायकेन = दीक्षाया विधिः दीक्षाविधिः, तस्मिन् सायकः दीक्षाविधिसायकः, तेन दीक्षाविधिसायकेन । "शरे खड्गे च सायकः" इत्यमरः । अत्र "विवाहदीक्षाविधिसायकेन" इति साम्प्रदायिकः पाठः । बहुलाऽवसाने = बहुलस्य अवसानं बहुलाऽवसानं, तस्मिन् बहुलावसाने । सन्धुक्ष्यमाणा = सन्धुक्ष्यते इति सन्धुक्ष्यमाणा, समुपसर्गपूर्वकात् "धुक्ष सन्दीपनक्लेशनयोः" इति धातोः कर्मणि यक्, तदन्तात शानच् । शशाङ्करेखा=शशः अङ्कः यस्य स शशाऽङ्कः, तस्य रेखा शशाऽङ्करेखा, रविकरैरेव शशिकलावर्धनमुक्तम् । तथाहि—

"सलिलमये शशिनि रवेर्दिधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् ।
क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥" इति ।

भावार्थः—बाला सा पार्वती नूतनेन विवाहसंस्कारार्थशरेण सम्बन्धं प्राप्य शुक्लपक्षप्रतिपदि सूर्यकिरणेन सम्वर्ध्यमाना चन्द्रकलेवाधिकं शुशुभे इति भावः ।

भाषा—वह पार्वती नवीन विवाह संस्कार के बाण से सम्बन्ध प्राप्त कर के शुक्ल पक्ष की प्रतिपदा में सूर्य किरण से बढ़ने वाली चन्द्रकला की तरह अधिक शोभित हुई ।

अथ माङ्गलिकस्नानस्योपक्रममाह—

तां लोध्रकल्केन हृताऽङ्गतैलामाश्यानकालेयकृताऽङ्गरागाम् ।
वासो वसानामभिषेकयोग्यं नार्यश्चतुष्काऽभिमुखं व्यनैषुः ॥ ९ ॥

मृदु लोध से उबटी हुई कालेय से सुरभित अमल ।
स्नानार्थ स्त्री-जन-सङ्ग आई मज्जनालय में विमल ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—लोध्रकल्केन हृताऽङ्गतैलाम् आश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् अभिषेकयोग्यं वासः वसानां तां नार्यः चतुष्काऽभिमुखं व्यनैषुः ।

व्याख्या—लोध्रकल्केन = लोध्रचूर्णेन, हृताऽङ्गतैलाम् = अपास्तदेहस्नेहाम्, कृतोद्वर्तनामित्यर्थः । आश्यानकालेयकृताऽङ्गरागाम् = ईषदार्द्रगन्धद्रव्यविहितशरीररागाम्, अभिषेकयोग्यं = स्नानयोग्यं, वासः = वस्त्रं, शाटीमित्यथः । वसानाम् = आच्छादयन्तीं, कौशेयादिवाससामभिषेकयोग्यत्वाभावात् कृतकार्पासवसनपरिधानामित्यर्थः । तां = पार्वतीं, नार्यः = स्नानाधिकृताः सीमन्तिन्यः, चतुष्काऽभिमुखं = चतुःस्तम्भगृहसम्मुखं, व्यनैषुः = अनयन् । स्नानगृहं निन्युरित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—लोध्रकल्केन = लोध्रस्य कल्कं लोध्रकल्कं, तेन लोध्रकल्केन । हृताऽङ्गतैलाम् = अङ्गस्य तैलम् अङ्गतैलम्, हृतम् अङ्गतैलं यस्याः सा हृताऽङ्गतैला, तां हृताङ्गतैलाम् । आश्यानकालेयकृताऽङ्गरागाम् = कालेयं गन्धद्रव्यम् । "अथ जायकम्, कालेयकं च कालाऽनुसार्यम्" इत्यमरः । अङ्गस्य रागः अङ्गरागः । आश्यानं च तत् कालेयम् आश्यानकालेयम्, आश्यानकालेयेन कृतः अङ्गरागः यस्याः सा आश्यानकालेयकृताऽङ्गरागा, ताम् आश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् । अभिषेकयोग्यम् = योक्तुम् अर्हं योग्यम्, अभिषेकस्य योग्यम् अभिषेकयोग्यं, तत् । चतुष्काऽभिमुखं = चतुष्कस्य अभिमुखं चतुष्काऽभिमुखं, तत् यथा तथा ।

भावार्थः—स्नानाधिकृता नार्यः लोध्रचूर्णेन कृतोद्वर्तनामीषदार्द्रजातकगन्धद्रव्येण कृतस्नैग्ध्यां कृतस्नानवस्त्रपरिधानां तां पार्वतीं चतुस्तम्भस्नानमण्डपं प्रापयामासुरिति भावः ।

भाषा—सुहागिनी स्त्रियों ने उबटन लगाया, सुगन्धित द्रव्यों से स्निग्ध किया, तथा नहाने योग्य वस्त्र पहना कर पार्वती को स्नान–गृह में ले गईं ।

सतुर्यस्नानमेवाह—

विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मिन्नाबद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे ।
आवर्जिताऽष्टापदकुम्भतोयैः सतूर्यमेनां स्नपयांबभूवुः ॥ १० ॥

मरकत जटित आवद्ध मुक्ता रचित चित्र शिला तले ।
कञ्चन कलश जल से स्त्रियों ने स्नान करवाया भले ॥

अन्वयः—विन्यस्तवैदूर्यशिलातले आबद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे अस्मिन् एनाम् आवर्जिताऽष्टापदकुम्भतोयैः सतूर्यं स्नपयांबभूवुः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याख्या—विन्यस्तवैदूर्यशिलातले=स्थापितमरकतशिलातले, आबद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे=सूत्रप्रोतमौक्तिकफलरचनाविचित्रे, अस्मिन्=चतुःस्तम्भे मण्डपे, एनां=पार्वतीम्, आवर्जिताऽष्टापदकुम्भतोयैः=आस्रावितसुवर्णकलशजलैः, सतूर्यं=मङ्गलवाद्ययुक्तं यथा तथा क्रि० वि०, स्नपयाम्बभूवुः=स्नपयामासुः।

व्युत्पत्तिः—विन्यस्तवैदूर्यशिलातले=वैदूर्याणां शिलाः वैदूर्यशिलाः, तासां तलं वैदूर्यशिलातलं, विन्यस्तं वैदूर्यशिलातलं यस्मिन्, तस्मिन् विन्यस्तवैदूर्यशिलातले, आवद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे=मुक्ता एव फलानि मुक्ताफलानि। आ समन्तात् बद्धानि आवद्धानि, "सुप्सुपा" इति समासः। आवद्धानि च तानि मुक्ताफलानि आवद्धमुक्ताफलानि, तेषां भक्तयः आबद्धमुक्ताफलभक्तयः। ताभिः चित्रम्, तस्मिन् आवद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे, आवर्जिताऽष्टापदकुम्भतोयैः=अष्टसु=धातुषु, पदं=प्रतिष्ठा, यस्य तत् अष्टापदम्, "अष्टनः संज्ञायाम्" इतिं दीर्घः। "अष्टापदं स्यात्कनकम्" इति विश्वः। अष्टापदस्य विकाराः अष्टापदाः, ते च ते कुम्भाः अष्टापदकुम्भाः, आवर्जिताश्च ते अष्टापदकुम्भाः आवर्जिताऽष्टापदकुम्भाः, तेषां तोयानि आवर्जिताऽष्टापदकुम्भतोयानि, तैः आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः। सतूर्यं=तूर्यैः सहितं सतूर्यं, तद्यथा तथा, सवाद्यघोषमित्यर्थः। स्नपयाम्बभूवुः=णिजन्तात् "ष्णाशौचे" इति धातोर्लिट्, मित्त्वाद् ह्रस्वः।

भावार्थः—ताः स्त्रियो मौक्तिकतोरणचित्रिते चतुस्तम्भमण्डपे मरकतशिलाधिष्ठितां तां पार्वतीं काञ्चनकलशजलैः सवाद्यघोषं स्नपयामासुरिति भावः।

भाषा—उन स्त्रियों ने मोती के तोरणों से चित्रित चतुस्तम्भ मण्डप में मरकत मणि की शिला पर विठा कर सोने के घड़ों के जल से वजते हुए मङ्गल बाजों के वीच पार्वती को स्नान करवाया।

अथ कृतमङ्गलस्नानायाः पार्वत्याः शोभां वर्णयति—

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा।
निर्वृत्तपर्जन्यजलाऽभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥११॥

कर स्नान वर का धौत पट ले बन गई वह इस तरह।
अभिषिक्त जल से फुल्ल काश मयी मही हो जिस तरह ॥

अन्वयः—मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा सा, निर्वृत्तपर्जन्यजलाऽभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधा इव, रेजे।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याख्या—मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री = विवाहस्नाननिर्मलाङ्गी, गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा = स्वीकृतवरधौतवस्त्रा, धौतवस्त्रमाच्छादितवतीत्यर्थः । सा = पार्वती, निर्वृत्तपर्जन्यजलाऽभिषेका = निष्पन्नमेघतोयाभिषेका, प्रफुल्लकाशा = विकसितकाशपुष्पा, वसुधा इव=पृथ्वी इव, रेजे=शुशुभे ।

व्युत्पत्तिः—मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री = विशेषेण शुद्धं विशुद्धं, तत गात्रं यस्याः विशुद्धगात्री, "स्वाऽङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इत्यधिकारे "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति वा ङीष् । मङ्गलार्थं स्नानं मङ्गलस्नानं, तेन विशुद्धगात्री, मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री । गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा = उद्गमनीयं च तद्वस्त्रम् उद्गमनीयवस्त्रम्, "धौतमुद्गमनीयं स्यात्" इति हलायुधः । "तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्" इत्यमरः । युगग्रहणं तु प्रायिकाऽभिप्रायम् । अत एवाऽत्र क्षीरस्वामी—"युगं प्रायशो यल्लक्ष्यं तदेव" इति व्याख्याय "गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा" इत्येतदेवोदाहृतवान् इति मल्लिनाथः । पत्युः उद्गमनीयवस्त्रं पत्युद्गमनीयवस्त्रं, गृहीतं पत्युद्गमनीयवस्त्रं यया सा गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा । निर्वृत्तपर्जन्यजलाऽभिषेका = पर्जन्यस्य जलं पर्जन्यजलं, तेन अभिषेकः पर्जन्यजलाऽभिषेकः । निर्वृत्तः पर्जन्यजलाऽभिषेकः यस्याः सा निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका । प्रफुल्लकाशा = प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं, "फुल्ल विकसने" पचाद्यच् । काशस्य पुष्पं काशं, "तस्य विकारः" इति अण्, तस्य "पुष्पमूलेषु बहुलम्" इति लुक् । प्रफुल्लं काशं यस्याः सा प्रफुल्लकाशा । वसुधा = "सर्वसंहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा" इत्यमरः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भावार्थः—मङ्गलस्नानेन संक्षालिताङ्गरागा वरोद्गमनीयधवलवसनपरिधाना पार्वती वर्षजलक्षालितपङ्का शरदागमे विकसितकाशपरिष्कृता भूमिरिव रराजेत्यर्थः ।

भाषा—मंगल-स्नान करने से निर्मल शरीर वाली तथा स्वच्छ वस्त्र को धारण करने वाली पार्वती मेघजल से अभिषिक्त होने के बाद शरद् ऋतुमें खिले हुए श्वेत काशकुसुम से युक्त पृथ्वो की तरह शोभित हुई ।

अथ पार्वत्या मङ्गलालङ्कारभवनप्रवेशप्रकारमाह—

तस्मात्प्रदेशाच्च वितानवन्तं युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।
पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये क्लृप्ताऽऽसनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मणि-चार स्तम्भ वितान मय सज्जित सुआसन से विमल ।
उद्वाह-वेदी-मध्य आईं पतिव्रतालिङ्गित अमल ॥

अन्वयः—सा तस्मात् प्रदेशात् वितानवन्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन युक्तं क्लृप्ताऽऽसनं कौतुकवेदिमध्यं प्रतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये ।

व्याख्या—सा = पार्वती, तस्मात् = पूर्वोक्तात्, प्रदेशात् = स्नानमण्डपात्, वितानवन्तम् = उल्लोचयुक्तं, मणिस्तम्भचतुष्टयेन = रत्नस्थूणाचतुष्केण, युक्तं=युतं, क्लृप्ताऽऽसनं = सज्जमानाऽऽसनं, कौतुकवेदिमध्यं = मङ्गलस्थलोत्सङ्गं, अलङ्कारमण्डपमित्यर्थः । पतिव्रताभिः = साध्वीभिः, परिगृह्य = गृहीत्वा, दोर्म्यामालिङ्ग्येत्यर्थः । निन्ये = नीता, अलङ्करणाऽर्थमिति यावत् ।

व्युत्पत्तिः—वितानवन्तं = वितानमस्ति यस्य स वितानवान्, तं वितानवन्तं, मतुप्प्रत्ययः । "अस्त्री वितानमुल्लोचः" इत्यमरः । मणिस्तम्भचतुष्टयेन = चत्वारः अवयवा यस्य तत् चतुष्टयं, "संख्यया अवयवे तयप्" इति तयप्प्रत्ययः । स्तम्भानां चतुष्टयं स्तम्भचतुष्टयं, मणीनां स्तम्भचतुष्टयं मणिस्तम्भचतुष्टयं, तेन मणिस्तम्भचतुष्टयेन, क्लृप्ताऽऽसनं = क्लृप्तम् आसनं यस्मिन् स क्लृप्ताऽऽसनः, तं क्लृप्तासनं । कौतुकवेदिमध्यं = कौतुकस्य वेदिः कौतुकवेदिः, "वेदिः परिष्कृता भूमिः" इत्यमरः । कौतुकवेदेर्मध्यः कौतुकवदिमध्यः, तं कौतुकवेदिमध्यं । पतिव्रताभिः = पत्यौ व्रतं यासां ताः पतिव्रताः, ताभिः पतिव्रताभिः, "सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता" इत्यमरः । निन्ये = "णीञ् प्रापणे" इति धातोः कर्मणि लिट् ।

भावार्थः—सा पार्वती पतिव्रताभिरन्तःपुरसुन्दरीभिः सस्नेहबहुमानं निजकरैरवलम्ब्य स्नानानन्तरमाबद्धवितानं मणिमयैश्चतुर्भिः स्तम्भैरुपेतं कल्पितासनमलङ्कारमण्डपं नीतेति भावः ।

भाषा—स्नान गृह से पतिव्रताएँ चार मणिस्तम्भों से युक्त, वितानमय अलंकारगृह के मध्य सजे हुए आसन पर बड़े प्रेम से पार्वती को भूषण पहनाने के लिये ले आईं ।

पार्वत्याः स्वाभाविकशोभया प्रसाधिकानां व्यामोहं वर्णयति—

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं क्षणं व्यलम्बन्त पुरा निषण्णाः ।
भूताऽर्थशोभाह्रियमाणनेत्राः प्रसाधने संनिहितेऽपि नार्यः ॥ १३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बिठला उमा को पूर्व मुख सतियाँ उसे लखने लगीं ।
क्षण भर प्रसाधन काल वे स्वाभाविनी छवि में पगीं ॥

अन्वयः—नार्यः तां तन्वीं तत्र प्राङ्मुखीं निवेश्य पुरो निषण्णाः प्रसाधने संनिहिते अपि भूताऽर्थशोभाह्रियमाणनेत्राः सत्यः क्षणं व्यलम्बन्त ।

व्याख्या—नार्यः=अन्तःपुरस्त्रियः, प्रसङ्गात् प्रसाधिका इत्यर्थः । तां तन्वीं=तां कृशाङ्गीं, । पार्वतीमित्यर्थः । तत्र=वेदिमध्ये, प्राङ्मुखीं=पूर्वाऽभिमुखीं, निवेश्य=उपवेश्य, पुरः=अग्रे, निषण्णाः=स्थिताः, प्रसाधने=अलङ्करणवर्गे, संनिहिते अपि=समीपस्थिते अपि, भूताऽर्थशोभाह्रियमाणनेत्राः=स्वाभाविककान्त्याकृष्यमाणनयनाः सत्यः, क्षणं=कंचित्कालं, व्यलम्बन्त=विलम्बं चक्रुः ।

व्युत्पत्तिः—प्राङ्मुखीं=प्राचि मुखं यस्याः सा प्राङ्मुखी, तां प्राङ्मुखीं प्रसाधने=प्रसाध्यते अनेन इति प्रसाधनं, तस्मिन् प्रसाधने, करणे ल्युट् प्रत्ययः । भूताऽर्थशोभाह्रियमाणनेत्राः=भूतः अर्थः यस्याः सा भूतार्था=सत्यरूपा, स्वाभाविकीति यावत् । भूताऽर्था चाऽसौ शोभा भूताऽर्थशोभा, "शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः" इत्यमरः । ह्रियमाणानि नेत्राणि यासां ताः ह्रियमाणनेत्राः, भूताऽर्थशोभया ह्रियमाणनेत्राः भूताऽर्थशोभाह्रियमाणनेत्राः, क्षणं="कालाऽऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । व्यलम्बन्त=व्युपसर्गपूर्वकात् "लबि अवस्रंसने" इति धातोर्लङ् ।

भावार्थः—तत्रालङ्कारमण्डपे पार्वतीं पूर्वभागमुखीभवस्थाप्याग्रे स्थिताः प्रसाधिका अन्तःपुरस्त्रियः अलङ्करणसाधनेषु सन्निहितेषु सत्स्वपि पार्वतीस्वाभाविकशोभाहृतनयनाः सत्यः प्रसाधनं कर्तुं क्षणमात्रं कालक्षेपं चक्रुरिति भावः ।

भाषा—अलंकार गृह मण्डप में पार्वती को पूर्वाभिमुख बिठाकर आगे अलंकार पहनाने के लिये बैठी हुई अन्तःपुर की स्त्रियाँ अलंकार समीप होने पर भी पार्वती की स्वाभाविक-सुन्दरता क्षण भर एक टक देखती रह गईं ।

अथ पार्वत्याः केशप्रसाधनमाह—

धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं केशाऽन्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।
पर्याक्षिपत्काचिदुदारबन्धं दूर्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना ॥ १४ ॥

धूपोष्म से कच को सुखा उसमें ससुरभि कुसुम सुघर ।
दूर्वा-ग्रथित मधु पाण्डुमाला पार्वती पहनी प्रवर ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—काचित् धूपोष्मणा आर्द्रभावं त्याजितम् अन्तःकुसुमं तदीयं केशाऽन्तं दूर्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना उदारबन्धं पर्याक्षिपत् ।

व्याख्या—काचित् = प्रसाधिका, धूमोष्मणा = धूपोष्णेन, आर्द्रभावम् = आर्द्रत्वं, त्याजितं = विसर्जितम् , अन्तःकुसुमम् = अन्तर्निक्षिप्तपुष्पं, तदीयं = पार्वतीसम्बन्धिनं, पार्वत्याः इत्यर्थः । केशाऽन्तं = केशपाशं, दूर्वावता = दूर्वायुक्तेन, मध्ये मध्ये ग्रथितदूर्वेणेत्यर्थः । पाण्डुमधूकदाम्ना = हरितमधुद्रुमपुष्पमाल्येन, उदारबन्धं = श्रेष्ठरचनं यथा तथा, पर्याक्षिपत् = बबन्ध ।

व्युत्पत्तिः—धूपोष्मणा = धूपस्य ऊष्मा धूपोष्मा, तेन धूपोष्मणा, आर्द्रभावम् = आर्द्रस्य भावः आर्द्रभावः, तम् आर्द्रभावं, त्याजितं="त्यज वयोहानौ" इति धातोः णिजन्तात् अप्रधाने कर्मणि क्त प्रत्ययः । पचादिषु पाठाद् द्विकर्मकत्वम् । अन्तःकुसुमम् = अन्तर्निक्षिप्तानि कुसुमानि यस्मिन्सः अन्तःकुसुमः, तम् अन्तःकुसुमं, तदीयं = तस्या अयं तदीयः, तं तदीयं । केशान्तं = केशानामन्तः केशाऽन्तः, तं केशान्तं, दूर्वावता = दूर्वाः सन्ति यस्मिन् तत् दूर्वावत् , तेन दूर्वावता । पाण्डुमधूकदाम्ना=मधूकस्य पुष्पाणि मधूकानि, पाण्डूनि च तानि मधूकानि पाण्डुमधूकानि, "मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ" इत्यमरः । पाण्डुमधूकस्य दाम पाण्डुमधूकदाम, तेन पाण्डुमधूकदाम्ना । उदारबन्धम्=उदारः बन्धः यस्मिन् कर्मणि उदारबन्धं तत् यथा तथा, पर्याक्षिपत्=पर्योपसर्गपूर्वकात् "क्षिप प्रेरणे" इति धातोः लङ् ।

भावार्थः—काचन प्रसाधिका सौरभ्यातिशयार्थमगरुचन्दनादिसंस्कृतधूपोष्ण्येन विशोषितं पुष्पगुम्फितं पार्वत्याः केशपाशं दूर्वाङ्कुरानुविद्धया हरितमधूककुसुममालया उत्कृष्टबन्धनप्रकारं यथा स्यात्तथा बन्धयामासेति भावः ।

भाषा—किसी ने अगरु-चन्दनादि के धूप से गीले बालों को सुखाकर उसमें फूल लगाये, तथा दूर्वों के अङ्कुरों से युक्त हरे महुए के फूलों की माला बांधी ।

अङ्गरागार्पणप्रकारमाह—

विन्यस्तशुक्लाऽगुरु चक्रुरङ्गं गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः ।
सा चक्रवाकाऽङ्कितसैकतायास्त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥१५॥

रचना किसी ने अगुरु से गोरोचना से की विमल ।
थी मात पीत रथाङ्ग अंकित जाह्नवी शोभा अमल ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—ताः अस्याः अङ्गं विन्यस्तशुक्लागुरु गोरोचनापत्रविभक्तं चक्रुः । सा चक्रवाकाऽङ्कितसैकतायाः त्रिस्रोतसः कान्तिम् अतीत्य तस्थौ ।

व्याख्या—ताः = प्रसाधिकाः, अस्याः = पार्वत्याः, अङ्गं = शरीरं, विन्यस्तशुक्लाऽगुरु = विरचितशुभ्राऽगुरु, गोरोचनापत्रविभक्तं = गोरोचनापत्ररचनाविशेषितं, चक्रुः = अकुर्वन् । सा = तथाभूता पार्वती, चक्रवाकाऽङ्कितसैकतायाः = कोकचिह्निततीरायाः, त्रिस्रोतसः = गङ्गायाः , कान्तिं = शोभाम् , अतीत्य = अतिक्रम्य, तस्थौ = स्थितवती ।

व्युत्पत्तिः—विन्यस्तशुक्लाऽगुरु = शुक्लं च तत् अगुरु शुक्लाऽगुरु, "शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः" इत्यमरः । विन्यस्तं शुक्लाऽगुरु यस्मिन् तत् विन्यस्तशुक्लाऽगुरु तत् , गोरोचनापत्रविभक्तं = गोरोचनायाः पत्राणि गोरोचनापत्राणि, तैः विभक्तं गोरोचनापत्रविभक्तं, तत् । चक्रवाकाऽङ्कितसैकतायाः = चक्रवाकैः अङ्कितं चक्रवाकाङ्कितं, "कोकश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः" इत्यमरः । चक्रवाकाऽङ्कितं सैकतं यस्याः सा चक्रवाकाङ्कितसैकता, तस्याः चक्रवाकाङ्कितसैकतायाः, त्रिस्रोतसः = त्रीणि स्रोतांसि यस्याः सा त्रिस्रोताः, तस्याः त्रिस्रोतसः, "भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीमसूरपि" इत्यमरः । अत्र गोरोचनाचक्रवाकयोः रक्तत्वेन साम्यं, त्रिस्रोतसो धावल्यं तु प्रसिद्धत्वात् न स्वपदेन उपात्तम् ।

भावार्थः—ता नार्यः स्वच्छतरशुक्लागरुनिर्मिताङ्गरागं पार्वत्या अङ्गं रक्ततरगोरोचनापत्रविभक्तमकुर्वन् । रक्तगोरोचनाविभक्तशुक्लाङ्गरागा सा पार्वती रक्ततर चक्रवाकयुक्तपुलिनायाः स्वत एव शुक्लतराया गङ्गायाः शोभामधश्चकारेति भावः ।

भाषा—स्त्रियों ने पार्वती के शरीर में शुक्लागुरु–निर्मित अङ्गराग लगाया, और रक्ततर गोरोचन से पत्र–रचना की, उस समय पार्वती ने लाल-चक्रवाक-युक्त पुलिन-वाली शुक्लतर गंगा की शोभा को भी नीचा दिखा दिया ।

अलकसंस्कारं प्रकारान्तरेणाह—

लग्नद्विरेफं परिभूय पद्मं समेघलेखं शशिनश्च बिम्बम् ।
तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

अलि लग्न सरसिज का सघन शशि का अमित अपमान कर ।
सादृश्य भंग किया उमा ने वदन श्री दिखला सुघर ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—प्रसिद्धैः अलकैः तदाननश्रीः लग्नद्विरेफं पद्मं, समेघलेखं शशिनः बिम्बं च, परिभूय सादृश्यकथाप्रसङ्गं चिच्छेद ॥

व्याख्या—प्रसिद्धैः = भूषितैः, अलकैः = चूर्णकुन्तलैः, उपलक्षिता, तदाननश्रीः = पार्वतीमुखशोभा, लग्नद्विरेफं = संश्लिष्टभ्रमरं, पद्मं = कमलं, समेघलेखं = मेघरेखायुक्तं, शशिनः = चन्द्रस्य, बिम्बं च = मण्डलं च, परिभूय = तिरस्कृत्य, सादृश्यकथाप्रसङ्गम् = उपमोक्तिप्रस्तावम्, चिच्छेद = अभिनत् । अत्र पूर्वार्धवाक्यार्थस्य सादृश्यकथाच्छेदं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा— "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् ।" इति

व्युत्पत्तिः—प्रसिद्धैः = "प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ" इत्यमरः । तदाननश्रीः = तस्या आननं तदाननं, तस्य श्रीः तदाननश्रीः । लग्नद्विरेफं = लग्ना द्विरेफा यस्मिन् तत् लग्नद्विरेफं, तत् । समेघलेखं = मेघस्य लेखा मेघलेखा, तया सहितं समेघलेखं, तत् । सादृश्यकथाप्रसङ्गम् = सदृशस्य भावः सादृश्यं, तस्य कथा सादृश्यकथा, तस्याः प्रसङ्गः, सादृश्यकथाप्रसङ्गः, तं सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ।

भावार्थः—कुसुमचूर्णादिविभूषितैः केशपाशैरुपलक्षिता पार्वत्या मुखशोभा भ्रमरसहितं कमलं, मेघरेखायुक्तं चन्द्रबिम्बं च, तिरस्कृत्य लोके स्वसादृश्यकथाप्रस्तावं दूरतो निराचकारेति भावः ।

भाषा—कोमल कुंचित ओर काले केशों से युक्त उसके मुख ने, भ्रमरमय कमल को और मेघ सहित चन्द्र विम्ब को तिरस्कृत करके दुनिया में अपना सानी नहीं रक्खा ।

मङ्गलार्थं यवाङ्कुरकर्णावतंसार्पणमाह—

कर्णाऽर्पितो लोध्रकषायरूक्षे गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ।
तस्याः कपोले परभागलाभाद्बबन्ध चक्षूंषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥

शुचि लोध-विशद कपोल मृदु गोरोचना से अरुण तर ।
श्रुत के यवांकुर ने विलोचन को लिया आकृष्ट कर ॥

अन्वयः—तस्याः कर्णाऽर्पितः यवप्ररोहः लोध्रकषायरूक्षे गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे कपोले परभागलाभात् चक्षूंषि बबन्ध ।

व्याख्या—तस्याः = पार्वत्याः, कर्णाऽर्पितः = श्रोत्रनिक्षिप्तः, कर्णावतंसत्वेन न्यस्त इत्यर्थः । यवप्ररोहः = यवाऽङ्कुरः, लोध्रकषायरूक्षे = लोध्रविलेपनविशदे,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे=गोरोचनाविन्यासाऽत्यन्तारुणे, कपोले=गण्डस्थले, परभागलाभात्=वर्णोत्कर्षप्राप्तेः, चक्षूंषि=नेत्राणि, द्रष्टॄणामिति शेषः। ववन्ध=जहार, आचकर्षेत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—कर्णाऽर्पितः=कर्णे अर्पितः कर्णार्पितः। यवप्रवोहः=यवस्य प्ररोहः यवप्ररोहः। लोध्रकषायरूक्षे=लोध्रस्य कषायः लोध्रकषायः, "कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने" इति विश्वः। लोध्रकषायेण रूक्षः लोध्रकषायरूक्षः, तस्मिन् लोध्रकषायरूक्षे। गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे=गोरोचनायाः क्षेपः गोरोचनाक्षेपः,। नितान्तं गौरः नितान्तगौरः। "गौरः श्वेतेऽरुणे पीते" इति विश्वः। गोरोचनाक्षेपेण नितान्तगौरः गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरः, तस्मिन् गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे। परभागलाभात्=परः भागः यस्य सः परभागः=उत्कर्षः, तस्य लाभः परभागलाभः, तस्मात् परभागलाभात्।

भावार्थः—कर्णावतंसत्वेन न्यस्तो दीर्घशूकाङ्कुरः पार्वत्या लोध्रपङ्कविशदे गोरोचनाविन्यासेनात्यन्तारुणे गण्डस्थले वर्णोत्कर्षप्राप्त्या द्रष्टॄणां नयनानि समाचकर्षेति भावः।

भाषा—लोध्र के विलेपन से विशद, और गोरोचन से नितान्त गौर, कान से लटकता हुआ, उसके कपोल पर यवाङ्कुर अपनी सुन्दरता से वरवश दर्शकों की आंखें बांध लेता था।

अधरोष्ठं वर्णयति—

रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः।
कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्यदासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः॥ १८॥

रेखा विभक्त अमल अरुण बढ़ती स्फुरित से छवि-कथा।
आसन्न था लावण्य फल ऐसा उमा-अधरोष्ठ था॥

अन्वयः—सुविभक्तगात्र्याः रेखाविभक्तः किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः आसन्नलावण्यफलः अधरोष्ठः स्फुरितैः काम् अपि अभिख्याम् अपुष्यत्।

व्याख्या—सुविभक्तगात्र्याः=सुसंश्लिष्टाऽवयवायाः, पार्वत्या इत्यर्थः। रेखाविभक्तः=लेखासुश्लिष्टः, किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः=ईषत्सिक्थकनिर्मलीकृतरागः, आसन्नलावण्यफलः=सन्निहितसौन्दर्यप्रयोजनः, अधरोष्ठः=अधोऽ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धरः, स्फुरितैः = स्पन्दनैः, प्रियतमभावनाजनितैः सात्विकविकाररूपैरित्यर्थः। काम् अपि = अनिर्वचनीयाम्, अभिख्यां = शोभाम्, अपुष्यत् = पुपोष।

व्युत्पत्तिः—सुविभक्तगात्र्याः = शोभनं विभक्तं सुविभक्तं, तत् गात्रं यस्याः सा सुविभक्तगात्री, तस्याः सुविभक्तगात्र्याः । रेखाविभक्तः = रेखया = मध्यगतया, विभक्तः = कृतविभागः, रेखाविभक्तः । किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः = मधुच्छिष्टेन विमृष्टः मधूच्छिष्टविमृष्टः, "मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्" इत्यमरः । किञ्चित् = ईषत्, मधूच्छिष्टविमृष्टः रागः यस्य सः किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः । "निर्णिक्तं शोधितं मृष्टम्" इत्यमरः । "अलौहित्याऽपगमाय अधरेषु सिक्थकलेपः क्रियते" इति लोकप्रसिद्धिः । आसन्नलावण्यफलः = लावण्यस्य फलं लावण्यफलं, प्रियकृतमुखचुम्बनाऽऽदिरूपमित्यर्थः । आसन्नं लावण्यफलं यस्य सः आसन्नलावण्यफलः । अधरोष्ठः = अधरश्चाऽसौ ओष्ठः अधरोष्ठः, "ओत्वोष्ठयोः समासे वा" इति वृद्धिबाधकं पररूपत्वम् । अभिख्याम् = "अभिख्या नामशोभयोः" इत्यमरः ।

भावार्थः—सुसंश्लिष्टावयवायाः पार्वत्याः रेखाविभक्तसन्निवेशः सिक्थकलेपनिर्मलीकृतरागः प्रत्यासन्नप्रियतमोपभोगसौन्दर्यप्रयोजनो दन्तच्छदः प्रियतमभावनाजनितसात्विकविकाररूपैः स्फुरणैः कामप्यनिर्वचनीयां शोभां प्रापदिति भावः ।

भाषा—मध्य-रेखा से विभक्त, सिक्थक के कारण निर्मल राग मय, और निकट लावण्य का फल पाने वाले पार्वती के अधरोष्ठ ने अपने कम्पन से अनुपम शोभा को प्राप्त किया ।

पादयोरलक्तकरसार्पणं प्रकारान्तरेणाह—

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥ १९ ॥

बोली सहास सखी चरण रंग शम्भु शिर शशि यह छुवे ।
निर्वचन माला से सखी पर प्रेम से ताडन हुए ॥

अन्वयः—सख्या चरणौ रञ्जयित्वा अनेन पत्युः शिरश्चन्द्रकलाम् स्पृश इति परिहासपूर्वं कृताऽऽशीः सा तां माल्येन निर्वचनं जघान ।

व्याख्या—सख्या = वयस्यया, चरणौ = पादौ, रञ्जयित्वा = लाक्षारसाक्तौ कृत्वा, अनेन = चरणेन, पत्युः = महेश्वरस्य, भविष्यत इति यावत् । शिरश्चन्द्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कलां = शीर्षेन्दुकलां, सुरतविशेषे इति शेषः । स्पृश = ताडय, इति = इत्थं, परिहासपूर्वं=सोल्लुण्ठनं, कृताऽऽशीः = प्रयुक्ताऽऽशीर्वादा, सा = पार्वती, तां = सखीं, माल्येन = मालया, निर्वचनं = निर्वचः, यथा तथा, तूष्णीमित्यर्थः । जघान = ताडयामास ।

व्युत्पत्तिः—शिरश्चन्द्रकलां = चन्द्रस्य कला चन्द्रकला, शिरसः चन्द्रकला इति शिरश्चन्द्रकला, तां शिरश्चन्द्रकलां, परिहासपूर्वं=परिहासः पूर्वः यस्मिन् कर्मणि तत् परिहासपूर्वं, यथा तथा, कृताऽऽशीः = कृता आशीर्यस्यै सा कृताशीः । माल्येन="माल्यं मालास्रजौ" इत्यमरः । निर्वचनं=निर्गतं वचनं यस्मात् कर्मणः, तत् निर्वचनं, यथा तथा । निर्वचनमित्यनेन विहृताऽऽख्यः शृङ्गाराऽनुभाव उक्तः । तदुक्तम्—

"प्राप्तकाले तु यद् ब्रूयात्कुर्याद्वा विहृतं हि तत् ।" इति ।

भावार्थः—वयस्ययाऽलक्तकरसेन पादौ रञ्जयित्वा "लाक्षारसाक्तेनानेन चरणेन पत्युश्चन्द्रशेखरस्य शिरसि या चन्द्रकला तां स्पृशे"ति सपरिहासं प्रयुक्ताशीर्वादा सा पार्वती तां वयस्यां करधृतेन लीलाकमलेन तूष्णीं ताडयामासेति भावः ।

भाषा—सखी ने पार्वती के चरणों को रँगकर परिहास पूर्वक आशीर्वाद दिया कि तुम मानवती होकर अपने इन चरणों से शंकर के शिर में स्थित चन्द्रमा को स्पर्श करो, इस पर पार्वती ने कुछ मुँह से न कह कर केवल माला से उसे मारा ।

पार्वत्या नयनप्रसाधने विशेषमाह—

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।
न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाऽञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥२०॥

सुन्दर कमल दल के सदृश दृग पार्वती के देख कर ।
अंजन लगा उनमें न लख कर मंगलार्थ सुछवि अपर ॥

अन्वयः—प्रसाधिकाभिः सुजातोत्पलपत्रकान्ते तस्याः नयने निरीक्ष्य कालाऽञ्जनं चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या न उपात्तं, किन्तु मङ्गलम् इति उपात्तम् ।

व्याख्या—प्रसाधिकाभिः=अलङ्कर्त्रीभिः, सुजातोत्पलपत्रकान्ते = सम्यगुत्पन्नकमलदलसुन्दरे, तस्याः = पार्वत्याः, नयने = नेत्रे, निरीक्ष्य = दृष्ट्वा, कालाञ्जनम् = कज्जलं, चक्षुषोः = नेत्रयोः, कान्तिविशेषबुद्ध्या = शोभाऽतिशयधिया, अनेन शोभा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽतिशयो भविष्यतीति बुद्ध्या इत्यर्थः । न उपात्तं = न अर्पितं, किन्तु = अपि तु, मङ्गलम् = शुभम् , इति = हेतोः, उपात्तं = उपयोजितम् ।

व्युत्पत्तिः—सुजातोत्पलपत्रकान्ते = सम्यक् जाते सुजाते, "कुगतिप्रादयः" इति गतिसमासः। उत्पलस्य पत्रे उत्पलपत्रे, "पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्" इत्यमरः । सुजाते च ते उत्पलपत्रे सुजातोत्पलपत्रे, ते इव कान्ते, सुजातोत्पलपत्रकान्ते, ते । कालाञ्जनं = कालं च तत् अञ्जनं कालाञ्जनं "कालाञ्जनं दीपमषी कज्जलम्" इति भोजः । कान्तिविशेषबुद्ध्या=कान्तेः विशेषः कान्तिविशेषः, तस्य बुद्धिः, कान्तिविशेषबुद्धिः, तया कान्तिविशेषबुद्ध्या। मङ्गलं="श्वः श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्" इत्यमरः ।

भावार्थः—अलङ्कारकर्त्रीभिर्नीलोत्पले इवातीव कृष्णे दीर्घे च पार्वत्या नयने समीक्ष्य कज्जलम् "अस्मिन्नर्पिते सति नेत्रयोः शोभाधिक्यं भवीष्यती"ति विचारेण नार्पितम् , अपि तु, केवलं शुभाचारबुद्ध्यैवार्पितमभूदिति भावः ।

भाषा—अलङ्कार करने वाली स्त्री ने नील कमल के समान कृष्ण और दीर्घ पार्वती के नेत्रों में शोभा को बढ़ाने के लिये काजल नहीं लगाया, किन्तु मङ्गल आचार के खयाल से लगाया ।

इत्थमङ्गरागार्पणमुक्त्वा हाराद्याभरणार्पणप्रकारमाह—

सा सम्भवद्भिः कुसुमैर्लतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।
सरिद्विहङ्गैरिव लीयमानैरामुच्यमानाऽऽभरणा चकासे ॥ २१ ॥

शोभित हुई भूषण पहन कर शैल तनया इस तरह ।
कुसुमित लता, उडुमय निशा, खगमय नदी, हो जिस तरह ॥

अन्वयः—आमुच्यमानाऽऽभरणा सा सम्भवद्भिः कुसुमैः लता इव, उद्यद्भिः ज्योतिर्भिः त्रियामा इव, लीयमानैः विहङ्गैः सरित् इव, चकासे ।

व्याख्या—आमुच्यमानाऽऽभरणा = अर्प्यमाणभूषणा, सा = पार्वती, सम्भवद्भिः = उत्पद्यमानैः, कुसुमैः = पुष्पैः, लता इव = वल्ली इव, उद्यद्भिः = प्रादुर्भवद्भिः, ज्योतिर्भिः = नक्षत्रैः, त्रियामा इव = रात्रिः इव, लीयमानैः = आश्रयद्भिः, निषीदद्भिरित्यर्थः । विहङ्गैः = हंसादिभिः, सरित् इव = नदी इव, चकासे=रेजे ।

व्युत्पत्तिः—आमुच्यमानाऽऽभरणा = आमुच्यन्ते इति आमुच्यमानानि,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तानि आभरणानि यस्याः सा आमुच्यमानाभरणा । सम्भवद्भिः = सम्भवन्तीति सम्भवन्ति, तैः सम्भवद्भिः, शतृप्रत्ययः । लता="वल्ली तु व्रततिर्लता" इत्यमरः । उद्यद्भिः = उद्यन्तीति उद्यन्ति, तैः उद्यद्भिः, उदुपसर्गपूर्वकात् "इण् गतौ" इति धातोः शतृप्रत्ययः । त्रियामा = त्रयः यामाः यस्याः सा त्रियामा, "द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । लीयमानैः = लीयन्ते इति लीयमानाः, तैः लीयमानैः, "लीङ् श्लेषणे" इति दैवादिकाद्धातोः शानच्प्रत्ययः । अत्र मालोपमालङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—"मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते" । इति

भावार्थः— आभरणैरलङ्कृता सा पार्वती प्रादुर्भवद्भिः पुष्पैर्लतेव, प्रकाशमानैर्नक्षत्रादिभी रात्रिरिव, निषीदद्भिर्हंसादिभिर्नदीव, शुशुभे इति भावः ।

भाषा—अलंकारो से अलंकृत वह पार्वती खिले हुए पुष्पों से लता की तरह, चमकते हुए तारों से रात की तरह, तथा बैठे हुए हंसों से नदी के समान शोभित हुई ।

इत्थं धार्यमाणानामलङ्काराणां फलमाह—

आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी ।
हरोपयाने त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः ॥ २२ ॥

सज धज उमा ने मुकुर में निज रूप को देखा विमल ।
शिव के लिये व्याकुल हुई, स्त्री वेश प्रिय-दर्शन सुफल ॥

अन्वयः—गौरी शोभमानम् आत्मानम् आदर्शबिम्बे अलोक्य स्तिमिताऽऽयताऽक्षी सती हरोपयाने त्वरिता बभूव । हि स्त्रीणां वेशः प्रियाऽऽलोकफलः भवति ।

व्याख्या—गौरी=पार्वती, शोभमानं = दीप्यमानम्, आत्मानं=स्वशरीरम्, आदर्शबिम्बे = दर्पणमण्डले, आलोक्य = दृष्ट्वा, स्तिमिताऽऽयताऽक्षी=निश्चलदीर्घलोचना सती, हरोपयाने = शिवसमीपप्राप्तौ, त्वरिता=उत्सुका, बभूव = अभवत् । हि=यतः, स्त्रीणां = सीमन्तिनीनां, वेशः = नेपथ्यं, प्रियाऽऽलोकफलः = वल्लभदर्शनप्रयोजनः, भवतीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—शोभमानं = शोभते इति शोभमानः, तं शोभमानम्, आत्मानम् = "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च' इत्यमरः । आदर्शबिम्बे = आदर्शस्य बिम्बम् आदर्शबिम्बं, तस्मिन् आदर्शबिम्बे । "दर्पणे मुकुरादर्शौ" इत्यमरः । स्तिमिताऽऽयताऽक्षी = स्तिमिते आयते अक्षिणी यस्याः सा स्तिमिता-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यताक्षी। हरोपयाने=उप=समीपे, यानम् उपयानम्। हरस्य उपयानं हरोपयानं, तस्मिन् हरोपयाने, त्वरिता=त्वरा सञ्जाता यस्याः सा त्वरिता, इतच्प्रत्ययः। प्रियाऽऽलोकफलः=प्रीणातीति प्रियः, तस्य आलोकः प्रियालोकः, सः फलं यस्य सः प्रियालोकफलः। प्रियकर्तृकमवलोकनमेव हि स्त्रीणामलङ्कारस्य फलमित्यर्थः। अत्राऽर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः।

भावार्थः—सा पार्वती दर्पणतले स्वाभाविकेन सौन्दर्येण भूषणजनितया कान्त्या च दीप्यमानं स्वदेहं दृष्ट्वा निश्चलायतलोचना सती हरसामीप्यप्राप्तौ व्यग्रा बभूव। प्रियकर्तृकमवलोकनमेव हि नारीणामलङ्करणस्य प्रयोजनमिति भावः।

भाषा—वह पार्वती आभूषणों से युक्त अपने शरीर की शोभा दर्पण में देखकर, शङ्कर की प्राप्ति के लिये व्यग्र हो गई, क्योंकि स्त्रियों का शृङ्गार पति के देखने से ही सफल होता है।

अथ पार्वतीमात्रा मेनयैवाऽवश्यकर्तव्यं मङ्गलालङ्कारविशेषं वर्णयति—त्रिभिः श्लोकैः। तत्रानन्तरश्लोके वक्ष्यमाणस्य विवाहदीक्षातिलकविधानस्याङ्गभूतं मुखोन्नयनमाह—

अथाऽङ्गुलिभ्यां हरितालमार्द्रं माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च।
कर्णाऽवसक्ताऽमलदन्तपत्रं माता तदीयं मुखमुन्नमय्य॥ २३॥

दो अँगुलियों से ले अमल हरिताल और मनःशिला।
श्रुति लग्न मुख को उर्ध्व करके दन्त पत्रों से मिला॥

अन्वयः—अथ माता माङ्गल्यम् आर्द्रं हरितालं मनःशिलां च अङ्गुलिभ्याम् आदाय, कर्णाऽवसक्ताऽमलदन्तपत्रं तदीयं मुखम् उन्नमय्य, 'विवाहदीक्षातिलकं चकार' इति वक्ष्यमाणश्लोकेन अन्वयः।

व्याख्या—अथ=अलङ्करणाऽनन्तरं, माता=मेनका, माङ्गल्यं=मङ्गलाऽर्थम्, आर्द्रं=क्लिन्नं, हरितालं=हरितालकल्कं, मनःशिलां च=मनोगुप्ताकल्कं च, अङ्गुलिभ्यां=तर्जनीमध्यमाभ्याम, आदाय=गृहीत्वा, कर्णाऽवसक्ताऽमलदन्तपत्रं=श्रोत्रलग्ननिर्मलदन्तपत्रं, तदीयं=पार्वतीसम्बन्धि, मुखम्=आननम्, उन्नमय्य=ऊर्ध्वं कृत्वा, विवाहदीक्षातिलकं=परिणयकृत्यतिलकं, चकार=अकरोत्, इति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः।

व्युत्पत्तिः—माङ्गल्यं-मङ्गलाय इदं माङ्गल्यं, तत्। आर्द्रम="आर्द्रं सार्द्रं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च" इत्यमरः । मनःशिलां = "मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका" इत्यमरः । कर्णाऽवसक्ताऽमलदन्तपत्रम् = अविद्यमानं मलं ययोस्ते अमले, नञ्बहुव्रीहिः । कर्णयोः अवसक्ते कर्णावसक्ते, ते अमले दन्तपत्रे यस्य तत् कर्णाऽवसक्ताऽमलदन्तपत्रं, तत् । तदीयं = तस्या इदं तदीयं, तत् ।

भावार्थः—प्रसाधिकाकृतप्रसाधनानन्तरं मेना स्वयमेव पार्वत्या मुखमादौ गजदन्तनिर्मितकर्णावतंसभूषितं विधाय पुनः दक्षिणहस्ताङ्गुलिभ्यामार्द्रं हरितालकल्कं मनःशिलाकल्कं चादाय तिलकविधानार्थं तदीयमाननमुन्नीयेति भावः ।

भाषा—अलङ्कार पहनाने के बाद मेना ने दो अङ्गुलियों से गीले हरिताल और मनः शिला के कल्क को लेकर मङ्गल तिलक करने के लिये पार्वती के कर्णफूल युक्त मुख को ऊँचा कर ।

अथ मुखोन्नयनस्य कार्यभूतं तिलकविधानमाह—

उमास्तनोद्भेदमनु प्रवृद्धो मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।
तमेव मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार ॥ २४ ॥

उद्भेद कुच के समय गिरिजा के मनोरथ जो हुआ ।
उस काल माँ द्वारा वही शुचि तिलक रूप रुचिर हुआ ॥

अन्वयः—उमास्तनोद्भेदम् अनु प्रवृद्धः यः मनोरथः प्रथमं बभूव । मेना दुहितुः तम् एव विवाहदीक्षातिलकं कथंचित् चकार ।

व्याख्या—उमास्तनोद्भेदम् अनु = पार्वतीकुचोदयम् अनु, पार्वतीस्तनोदयमारभ्य इत्यर्थः । प्रवृद्धः = वृद्धिं गतः, यः, मनोरथः = इच्छा, प्रथमं = प्राक्, बभूव = अभवत् । मेना=पार्वतीजननी, दुहितुः=पार्वत्याः, तम् एव=मनोरथभूतम् एव, विवाहदीक्षातिलकं = परिणयकृत्यतिलकं, कथंचित्=यथाकथञ्चित्, हर्षपरवाशादित्यर्थः । चकार=अकरोत् । यमकम् ।

व्युत्पत्तिः—उमास्तनोद्भेदम् = उमायाः स्तनौ उमास्तनौ, तयोः उद्भेदः उमास्तनोद्भेदः, तम् उमास्तनोद्भेदं । प्रवृद्धः=प्रकर्षेण वृद्धः प्रवृद्धः । मनोरथः = "इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः" इत्यमरः । विवाहदीक्षातिलकं= विशिष्टो वाहः विवाहः, तस्य दीक्षा=संस्कारः, विवाहदीक्षा, तस्यां तिलकः विवाहदीक्षातिलकः, तं विवाहदीक्षातिलकम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—उमास्तनोद्भेदकालादारभ्य मनसि वृद्धिं गतः "पुत्र्या विवाहदीक्षातिलकं कदा करिष्यमी" त्याकारको यो मनोरथः प्रागेवोत्पन्नोऽभूत् । मेना कन्यायाः पार्वत्यास्तमेव मनोरथभूतं विवाहसंस्कारतिलकं हर्षपरवशत्वेन हस्तनेत्रस्य सम्यक् प्रवृत्त्यभावेऽपि यथा कथञ्चिदकरोदिति भावः ।

भाषा—उमा के जव स्तन धीरे धीरे वढ़ने लगे, तभी मेना के हृदय में विवाह=दीक्षा-तिलक लगाने की इच्छा हुई थी । आज उसे सफल वनाने के लिये किसी किसी तरह मेना ने कन्या को तिलक लगाया ।

कौतुकसूत्रवन्धनमप्याह—

ववन्ध चाऽस्त्राऽऽकुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसंनिवेशम् ।
धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणमूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

हर्ष परवश मेनका से पर ठौर पर लाई गई ।
धात्र्यङ्गुली से मृदुल उर्णा हाथ में वांधी गई ॥

अन्वयः—अस्राऽऽकुलदृष्टिः सा अस्याः स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशं धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणम् ऊर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रं ववन्ध च ।

व्याख्या—अस्राऽऽकुलदृष्टिः=आनन्दवाष्पाऽऽकुलचक्षुः, सा=मेना, अस्याः=पार्वत्याः, स्थानान्तरे=अन्यस्थाने, कल्पितसन्निवेशं=कृतनिक्षेपं, विहितस्थानादन्यत्र स्थापितमित्यर्थः । अत एव-धात्र्यङ्गुलीभिः=उपमात्रङ्गुलीभिः, प्रतिसार्यमाणं=स्वस्थानं प्राप्यमाणम्, ऊर्णामयं=मेषाऽऽदिरोमनिर्मितं, कौतुकहस्तसूत्रं=मङ्गलहस्तसूत्रं, ववन्ध च=अवध्नाच्च ।

व्युत्पत्तिः—अस्राऽऽकुलदृष्टिः=आकुले दृष्टी यस्याः सा आकुलदृष्टिः, अस्रैः आकुलदृष्टिः अस्राकुलदृष्टिः । स्थानान्तरे=अन्यत्स्थानम् स्थानान्तरं तस्मिन् स्थानान्तरे । कल्पितसन्निवेशं=कल्पितः सन्निवेशः यस्य तत् कल्पितसन्निवेशं, तत् । धात्र्यङ्गुलीभिः=धात्र्या अङ्गुल्यः धात्र्यङ्गुल्यः, ताभिर्धात्र्यङ्गुलीभिः । प्रतिसार्यमाणं=प्रतिसार्यते इति प्रतिसार्यमाणं, तत्, कर्मणि यक्, तदन्तात् शानच् । ऊर्णामयम्=प्रचुराः ऊर्णा यस्मिन् तत् ऊर्णामयं, तत् । प्राचुर्येऽर्थे मयट् । "उर्णा मेषाऽऽदिलोम्नि स्यात्" इत्यमरः । कौतुकहस्तसूत्रं=हस्तस्य सूत्रं हस्तसूत्रं, कौतुकाऽर्थं हस्तसूत्रं कौतुकहस्तसूत्रं, तत् । "कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले" इति शाश्वतः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—हर्षपरवशत्वात् आनन्दाश्रुभिराकुलदर्शना मेना पार्वत्याः स्थानान्तरे बद्धुमारब्धमुपमात्राङ्गुलीभिर्बन्धनोचितस्थानमेव नीयमानमूर्णातन्तुनिर्मितं विवाहमङ्गलबन्धनीयं कौतुकाख्यं हस्तसूत्रं बबन्धेति भावः ।

भाषा—पार्वती के हाथों में सजल नयना मेना से स्थानान्तर में बांधा जाने वाला ऊन से निर्मित विवाह सूत्र धाई के द्वारा यथास्थान में बाँधा गया ।

दुकूलपरिधानं दर्पणग्रहणं च प्रकारान्तरेणाह—

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरत्त्रियामा ।
नवं नवक्षौमनिवासिनी सा भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥२६॥

पट धारिणी नव मुकुर सहिता वह उमा शोभित हुई ।
क्षीरोद वेला फेन मय शरदिन्दु मय रजनी हुई ॥

अन्वयः—नवक्षौमनिवासिनी नवं दर्पणम् आदधाना सा सफेनपुञ्जा क्षीरोदवेला इव, पर्याप्तचन्द्रा शरत्त्रियामा इव, भूयः बभौ ।

व्याख्या—नवक्षौमनिवासिनी = नूतनदुकूलधारिणी, नवं=नूतनं, दर्पणं = मुकुरम्, आदधाना = बिभ्रती, सा = पार्वती, सफेनपुञ्जा = सडिण्डीरपङ्क्तिः, क्षीरोदवेला इव = क्षीरसमुद्रतीरभूमिः इव, पर्याप्तचन्द्रा = पूर्णचन्द्रा, शरत्त्रियामा इव= शरद्रात्रिः इव, भूयः = भूयिष्ठं, यथा तथा, बभौ = चकासे ।

व्युत्पत्तिः—नवक्षौमनिवासिनी = नवं च तत् क्षौमं नवक्षौमं, तत् निवस्ते इति क्षौमनिवासिनी, "वसे आच्छादने" इति धातोर्णिनिः । दर्पणं = "दर्पणे मुकुराऽऽदर्शौ" इत्यमरः । सफेनपुञ्जा = फेनानां पुञ्जः फेनपुञ्जः तेन सहिता सफेनपुञ्जा, बहुव्रीहिः, "डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः" इत्यमरः । क्षीरोदवेला = क्षीरम् उदकं यस्य सः क्षीरोदः, "उदकस्योदः संज्ञायाम्" इत्युदादेशः । क्षीरोदस्य वेला क्षीरोदवेला । लक्षणया वेलाशब्दस्तीरभूमिवाचकः । "वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः" इति विश्वः । पर्याप्तचन्द्रा = पर्याप्तः चन्द्रः यस्यां सा पर्याप्तचन्द्रा । शरत्त्रियामा = त्रयः यामाः यस्याः सा त्रियामा, "निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा" इत्यमरः । शरदः त्रियामा शरत्त्रियामा । बभौ = "भादीप्तौ" इति धातोर्लिट् ।

भावार्थः—अभिनवधवलतरदुकूलं परिदधाना नूतनदर्पणं बिभ्रती सा पार्वती

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

फेनसमूहसहिता क्षीरसमुद्रलहरीव, पूर्णचन्द्रसहिता शरत्कालरात्रिरिव, सुतरां शुशुभे इति भावः ।

भाषा—नवीन वस्त्र धारण करने वाली पार्वती दर्पण के साथ, फेन से युक्त क्षीरोद-वेला की तरह और पूर्णचन्द्र के सहित रात्रि की तरह शोभित हुई ।

इत्थं कृतनैपथ्यायाः पार्वत्याः कुलदेवतावन्दनं पतिव्रतापादाभिवन्दनं चाह—

तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।
अकारयत्कारयितव्यदक्षा क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥

कर्मज्ञ मेना ने स्वकुल सुर का प्रणाम समुद करा ।
पदग्रहण करवाया सती गण का समोद कुशल भरा ॥

अन्वयः—कारयितव्यदक्षा माता कुलप्रतिष्ठां ताम् अर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः प्रणमय्य सतीनां पादग्रहणं क्रमेण अकारयत् ।

व्याख्या—कारयितव्यदक्षा=कारयितव्यकुशला । कर्मोपदेशनिपुणेत्यर्थः । माता=मेनका, कुलप्रतिष्ठां=वंशस्थितिकारिणीं' संरक्षिणीमित्यर्थः । तां=पार्वतीम्, अर्चिताभ्यः=पूजिताभ्यः, कुलदेवताभ्यः=वंशदेवताभ्यः, गृहदेवताभ्यो वा, प्रणमय्य=प्रणामं कारयित्वा सतीनां=पतिव्रतानां, पादग्रहणं=चरणाऽभिवन्दनं, क्रमेण=आनुपूर्व्या, अकारयत्=कारितवती ।

व्युत्पत्तिः—कारयितव्यदक्षा=कारयितुं योग्यानि कारयितव्यानि, तेषु दक्षा कारयितव्यदक्षा । णिजन्तात् "डुकृञ् करणे" इति धातोः तव्यप्रत्ययः, ततः सप्तमीतत्पुरुषः । कुलप्रतिष्ठां=प्रति तिष्ठति अस्यामिति प्रतिष्ठा, "आतश्चोपसर्गे" इति कः, ततः स्त्रियां टाप् । कुलस्य प्रतिष्ठा कुलप्रतिष्ठा, तां कुलप्रतिष्ठां, कुलदेवताभ्यः=देवा एव देवताः, स्वाऽर्थे तल् । कुलस्य देवताः कुलदेवताः, ताभ्यः कुलदेवताभ्यः । प्रणमय्य=प्रोपसर्गपूर्वात् णिजन्तात् "णम प्रह्वत्वे शब्दे" इति धातोः क्त्वाप्रत्ययः, तस्य ल्यबादेशः । "ल्यपि लघुपूर्वात्" इति णेरयादेशः । सतीनां="सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता" इत्यमरः । पादग्रहणं=पादयोर्ग्रहणं पादग्रहणं, तत् । अकारयत्=णिजन्तात् "डुकृञ् करणे" इति धातोर्लङ् । "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इत्यणि कर्तुः कर्मत्वम् । अन्यत्र च "गतिबुद्धिप्रत्यवसानाऽर्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणि कर्ता स णौ" इति नमेरकर्मकत्वात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावार्थः—कर्मोपदेशकुशला माता मेना स्वकुलालम्बनभूतां तां पार्वतीं कुलक्रमार्चिताभ्यो देवताभ्यो नमस्कारं कारयित्वा, पश्चात् विवाहदर्शनकुतूहलादागतानां बन्धुभूतानां पतिव्रतानामाभिजात्यवयः प्रभृतिक्रमेणाभिवादनं कारयामासेति भावः

भाषा—मेंना ने पार्वती से कुल देवताओं को प्रणाम करवा कर, पश्चात् विवाह देखने के लिये आई हुई सतिंओं के चरणों का स्पर्श कराया ।

पार्वत्याः कृतपादाभिवादनानां तासां पतिव्रतानां प्रत्यभिवादनप्रकारमाह—

अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।
तया तु तस्यार्धशरीरभाजा पश्चात्कृताः स्निग्धजनाऽऽशिषोऽपि ॥२८॥

पतिका अखण्डित प्रेम पावो बन्धु जन ने कह दिया ।
वह शम्भु का तन अर्ध लेकर विफल आशिष को किया ॥

अन्वयः—नम्रा उमा ताभिः "पत्युः अखण्डितं प्रेम लभस्व" इति उच्यते स्म । तस्य अर्धशरीरभाजा तया तु स्निग्धजनाऽऽशिषः अपि पश्चात्कृता ।

व्याख्या—नम्रा = प्रणता, उमा = पार्वती, ताभिः = पतिव्रताभिः, "पत्युः = भर्तृभूतस्य हरस्य, अखण्डितम् = अक्षतं, सपत्नीभूतयान्ययानुपात्तांशमित्यर्थः । प्रेम = स्नेहं, लभस्व = प्राप्नुहि" इति = एवम्, उच्यते स्म = उक्ताभूत् । तस्य = हरस्य, अर्धशरीरभाजा = अर्धदेहग्रहीत्र्या, तया तु = पार्वत्या तु, स्निग्धजनाऽऽशिषः अपि = बन्धुजनाऽऽशीर्वादा अपि, पश्चात्कृताः = अधरीकृताः । ततोऽप्यधिकफललाभादित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—अखण्डितं = खण्डं सञ्जातमस्य तत् खण्डितं, इतच्प्रत्ययः । न खण्डितमखण्डितं, तत् । प्रेम = "प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः" इत्यमरः । लभस्व = "डुलभष् प्राप्तौ" इति धातोराशीर्लोट् । उच्यते स्म = "लट् स्मे" इति भूताऽर्थे लट् । अर्धशरीरभाजा = शरीरस्य अर्धम् अर्धशरीरम्, "अर्धं नपुंसकम्" इति समासः । अर्धशरीरं भजतीति अर्धशरीरभाक्, तया अर्धशरीरभाजा, "भजो ण्विः" इति ण्विः । स्निग्धजनाऽऽशिषः = स्निग्धाश्च ते जनाः स्निग्धजनाः, तेषामाशिषः स्निग्धजनाशिषः ।

भावार्थः—पतिव्रतानां पादानता पार्वती ताभिः पतिव्रताभिः पत्युः परं प्रेमास्पदं भवेत्याशीर्वादेनाऽभिनन्दिताभूत् । तया पार्वत्या तु सतीनां स्नि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्धनां च तासां भर्तृप्रेमलाभमात्रपरा आशिषो, भर्तुः शरीरार्धस्यैव स्वीकारादधः कृता इति भावः ।

भाषा—सतियों ने 'तुम पति का अखण्ड प्रेम प्राप्त करो' ऐसा नम्र मुखी पार्वती को आशीर्वाद दिया, किन्तु भगवान् शङ्कर के आधे शरीर को प्राप्त कर उसने उस आशीर्वाद को भी नीचा दिखला दिया ।

कन्याविवाहोत्सवे हिमालयस्य कर्तव्यं कारयितव्यं चार्थजातमुपसंहरति—

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।
सभ्यः सभायां सुहृदास्थितायां तस्थौ वृषाङ्कागमनप्रतीक्षः ॥ २९ ॥

इच्छा विभूत्यनुरूप गिरिजा का सुकृत्य समाप्त कर ।
करने लगा शिव की प्रतीक्षा कुशल सज्जन गिरि प्रवर ॥

अन्वयः—कृती सभ्यः अद्रिः इच्छाविभूत्योः अनुरूपं तस्याः कृत्यम् अशेषयित्वा सुहृदास्थितायां सभायां वृषाऽङ्काऽऽगमनप्रतीक्षः सन् तस्थौ ।

व्याख्या—कृती = कुशलः, सभ्यः = सभायां साधुः, अद्रिः = हिमालयः, इच्छाविभूत्योः = वाञ्छैश्वर्ययोः, अनुरूपं = सदृशं तस्याः = पार्वत्याः, कृत्यं = कर्तव्यम् , कौतुकबन्धनादिरूपमित्यर्थः । अशेषयित्वा = समाप्य, सुहृदास्थितायां = बन्धवाऽधिष्ठितायां, सभायां-परिषदि, वृषाऽङ्काऽऽगमनप्रतीक्षः = हराऽऽगमनप्रतीक्षः सन् , तस्थौ = स्थितः ।

व्युत्पत्तिः—कृती = कृतमस्याऽस्तीति कृतीं, इनिप्रत्ययः । "वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि" इत्यमरः । सभ्यः = सभायां साधुः सभ्यः, "सभाया यः" इति यप्रत्ययः । इच्छाविभूत्योः=इच्छा च विभूतिश्च इच्छाविभूती, तयोः इच्छाविभूत्योः । अनुरूपं=रूपस्य योग्यं अनुरूपम् । अशेषयित्वा=न शेषम् अशेषं, तत् कृत्वा अशेयित्वा, अशेषशब्दात् "तत्करोति तदाचष्टे" इति ण्यन्तात् क्त्वाप्रत्ययः । "विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाऽखिलानि निःशेषम्" इत्यमरः । सुहृदास्थितायां = शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदः, तैः आस्थिता सुहृदास्थिता, तस्यां सुहृदास्थितायां । वृषाऽङ्काऽऽगमनप्रतीक्षः=वृषः अङ्कः यस्य स वृषाऽङ्कः, तस्य आगमनं वृषाऽङ्काऽऽगमनं तत् प्रतीक्षते इति वृषाऽङ्कागमनप्रतीक्षः, "कर्मण्यण्" इत्यण् ।

भावार्थः—सज्जनसम्भाषणकुशलो हिमालय उत्साहैश्वर्ययोः सदृशं पार्वत्याः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कौतुकवन्धनादिरूपं कर्तव्यजातं निश्शेषं कृत्वा बन्धुजनपरिपूर्णायां सभायां हरागमनं प्रतिपालयामासेति भावः ।

भाषा—हिमालय उत्साह और ऐश्वर्य के साथ पार्वती के विवाह के पहले के सब कर्मों को पूरा करके कुटुम्बिओं के साथ सभा में बैठकर भगवान् शङ्कर की प्रतीक्षा करने लगा ।

अथ प्रधाननायकस्य हरस्य वृत्तान्तं प्रस्तौति—

तावद्भवस्याऽपि कुबेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणाऽनुरूपम् ।
प्रसाधनं मातृभिरादृताभिर्न्यस्तं पुरस्तात्पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

कैलास पर उद्वाह के अनुरूप भूषण मान से ।
ब्राह्मी प्रभृति ने शम्भु के आगे रखा सम्मान से ॥

अन्वयः—तावत् कुबेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणाऽनुरूपं प्रसाधनम् आदृताभिः मातृभिः पुरशासनस्य पुरस्तात् न्यस्तम् ।

व्याख्या—तावत्=तत्कालपर्यन्तं, यावद् गौरीप्रसाधनं क्रियते तत्काल एवेत्यर्थः । कुबेरशैले=धनदपर्वते, कैलासे इत्यर्थः । तत्पूर्वपाणिग्रहणाऽनुरूपं=तत्पूर्वविवाहसदृशम्, प्रथमविवाहोचितमित्यर्थः । प्रसाधनम्=अलङ्कारं, वसनाभरणादिकमित्यर्थः । आदृताभिः=आदरयुक्ताभिः, मातृभिः=ब्राह्मीत्यादिसप्तमातृकाभिः, पुरशासनस्य=शिवस्य, पुरस्तात्=अग्रे, न्यस्तं=निक्षिप्तम् ।

व्युत्पत्तिः—तावत="यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे" इत्यमरः । कुबेरशैले=कुबेरस्य शैलः कुबेरशैलः, तस्मिन् कुबेरशैले, "कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड् गुह्यकेश्वरः" इत्यमरः । तत्पूर्वपाणिग्रहणाऽनुरूपं=पाणेर्ग्रहणं पाणिग्रहणं, तदेव पूर्वं तत्पूर्वं, तच्च तत् पाणिग्रहणं तत्पूर्वपाणिग्रहणं, रूपस्य योग्यमनुरूपं, तत्पूर्वपाणिग्रहणस्य अनुरूपं तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम्, प्रसाधनं=प्रसाधयति=अलङ्करोति, अनेनेति प्रसाधनम्=अलङ्कारः । करणे ल्युट् । आदृताभिः=कर्तरि क्तप्रत्ययः । मातृभिः="ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः ।" इत्यमरः । पुरशासनस्य=पुरं शास्तीति पुरशासनः, तस्य पुरशासनस्य । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति वाहुलकात् कर्तरि ल्युट् ।

भावार्थः—तस्मिन्नेव समये कैलासे हरस्य प्रसाधनार्थं प्रथमविवाहोचितं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वसनाभरणादिकमुपकरणं सादराभिः सप्तमातृकाभिः त्रिपुरहरस्य पुरोभागे निहितमासीदिति भावः ।

भाषा—उसी समय कैलास पर सादर सप्त माताओं ने प्रथम विवाह में पहनने योग्य मंगलार्थ वस्त्र-भूषणादि शंकर के आगें रखे ।

महेश्वरस्य प्रसाधनविषये वैशिष्ट्यमाह—

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।
स एव वेषः परिणेतुरिष्टं भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

शिव ने विभूषण मातृ-आदर के लिये ही छू दिया ।
हर के मनोहर वेश ने वर रूपवर धारण किया ॥

अन्वयः—ईश्वरेण सा मङ्गलमण्डनश्रीः तद्गौरवात् केवलं पस्पृशे । किन्तु तस्य विभोः स एव वेषः परिणेतुः इष्टं भावान्तरं प्रपेदे ।

व्याख्या—ईश्वरेण=शिवेन, सा=पूर्वोक्ता, मण्डलमण्डनश्रीः=कौतुकप्रसाधनसम्पत्, तद्गौरवात्=मात्रादरात्, केवलं, पस्पृशे=स्पृष्टा एव । "न तु दध्रे" इत्यवधारणाऽर्थः केवलशब्दः । किन्तु, तस्य, विभोः=शिवस्य, स एव=पूर्वकालिक एव, वेषः=नेपथ्यं, स्वाभाविको भस्मकपालाऽऽदिवेष एवेत्यर्थः । परिणेतुः=वरस्य, विवाहोद्युक्तस्येत्यर्थः । इष्टम्=अपेक्षितम् । अभीप्सितमित्यर्थः । भावान्तरं=रूपान्तरं, प्रपेदे=प्राप्तवान् । अङ्गरागाऽऽदिरूपतां प्रापेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—ईश्वरेण=ईष्टे असौ इति ईश्वरस्तेन ईश्वरेण । मङ्गलमण्डनश्रीः=मङ्गलाऽर्थं मण्डनं मङ्गलमण्डनं, तस्य श्रीः मङ्गलमण्डनश्रीः । तद्गौरवात्=गुरोर्भावः गौरवम् । तासु गौरवं तद्गौरवं, तस्मात् तद्गौरवात् । केवलं="केवलं चाऽवधारणे", इति शाश्वतः । परिणेतुः=परिणयतीति परिणेता, तस्य परिणेतुः, तृच्प्रत्ययः । भावान्तरम्=अन्यो भावः भावान्तरं, तत् ।

भावार्थः—हरेण मातृभिः पुरो निहिता सा मङ्गलालङ्करणलक्ष्मीः मातृषु बहुमानात् केवलं हस्तेन स्पृष्टाऽभूत्, न तु दध्रे। किन्तु प्रभोर्हरस्य भस्मकपालादिकं स्वाभाविकमलङ्कारसाधनमेव विवाहोचितं सिताङ्गरागशिरोऽलङ्कारकुसुमादिस्वरूपतां प्रापेति भावः ।

भाषा—शंकर ने माताओं के आदर के लिये उन वस्त्र भूषणादिकों का केवल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्पर्श मात्र किया, धारण नहीं किया। स्वाभाविक भस्म कपालादि वेश ही मंगल अलंकार के रूप में परिणत हो गया।

भस्मादीनां रूपान्तराऽऽपत्तिमेवाऽह—

बभूव भस्मैव सिताऽङ्गरागः कपालमेवाऽमलशेखरश्रीः ।
उपान्तभागेषु च रोचनाऽङ्को गजाऽजिनस्यैव दुकूलभावः ॥३२॥

गन्धानुलेपन भस्म शेखर था मनोज्ञ कपाल ही ।
गज चर्म सुन्दर हंस चिह्नित वस्त्र भाव बना वही ॥

अन्वयः—भस्म एव सिताऽङ्गरागः बभूव, कपालम् एव अमलशेखरश्रीः बभूव, गजाऽजिनस्य एव उपान्तभागेषु रोचनाऽङ्कः दुकूलभावश्च बभूव ।

व्याख्या—भस्म एव = भसितम् एव, सिताऽङ्गरागः = शुभ्रचन्दनानुलेपनं, बभूव = अभवत् । कपालम् एव = कर्परः एव, अमलशेखरश्रीः = निर्मलशिरोभूषणशोभा, बभूव = अभवत् । गजाऽजिनस्य एव=हस्तिचर्मणः एव, उपान्तभागेषु = अञ्चलप्रदेशेषु, रोचनाऽङ्कः = रोचनाचिह्नः, गोरोचनादिलिखितहंसमिथुनसनाथ इत्यर्थः । दुकूलभावश्च = पटांशुकत्वं च, बभूव=अभवत् ।

व्युत्पत्तिः—सिताऽङ्गरागः = अङ्गस्य रागः अङ्गरागः, सितश्चाऽसौ अङ्गरागः सिताङ्गरागः । "अवदातः सितो गौरोऽवलक्षो धवलोऽर्जुनः" इत्यमरः । कपालं= "स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री" इत्यमरः । अमलशेखरश्रीः = अविद्यमानं मलं यस्य तत् अमलं, तच्च तत् शेखरं अमलशेखरं, तस्य श्रीः अमलशेखरश्रीः । गजाऽजिनस्य=गजस्य अजिनं गजाऽजिनं, तस्य गजाजिनस्य, "अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री" इत्यमरः । उपान्तभागेषु = उपान्ताश्च ते भागाः उपान्तभागाः, तेषु उपान्तभागेषु, रोचनाऽङ्कः = रोचना एव अङ्कः = हंसाऽऽदिचिह्नं, यस्य सः रोचनाङ्कः । दुकूलभावः=दुकूलस्य भावः दुकूलभावः । अत्र परिणामाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

"विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनी ।
परिणामो भवेत् तुल्याऽतुल्याऽधिकरणो द्विधा ॥" इति ।

भावार्थः—हरेण शरीरे विलिप्तं भस्मैव चन्दनाद्यङ्गरागोऽभूत् । ब्रह्मशिरःकपालमेव निर्मलं शोभमानं च शिरोलङ्कारसाधनमभूत् । गजचर्मस्यैव गोरोचनादिलिखितहंसमिथुनसनाथपर्यन्तं पटांशुकत्वं चाभूदिति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—भस्म ही श्वेत अङ्गराग हुआ, कपाल ही शिरोभूषण बना, गजचर्म को ही शङ्कर ने गोरोचनचिन्हित वस्त्र बनाया ।

महेश्वरस्य ललाटलोचनमेव हरितालतिलकं सञ्जातमित्याह—

शङ्खान्तरद्योति विलोचनं यदन्तर्निविष्टाऽमलपिङ्गतारम् ।
सांनिध्यपक्षे हरितालमय्यास्तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥

भालास्थि शोभित कपिश तारक शम्भु का जो है नयन ।
हरि ताल मय वह ही तिलक शुचि बन गया शोभा सदन ॥

अन्वयः—शङ्खान्तरद्योति अन्तर्निविष्टाऽमलपिङ्गतारं यत् विलोचनं, तत् एव हरितालमय्याः तिलकक्रियायाः सांनिध्यपक्षे जातम् ।

व्याख्या—शङ्खान्तरद्योति=भालाऽस्थिमध्यशोभि, अन्तर्निविष्टाऽमलपिङ्गतारम्=मध्यगतनिर्मलपिशङ्गकनीनिकं, यत्, विलोचनं=तृतीयनेत्रं, तत् एव=तृतीयलोचनम् एव, हरितालमय्याः=हरितालप्रचुरायाः, तिलकक्रियायाः=तिलकरचनायाः, सांनिध्यपक्षे=सामीप्यसाध्ये, स्थानापन्नमित्यर्थः । जातं=सञ्जातम् ।

व्युत्पत्तिः—शङ्खान्तरद्योति - शङ्खयोरन्तरं शङ्खान्तरं, "शङ्खो निधौ ललाटास्थिन" इत्यमरः । शङ्खान्तरे द्योतते तच्छीलं शङ्खान्तरद्योति । णिनिप्रत्ययः । अन्तर्निविष्टाऽमलपिङ्गतारम्=अविद्यमानं मलं यस्याः सा अमला । अन्तर्निविष्टा अमला पिङ्गा तारा यस्य तत् अन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारं, "तारकाऽक्ष्णः कनीनिका" इत्यमरः । विलोचनं=विशिष्टं लोचनं विलोचनं, गतिसमासः। हरितालमय्याः=प्रचुरं हरितालम् अस्ति अस्यां सा हरितालमयी, तस्याः हरितालमय्याः, "तत्प्रकृतवचने मयट्" इति मयट्प्रत्ययः, टित्वान्ङीप् । तिलकक्रियायाः-तिलकस्य क्रिया तिलकक्रिया, तस्याः तिलकक्रियायाः, सांनिध्यपक्षे=संनिधिः एव सांनिध्यं=सामीप्यं, स्वाऽर्थे ष्यञ् । सांनिध्यस्य पक्षः=साध्यः, सांनिध्यपक्षः, तस्मिन् सांनिध्यपक्षे, "पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु"इति यादवः । अत्रापि परिणामाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—ललाटमध्यदीप्यमानमभ्यन्तरस्थितनिर्मलपीतकनीनिकं हरस्य तृतीयलोचनमेव हरितालरचिततिलकस्थानापन्नमभूदिति भावः ।

भाषा—ललाट में स्थित, दीप्यमान, पीतकनीनिका से युक्त, शङ्कर का तीसरा लोचन ही हरिताल-रचित तिलक बन गया ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भुजगानामेव हारकाञ्चीकटकादिभावप्राप्तिमाह—

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

भूषण पहनने के लिये जो उचित स्थान रुचिर रहा ।
अहिने लिया कर प्राप्त पर फण रत्न पहले सा रहा ॥

अन्वयः—यथाप्रदेशम् आभरणान्तरत्वं करिष्यतां भुजगेश्वराणां शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे । फणरत्नशोभाः तथा एव तस्थुः ।

व्याख्या—यथाप्रदेशं=यथास्थानम् , स्वेषु स्वेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः । आभरणान्तरत्वं=भूषणान्तरत्वं, हारकाञ्चीकटकादिभावमित्यर्थः । करिष्यतां=सम्पादयिष्यतां, भुजगेश्वराणां=वासुकिप्रभृतीनां, शरीरमात्रं=देह एव, विकृतिं=विकारं, हारादिभावमित्यर्थः । प्रपेदे=प्राप । फणरत्नशोभाः=स्फटामणिकान्तयः, तथा एव=तेन प्रकारेण एव, तस्थुः=स्थितवत्यः, विकारं न प्रापुरित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—यथाप्रदेशं=प्रदेशान्=प्रकोष्ठादीन् , अनतिक्रम्य यथाप्रदेशम् , आभरणान्तरत्वम्=अन्यानि आभरणानि आभरणान्तराणि, तेषां भावः आभरणान्तरत्वं, तत् । करिष्यतां=करिष्यन्तीति करिष्यन्तः, तेषां करिष्यतां, "लृटः सद्वा" इति शतृप्रत्ययः । भुजगेश्वराणां=भुजगानाम् ईश्वराः भुजगेश्वराः, तेषां भुजगेश्वराणां । "सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः" इत्यमरः । शरीरमात्रं=शरीरम् एव शरीरमात्रं, "मयूरव्यंसकादयश्च" इति समासः । फणरत्नशोभाः=फणानां रत्नानि फणरत्नानि, "स्फटायां तु फणा द्वयोः" इत्यमरः । फणरत्नानां शोभाः फणरत्नशोभाः ।

भवार्थः—स्वेषु स्वेषु प्रदेशेषु तत्तत्स्थानोचितकङ्कणादिभूषणविशेषत्वं सम्पादयिष्यतां वासुकिप्रभृतीनां सर्पाणां शरीरमेव रूपान्तरं प्रापत् । फणास्थितरत्नानां शोभा तु पूर्ववदेव समतिष्ठदिति भावः ।

भाषा—यथा स्थानों में सर्प ही उचित भूषण हो गये, विशेषता यह थी कि उन के फणों के रत्नों की कान्ति पहले ही की तरह चमकती थी ।

चूडामणिस्थाने निहितस्य चन्द्रस्य तु स्वरूपमात्रेऽपि विकारो न सञ्जात इत्याह—

दिवाऽपि निष्ठ्यूतमरीचिभासा बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।
चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेश्चूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर कान्ति करते प्रकट दिन में भी कलङ्क रहित शशी ।
वे मुकुट चूड़ामणि गये बन अधिक कान्त हुए वशी ॥

अन्वयः—दिवा अपि निष्ठ्यूतमरीचिभासा बाल्यात् अनाविष्कृतलाञ्छनेन चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेः हरस्य चूडामणेः ग्रहणं किम् ? ।

व्याख्या—दिवा अपि = दिने अपि, निष्ठ्यूतमरीचिभासा = उद्गीर्णकिरण-कान्तिना, बाल्यात् = अल्पशरीरत्वात्, कलामात्रत्वादित्यर्थः । अनाविष्कृतला-ञ्छनेन = अप्रकटितकलङ्केन, अदृश्यमानकलङ्केनेत्यर्थः । चन्द्रेण = चन्द्रमसा, नित्यं = सर्वदा, प्रतिभिन्नमौलेः = सञ्जातमुकुटस्य, हरस्य = शिवस्य, चूडामणेः = शिरो-मणेः, ग्रहणं = स्वीकारः, किं = किमर्थम् । निष्प्रयोजनमित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—निष्ठ्यूतमरीचिभासा = मरीचीनां भासः मरीचिभासः, "भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम्" इत्यमरः । निष्ठ्यूताः मरीचिभासः यस्य स निष्ठ्यूतमरीचिभाः, तेन निष्ठ्यूतमरीचिभासा । बाल्यात् = बालस्य भावः बाल्यं, तस्मात् बाल्यात् । अनाविष्कृतलाञ्छनेन = न आविष्कृतम् अनावि-ष्कृतं, तत् लाञ्छनं यस्य सः अनाविष्कृतलाञ्छनः, तेन अनाविष्कृतलाञ्छनेन । "कलङ्काऽङ्कौ लाञ्छनं च" इत्यमरः । प्रतिभिन्नमौलेः = प्रतिभिन्नः मौलिः यस्य सः प्रतिभिन्नमौलिः, तस्य प्रतिभिन्नमौलेः । चूडामणेः = चूडाया मणिः चूडामणिः, तस्य चूडामणेः । अत्र चन्द्रचूडामणेः साधारणचूडामणिभ्यो वैशिष्ट्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकाऽलङ्कारः । तथा चोक्तमप्पय्यदीक्षितेन—

"व्यतिरेको विशेषश्चेदुपनामोपमेययोः ॥" इति ।

भावार्थः—अहन्यप्युद्गीर्णकिरणकान्तिना कलामात्रत्वाददृश्यमानकलङ्केन बालचन्द्रेण सर्वदा सञ्जातमुकुटस्य हरस्य चूडामणिधारणं निष्प्रयोजनमेवेति भावः ।

भाषा—दिन में भी विशद किरणों से युक्त, एक कलात्मक होने से निष्कलङ्क चन्द्र ही चूणामणि के स्थान पर होगया, अन्य चूणामणि की आवश्यकता ही नहीं रही ।

इत्थं कृतनैपथ्यस्य महेश्वरस्य दर्पणावलोकनप्रकारमाह—

इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात्प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।
आत्मानमासन्नगणोपनीते खड्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

आश्चर्य-मय निज वेश रचना की उन्होंने हर्ष में ।
देखी सुछवि आसन्न-गण-उपनीत असि-आदर्श में ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—इति प्रभावात् प्रसिद्धनेपथ्यविधेः विधाता अद्भुतैकप्रभवः सः आसन्नगणोपनीते खड्गे निषक्तप्रतिमम् आत्मानं ददर्श ॥

व्याख्या—इति=इत्थं, प्रभावात्=सामर्थ्यात्, प्रसिद्धनेपथ्यविधेः=सम्पन्नवेषविधानस्य, विधाता=निर्माता, अत एव—अद्भुतैकप्रभवः=विस्मयैकोत्पत्तिहेतुः, सः=शिवः, आसन्नगणोपनीते=सन्निहितप्रमथगणाऽऽनीते, खड्गे=असौ, निषक्तप्रतिमं=संक्रान्तप्रतिविम्बम्, आत्मानं=स्वं, ददर्श=दृष्टवान् । वीरपुरुषाणामेष आचारः । खड्ग एव दर्पणत्वमुपगत इति वा ।

व्युत्पत्तिः—प्रभावात्=प्रकृष्टो भावः प्रभावः, तस्मात् प्रभावात्, प्रसिद्धनेपथ्यविधेः=नेपथ्यस्य विधिः नेपथ्यविधिः, प्रसिद्धश्चाऽसौ नेपथ्यविधिः प्रसिद्धनेपथ्यविधिः, तस्य प्रसिद्धनैपथ्यविधेः । अद्भुतैकप्रभवः=प्रभवति अस्मादिति प्रभवः, "ऋदोरप्" इत्यप्प्रत्ययः । एकश्चाऽसौ प्रभवः एकप्रभवः, "एके मुख्याऽन्यकेवलाः" इत्यमरः । अद्भुतस्य एकप्रभवः अद्भुतैकप्रभवः । "विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रम्" इत्यमरः । आसन्नगणोपनीते=आसन्नश्चासौ गणः आसन्नगणः=पार्श्वस्थवर्गः, प्रमथगण इत्यर्थः । तेन उपनीतः आसन्नगणोपनीतः, तस्मिन् आसन्नगणोपनीते । निषक्तप्रतिमं=निषक्ता प्रतिमा यस्य स निषक्तप्रतिमः, तं निषक्तप्रतिमं, "प्रतिमानं प्रतिविम्वं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया" इत्यमरः ।

भावार्थः—इत्थं स्वसामर्थ्यात् लोकप्रसिद्धवेषविधानस्य निर्माता विस्मयरसप्रधानो हरः पार्श्वस्थपरिचारकेन भूतगणेन समीपं प्रापिते खड्गे प्रतिविम्बितं स्वशरीरं वीरपुरुषोचितमपश्यदिति भावः ।

भाषा—इस तरह अपनी शक्ति से लौकिक अलङ्कार के निर्माता अद्भुत रस-प्रधान शङ्कर ने, परिचारक गणों के समीपस्थ खड्ग में प्रतिविम्बित अपने शरीर को वीर पुरुषोचित देखा ।

अथ महेश्वरस्य हिमवत्पुरप्रस्थानं वर्णयितुमुपक्रमते—

स गोपतिं नन्दिभुजाऽवलम्बी शार्दूलचर्माऽन्तरितोरुपृष्ठम् ।
तद्भक्तिसङ्क्षिप्तबृहत्प्रमाणमारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥

हरि-चर्म-वेष्टित पीठ मय वृषभ विशाल शरीर पर ।
कैलास के सम चढ़ गये शिव कर सहारा नन्दि कर ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—स नन्दिभुजाऽवलम्बी सन् शार्दूलचर्माऽन्तरितोरुपृष्ठं गोपतिं "तद्भक्तिसङ्क्षिप्तबृहत्प्रमाणं कैलासम् इव" आरुह्य प्रतस्थे।

व्याख्या—सः=शिवः, नन्दिभुजाऽवलम्बी=नन्दिकेश्वरबाह्वलम्बनः सन्, शार्दूलचर्माऽन्तरितोरुपृष्ठं=व्याघ्राऽजिनाऽऽच्छादितविशालपृष्ठं, गोपतिं=वृषभं, तद्भक्तिसङ्क्षिप्तबृहत्प्रमाणं=तद्भक्तिसङ्कोचिताऽऽयतप्रमाणं, कैलासम् इव=कैलासपर्वतम् इव, आरुह्य=आरोहणं कृत्वा, प्रतस्थे=गन्तुमुदयुङ्क्त।

व्युत्पत्तिः—नन्दिभुजाऽवलम्बी=नन्दिनः भुजः नन्दिभुजः, "शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः" इत्यमरः। नन्दिभुजमवलम्बते इति नन्दिभुजावलम्बी, णिनिप्रत्ययः। शार्दूलचर्माऽन्तरितोरुपृष्ठं=शार्दूलस्य चर्म शार्दूलचर्म, "शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे" इत्यमरः। शार्दूलचर्मणा अन्तरितम् इति शार्दूलचर्माऽन्तरितं, तत् उरु पृष्ठं यस्य सः शार्दूलचर्माऽन्तरितोरुपृष्ठः, तं शार्दूलचर्मान्तरितोरुपृष्ठं, गोपतिं=गवां पतिः गोपतिः, तं गोपतिं, तद्भक्तिसङ्क्षिप्तबृहत्प्रमाणं=तस्मिन्भक्तिः तद्भक्तिः, तया सङ्क्षिप्तं तद्भक्तिसङ्क्षिप्तं, तत् बृहत् प्रमाणं येन सः तद्भक्तिसङ्क्षिप्तबृहत्प्रमाणः, तं तद्भक्तिसङ्क्षिप्तबृहत्प्रमाणं। प्रतस्थे="समवप्रविभ्यः स्थः" इति आत्मनेपदम्। अत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। धवलवर्णत्वं महाकायत्वं महेश्वराधिष्ठितत्वं चोत्प्रेक्षाबीजम्।

भावार्थः—स हरो नन्दिकेश्वरभुजावलम्बनः सन् सिंहाजिनाच्छादितविशालपृष्ठभागं वृषभं महेश्वरभक्त्या सङ्कोचितविस्तृतप्रमाणं कैलासपर्वतमिवाऽधिरुह्य जगामेति भावः।

भाषा—नन्दिकेश्वर की भुजाओं के सहारे से भगवान शङ्कर सिंह के चर्म से आच्छादित, "भक्ति से खलाये हुए कैलास की तरह", वृषभ की विशाल पीठ पर चढ़ कर चले।

अथ महेश्वरपरिजनानामपि प्रस्थानं वर्णयति-श्लोकद्वयेन। तत्र ब्रह्माण्यादीनां सप्तमातृणां प्रस्थानमाह—

तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः।
मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः पद्माऽऽकरं चक्रुरिवाऽन्तरीक्षम्॥ ३८॥

पश्चात मातायें चलीं वाहन चपल कुण्डल सुघर।
छबि रेणु लोहित वदन से नभ था सरोजाकर प्रवर॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—तम् अनुव्रजन्त्यः स्ववाहनक्षोभचलाऽवतंसाः मातरः प्रभामण्डलरेणुगौरैः मुखैः अन्तरीक्षं पद्माकरं चक्रुः इव ।

व्याख्या—तं=शिवम्, अनुव्रजन्त्यः=अनुगच्छन्त्यः, स्ववाहनक्षोभचलाऽवतंसाः=आत्मवाहनचलनचञ्चलकुण्डलाः, मातरः=ब्रह्माण्याद्याः सप्तमातृकाः, प्रभामण्डलरेणुगौरैः=दीप्तिमण्डलपरागाऽरुणैः, मुखैः=आननैः, अन्तरीक्षम्=आकाशं, पद्माऽऽकरं=कमलाऽऽकरं, चक्रुः=अकुर्वन्, इव ।

व्युत्पत्तिः—अनुव्रजन्त्यः=अनु व्रजन्तीति अनुव्रजन्त्यः, शतृप्रत्ययः । स्ववाहनक्षोभचलाऽवतंसाः=स्वस्य वाहनं=हंससिंहवृषमयूरादि, स्ववाहनं, तस्य क्षोभः=चलनं, स्ववाहनक्षोभः, तेन चलौ अवतंसौ यासां ताः स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः, प्रभामण्डलरेणुगौरैः=प्रभाणां मण्डलानि प्रभामण्डलानि, "स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः" इत्यमरः । प्रभामण्डलानि एव रेणवः प्रभामण्डलरेणवः, तैः गौराणि भामण्डलरेणुगौराणि, तैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः । "गौरोऽरुणे सिते पीते" इति यादवः । अन्तरीक्षं="नभोऽन्तरीक्षं गगनम्" इत्यमरः । पद्माऽऽकरं=पद्मानाम् आकरः पद्माकरः, तं पद्माकरं, "वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्" इति, "खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्" इति चाऽमरः । अत्राप्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—प्रस्थितं तं हरमनुगच्छन्त्यो निजवाहनभूतहंसवृषमयूरादीनां गमनसम्भवेन कम्पेन चञ्चलकुण्डला ब्रह्माण्याद्याः सप्त मातरः स्वकान्तिपुञ्जचूर्णधवलैरात्मीयैर्वदनैर्गगनं कमलप्रचुरं सर इव चक्रुरिति भावः ।

भाषा—शङ्कर के पीछे चलने वाली माताओं ने अपने वाहनों के चलने से हिलते हुए कर्ण भूषणों से शोभित अत्यन्त सुन्दर मुखों से आकाश को अनेक कमलों से युक्त तालाब को तरह बना दिया ।

अथ भद्रकाल्याः प्रस्थानोद्योगमाह—

तासां च पश्चात्कनकप्रभाणां काली कपालाभरणा चकासे ।
वलाकिनी नीलपयोदराजी दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदेव ॥ ३९ ॥

भूषण कपाल सुवर्ण सम छवि युक्त काली भी चली ।
बिजली–वलाका–मय जलद की पंक्ति सम अतिशय भली ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—कनकप्रभाणां तासां पश्चात् कपालाऽऽभरणा काली च "बलाकिनी दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदा नीलपयोदराजिः इव" चकासे ।

व्याख्या—कनकप्रभाणां = सुवर्णवर्णानां, तासां = मातॄणां, पश्चात् = पृष्ठतः, कपालाऽऽभरणा = कर्परभूषणा, श्वेतकर्पराऽलङ्कारेत्यर्थः । काली च = भद्रकाली च, बलाकिनी = बलाकावती, दूरं = विप्रकृष्टकं, दूरभागे इत्यर्थः । पुरःक्षिप्तशतह्रदा = अग्रप्रसारितविद्युत्, नीलपयोदराजिः इव = कृष्णमेघपङ्क्तिः इव, चकासे = शुशुभे ।

व्युत्पत्तिः—कनकप्रभाणां = कनकस्य प्रभा इव प्रभा यासां ताः कनकप्रभाः, तासां कनकप्रभाणां । कपालाऽऽभरणा = कपाला आभरणानि यस्याः सा कपालाभरणा, "स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री" इत्यमरः । बलाकिनी = बलाकाः सन्ति यस्याः सा बलाकिनी, "व्रीह्यादिभ्यश्च" इति इनिप्रत्ययः, तदन्तात् स्त्रीत्वविवक्षायाम् "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति ङीप् । पुरःक्षिप्तशतह्रदा = पुरःक्षिप्ताः शतह्रदाः यस्या सा पुरःक्षिप्तशतह्रदा, "शम्पाशतह्रदाह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा" इत्यमरः । नीलपयोदराजिः = पयांसि ददतीति पयोदाः, "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः । नीलाश्च ते पयोदाः नीलपयोदाः, तेषां राजिः नीलपयोदराजिः ।

अत्र कालीनीलपयोदराज्योः कालीशब्दस्याऽन्वर्थत्वाद् वर्णसाम्यम् । शिरःकपालानां धवलत्वाद् बलाकासाम्यम् । सुवर्णवर्णानां मातॄणां विद्युत्साम्यम् । काल्याः पश्चाद्गतत्वात् पुरःक्षिप्तशतह्रदमेघसाम्यम् । मातृणामत्यन्तसामीप्याभावाद् दूरपदप्रयोगोपपत्तिः । तथाचोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुकोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—सुवर्णकान्तीनां तासां मातृणां पृष्ठभागे श्वेतकपालालङ्कारा भद्रकाली धवलबलाकावती दूरं पुरोभागप्रसारितसौदामनी नीलमेघपङ्क्तिरिव शुशुभे इति भावः ।

भाषा—कनक-वर्ण-वाली उन माताओं के पीछे चलने वाली श्वेत कपाल के अलङ्कार से युक्त भद्रकाली, बलाकामयी सुदूर फैली हुई बिजली से युक्त नील मेघ पंक्ति के समान शोभित हुई ।

अथ वाद्यघोषप्रकारमाह—

ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैरुदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ।
विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः शशंस सेवाऽवसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गण वाद्य मंगल के बजाते चल पड़े उत्साह से।
सुर समुद सेवा के लिये रव सुन विमानों में लसे ॥

अन्वयः—ततः शूलभृतः पुरोगैः गणैः उदीरितः मङ्गलतूर्यघोषः विमानशृङ्गाणि अवगाहमानः सन् सुरेभ्यः सेवाऽवसरं शशंस ।

व्याख्या—ततः = प्रस्थानानन्तरं, शूलभृतः = शूलिनः, शिवस्येत्यर्थः । पुरोगैः = अग्रेसरैः, गणैः = प्रमथैः, उदीरितः = उत्पादितः, मङ्गलतूर्यघोषः = मङ्गलवाद्यध्वनिः, विमानशृङ्गाणि = व्योमयानशिखराणि, अवगाहमानः = प्रविशन् सन्, सुरेभ्यः = देवेभ्यः, सेवाऽवसरं = सेवनकालं, शशंस = सूचयामास ।

व्युत्पत्तिः—शूलभृतः = शूलं बिभर्तीति शूलभृत्, तस्य शूलभृतः, पुरोगैः = पुरो गच्छन्तीति पुरोगाः, तैः पुरोगैः, "अन्यत्राऽपि दृश्यते" इति गमेर्डप्रत्ययः । मङ्गलतूर्यघोषः = मङ्गलस्य तूर्याणि मङ्गलतूर्याणि, तेषां घोषः मङ्गलतूर्यघोषः । विमानशृङ्गाणि = विमानानां शृङ्गाणि विमानशृङ्गाणि, तानि, "व्योमयानं विमानोऽस्त्री" इत्यमरः । अवगाहमानः = अवगाहते इति अवगाहमानः, शानच्प्रत्ययः । सुरेभ्यः=क्रियायोगे चतुर्थी । सेवाऽवसरं=सेवाया अवसरः सेवाऽवसरस्तं सेवावसरम् । तुर्यश्रवणानन्तरं देवानामागमनदर्शनाच्छशंसेत्युत्प्रेक्षागर्भो निर्देशः ।

भावार्थः—प्रस्थानानन्तरं महेश्वरस्याग्रेसरैः प्रमथादिगणैरुत्पादितो वैवाहिकवाद्यविशेषनादो देवयानशिरोगृहमापूरयन् देवेभ्यः सेवासमयं निवेदयामासेति भावः।

भाषा—प्रस्थान के बाद शंकर के आगे गणों द्वारा बजाये गये मंगल सूचक बाजों की ध्वनि ने विमानस्थ देवताओं को सेवा का अवसर बतलाया ।

ज्ञापितावसराणां देवानां हरोपस्थानप्रकारमाह—

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।
स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाऽङ्गे ॥ ४१ ॥

रवि ने लिया था विश्वकर्मा रचित छत्र अमित प्रवर ।
पट-निकट शिर से अमल बहती जाह्नवी मय सम-सुघर ॥

अन्वयः—तस्य सहस्ररश्मिः त्वष्ट्रा निर्मितं नवम् आतपत्रम् उपाददे, तद्दुकूलात् अविदूरमौलिः सः उत्तमाङ्गे पतद्गङ्गः इव बभौ ।

व्याख्या—तस्य = हरस्य, सहस्ररश्मिः = सहस्रांऽशुः, सूर्य इत्यर्थः । त्वष्ट्रा = विश्वकर्मणा, निर्मितं = रचितं, नवं = नूतनम्, आतपत्रं = सितच्छत्रम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपाददे = जग्राह, तद्दुकूलात् = छत्रपट्टांऽशुकात्, अविदूरमौलिः = आसन्नशिराः, सः = हरः, उत्तमाऽङ्गे = शिरसि, पतद्गङ्गः इव = पतद्भागीरथ इव, बभौ = शुशुभे ।

व्युत्पत्तिः—सहस्ररश्मिः = सहस्रं रश्मयः यस्य सः सहस्ररश्मिः = "भानुर्हंसः सहस्रांऽशुस्तपनः सविता रविः" इत्यमरः । आतपत्रम् = आतपात् त्रायते इति आतपत्रं, तत्, आतपोपपदपूर्वकात् "त्रैङ् पालने" इति धातोः "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कः, "आदेच उपदेशेऽशिति" इत्यात्वम् । तद्दुकूलात् = तस्य दुकूलं तद्दुकूलं, तस्मात् तद्दुकूलात् । अविदूरमौलिः = न विदूरम् अविदूरं, अविदूरे मौलिर्यस्य सः अविदूरमौलिः । उत्तमाऽङ्गे = उत्तमं च तत् अङ्गम् उत्तमाऽङ्गम्, तस्मिन् उत्तमाङ्गे, "उत्तमाऽङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । पतद्गङ्गः = पतन्ती गङ्गा यस्य सः पतद्गङ्गः । अत्र पतद्गङ्गत्वोत्प्रेक्षया पूर्वं गङ्गापतनदर्शिनां दिव्यजनानां तादृशदुकूलदर्शने पूर्वदृष्टगङ्गाप्रपतनस्मरणं द्योत्यते ।

भावार्थः—सूर्यो हरस्य विवाहप्रस्थानार्थं विश्वकर्मणा तदानीमेव निर्मितं सितच्छत्रं जग्राह । तस्य च्छत्रस्य प्रान्तलम्बिनो धवलदुकूलात् समीपशिरस्कः स हरः शिरसि स्रस्तभागीरथीप्रवाह इव शुशुभे इति भावः ।

भाषा—सूर्य ने विश्वकर्मा से बनाया गया विवाहार्थ शंकर का नूतन छत्र धारण किया, शिर के समीप छत्र के लटकते हुए पट से मालूम होता था मानो गङ्गा ही गिर रही हों ।

गङ्गायमुन्योः सेवाप्रकारमाह—

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं सचामरे देवमसेविषाताम् ।
समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

शुचि मूर्त्त-गङ्गा जाह्नवी शिव के लिये चामर झलीं ।
सरिता-प्रवाह-अभाव में भी, हंस-पंक्ति मयी भलीं ॥

अन्वयः—गङ्गायमुने च तदानीं मूर्ते सचामरे समुद्रगारूपविपर्यये अपि सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे देवम् असेविषाताम् ।

व्याख्या—गङ्गायमुने च = भागीरथीकालिन्द्यौ च, तदानीं = विवाहप्रस्थानाऽवसरे, मूर्ते = शरीरिण्यौ, गृहीतदेवस्त्रीशरीरे भूत्वेत्यर्थः । सचामरे = चामरसहिते, समुद्रगारूपविपर्यये अपि = नदीस्वरूपव्यत्यासे अपि, सहंसपाते इव = स-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चक्राङ्गचारे इव, लक्ष्यमाणे=दृश्यमाने, जनैरिति शेषः । देवं=शिवम्, असेविषाताम्=अभजताम् ।

व्युत्पत्तिः—गङ्गायमुने=गङ्गा च यमुना च गङ्गायमुने, "गङ्गा भागीरथी जह्नुतनया सुरनिम्नगा" इति, "कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा" इति चाऽमरः । सचामरे=चामरेण सहिते सचामरे, समुद्रगारूपविपर्यये=समुद्रं गच्छतीति समुद्रगा, डप्रत्ययः । समुद्रगाया रूपं समुद्रगारूपं, तस्य विपर्ययः समुद्रगारूपविपर्ययः, तस्मिन् समुद्रगारूपविपर्यये । सहंसपाते=पतनं पातः, हंसस्य पातः हंसपातः, पातः=उत्पतननिपतनादिरूपो व्यापारः । "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः, "वोपसर्जनस्य" इति सहस्य सभावः । अत्र द्विवचनत्वात् "ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्" इति प्रगृह्यसंज्ञा, ततः "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इति प्रकृतिभावान्न सन्धिः । लक्ष्यमाणे=लक्ष्येते इति लक्ष्यमाणे, कर्मणि शानच् । असेविषाताम्=सेवतेर्लङ् । अत्राप्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भावार्थः—महेश्वरस्य विवाहप्रस्थानसमये, गङ्गायमुने नदीरूपमपहाय सुरसुन्दरीरूपमुपादाय च पार्श्वद्वये स्थित्वा, तयोः समीपे पुनःपुनर्निपततोरुत्पततोश्च सितव्यजनयोः साक्षात्कारे, लोकैः सहंसपातत्वसम्भावनया दृश्यमाने सत्यौ, चामरव्यजनवीजनैः सेवां चक्रतुरिति भावः ।

भाषा—उस समय गंगा और यमुना ने नदी का रूप छोड़ सुन्दर शरीर धारण कर, हंस सहित विलसित होती हुई, शंकर को चँवर डुलाने का काम किया।

विष्णुब्रह्मणोरपि महेश्वरविवाहोत्सवप्रस्थानं सेवाप्रकारञ्चाह—

तमभ्यगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।
जयेति वाचा महिमानमस्य संवर्धयन्तौ हविषेव वह्निम् ॥४३॥

विधि-विष्णु भी जयकार करते शम्भु सन्मुख आ गये ।
हवि से बढ़ाते वह्नि के सम वे समुद आये नये ॥

अन्वयः—प्रथमः विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् तम् अभ्यगच्छत् । जय इति वाचा अस्य महिमानं, हविषा वह्निम् इव, संवर्धयन्तौ तौ अवर्तेताम् इति शेषः ।

व्याख्या—प्रथमः=आद्यः, विधाता=प्रजापतिः, ब्रह्मा इत्यर्थः । मरीच्यादीनां सर्गशेषविधायित्वाद् ब्रह्मणो विधातृषु प्राथम्यम् । श्रीवत्सलक्ष्मा=श्रीवत्सा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽङ्कः, पुरुषश्च = विष्णुश्च, साक्षात् = स्वयं, स्वेनैव रूपेणेत्यर्थः । तं = महेश्वरम् , अभ्यगच्छत् = सम्मुखमाजगाम । जय = वर्धस्व, इति = इत्थं, वाचा = वाण्या, जयशब्देनेत्यर्थः । अस्य = हरस्य, महिमानं=नैसर्गिकं महत्वं, हविषा = आज्येन, वह्निम् इव = अग्निम् इव, संवर्धयन्तौ = वृद्धिं गमयन्तौ, तौ = ब्रह्माविष्णू, अवर्तेताम् = अविर्येताम् , इति शेषोऽर्थः ।

व्युत्पत्तिः—श्रीवत्सलक्ष्मा = श्रीवत्सः लक्ष्म यस्य सः श्रीवत्सलक्ष्मा, "श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम्" इत्यमरः । वाचा = "ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती" इत्यमरः । महिमानं = महतो भावः महिमा, तं महिमानं, संवर्धयन्तौ= संवर्धयतः इति संवर्धयन्तौ । शतृप्रत्ययः ।

अत्र संवर्धयन्ताविति द्विवचनप्रयोगात् अभ्यगच्छदित्येकवचनप्रयोगो न युज्यते, तथा च वाक्यार्थभेदेन व्याख्यानं योजनीयम् । "संवर्धयन्त्या" इति तृतीयान्तपाठे तु "अस्य महिमानं संवर्धयन्त्या वाचा" इत्यन्वयेन न काऽप्यनुपपत्तिः ।

भावार्थः—ब्रह्मदेवो नारायणश्चोभौ जयेत्यादिरूपया स्तुतिवाचा महेश्वरस्य नैसर्गिकं महत्वमाज्येन पावकमिव संवर्धयन्तौ स्वेनैव रूपेण हरमभि जग्मतुरिति भावः।

भाषा—शंकर जी के चलने के समय सम्मुख आकर साक्षात् ब्रह्मा और विष्णु ने जय जय कहकर उनके स्वाभाविक महत्व को "घी से आग के समान" बढ़ाया।

अथ हरिहरहिरण्यगर्भानामभेदप्रतिपादनमुखेन प्रधाननायकस्य महेश्वरस्य परमात्मस्वरूपं प्रदर्शयन् परमोत्कृष्टत्वमाह—

एकैव मूर्तिर्विभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमाऽवरत्वम् ।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद् वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ॥४४॥

वह एक, तीन हुए, न उनमें वर अवर कोई रहा ।
उनमें परस्पर एक पर का आद्य भाव बना रहा ॥

अन्वयः—सा एका एव मूर्तिः त्रिधा विभिदे। एषां प्रथमाऽवरत्वं सामान्यम्। कदाचित् हरः विष्णोः आद्यः, कदाचित् हरिः तस्य आद्यः, कदाचित् वेधाः तयोः आद्यः, कदाचित् तौ अपि धातुः आद्यौ ।

व्याख्या—सा=प्रसिद्धा, एका एव = एकका एव, मूर्तिः = स्वरूपं, त्रिधा = प्रकारत्रयेण, सृष्टिस्थितिप्रलयकार्यापेक्षया, ब्रह्मविष्णुशिवाऽऽत्मकत्वेनेत्यर्थः । विभिदे=भिन्नाऽभूत् । औपाधिकोऽयं भेदो नतु वास्तविक इत्यर्थः । अत एव, एषां=

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हरिहरहिरण्यगर्भाणां, प्रथमाऽवरत्वं=ज्येष्ठकनिष्ठभावः, सामान्यं=समानम् , कल्पनयैव सर्वे ज्येष्ठा भवन्ति, कनिष्ठाश्चेत्यर्थः । कदाचित्=जातुचित् , हरः=शिवः, विष्णोः=नारायणस्य, आद्यः=प्रथमः, उत्कृष्ट इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । कदाचित=जातुचित् , हरिः=विष्णुः, तस्य=हरस्य आद्यः=प्रथमः । कदाचित=जातुचित् , वेधाः=ब्रह्मा, तयोः=हरिहरयोः, आद्यः=प्रथमः । कदाचित्=जातुचित् , तौ अपि=हरिहरौ अपि, धातुः=ब्रह्मणः, आद्यौ=प्रथमौ ।

व्युत्पत्तिः—त्रिधा=त्रिभिः प्रकारैः इति त्रिधा, "संख्याया विधाऽर्थे धा" इति धाप्रत्ययः । प्रथमाऽवरत्वं=प्रथमश्च अवरश्च प्रथमाऽवरौ, तयोर्भावः प्रथमावरत्वं । सामान्यं=समानानां भावः सामान्यम् । "सामान्यं तु समानत्वे समानेऽपि क्वचिद् भवेत्" इति कौशिकः । आद्यः=आदौ भवः आद्यः । अत्राद्यावित्ययं शब्दो विभक्तिव्यत्ययेन पूर्ववाक्यत्रये योजनीयः ।

भावार्थः—सा चैका परब्रह्मस्वरूपा शिवमूर्तिः सृष्टिस्थितिप्रलयकार्यापेक्षया ब्रह्मविष्णुहररूपेण त्रिधा भिन्नाऽभूत् । अतएवैषां हरिहरहिरण्यगर्भाणां ज्येष्टत्वं कनिष्ठत्वं चेच्छाधीनं साधारणमासीत् । तथा हि—कदाचिद्धरेः प्रथमो हरः, कदाचित् हरस्य प्रथमो हरिः, कदाचित् हरिहरयोः प्रथमो हिरण्यगर्भः, कदाचित् हिरण्यगर्भस्य प्रथमौ हरिहरावपीति । अतस्तेषां पौर्वापर्यमनियतमिति भावः ।

भाषा—एक ही मूर्ति सृष्टि स्थिति और प्रलय के सम्बन्ध से ब्रह्मा विष्णु और महेश तीन भागों मे विभक्त हुई हैं । इनमें कौन बड़ा है और कौन छोटा। यह कहा नहीं जा सकता ।

इन्द्रादिलोकपालानां सेवाप्रकारमाह—

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः ।
दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञास्तद्दर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ४५ ॥

तज विभव आये नम्र वासव दर्शनार्थ त्रिनेत्र वर ।
नन्दी-प्रदर्शित शम्भु का सादर प्रणाम किया सुवर ॥

अन्वयः—श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञाः तद्दर्शिताः पुरुहूतमुख्याः लोकपालाः प्राञ्जलयः सन्तः तं प्रणेमुः ।

व्याख्या—श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः=लक्ष्मीचिह्नपरित्यागाऽनुनीतवेषाः, दृष्टिप्रदाने=दर्शननिमित्ते, दर्शनप्रदानाऽर्थमित्यर्थः । कृतनन्दिसंज्ञाः=विहित-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्दिसङ्केताः, तद्दर्शिताः = नन्दिदर्शिताः, पुरुहूतमुख्याः=इन्द्रादयः, लोकपालाः = दिक्पालाः, प्राञ्जलयः = कृताऽञ्जलयः सन्तः, तं = शिवं, प्रणेमुः=ववन्दिरे ।

व्युत्पत्तिः—श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः = श्रियः = राजलक्ष्म्याः, लक्षणानि = छत्रचामरवाहनादीनि, श्रीलक्षणानि, तेषामुत्सर्गः = त्यागः, श्रीलक्षणोत्सर्गः । विनीतः वेषः येषां ते विनीतवेषाः । श्रीलक्षणोत्सर्गेण विनीतवेषाः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः । दृष्टिप्रदाने = प्रकृष्टं दानं प्रदानं, दृष्टयोः प्रदानं दृष्टिप्रदानं, तस्मिन् दृष्टिप्रदाने । कृतनन्दिसंज्ञाः = नन्दिनः संज्ञा नन्दिसंज्ञा, "संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चाऽर्थसूचना" इत्यमरः । कृता नन्दिसंज्ञा यैस्ते कृतनन्दिसंज्ञाः । तद्दर्शिताः=तेन दर्शिताः तद्दर्शिताः । पुरुहूतमुख्याः = पुरुहूतः मुख्यः येषां ते पुरुहूतमुख्याः, "वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः" इत्यमरः । लोकपालाः = लोकान् पालयन्तीति लोकपालाः ।

भावार्थः—छत्रचामराद्यैश्वर्यचिन्हत्यागेन विनीतवेषाः हरसंन्दर्शनार्थं नन्दिकेश्वरं प्रति कृतप्रार्थनाः, अथ तेन नन्दिना हरदर्शनं प्रापिता, महेन्द्रादयो देवाः कृताञ्जलिपुटाः सन्तस्तं महेश्वरं प्रणेमुरिति भावः ।

भाषा—इन्द्रादि देवताओंने छत्र-चामरादि राज चिन्हों को छोड़, विनीत वेश से नन्दी के द्वारा दर्शन कराये गये शिव को करबद्ध प्रणाम किया ।

इत्थमुपस्थितेषु सकलेषु देवेषु महेश्वरस्य तत्तज्जनोचितां प्रवृत्तिमाह—

कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन ।
आलोकमात्रेण सुरानशेषान्सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥

विधि विष्णु को चल शिर गिरा से, इन्द्र को मुसुकान से ।
आलोक से सुर अपर को, प्रमुदित किया सम्मान से ॥

अन्वयः—सः शतपत्रयोनिं मूर्ध्नः कम्पेन, हरिं वाचा, वृत्रहणं स्मितेन, अशेषान् सुरान् अलोकमात्रेण, यथाप्रधानं सम्भावयामास ।

व्याख्या—सः = शिवः, शतपत्रयोनिं = ब्रह्माणं, मूर्ध्नः = शिरसः, कम्पेन= चालनेन, हरिम् = विष्णुं, वाचा = वाण्या, सम्भाषणेनेत्यर्थः । वृत्रहणम् = इन्द्रं, स्मितेन = मन्दहासेन, अशेषान् = सम्पूर्णान्, सुरान = देवान्, आलोकमात्रेण = दर्शनमात्रेण, यथाप्रधानं = यथार्हं, सम्भावयामास = सम्भावयाम्बभूव ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्युत्पत्तिः—शतपत्रयोनिं=शतं पत्राणि यस्य तत् शतपत्रं, "सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्" इत्यमरः । शतपत्रं=कमलं, योनिः=उत्पत्तिहेतुः, यस्य सः शतपत्रयोनिः, तं शतपत्रयोनिं, "धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणः" इत्यमरः । वृत्रहणं=वृत्रं हतवान् इति वृत्रहा, तं वृत्रहणं, "ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्" इति क्विप् । "वासवो वृत्रहा वृषा" इत्यमरः । आलोकमात्रेण=आलोक एव आलोकमात्रं, तेन आलोकमात्रेण । यथाप्रधानं=प्रधानमनतिक्रम्य यथाप्रधानम् ।

भावार्थः—स महेश्वरः ब्रह्माणं शिरसश्चालनेन, विष्णुं सम्भाषणेन, महेन्द्रं मन्दहासेन, अवशिष्टान् देवान् दृष्टिपातमात्रेण, यथायोग्यं सम्मानितवानिति भावः ।

भाषा—महेश्वर ने शिर हिलाकर ब्रह्मा का, बोलकर विष्णु का, मन्द हास्य करके इन्द्र का, और शेष देवों को केवल देखकर, यथायोग्य सम्मान किया ।

अथ सप्तर्षीणां प्राप्तिं तद्विषयां सम्भावनां चाह—

तस्मै जयाऽऽशीः ससृजे पुरस्तात्सप्तर्षिभिस्तान्स्मितपूर्वमाह ।
विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयमध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥

सप्तर्षियों ने शम्भु की जय कह विमल आशिष दिया ।
उद्वाह में शिव ने उन्हें ऋत्विग बना आदर किया ॥

अन्वयः—सप्तर्षिभिः पुरस्तात् तस्मै जयाऽऽशीः ससृजे । स तान् "वितते अत्र विवाहयज्ञे यूयं मया पूर्ववृताः अध्वर्यवः" इति स्मितपूर्वम् आह ।

व्याख्या—सप्तर्षिभिः=कश्यपादिभिः, पुरस्तात्=अग्रे, तस्मै=शिवाय, जयाशीः—विजयाशीः, ससृजे=प्रयुक्ता । सः=हरः, तान्=सप्तर्षीन्, वितते=विस्तृते, अत्र=अस्मिन्, विवाहयज्ञे=परिणयक्रतौ, यूयं=भवन्तः, मया=शिवेन, पूर्ववृताः=प्राक्प्रार्थिताः, अध्वर्यवः=ऋत्विजः, इति=एवम् । स्मितपूर्वं=मन्दहास्यपूर्वकम्, आह=उवाच ।

व्युत्पत्तिः—सप्तर्षिभिः=सप्त च ते ऋषयः सप्तर्षयः, तैः सप्तर्षिभिः, "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति समासः । जयाशीः=जयस्य आशीः जयाशीः, विवाहयज्ञे=विवाह एव यज्ञः विवाहयज्ञः, तस्मिन् विवाहयज्ञे, "यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः" इत्यमरः । पूर्ववृताः=पूर्वं वृताः पूर्ववृताः, "सुप्सुपा" इति समासः । स्मितपूर्वं=स्मितं पूर्वं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा स्मितपूर्वम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDI

भावार्थः—सप्तर्षयस्तस्मै हराय जयेत्याशीर्वादं प्रथममुदीरयामासुः । अथ स हरस्तान् सप्तर्षीन् "अस्मिन् विस्तृते विवाहयागे यूयं मया पूर्वमेव स्वीकृता ऋत्विज आस्तेति" सस्मितमुवाचेति भावः ।

भाषा—सप्तर्षियों ने जय कहकर आशीर्वाद दिया, तब शंकरने हँसकर उनसे कहा कि आप लोगों को इस विवाह-यज्ञ में मैंने पहले ही से पुरोहित बनाया है ।

अथ गन्धर्वकृतसेवाप्रतिपादनपुरस्सरं महेश्वरस्य प्रयाणं वर्णयति—

विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः सङ्गीयमानत्रिपुराऽवदानः ।
अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्यस्ततार ताराऽधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥

गन्धर्व गाते थे त्रिपुर के हर विजय को रख हिया ।
चन्द्रार्ध धर शिव ने सुपथ को प्रेम से लंघन किया ॥

अन्वयः—विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः सङ्गीयमानत्रिपुराऽवदानः अध्वान्तविकारलङ्घ्यः ताराऽधिपखण्डधारी अध्वानं ततार ।

व्याख्या—विश्वावसुप्राग्रहरैः=विश्वावसुप्रमुखैः, प्रवीणैः=निपुणैः, प्रकृष्टवीणैर्वा, सङ्गीयमानत्रिपुराऽवदानः=संस्तूयमानत्रिपुरविजयः, अध्वान्तविकारलङ्घ्यः=तमोविकाराऽनाक्रमणीयः, ताराऽधिपखण्डधारी=चन्द्रशेखरः, अध्वानं=मार्गं, ततार=अत्यगच्छत् ।

व्युत्पत्तिः—विश्वावसुरिति गन्धर्वाणामधीशितुः संज्ञा । विश्वावसुः प्राग्रहरः येषां ते विश्वावसुप्राग्रहराः, तैः विश्वावसुप्राग्रहरैः, "पराध्यग्रिप्राग्रहरप्राग्र्याऽग्र्याऽग्रीयमग्रियम्" इत्यमरः । प्रवीणैः="प्रवीणे निपुणाऽभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः" इत्यमरः । यद्वा–प्रकृष्टा वीणा येषां ते प्रवीणाः, तैः प्रवीणैः, संगीयमानत्रिपुराऽवदानः=सङ्गीयते इति सङ्गीयमानम्, त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं, "तद्धिताऽर्थोत्तरपदसमाहारे च" इति द्विगुः । "पात्राद्यन्तस्य न" इति स्त्रीलिङ्गतानिषेधः । त्रिपुरस्य अवदानं=पूर्ववृत्तं कर्म, विजयरूपमित्यर्थः । त्रिपुराऽवदानं, सङ्गीयमानं त्रिपुराऽवदानं यस्य सः सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः । "अवदानं कर्मवृत्तम्" इत्यमरः । अध्वान्तविकारलङ्घ्यः=ध्वान्तं तमः, मोह इति यावत्, ध्वान्तस्य विकारः=रागाऽऽदिः, इति ध्वान्तविकारः, लङ्घितुं योग्यो लङ्घ्यः । ध्वान्तविकारेण लङ्घ्यः ध्वान्तविकारलङ्घ्यः, न ध्वान्तविकारलङ्घ्यः अध्वान्तविकारलङ्घ्यः । ताराऽधिप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खण्डधारी = ताराणामधिपः तराऽधिपः, तस्य खण्डं ताराधिपखण्डं, तद्धारयतीति तच्छीलः ताराऽधिपखण्डधारी ।

भावार्थः—गीयमानत्रिपुरदहनादिभगवच्चरितैर्वैणिकैर्विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तूयमानस्तमोविकारैरनभिभवनीयश्चन्द्रशेखरो मार्गमगच्छदिति भावः ।

भाषा—जब शंकर जी चलने लगे तब विश्वावसु प्रभृति गन्धर्व लोग वीणा बजाकर त्रिपुर-दहन आदि शंकर के चरित को गाने लगे ।

अथ वाहनभूतस्य वृषाकृतेर्धर्मस्य महेश्वरसेवाप्रकारमाह—

खे खेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।
तटाऽभिघातादिव लग्नपङ्के धुन्वन्मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥ ४९ ॥

नभ मध्य गामी सरव घुंघरू-सहित वृष ने मोद से ।
घन से भिगो थी सींग शिव को ले लिया आमोद से ॥

अन्वयः—खे खेलगामी सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः वाहः प्रोतघने तटाऽभिघातात् लग्नपङ्के इव विषाणे मुहुः धुन्वन् सन् तम् उवाह ।

व्याख्या—खे = आकाशे, खेलगामी = सुन्दरगामी, सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः = शब्दायमानसुवर्णक्षुद्रघण्टिकः, वाहः = वाहनभूतो वृषभः, प्रोतघने = स्यूतमेघे, अत एव-तटाऽभिघातात्=रोधोभेदात्=लग्नपङ्के इव = श्लिष्टकर्दमे इव, विषाणे=शृङ्गे, मुहुः=वारं वारम् , धुन्वन् = कम्पयन् सन् , तं = शिवम् , उवाह=वहति स्म ।

व्युत्पत्तिः--खेलगामी=खेलं गच्छतीति खेलगामी, णिनिप्रत्ययः । सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः=शब्दैः सहिताः सशब्दाः, चामीकरस्य किङ्किण्यः चामीकरकिङ्किण्यः, "किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका" इत्यमरः । सशब्दाः चामीकरकिङ्किण्यः यस्य सः सशब्दचामीककिङ्किणीकः,"नद्यतश्च" इति कप् । वाहः=वाह्यते अनेनेति वाहः, करणे घञ् । प्रोतघने = प्रोताः घनाः ययोस्ते प्रोतघने, ते । तटाऽभिघातात = तटे अभिघातः तटाभिघातः, तस्मात् तटाभिघातात् , लग्नपङ्के = लग्नः पङ्कः ययोस्ते लग्नपङ्के, ते ।

भावार्थः—गगने सुन्दरगमनः शब्दायमानसुवर्णघण्टिको वृषभः सङ्घट्टितमेघे रोधोभेदाद् श्लिष्टकर्दमे इव स्थिते शृङ्गे मुहुर्मुहुः कम्पयन सन् हरमूढवानिति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—आकाश में सुन्दरता से चलने वाला, सोने की घण्टियों से शब्दायमान, पङ्क की तरह मेघों के लगने से सीगों को वार-वार कँपाता हुआ वृषभ शङ्कर को लेकर चला।

अथ महेश्वरस्य हिमवत्पुरप्राप्तिमाह—

स प्रापदप्राप्तपराऽभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्तात् ।
पुरो विलग्नैर्हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणम् ॥ ५० ॥

रक्षित हिमालय से मनोहर पुर हिमाचल का जहाँ।
शिव-दृष्टि-कंचन सूत्र से वृष कृष्यमाण हुआ वहाँ॥

अन्वयः—सः अप्राप्तपराऽभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं पुरोविलग्नैः हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैः कृष्यमाणम् इव मुहूर्त्तात् प्रापत्।

व्याख्या—सः = वृषभः, अप्राप्तपराऽभियोगम् = अननुभूतपराभिभवं, नगेन्द्रगुप्तं = हिमालयरक्षितं, नगरम् = ओषधिप्रस्थाभिधानं पुरं, पुरोविलग्नैः = अप्रसंक्रान्तैः, हरदृष्टिपातैः = शिवनयनपातैः, सुवर्णसूत्रैः = हेमसूत्रैः, कृष्यमाणम् इव = आकृष्यमाणम् इव, मुहूर्त्तात् = क्षणमात्रात्, प्रापत् = प्राप्तवान्।

व्युत्पत्तिः—अप्राप्तपराऽभियोगं = न प्राप्तः अप्राप्तः, परस्य अभियोगः पराऽभियोगः। अप्राप्तः पराऽभियोगः येन तत् अप्राप्तपराऽभियोगं, तत्। नगेन्द्रगुप्तं = न गच्छन्तीति नगाः, तेषामिन्द्रः नगेन्द्रः, तेन गुप्तं नगेन्द्रगुप्तं, तत्। हरदृष्टिपातैः = हरस्य दृष्टयः हरदृष्टयः, तेषां पाता हरदृष्टिपाताः, तैः हरदृष्टिपातैः। सुवर्णसूत्रैः = सुवर्णस्य सूत्राणि सुवर्णसूत्राणि, तैः सुवर्णसूत्रैः। कृष्यमाणम् = कृष्यते इति कृष्यमाणं, तत्। अत्र हरदृष्टिपातानां कपिलत्वात् सुवर्णसूत्रत्वोत्प्रेक्षा। वेगेन गमने पुरोभागस्थिते वस्तुन्यागमनप्रतीतिरुत्प्रेक्षाहेतुः। वेगातिशयप्रतीतिश्च फलम्।

भावार्थः—स हरवाहनरूपो वृषराजोऽननुभूतशत्रुसमाक्रमणं हिमालयस्वामिकमोषधिप्रस्थाभिधानं नगरं पुरःपतितैः शिवदृष्टिप्रचाररूपैः कनकदामभिराकृष्यमाणमिवाल्पेनैव कालेन प्राप्तवानिति भावः।

भाषा—वह वृषभ नगर की ओर लगी हुई शम्भु की दृष्टि रूपी सुवर्णसूत्र से आकर्षित हिमालय के ओषधि-प्रस्थ नाम के उस नगर में शीघ्र पहुंच गया।

इत्थं हिमवत्पुरपर्यन्तमुपगतस्य हिमालयत्युद्गमनसौकर्यार्थमवस्थानमाह—

तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।
स्वबाणचिह्नादवतीर्य मार्गादासन्नभूपृष्ठमियाय देवः ॥ ५१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घन–नील–कण्ठ समीप पुर के पौर–उन्मुख थे नयन ।
निज बाण–चिह्नित उत्तर पथ से निकट पहुचे विश्व धन ॥

अन्वयः—तस्य उपकण्ठे घननीलकण्ठः देवः कुतूहलात् उन्मुखपौरदृष्टः सन् स्वबाणचिह्नात् मार्गात् अवतीर्य आसन्नभूपृष्ठम् इयाय ।

व्याख्या—तस्य=पुरस्य, ओषधिप्रस्थस्येत्यर्थः । उपकण्ठे=समीपे, घन-नीलकण्ठः=मेघकृष्णगलः, देवः=महादेवः, कुतूहलात्=दर्शनौत्सुक्यात्, उन्मुखपौरदृष्टः=ऊर्ध्वाऽऽननागरिकाऽवलोकितः सन्, स्वबाणचिह्नात्=आत्मशराङ्कात्, त्रिपुरविजयसमये इत्यर्थः । मार्गात्=पथः, आकाशप्रदेशादित्यर्थः । अवतीर्य= अवरुह्य, आसन्नभूपृष्ठं=निकटभूमितटम्, इयाय=प्राप ॥

व्युत्पत्तिः—घननीलकण्ठः=घन इव नीलः घननीलः, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः । "घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः" इति, "कृष्णे नीलाऽसितश्यामकालश्यामलमेचकाः" इत्यप्यमरः । घननीलः कण्ठः यस्य सः घननीलकण्ठः । उन्मुखपौरदृष्टः=ऊर्ध्वं मुखं येषां ते उन्मुखाः, पुरि भवाः पौराः, भवाऽर्थे अण् । उन्मुखाश्च ते पौराः उन्मुखपौराः, तैः दृष्टः उन्मुखपौरदृष्टः । स्वबाणचिह्नात्=स्वस्य बाणाः स्वबाणाः, ते एव चिह्नानि यस्मिन् सः स्वबाणचिह्नः, तस्मात् स्वबाणचिह्नात् । आसन्नभूपृष्ठम्=आसन्ना चाऽसौ भूः आसन्नभूः, तस्याः पृष्ठम् आसन्नभूपृष्ठं, तत् ।

भावार्थः—तस्यौषधिप्रस्थनगरस्य समीपे सजलजलधरश्यामलगलप्रदेशो हरो दर्शनौत्सुक्यात् ऊर्ध्वमुखैर्हिमवत्पुरवासिभिर्जनैरीक्ष्यमाणः सन् गगनमार्गात् निकटभूमितटं प्रापेति भावः ।

भाषा—उस ओषधिप्रस्थ नगर के समीप, घन के समान नील कण्ठ वाले, दर्शन की उत्सुकता से ऊपर मुख करके नगर निवासियों से देखे गये, शंकर जी आकाश मार्ग से पृथ्वी पर उतरे ।

अथ हिमालयस्य प्रत्युद्गमनप्रकारमाह—

तमृद्धिमद्बन्धुजनाऽधिरूढैर्वृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।
प्रत्युज्जगामाऽऽगमनप्रतीतः प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अधिरूढ़ स्वजनों से द्विरद गण आ गये सम्मुख अमल ।
मानो विकच तरु कटक से गिरि ने किया स्वागत विमल ॥

अन्वयः—आगमनप्रतीतः गिरिचक्रवर्ती ऋद्धिमद्बन्धुजनाऽधिरूढैः गजानां वृन्दैः "प्रफुल्लवृक्षैः स्वैः कटकैः इव" तं प्रत्युज्जगाम ।

व्याख्या—आगमनप्रतीतः = शिवाऽऽगमनप्रसन्नः, गिरिचक्रवर्ती = पर्वताऽधिराजः, हिमालय इत्यर्थः । ऋद्धिमद्बन्धुजनाऽधिरूढैः = समृद्धबान्धवजनकृतारोहणैः, गजानां = हस्तिनां, वृन्दैः = समूहैः, प्रफुल्लवृक्षैः = विकसिततरुभिः, स्वैः = स्वकीयैः, कटकैः इव = प्रस्थैः इव, तं = हरं, प्रत्युज्जगाम = अभिययौ ।

व्युत्पत्तिः—आगमनप्रतीतः = आगमनेन प्रतीतः आगमनप्रतीतः । गिरिचक्रवर्ती = गिरीणां गिरिषु वा चक्रवर्ती गिरिचक्रवर्ती । ऋद्धिमद्बन्धुजनाऽधिरूढैः = प्रशस्ता ऋद्धिर्येषां ते ऋद्धिमन्तः, बंन्धवश्च ते जनाः वन्धुजनाः, ऋद्धिमन्तश्च ते वन्धुजनाः ऋद्धिमद्बन्धुजनाः, तैः अधिरूढा ऋद्धिमद्बन्धुजनाऽधिरूढाः, तैः ऋद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढैः । प्रफुल्लवृक्षैः = प्रफुल्लाः वृक्षा येषु ते प्रफुल्लवृक्षाः, तैः प्रफुल्लवृक्षैः, "प्रफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः । फुल्लश्चैते विकसिते" इत्यमरः । कटकैः="कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्"इत्यमरः ।

भावार्थः—हरागमनसन्तुष्टः पर्वतराजो हिमालयो वस्त्रालङ्कारसमृद्धबान्धवकृतारोहणैर्गजसमूहैः साधनैर्विकसितकुसुमवृक्षैः स्वकीयैः प्रस्थैरिव हरं प्रत्युद्गतवानिति भावः ।

भाषा—शम्भु के आगमन से प्रसन्न पर्वताधिराज हिमालय ने "पुष्पित वृक्षो से युक्त शिखरों के समान" वस्त्राभूषणादि से सजकर हाथियो पर बैठे हुए अपने कुटुम्बियों के साथ शङ्कर भगवान की अगवानी की ।

अथ महेश्वरहिमालययोः समागमं वर्णयिष्यन्नादौ तत्सैनिकानां समागममाह—

वर्गावुभौ देवमहीधराणां द्वारे पुरस्योद्घटिताऽपिधाने ।
समीयतुर्दूरविसर्पिघोषौ भिन्नैकसेतू पयसामिवौघौ ॥ ५३ ॥

गिरि देव के समुदाय पुर में मिल गये झट इस तरह ।
पुल भग्न सलिल प्रवाह मिलता है परस्पर जिस तरह ॥

अन्वयः—दूरविसर्पिघोषौ देवमहीधराणाम् उभौ वर्गौ उद्घटिताऽपिधाने पुरस्य द्वारे "भिन्नैकसेतू पयसाम् ओघौ इव" समीयतुः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याख्या—दूरविसर्पिघोषौ = विप्रकृष्टगामिशब्दौ, देवमहीधराणां = सुरपर्वतानाम्, उभौ = द्वौ, वर्गौ = समुदायौ, उद्घटिताऽपिधाने-अपनीतकपाटे, पुरस्य = नगरस्य, द्वारे = प्रतीहारे, भिन्नैकसेतू = दीर्णैकाली, पयसां = जलानाम्, ओघौ इव = प्रवाहौ इव, समीयतुः = समागमं प्रापतुः ।

व्युत्पत्तिः—दूरविसर्पिघोषौ = विसर्पतीति विसर्पी, णिनिप्रत्ययः । दूरं यथा तथा विसर्पी दूरविसर्पी, "सुप्सुपा" इति समासः । दूरविसर्पी घोषः - गजतुरगसैनिकादिकलकलः, जलप्रवाहादिशब्दश्च, ययोस्तौ दूरविसर्पिघोषौ । देवमहीधराणां-दीव्यन्तीति देवाः । धरन्तीति धराः, मह्याः धराः महीधराः, कर्मणः शेषत्वविवक्षा । "महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः" इत्यमरः । देवाश्च महीधराश्च देवमहीधराः, तेषां देवमहीधराणाम्, द्वंद्वसमासः । उद्घटिताऽपिधाने - उद्घटितम् अपिधानं यस्य तत् उद्घटिताऽपिधानं, तस्मिन् उद्घटितापिधाने, "अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च" इत्यमरः । द्वारे="स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः" इत्यमरः । भिन्नैकसेतू=एकश्चासौ सेतुः एकसेतुः, "सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्" इत्यमरः । भिन्नः एकसेतुः याभ्यां तौ भिन्नैकसेतू । पयसां ="पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्" इत्यमरः । अत्र कपाटप्रतिवस्तुत्वेन सेतुरुपात्तः । सैनिकद्वयप्रतिवस्तुत्वेन जलप्रवाहद्वयम् । तथा चोपमालङ्कारेण वर्गद्वयस्यातिमहत्त्वं सूचितम् ।

भावार्थः—दूरगामिकलकलध्वनियुक्तौ महेन्द्रादीनां देवानां महामेरुप्रभृतीनां पर्वतानां चोभौ समुदायौ विवृतकपाटे गोपुरे "सेतुमुन्मूल्योभौ जलप्रवाहाविव" परस्परं समागमम्प्रापतुरिति भावः ।

भाषा—सुदूर गामी कोलाहल से युक्त महेन्द्रादि देव और मेरुहिमालयादि पर्वत इन दोनों का समुदाय, खुले किवाड़ों वाले पुर के द्वार पर, बाँध टूट जाने पर जल-प्रवाह की तरह परस्पर मिल गये ।

अथ हरहिमालययोः समागमप्रकारमाह—

ह्रीमानभूद्भूमिधरो हरेण त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।
पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरमावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥५३॥

हर-कृत-प्रणाम हिमाद्रि अतिशय हो गया लज्जित महा ।
निज शीश को जाना न, पहले लख महत्त्व झुका रहा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—भूमिधरः त्रैलोक्यवन्द्येन हरेण कृतप्रणामः सन् ह्रीमान् अभूत् । हि सः पूर्वं तस्य महिम्ना दूरम् आवर्जितम् आत्मशिरः न विवेद ।

व्याख्या—भूमिधरः = हिमालयपर्वतः, त्रैलोक्यवन्द्येन = लोकत्रयनमस्कार्येण, हरेण = शङ्करेण, कृतप्रणामः = विहितनमस्कारः सन्, ह्रीमान् = लज्जितः, अभूत् = अभवत् । हि = यस्मात्कारणात्, सः = हिमालयः, पूर्वं = प्रागेव, हरदर्शनसमय एवेत्यर्थः । तस्य = शङ्करस्य, महिम्ना = प्रभावेण, दूरम् = अत्यन्तम्, आवर्जितं = नमितम्, आत्मशिरः = स्वमूर्धानं, न विवेद = न ज्ञातवान् ।

व्युत्पत्तिः—धरतीति धरः, पचाद्यच् । भूमेर्धरः भूमिधरः । त्रैलोक्यवन्द्येन = त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी, "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति समासः, तस्य "संख्यापूर्वो द्विगुः" इति द्विगुसंज्ञा, ततः "द्विगोः" इति ङीप् । त्रिलोकी एव त्रैलोक्यं, स्वार्थे ष्यञ् । वन्दितुमर्हः वन्द्यः, "वदि अभिवादनस्तुत्योः" इति धातोः "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यत्प्रत्ययः, "इदितो नुम् धातोः" इति नुम् । त्रैलोक्यस्य वन्द्यः त्रैलोक्यवन्द्यः, तेन त्रैलोक्यवन्द्येन । कृतप्रणामः = कृतः प्रणामः यस्मै सः कृतप्रणामः, अत्राऽर्थे स्मृतिरप्याह—

"ऋत्विक्पितृव्यश्वशुरमातुलानां यवीयसाम् ।
प्रवयाः प्रथमं कुर्यात्प्रत्युत्थायाऽभिवादनम् ॥" इति ।

ह्रीमान् = ह्रीः विद्यते यस्य स ह्रीमान्, मतुप्प्रत्ययः, "मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा" इत्यमरः । महिम्ना = महतो भावः महिमा, तेन महिम्ना, "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इति इमनिच्प्रत्ययः । आत्मशिरः = आत्मनः शिरः आत्मशिरः, तत् ।

भावार्थः—श्वशुरत्वेन भाविनो हिमालयस्य गुरुत्वसम्भवात् तदुचिते नमस्कारे त्रैलोक्यपूजितेन हरेण कृते सति "अत्यन्तमनुचितं मयेदमङ्गीक्रियते" इति हिमालयस्य महती लज्जाऽभूत् । किन्तु नमस्कारात्पूर्वं हरदर्शनसमय एव हरप्रभावादात्मनो मस्तकं स्वयमेव प्रणतमासीदिति त्वसौ न ज्ञातवानिति भावः ।

भाषा—त्रैलोक्य वन्दनीय शंकर के श्वसुर-सम्बन्ध से हिमालय को प्रणाम करने पर वह बहुत लज्जित हुआ । शंकर को देखकर महिमा से उसका शिर पहले ही नत हो गया था, लेकिन यह वह न जान सका ।

अथ महेश्वरस्य श्वशुरनगरप्रवेशं वर्णयति—

स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्रीर्जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।
प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेनमागुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सन्तुष्ट गिरि दामाद आगे आ उन्हे सम्मान से ।
शुचि कुसुम मय लाये सुपथ से रम्य पुर में मान से ॥

अन्वयः—प्रीतियोगात् विकसन्मुखश्रीः सः जामातुः अग्रेसरताम् उपेत्य एनम् आगुल्फकीर्णाऽऽपणमार्गपुष्पम् ऋद्धं मन्दिरं प्रावेशयत् ।

व्याख्या—प्रीतियोगात् = सन्तोषसम्बन्धात् , विकसन्मुखश्रीः = वर्धमानाऽननशोभः, सः = हिमवान् , जामातुः = वरस्य, हरस्येत्यर्थः । अग्रेसरताम् = पुरोगामित्वम्, उपेत्य = प्राप्य, एनं = शङ्करम् , आगुल्फकीर्णाऽऽपणमार्गपुष्पम् = पादग्रन्थिपर्यन्तपर्यस्तपण्यवीथिकाकुसुमम् , ऋद्धं = समृद्धं, मन्दिरं = नगरं, प्रावेशयत् = प्रवेशयामास ।

व्युत्पत्तिः—प्रीतियोगात् = प्रीतेर्योगः प्रीतियोगः, तस्मात् प्रीतियोगात् , विकसन्मुखश्रीः = मुखस्य श्रीः मुखश्रीः, विकसन्ती मुखश्रीः यस्य स विकसन्मुखश्रीः, "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाऽधिकरणे स्त्रियामपूरणी प्रियादिषु" इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः। जामातुः=जायां मिमीते=जानातीति, जामाता, तस्य जामातुः, "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" इति साधुः । "जमाता दुहितुः पतिः" इत्यमरः । अग्रेसरताम् = अग्रे सरतीति अग्रेसरः, "पुरःसरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः" इति टप्रत्ययः । अग्रेसरस्य भावः अग्रेसरता, ताम् अग्रेसरतां, तल्प्रत्ययः । आगुल्फकीर्णाऽऽपणमार्गपुष्पम् = गुल्फाभ्याम् आ आगुल्फम् , "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः" इति अव्ययीभावः । आगुल्फं कीर्णानि आगुल्फकीर्णानि । आपणानां मार्गाः आपणमार्गाः । "अयनं वर्त्म मार्गाऽध्वपन्थानः पदवी सृतिः" इत्यमरः । आपणमार्गेषु पुष्पाणि आपमार्गपुष्पाणि । आगुल्फकीर्णानि आपणमार्गपुष्पाणि यस्मिन् तत् , आगुल्फकीर्णाऽऽपणमार्गपुष्पं, तत् । "तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ" इत्यमरः । मन्दिरं="मन्दिरं नगरेऽगारे मन्दिरो मकराऽऽलये" इति विश्वः । प्रावेशयत् = प्रोपसर्गपूर्वकात णिजन्तात् "विशप्रवेशने" इति धातोर्लङ् ।

भावार्थः—सन्तोषाद् दैदीप्यमानवदनकान्तिः स हिमालयो भाविनो दुहितुः पत्युर्हरस्य पुरोगामित्वं (मार्गदर्शकतां) प्राप्यैनं हरं गुल्फपर्यन्तविक्षिप्तपण्यवीथिकाकुसुमं मणिमुक्तादिचित्रितं निजनगरं प्रवेशयामासेति भावः ।

भाषा—प्रसन्न-मुख हिमालय अपने भावी जामाता को मार्ग दिखलाता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हुआ, उस रास्ते से मणि मुक्ता चित्रित औषधिप्रस्थ नगर में ले गया, जिस पर फूल विखरे हुए थे ।

महेश्वरस्य नगरप्रवेशसमये पुरस्त्रीजनवृत्तान्तं सप्तभिश्लोकैः वर्णयति । तत्राद्येन श्लोकेन तमेव सामान्येनाह—

तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसंदर्शनलालसानाम् ।
प्रासादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्ताऽन्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥५६॥

उस समय सब तज कार्य प्रमदायें सभी व्याकुल हुई ।
शुभ शम्भु दर्शन के लिये वे इस तरह आकुल हुई ॥

अन्वयः—तस्मिन् मुहूर्ते ईशानसंदर्शनलालसानां पुरसुन्दरीणां प्रासादमालासु इत्थं त्यक्ताऽन्यकार्याणि विचेष्टितानि बभूवुः ।

व्याख्या—तस्मिन्=तत्र, मुहुर्ते=क्षणे, हरपुरप्रवेशसमये इत्यर्थः । ईशानसंदर्शनलालसानां=शङ्कराऽवलोकनलोलुपानां, पुरसुन्दरीणां=नगराऽङ्गनानां, प्रासादमालासु=हर्म्याऽऽवलिषु, इत्थम्=वक्ष्यमाणप्रकारेण, त्यक्ताऽन्यकार्याणि=विसृष्टकार्यान्तराणि, विचेष्टितानि=व्यापाराः, बभूवुः=आसन् ।

व्युत्पत्तिः—ईशानसंदर्शनलालसानाम्=सम्यक् दर्शनं संदर्शनम्, "कुगतिप्रादयः" इति गतिसमासः । ईशानस्य संदर्शनम् ईशानसंदर्शनम्, "ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः" इत्यमरः । ईशानसंदर्शने लालसाः यासां ता ईशानसंदर्शनलालसाः, तासाम् ईशानसन्दर्शनलालसानां, "लोलुपो लोलुभो लोलो लालसो लम्पटश्च सः" इति यादवः । पुरसुन्दरीणां=पुरस्य सुन्दर्यः पुरसुन्दर्यः, तासां पुरसुन्दरीणां । प्रासादमालासु=प्रासादानां मालाः प्रासादमालाः, तासु प्रासादमालासु, "प्रासादो देवभूभुजाम्" इत्यमरः । इत्थम्=अनेन प्रकारेण इत्थम्, "इदमस्थमुः" इति थमुप्रत्ययः । त्यक्ताऽन्यकार्याणि=त्यक्तानि अन्यानि कार्याणि येषु तानि त्यक्ताऽन्यकार्याणि, "अनेकमन्यपदाऽर्थे" इति त्रिपदो बहुव्रीहिः । विचेष्टितानि=विविधानि चेष्टितानि विचेष्टितानि, गतिसमासः । "नपुंसके भावे क्तः" इति क्तप्रत्ययः ।

भावार्थः—महेश्वरस्य नगरप्रवेशसमये हरावलोकनसमुत्सुकानां नगरस्त्रीणां सौधपङ्क्तिषु वक्ष्यमाणप्रकारेण विसृष्टकार्यान्तरा व्यापारा आसन्निति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—उस समय शिव–दर्शन के लिये उत्सुक नगर की स्त्रियाँ अट्टालिकाओं पर अपने अन्य कार्यों को छोड़ कर इस प्रकार देखने लगी ।

इत्थंशब्दोक्तान् प्रकारानेव प्रपञ्चयति पञ्चभिः श्लोकैः । तत्र कस्याश्चिदवस्थां दर्शयति—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
बद्धुं न सम्भावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥५७॥

छुट केश का बन्धन गया कर से पकड़ कच–चय विकल ।
आलोक शुचि पथ पर गई स्मृति था न बन्धन की विमल ॥

अन्वयः— आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचित् उद्वेष्टनवान्तमाल्यः करेण रुद्धः अपि केशपाशः तावत् बद्धुं न सम्भावित एव ।

व्याख्या—आलोकमार्गं = दर्शनपथं, वातायनमित्यर्थः । सहसा = अकस्मात् , व्रजन्त्या = गच्छन्त्या, कयाचित् = रमण्या, उद्वेष्टनवान्तमाल्यः = उन्मुक्तबन्धनोद्गीर्णमाल्यः, करेण = हस्तेन, रुद्धः अपि = गृहीतः अपि, केशपाशः = केशकलापः, तावत् = वातायनप्राप्तिपर्यन्तं, बद्धुं = बन्धनाय, न सम्भावित एव = न स्मृत एव ।

व्युत्पत्तिः—आलोकमागम् = आलोकनम् आलोकः । "आलोकौ दर्शनद्योतौ" इत्यमरः । आलोकस्य मार्गः आलोकमार्गः, तम् आलोकमागम् । सहसा= "अतर्किते तु सहसा" इत्यमरः । व्रजन्त्या = व्रजतीति व्रजन्ती, तया व्रजन्त्या, शतृप्रत्ययः नुम् च । उद्वेष्टनवान्तमाल्यः = उद्गतं वेष्टनं यस्य स उद्वेष्टनः, मालानां समूहः माल्यं, "पाशादिभ्यो यः" इति यप्रत्ययः । वान्तं माल्यं यस्मात् स वान्तमाल्यः । उद्वेष्टनश्चाऽसौ वान्तमाल्यः उद्वेष्टनवान्तमाल्यः । उद्वेष्टनः अत एव वान्तमाल्यः इत्यर्थः । केशपाशः = केशानां पाशः केशपाशः, "चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः" इति, "पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे" इत्यप्यमरः ।

भावार्थः—केशेषु कुसुमानि निधाय केशाग्रैरेव किञ्चित्परिवेष्ट्य यावद् दाम्ना बद्धुमारभ्यते, तावद् महेश्वरागमनकोलाहलमाकर्ण्य प्रकृतं केशबन्धनं परित्यज्य सत्वरमुत्थाय दर्शनपथं प्रस्थितया कयाचित् द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनोऽत एवोद्गीर्णकुसुमः करेण गृहीतोऽपि केशकलापोऽवलोकनमार्गप्राप्तिपर्यन्तं बन्धनाय न स्मृतोऽभूदिति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—कोई स्त्री बालों में फूल गुथकर बांधना ही चाहती थी, तब तक शंकर के आने का समाचार पाकर हाथ से बालों को थामे दर्शन के लिये दौड़ी।

अन्यस्या अवस्थामाह—

प्रसाधिकाऽऽलम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाऽङ्कां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

जाते रंगे थे राग से पद शीघ्र उनको खींच कर ।
तज गति सुपथ रंगती गई आलोक निकट स्त्रियां इधर ॥

अन्वयः—काचित् प्रसाधिकाऽऽलम्बितं द्रवरागम् एव अग्रपादम् आक्षिप्य उत्सृष्टलीलागतिः सती, आ गवाक्षात् पदवीम् अलक्तकाङ्कां ततान।

व्याख्या—काचित्=पुरवधूः, प्रसाधिकाऽऽलम्बितम्=अलङ्कर्त्रीधृतं, रञ्जनार्थमित्यर्थः। द्रवरागम् एव=आर्द्राऽलक्तकम् एव, अग्रपादं=पादाऽग्रम्, आक्षिप्य=आकृष्य, प्रसाधिकाकरादिति शेषः। उत्सृष्टलीलागतिः=त्यक्तमन्दगमना सती, आ गवाक्षात्=वातायनपर्यन्तं, पदवीं=सृतिम्=अलक्तकाऽङ्काम्=लाक्षारसचिह्नां, ततान=चकार।

व्युत्पत्तिः—प्रसाधिकालम्बितं=प्रसाधिकया आलम्बितः प्रसाधिकाऽऽलम्बितः, तं प्रसाधिकालम्बितं। द्रवरागं=रज्यते अनेनेति रागः, "रञ्जरागे" करणे घञ्। द्रवः रागः यस्य स द्रवरागः, तं द्रवरागम्। अग्रपादम=अग्रश्चाऽसौ पादः अग्रपादः, तम् अग्रपादं। राजदन्तादिषु पाठादुपसर्जनभूतस्य पादपदस्य परनिपातः। अमरसिंहस्तु तस्मिन्ननन्तरभावमभ्युपगम्य "पादाग्रं प्रपद" मित्येवोक्तवान्। तन्मतेन राजदन्तादिगणे तदपाठपक्षे "हस्ताऽग्राऽग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाऽभेदाभ्याम्" इति वामनोक्तक्रमेण परनिपात इत्यभ्युपगन्तव्यम्। उत्सृष्टलीलागतिः=लीलया गतिः लीलागतिः, उत्सृष्टा लीलागतिः यया सा उत्सृष्टलीलागतिः। गवाक्षात्=गवामक्षीव गवाक्षः, तस्मात् गवाक्षात्, आ गवाक्षादित्यत्र विभाषया न समासः। "वातायनं गवाक्षः" इत्यमरः। अलक्तकाङ्काम्=अलक्तकम् अङ्कः यस्याः सा अलक्तकाऽङ्का, ताम् अलक्तकाङ्कां। ततान="तनुविस्तारे" इति धातोर्लिट्।

भावार्थः—काचित् पुरवधूरलंकर्त्र्या रञ्जनार्थं गृहीतमार्द्रालक्तकमेव पादाग्रं बलादाकृष्य त्यक्तविलासमन्दगमना सती, गवाक्षपर्यन्तं मार्गं सालक्तकचिन्हं चकारेति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—कोई स्त्री पैरों में महावर लगवा रही थीं, बरात के बाजों की अवाज सुनकर लगाने वाली के हाथों से अपने पैरों को खीच कर गवाक्ष तक मार्ग में उसने पैरों से महावर के अनेक चिन्ह लगा दिये ।

अथाऽपरस्याः सम्भ्रमातिशयमाह—

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५८ ॥

दक्षिण नयन कज्जल सहित था वाम नेत्र बचा रहा ।
लेकर शलाका झट गई आलोक तक व्याकुल महा ॥

अन्वयः—अपरा दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन सम्भाव्य, तद्वञ्चितवामनेत्रा सती, तथा एव शलाकां वहन्ती, वातायनसंनिकर्षं ययौ ।

व्याख्या—अपरा = अन्या पुरवधूः, दक्षिणं = वामेतरं, विलोचनं = नेत्रम्, अञ्जनेन = कज्जलेन, सम्भाव्य = अलङ्कृत्य, तद्वञ्चितवामनेत्रा = अञ्जनवर्जितवामनयना सती, तथा एव = तेनैव रूपेण, शलाकाम् = अञ्जनकूर्चिकां, वहन्ती = बिभ्रती, वातायनसंनिकर्षं = गवाक्षसमीपं, ययौ = जगाम ।

व्युत्पत्तिः—तद्वञ्जितवामनेत्रा = तेन = अञ्जनेन, वञ्चितं तद्वञ्चितं, वामं च तत् नेत्रं वामनेत्रं, तद्वञ्चितं वामनेत्रं यस्याः सा तद्वञ्चितवामनेत्रा । प्रतिश्रुत्यादानमिह वञ्चनमुच्यते । यदाह भोजराजः—

"अदानं च प्रतिश्रुत्य विसम्वादनमेव च ।
कालस्य हरणं चाहुः प्रत्यादानं च वञ्चनम् ॥" इति ।

उभयोरपि नेत्रयोरविशेषेणाञ्जनार्पणस्य सङ्कल्पितत्वात् प्रतिश्रुत्यादानमिह सञ्जातम् । वहन्ती = वहतीति वहन्ती, शतृप्रत्ययः । वातायनसंनिकर्षं = वातायनस्य संनिकर्षः वातायनसंनिकर्षः, तं वातायनसन्निकर्षम्, "वातायनं गवाक्षः" इत्यमरः । दक्षिणग्रहणं सम्भ्रमात् व्युत्क्रमद्योतनार्थम् । "सव्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जत" इति श्रुतेः ।

भावार्थः—अन्या काचन पुरवधूः प्रथमं दक्षिणं नयनमञ्जनेनालङ्कृत्य यावत् वामं नयनमञ्जनेनालङ्करोति, तावदेव हरागमनकलकलं श्रुत्वा त्वरया प्रकृतं वामनयनाञ्जनं परित्यज्याञ्जनार्पणार्थमुद्धृतां कूर्चिकां तथैव करेण बिभ्रती गवाक्षसमीपं जगामेति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—कोई अपनी दाहिनी आँख में काजल लगा चुकी थी, बांई आँख अभी वाकी ही थी, किन्तु शिव के दर्शन की उत्सुकता से हाथ में शलाका लिये हुई दर्शन मार्ग तक गई ।

कस्याश्चिदौत्सुक्यातिशयमाह—

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाऽऽभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥६०॥

गति-वेगसे नीवी छुटी उसको न बांध सकी चली ।
पकड़ी रही कर से मची थी शम्भु दर्शन खल बली ॥

अन्वयः—अन्या जालान्तरप्रेषितदृष्टिः सती प्रस्थानभिन्नां नीवीं न बबन्ध । नाभिप्रविष्टाऽऽभरणप्रभेण हस्तेन वासः अवलम्ब्य तस्थौ ।

व्याख्या—अन्या = अपरा पुरसुन्दरी, जालान्तरप्रेषितदृष्टिः = गवाक्षविवर-प्रेरितनयना सती, प्रस्थानभिन्नां = गमनगलितां, नीवीं = वस्त्रग्रन्थि, न बबन्ध = न अवध्नात् । किन्तु-नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण=नाभिगतकङ्कणरत्नकान्तिना, हस्तेन= करेण, वासः = वस्त्रम् , अवलम्ब्य = धृत्वा, तस्थौ = स्थितवती ।

व्युत्पत्तिः—जालान्तरप्रेषितदृष्टिः = जालस्य अन्तरं जालान्तरं, तस्मिन् प्रेषिते जालान्तरप्रेषिते, ते दृष्टी यया सा जालान्तरप्रेषितदृष्टिः । प्रस्थानभिन्नां = प्रस्थानेन भिन्ना प्रस्थानभिन्ना, तां प्रस्थानभिन्नां, नीवीं = "नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि" इति विश्वः । नाभिप्रविष्टाऽऽभरणप्रभेण=नाभिं प्रविष्टा नाभि-प्रविष्टा, अभरणानां प्रभा आभरणप्रभा । नाभिप्रविष्टा अभरणप्रभा यस्य सः नाभि-प्रविष्टाऽऽभरणप्रभः, तेन नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण ।

भावार्थः—अन्या काचन स्त्री गवाक्षप्रसारितदृष्टिः सती महेश्वरदर्शनौत्सुक्य-वशात् शीघ्रगमनवेगगलितबन्धनामधोवस्त्रग्रन्थि नावध्नात् । किन्तु नाभिप्रदेश-मध्यगतकङ्कणरत्नकान्तिना करेणाधोवस्त्रमवलम्ब्यैव स्थिताऽभूदिति भावः ।

भाषा—कोई स्त्री महेश्वर के दर्शन की उत्सुकता से गमन के वेग से छुटी हुई नीवी को बाँध न सकी, किन्तु नाभि प्रदेश तक जिसके कङ्कक की कान्ति व्याप्त थी, ऐसे हाथ से अधो वस्त्र को पकड़ कर खड़ी थी ।

अन्यस्याः सम्भ्रमवशाद् रशनापरित्यागोऽपि सञ्जात इत्याह—

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीमङ्गुष्ठमूलाऽर्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अर्द्धाचिता रसना उठी सत्वर गिरे पग पग रतन ।
अंगुष्ठ जड़ में सूत्र ही अवशेष था मणि सब पतन ॥

अन्वयः—सत्वरम् उत्थितायाः कस्याश्चित् अर्धाचिता रसना दुर्निमिते पदे पदे गलन्ती सती तदानीम् अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा आसीत् ।

व्याख्या—सत्वरं = सवेगम् , उत्थितायाः = कृतोत्थानायाः, कस्याश्चित् = रमण्याः, अर्धाचिता=अर्धगुम्फिता, मणिभिरिति शेषः । रसना=मेखला, दुर्निमिते= दुर्निक्षिप्ते, पदे पदे = प्रतिपदं, गलन्ती = गलद्रत्ना सती, तदानीं = तस्मिन्नवसरे, अङ्गुष्ठमूलाऽर्पितसूत्रशेषा = अङ्गुष्ठमूललगितसूत्राऽवशेषा, आसीत् = अभवत् ।

व्युत्पत्तिः—सत्वरं = त्वरया सहितं यथा तथा सत्वरं, क्रि० वि० । "संभ्रमस्त्वरा" इति "सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च" इति चाऽमरः । अर्धाचिता= अर्धं यथा तथा आचिता अर्धाचिता, "सुप्सुपा" समासः । दुर्निमिते = दुःखेन निमिते दुर्निमिते, "सुप्सुपा" समासः । "डुमिञ् प्रक्षेपणे" इति धातोः कर्मणि क्तः । पदे पदे = "सर्वस्य द्वे" इति वीप्सायां द्विर्भावः । गलन्ती = गलतीति गलन्ती, शतृप्रत्ययः । अङ्गुष्ठमूलाऽर्पितसूत्रशेषा=अङ्गुष्ठस्य मूलम् अङ्गुष्ठमूलं, तस्मिन् अर्पितम् अङ्गुष्ठमूलाऽर्पितं, तत् सूत्रमेव शेषः यस्याः सा अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ।

भावार्थः—कुत्राप्युपविश्य रशनामणिगुम्फनार्थं पादाङ्गुष्ठे सूत्रैकदेशमुपनिबध्य पदं प्रसार्य रशनामणिगुम्फनव्यापृतायाः, पुनश्च हरगमनकोलाहलश्रवणात् तथैव तूर्णं कृतोत्थानायाः कस्याश्चिदङ्गनायाः सम्भ्रमेण निक्षिप्तेषु सर्वेष्वपि पदावस्थानेषु गलन्मणिः सा रशनाऽवलोकनमार्गप्राप्तिपर्यन्तं पादाङ्गुष्ठमूलबद्धसूत्रमात्रावशिष्टा समजायतेति भावः ।

भाषा—कोई स्त्री जो अपनी करधनी में मणियों को पिरों रही थी, इतने में शंकरके आनेका कोलाहल सुनकर उन्हे देखने गयी । पग २ पर मणियों के दानें गिर जाने से आलोक मार्ग तक केवल पैर के अँगूठे में बधा हुआ सूत्र ही बच गया ।

इत्थमुपगतानां पुरसुन्दरीणां महेश्वरदर्शनप्रकारं भङ्ग्यन्तरेणाह—

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राऽऽभरणा इवाऽऽसन् ॥६२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मद-गन्ध-मय चल-नेत्र-अलि से युक्त वदन रहे सुघर ।
आलोक वह शतपत्र भूपित सम हुआ सुरभित प्रवर ॥

अन्वयः—सान्द्रकुतूहलानां तासाम् आसवगन्धगर्भैः विलोलनेत्रभ्रमरैः मुखैः व्याप्तान्तराः गवाक्षाः सहस्रपत्राऽऽभरणाः इव आसन् ।

व्याख्या—सान्द्रकुतूहलानां=निविडकौतुकानां,तासां=पुरसुन्दरीणाम् , आसवगन्धगर्भैः=मद्यसौरभगर्भैः, विलोलनेत्रभ्रमरैः=चपलनयनमधुकरैः, मुखैः= आननैः, व्याप्तान्तराः=छन्नाऽवकाशाः, गवाक्षाः=वातायनानि, सहस्रपत्राऽऽभरणाः इव=कमलाऽलङ्काराः इव, आसन्=अभवन् ।

व्युत्पत्तिः—सान्द्रकुतूहलानां=सान्द्रं कुतूहलं यासां ताः सान्द्रकुतूहलाः, तासां सान्द्रकुतूहलानां, "कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्" इत्यमरः । आसवगन्धगर्भैः=आसवस्य गन्धः आसवगन्धः, सः गर्भे येषां तानि आसवगन्धगर्भाणि, तैः आसवगन्धगर्भैः । विलोलनेत्रभ्रमरैः=विशेषेण लोलानि विलोलानि, तानि नेत्राणि एव भ्रमराः येषु तानि विलोलनेत्रभ्रमराणि, तैः विलोलनेत्रभ्रमरैः । व्याप्ताऽन्तराः=व्याप्तम् अन्तरं येषां ते व्याप्तान्तराः । गवाक्षाः=गवाम् अक्षीणि इव गवाक्षाः । सहस्रपत्राऽऽभरणाः=सहस्रं पत्राणि येषां तानि सहस्रपत्राणि, "सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्" इत्यमरः । सहस्रपत्राणि,आभरणानि येषां ते सहस्रपत्राभरणाः, अत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—महेश्वरदर्शनेऽतीवोत्सुकानां तासां पुरसुन्दरीणां मधुगन्धयुक्तचञ्चलनयनषट्पदैर्वदनैर्निरवकाशीकृतमध्यानि वातायनानि कमलालङ्कृतानीवाऽभूवन्निति भावः ।

भाषा—महेश्वर के दर्शन के लिये अतीव उत्सुक उन स्त्रियों के मधुगन्ध युक्त मुख और चंचल भ्रमर के समान आँखों द्वारा खिड़कियाँ कमलोंसे अलङ्कृत बन गईं ।

इत्थं पुरवधूवृत्तान्तमुपसंहृत्य प्रकृतं महेश्वरवृत्तान्तमेव प्रस्तौति—

तावत्पताकाऽऽकुलमिन्दुमौलिरुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।
प्रासादशृङ्गाणि दिवाऽपि कुर्वञ्ज्योत्स्नाऽभिषेकद्विगुणद्युतीनि ॥६३॥

शिव से दिवस मे ज्योति से प्रासाद रंग द्विगुण हुआ ।
तोरण पताका व्याप्त पथ पर शम्भु-गमन सगुण हुआ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—तावत् इन्दुमौलिः दिवाऽपि प्रासादशृङ्गाणि ज्योत्स्नाऽभिषेकद्विगुणद्युतीनि कुर्वन् पताकाऽऽकुलम् उत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।

व्याख्या—तावत्=तस्मिन् अवसरे, इन्दुमौलिः चन्द्रशेखरः, दिवापि=दिनेऽपि, प्रासादशृङ्गाणि=धवलगृहाऽग्राणि, ज्योत्स्नाऽभिषेकद्विगुणद्युतीनि=चन्द्रिकास्नपनद्विरावृत्तकान्तीनि, कुर्वन्=कुर्वाणः, पताकाऽऽकुलम्=ध्वजव्याकीर्णम्, उत्तोरणम्=उच्छ्रिततोरणं, राजपथं=राजमार्गं, प्रपेदे=प्राप्तवान् ।

व्युत्पत्तिः—इन्दुमौलिः=इन्दुः मौलौ यस्य सः इन्दुमौलिः । प्रासादशृङ्गाणि=प्रासादानां शृङ्गाणि प्रासादशृङ्गाणि, तानि । ज्योत्स्नाऽभिषेकद्विगुणद्युतीनि=ज्योत्स्नाया अभिषेकः ज्योत्स्नाऽभिषेकः, "चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना" इत्यमरः। द्वौ गुणौ यस्यां सा द्विगुणा । ज्योत्स्नाऽभिषेकेण द्विगुणा ज्यत्स्नाभिषेकद्विगुणा, सा द्युतिर्येषां तानि ज्योत्स्नाऽभिषेकद्विगुणद्युतीनि, तानि । "गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु"इति वैजयन्ती । कुर्वन्=करोतीति कुर्वन्, शतृप्रत्ययः । पताकाकुलं=पताकाभिः आकुलः पताकाकुलः, तं पताकाकुलम् । उत्तोरणम्=उन्नतः तोरणः यस्मिन् स उत्तोरणः, तम् उत्तोरणं, "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः । राजपथं=राज्ञः पन्था राजपथस्तं राजपथम्, "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इत्यप्रत्ययः समासान्तः ।

भावार्थः—यावदित्थं पुरवधूवृत्तान्तः प्रस्तुतस्तावद् चन्द्रशेखरः सुधाधवलानि प्रासादशिरोगृहाणि शिरश्चन्द्रचन्द्रिकया द्विगुणितधावल्यानि समाचरन् सन् उत्क्षिप्ततोरणं ध्वजपङ्क्तिसङ्कुलं राजमार्गं प्रापेति भावः ।

भाषा—पुर की स्त्रियाँ इस तरह शंकर को देखने के लिये लालायित थी,तव तक शम्भु ने सुधा से धवल प्रासाद शृंगों को अपने शिर के चन्द्र की चान्द्रिका से और भी अधिक प्रकाशीत करते हुए, ध्वजतोरण से सुसज्जित राजमार्ग में प्रवेश किया ।

अथ पुरसुन्दरीणां महेश्वरदर्शनौत्सुक्यं वर्णयति—

तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥

उस दर्शनीय त्रिनेत्र को पुर की स्त्रियाँ लखने लगीं ।
अवशेष इन्द्रिय वृत्ति दृग में आ सुदर्शन में पगीं ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—एकदृश्यं तं नयनैः पिबन्त्यः नार्यः विषयान्तराणि न जग्मुः। तथा हि—आसां शेषेन्द्रियवृत्तिः सर्वात्मना चक्षुः प्रविष्टा इव ।

व्याख्या—एकदृश्यम्=एकदर्शनीयं, तम्=महेश्वरं, नयनैः=लोचनैः, पिबन्त्यः=सतृष्णमवलोकयन्त्यः, लक्षणयाऽऽगतोऽयमर्थः, लोचने पानक्रियाऽनुपपत्तेः । नार्यः=पुरसुन्दर्यः, विषयान्तराणि=अन्यान् विषयान्, शब्दस्पर्शगन्धरसादीनिति शेषः । न जग्मुः=न प्रापुः, तत्तदिन्द्रियैस्तत्तद्विषयं न जगृहुरित्यर्थः । तथा हि—तासां=पुरसुन्दरीणां, शेषेन्द्रियवृत्तिः=अवशिष्टकरणप्रवृत्तिः, सर्वात्मना=स्वरूपकात्स्न्र्येन, चक्षुः=लोचनं, प्रविष्टा इव=प्रवेशं कृतवती इव ।

व्युत्पत्तिः—एकदृश्यम्=द्रष्टुं योग्यः दृश्यः, एकश्चासौ दृश्यः एकदृश्यः, तम् एकदृश्यं । पिबन्त्यः=पिबन्तीति पिबन्त्यः, "पा पाने" इति धातोः शतृप्रत्ययः, तदन्तात् स्त्रीप्रत्ययविवक्षायाम् "उगितश्च" इति ङीप् प्रत्ययः । विषयान्तराणि=अन्ये विषयाः विषयान्तराणि, तानि । रूपकसमासः । शेषेन्द्रियवृत्तिः=शेषाणि च तानि इन्द्रियाणि शेषेन्द्रियाणि, तेषां वृत्तिः शेषेन्द्रियवृत्तिः । सर्वात्मना=सर्वश्चाऽसौ आत्मा सर्वात्मा, तेन सर्वात्मना ।

अत्र श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाऽशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाऽधिगमः किं न स्यादित्युत्प्रेक्षालङ्कारः।

भावार्थः—दर्शनीयप्रधानं तं हरं नेत्रैः सतृष्णमवलोकयन्त्यः पुरसुन्दर्यो महेश्वररूपव्यतिरिक्तानीन्द्रियान्तरविषयभूतानि शब्दस्पर्शगन्धरसादीनि भावान्तराणि तत्तदिन्द्रियैर्न जगृहुः । तथा हि—आसां पुरसुन्दरीणां नेत्रव्यतिरिक्तानां श्रोत्रादीनां श्रवणादिरूपा प्रवृत्तिः स्वरूपकात्स्न्र्येन चक्षुरिन्द्रियं प्रविष्टेवासीदिति भावः।

भाषा—दर्शनीय शंकर जी को आंखों से देखती हुई स्त्रियों ने तन्मयता के कारण अन्य विषयों पर ध्यान नहीं दिया, मानो उनकी सारी इन्द्रियाँ आँखों में ही प्रविष्ट हो गईं ।

अथ पौराऽङ्गनावचनान्याह—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयाऽपि तप्तम् ।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतऽर्था किमुताऽङ्कशय्याम्॥६५॥

कोमल उमा ने शम्भु-हित जो तप किया वह है अमल ।
दासी बने कृत कृत्य वह ही अंक में जीवन सफल ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—पेलवया अपि अपर्णया एतदर्थं दुश्चरं तपः तप्तं स्थाने । या नारी अस्य दास्यम् अपि लभेत, सा कृतार्था स्यात्, या अङ्कशय्यां लभेत सा किमुत ।

व्याख्या—पेलवया अपि = कोमलया अपि, अपर्णया=पार्वत्या, एतदर्थम्= शिवाऽर्थं, दुश्चरं = दुष्करं, तपः, तप्तम् = आचरितं, स्थाने = युक्तम् । या नारी= या स्त्री, अस्य = शिवस्य, दास्यम् अपि = दासीत्वम् अपि, लभेत = प्राप्नुयात् । सा = नारी, कृतार्था स्यात् = कृतकृत्या भवेत् , या = स्त्री, अङ्कशय्याम् = उत्सङ्ग-शयनं, लभेत = प्राप्नुयात् , सा = नारी, किमुत = किमु वक्तव्यम् ।

व्युत्पत्तिः—अपर्णया = अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाऽम्बिका" इत्यमरः । । एतदर्थम् = एतस्मै इदम् एतदर्थं, चतुर्थी तत्पुरुषः । "अर्थेन नित्य-समासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्" इति समासः । दुश्चरं = दुःखेन चरितुं शक्यं दुश्चरम् । दास्यं = दास्या भावो दास्यं, तत् , ष्यञ्प्रत्ययः । कृतार्था=कृतः अर्थः यया सा कृतार्था । अङ्कशय्याम् = अङ्क एव शय्या अङ्कशय्या, ताम् अङ्क शय्याम् । कैमुतिकन्यायेन अर्थापत्तिरलङ्कारः ।

भावार्थः—प्रकृतिकोमलयापि पार्वत्या एतादृशवरप्राप्त्यर्थमत्यन्तदुष्करं तपस्तप्तमिति यत्तदुचितमेव कृतम् । या स्त्री अस्य महेश्वरस्य दासीत्वमपि प्राप्नुयात् , सा स्त्री कृतकृत्या भवेत् , या पुनरस्योत्सङ्गे शयनं लभेत, सा कृतार्थेति किमु वक्तव्यमिति भावः ।

भाषा—प्रकृति से सुकुमार पार्वती ने ऐसे वर के लिये जो तप किया, वह उचित ही था, जो स्त्री इस शंकर का दासी का पद प्राप्त करेगी, वह भी कृतकृत्य हो जायेगी, और जो उसके गोद में शयन करेगी, उसका क्या कहना ।

अन्यासां वचनप्रकारान्तराण्याह—

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥६६॥

शिव-पार्वती की जो न विधि जोड़ा मिला देते विमल ।
तो रूप के निर्माण का सब यत्न ही होता विफल ॥

अन्वयः—स्पृहणीयशोभम् इदं द्वन्द्वं परस्परेण न अयोजयिष्यत् चेत् , प्रजानां पत्युः अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः विफलः अभविष्यत् ।

व्याख्या—स्पृहणीयशोभम् = अभिलषणीयच्छवि, सर्वैरिति शेषः । इदं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वन्द्वम्=इदं मिथुनं, परस्परेण=मिथः, न अयोजयिष्यत् चेत्=नाऽमेलयिष्यत् यदि, प्रजानां पत्युः=ब्रह्मणः, अस्मिन्=एतस्मिन्, द्वये=द्वन्द्वे, गौरीशङ्कररूपे मिथुने इत्यर्थः। रूपविधानयत्नः=सौन्दर्यनिर्माणप्रयासः, विफलः=निष्फलः, अभविष्यत्=भवेत्।

व्युत्पत्तिः—स्पृहणीयशोभं=स्पृहयितुं योग्या स्पृहणीया, अनीयर् प्रत्ययः। स्पृहणीया शोभा यस्य तत् स्पृहणीयशोभं, तत्। द्वन्द्वं="स्त्रीपुंसोर्मिथुनं द्वन्द्वम्" इत्यमरः। "द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाऽभिव्यक्तिषु" इति निपातः। अयोजयिष्यत्, अभविष्यत्, इत्युभयत्रापि "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियाऽऽतिपत्तौ" इति लृङ्। प्रजानां=प्रजायन्त इति प्रजाः, तासां प्रजानां, डप्रत्ययः। द्वये=द्वौ अवयवौ यस्य तत् द्वयं, तस्मिन् द्वये, तयप् तस्याऽयजादेशः। रूपविधानयत्नः=रूपस्य विधानं रूपविधानं, तस्मिन् यत्नः रूपविधानयत्नः। विफलः=विगतं फलं यस्मात् इति विफलः।

भावार्थः—सर्वैराशास्यमानसौन्दर्यमिदमुमामहेश्वररूपं मिथुनं प्रजापतिर्यदि नामेलयिष्यत, तर्हि तस्याऽस्मिन् मिथुने लोकोत्तरसौन्दर्यनिर्माणप्रयासः एतदनुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावात् निष्फलोऽभविष्यदिति भावः।

भाषा—परस्पर सराहने लायक सुन्दर पार्वती और शंकर का यदि विवाह नहीं होता, तो इन दोनों के रूप बनाने में ब्रह्मा का परिश्रम असफल हो जाता।

उक्तमर्थमुपपादयितुं महेश्वरस्य लावण्यातिशयमाहुः—

न नूनमारूढरुषा शरीरमनेन दग्धं कुसुमाऽऽयुधस्य।
व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः॥६७॥

संरम्भ से शिव ने मदन का देह दाह न है किया।
उसने निरख कर शम्भु छवि निज गात्र भस्म स्वयं किया॥

अन्वयः—आरूढरुषा अनेन कुसुमायुधस्य शरीरं न दग्धं नूनम्। किन्तु कामः अमुं देवम् उदीक्ष्य व्रीडात् स्वयम् एव सन्न्यस्तदेहः, इति मन्ये।

व्याख्या—आरूढरुषा=प्ररूढकोपेन, अनेन=शिवेन, कुसुमायुधस्य=कुसुमेषोः, कामस्येत्यर्थः। शरीरं=वपुः, न दग्धं नूनं=न भस्मीकृतं ध्रुवम्। किन्तु—कामः=मदनः, अमुं=पुरोवर्तिनं, देवं=शिवम्, उदीक्ष्य=दृष्ट्वा,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्रीडात = लज्जायाः, हेतोः । स्वयमेव = आत्मनैव, सन्न्यस्तदेहः=सन्त्यक्तशरीरः, इति = एवं, मन्ये = विचारयामि ।

व्युत्पत्तिः—आरूढरुषा = आरूढा रुट् यस्य सः आरूढरुट्, तेन आरूढरुषा, "कोपक्रोधाऽमर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ" इत्यमरः । कुसुमाऽऽयुधस्य = कुसुमानि आयुधानि यस्य सः कुसुमाऽऽयुधः, तस्य कुसुमायुधस्य । व्रीडात् = "व्रीड लज्जायाम्" इति धातोः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः, ततः "अजाद्यतष्टाप्" इति टाप्प्रत्ययः । "मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा" इति वदतोऽमरसिंहस्य तात्पर्यं व्रीडाशब्दस्य प्रायिकप्रयोगसूचनार्थं, न तु अकाराऽन्तव्रीडशब्दाऽभावद्योतनार्थमिति ज्ञेयम् । अत्र तु "भावे" इति सूत्रविहितघञन्तो व्रीडशब्दः, स च प्रयोगे क्वाचित्को वेदनीयः ।

"गण्डूषगर्जभुजजागरहारकीलः ज्वालाजटारभसवर्तकगर्धश्रृङ्गाः ।
व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठबाणकरकाश्च समामयाश्च ॥"

इति स्त्रीपुंलिङ्गकथने रभसः । "व्रीडोऽक्लीबे त्रपा लज्जा" इति च तेनोक्तम् । सन्न्यस्तदेहः = सम्यक् न्यस्तं सन्न्यस्तं, "कुगतिप्रादयः" इति गतिसमासः । सन्न्यस्तं देहं येन सः सन्न्यस्तदेहः, "अर्धर्चादयः पुंसि च" इति देहपदस्य पुन्नपुंसकलिङ्गत्वम् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । मन्ये शब्दोऽयम् उत्प्रेक्षावाचकः । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे—"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।" इति । अनेन श्लोकेन पुरसुन्दरीणां स्वपक्षभूतस्य मन्मथस्य दाहेन जनिताया महेश्वरविषयाया असूयायाः प्रशमो दर्शितः ।

भावार्थः—असौ हरः कोपमधिष्ठाय कामदेवस्य शरीरं भस्मसात् नैवाकरोत् । किन्तु अस्य महेश्वरस्य लोकोत्तरसुन्दरं शरीरमवेक्ष्य सञ्जातलज्जः कामदेवः स्वयमेव स्वशरीरं योगाग्निना भस्मसादकरोदिति मन्यामहे वयमिति भावः ।

भाषा—शंकर ने क्रोध करके काम के शरीर को नहीं भस्म किया, बल्कि उसी ने लज्जा-वश शम्भु की सुन्दरता देखकर योगाग्नि द्वारा अपने शरीर को जला दिया ।

अथैतादृशेन महेश्वरेण सञ्जातसम्बन्धस्य स्वामिनो हिमालयस्यापि प्रकृष्टतरमभ्युदयं प्रदर्शयन्ति—

अनेन सम्बन्धमुपेत्य दिष्ट्या मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।
मूर्धानमालि ! क्षितिधारणोच्चमुच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥६८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाग्य से सम्बन्ध शिव का शिर रहा उँचा विमल ।
अब और ऊचे भाव से धारण करेंगे भू अचल ॥

अन्वयः—हे आलि ! शैलराजः दिष्टया मनोरथप्रार्थितम् अनेन ईश्वरेण सम्बन्धम् उपेत्य, क्षितिधारणोच्चम् मूर्धानम् उच्चैस्तरं वक्ष्यति ।

व्याख्या—हे आलि=हे सखि !, शैलराजः=पर्वतेश्वरः । हिमालय इत्यर्थः । दिष्टया=भाग्येन, मनोरथप्रार्थितम्=इच्छाविषयीकृतम्, अनेन=पुरोवर्तिना, ईश्वरेण=शङ्करेण, सम्बन्धं=जामातृलक्षणम्, उपेत्य=प्राप्य, क्षितिधारणोच्चं=पृथ्वीधारणोन्नतं, मूर्धानं=शिरः, उच्चैस्तरम्=उन्नततरं, वक्ष्यति=धारयिष्यति ।

व्युत्पत्तिः—आलिः="आलिः सखी वयस्या च" इत्यमरः । शैलराजः=शैलानां राजा शैलराजः, समासाऽन्तष्टच्प्रत्ययः । मनोरथप्रार्थितं=मनोरथैः प्रार्थितः मनोरथप्रार्थितः, तं मनोरथप्रार्थितं । "प्रार्थना याच्ञाऽवरोधयोः" इति कोषः । क्षितिधारणोच्चं=क्षितेर्धारणं क्षितिधारणं, तेन उच्चः शितिधारणोच्चः, तं क्षितिधारणोच्चं । मूर्धानम्="उत्तमाऽङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । उच्चैस्तरम्=अतिशयेन उच्चैर्यथा तथा उच्चैस्तरम्, उच्चैरिति अव्ययात् तरप्प्रत्ययः । मूर्ध्नः द्रव्यत्वात् न आमुप्रत्ययाऽन्तो निपातः । वक्ष्यति=वहतेर्लृट् ।

भावार्थः—हे सखि ! हिमालयोऽयमन्यैरत्यन्तदुष्करस्य क्षितिमण्डलधारणस्यानायासेन क्रियमाणत्वादिदानीमेवाभिमानोन्नतमात्मशिरश्चिराभिलषितस्य महेश्वरसम्बन्धस्य लाभानन्तरमत्युन्नततत्वेन धारयिष्यतीति भावः ।

भाषा—हे सखि ! यह हिमालय भगवान शंकर का अभिलषित सम्बन्ध प्राप्त करके, पृथ्वी धारण करने से उच्च शिर को और भी अधिक उच्चतर करेगा ।

अथ पुरवधूवृत्तान्तमुपसंहृत्य महेश्वरस्य हिमवत्पुरप्राप्तिप्रकारमाह—

इत्यौषधिप्रस्थविलासिनीनां शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।
केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं हिमाऽऽलयस्याऽऽलयमाससाद ॥ ६९ ॥

पुर की स्त्रियों के शम्भु वर वे गान सुनते मधु सदन ।
केयूर चूर्ण सुलाज मय पहुँचे हिमालय के भवन ॥

अन्वयः—त्रिनेत्रः इति ओषधिप्रस्थविलासिनीनां श्रोत्रसुखाः कथाः शृण्वन्, केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि हिमाऽऽलयस्य आलयम् आससाद ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याख्या—त्रिनेत्रः = त्र्यम्बकः, इति = इत्थम् , ओषधिप्रस्थविलासिनीनां = हिमाऽऽलयपुरसुन्दरीणां, श्रोत्रसुखाः = श्रवणमधुराः, कथाः = आलापान् , शृण्वन् = आकर्णयन् , केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं = अङ्गदपिष्टलाजाञ्जलिं, हिमालयस्य = हिमवतः, आलयं = भवनम् , आससाद = प्राप ।

व्युत्पत्तिः—त्रिनेत्रः = त्रीणि नेत्राणि यस्य स त्रिनेत्रः । ओषधिप्रस्थविलासिनीनां = विलसन्तीति विलासिन्यः, "वौ कषलसकत्थसम्भः" इति घिनुणप्रत्ययः, तदन्तात् स्त्रीत्वविवक्षायां "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति ङीप् । ओषधिप्रस्थस्य विलासिन्यः ओषधिप्रस्थविलासिन्यः, तासाम् ओषधिप्रस्थविलासिनीनां । श्रोत्रसुखाः = सुखयन्तीति सुखाः, श्रोत्रयोः सुखा इति श्रोत्रसुखाः, ताः । शृण्वन् = शृणोतीति शृण्वन् , "श्रु श्रवणे" इति धातोः शतृप्रत्ययः । केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि=अचूर्णाः चूर्णा यथा सम्पद्यन्ते तथा कृताः चूर्णीकृताः, च्विप्रत्ययः । लजानां मुष्टयः लाजमुष्टयः । केयूरैः चूर्णीकृताः केयूरचूर्णीकृताः । केयूरचूर्णीकृताः लाजमुष्टयः यस्मिन् सः केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिः, तं केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिम् । "भवनेऽवकीर्णा आचारलाजा अन्तराले एवाऽङ्गदैश्चूर्णपेषं पिष्यन्त" इति पुरन्ध्रीजनसम्बन्धाऽतिशयोक्तिः । अनेन सम्मर्द उक्तः । हिमालयस्य = हिमस्य आलयः हिमालयः, तस्य हिमालयस्य । आलयं = "गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयाऽऽलयाः" इत्यमरः ।

भावार्थः—महेश्वरः ओषधिप्रस्थनगरसुन्दरीणां पूर्वोक्तप्रकारानन्यांश्च श्रवणमधुरानालापान् आकर्णयन् सन्, जनसम्मर्दवशात् केयूरसंघट्टनेन चूर्णीभूतपुरवधूजनावकीर्णलाजाञ्जलिं हिमालयस्य भवनं सम्प्रापेति भावः

भाषा—इस तरह ओषधिप्रस्थ की स्त्रियों की श्रुति-मधुर कथाओं को सुनते हुए महेश्वर हिमालय के घर मे पहुँचे, जहाँ पर आचारार्थ छोड़े गये लाजा भीड़ में लोगों के बिजायट के बीच पड़कर चूर्ण हो जाते थे ।

अथ महेश्वरस्य वाहनावतारं प्रदर्शयन् भवनमध्यप्रवेशमाह—

तत्राऽवतीर्याऽच्युतदत्तहस्तः शरद्घनाद्दीधितिमानिवोक्ष्णः ।
क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥

हरि हाथ के अवलम्ब से शिव शरद घन भास्वान सम ।
वृष से उतर विधि क्रान्त पहुँचे अचल कक्षों में सहम ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—तत्र अच्युतदत्तहस्तः "शरद्घनात् दीधिमान् इव" उक्ष्णः अवतीर्य कमलासनेन पूर्वं क्रान्तानि अद्रिपतेः कक्ष्यान्तराणि विवेश ।

व्याख्या—तत्र=हिमवदालये, अच्युतदत्तहस्तः=विष्णुदत्तकरः, विष्णुविस्तीर्णहस्ताऽवलम्बः सन्नित्यर्थः । शरद्घनात्=शरन्मेघात्, शरद्विशेषणान्मेघस्य शुभ्रत्वं गम्यते । दीधितिमान् इव=सूर्य इव, उक्ष्णः=वृषात्=अवतीर्य=अवरुह्य, कमलाऽऽसनेन=ब्राह्मणा, पूर्वम्=अग्रे, क्रान्तानि=प्रविष्टानि, अद्रिपतेः=हिमाऽऽलयस्य, कक्ष्यान्तराणि=गेहप्रकोष्ठान्तराणि, विवेश=प्रविष्टवान् ।

व्युत्पत्तिः—अच्युतदत्तहस्तः=दत्तः हस्तः यस्मै स दत्तहस्तः, अच्युतेन दत्तहस्तः अच्युतदत्तहस्तः, "पीताऽम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी" इत्यमरः । शरद्घनात्=शरदः घनः शरद्घनः, तस्मात् शरद्घनात् । दीधितिमान्=दीधितयः सन्ति यस्य स दीधितिमान्, प्राशस्त्ये मतुप्प्रत्ययः । उक्ष्णः="उक्षा भद्रो बलीवर्द" इत्यमरः । कमलाऽऽसनेन=कमलम् आसनं यस्य सः कमलाऽऽसनः, तेन कमलासनेन, "विरिञ्चिः कमलाऽऽसनः" इत्यमरः । अद्रिपतेः=अद्रीणां पतिः अद्रिपतिः, तस्य अद्रिपतेः । कक्ष्यान्तराणि=अन्याः कक्ष्याः कक्ष्यान्तराणि, तानि । "कक्ष्या कच्छवरत्रायां काञ्च्यां गेहप्रकोष्ठके" इति यादवः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भावार्थः—हिमालयस्य भवने "सूर्यः शरत्कालमेघादिव" महेश्वरः स्ववाहनभूताद् वृषभात् नारायणेनादरेण वितीर्णं हस्तमवलम्ब्य कृतावतारः सन्, सबहुमानमग्रेसरतां प्रापितेन ब्राह्मणा पूर्वमुपगतानि हिमालयस्य भवनप्रकोष्ठान्तराणि प्रविष्टवानिति भावः ।

भाषा—वहाँ शम्भु ने विष्णु के हाथ के सहारे से "शरत काल के मेघ से सूर्य के समान" बैल से उतर कर, पहले ही से ब्रह्मा से अधिष्ठित हिमालय के घर के कमरे में प्रवेश किया ।

इन्द्रादीनामपि हिमालयभवनप्राप्तिमाह—

तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।
गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्प्रशस्तमारम्भमवोत्तमाऽर्थाः ॥७१॥

इन्द्रादि ने सप्तर्षि ने गण ने किया पीछे गमन ।
जैसे सफल आरम्भ को करते प्रयोजन अनुगमन ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—तम् अन्वक् इन्द्रप्रमुखाः देवाः, सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयः, गणाश्च "उत्तमाऽर्थाः प्रशस्तम् आरम्भम् इव" गिर्यालयम् अभ्यगच्छन् ।

व्याख्या—तं = शिवम्, अन्वक् = अनुपदम्, इन्द्रप्रमुखाः = इन्द्रप्रधानाः, देवाः = सुराः, सप्तर्षिपूर्वाः=सप्तर्षिप्रभृतयः, परमर्षयः=सनकाऽऽदिमहर्षयः, गणाश्च = प्रमथाश्च, उत्तमाऽर्थाः = महाप्रयोजनाः, प्रशस्तं=प्रकृष्टम्, अमोघमित्यर्थः । आरम्भम् इव = उपायम् इव, गिर्यालयं = हिमालयमन्दिरम्, अभ्यगच्छन् = अभ्यगमन्, प्राविशन्नित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—अन्वक् = अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्" इत्यमरः । इन्द्रप्रमुखाः = इन्द्रः प्रमुखः येषां ते इन्द्रप्रमुखाः । सप्तर्षिपूर्वाः = सप्त ऋषयः, सप्तर्षयः, "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति समासः । सप्तर्षयः पूर्वे येषां ते सप्तर्षिपूर्वाः, "न बहुव्रीहौ" इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । परमर्षयः = परमा ऋषयः परमर्षयः, "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इति तत्पुरुषः । उत्तमाऽर्थाः = उत्तमाश्च ते अर्थाः उत्तमार्थाः । प्रशस्तं = प्रकर्षेण शस्तः प्रशस्तः, तं प्रशस्तम् । आरम्भम् = आरभ्यत इत्यारम्भः, तम् आरम्भम् । गिर्यालयं = गिरेः आलयः, गिर्यालयः, तं गिर्यालयम् ।

भावार्थः—इन्द्रादयो देवाः, सप्तर्षिप्रमुखा महर्षयश्च, प्रमथादिगणाश्च "महाप्रयोजनाः सफलं व्यापारमिव" महेश्वरानुपदं हिमालयमन्दिरं प्राविशन् इति भावः।

भाषा—इसके बाद इन्द्रादि देव, सप्तर्षिप्रमुख महर्षि और सभी गण "महान् प्रयोजन सफल व्यापार की तरह" शंकर के पीछे पीछे हिमालय के घर में आये ।

इत्थमुपगतभवनस्य महेश्वरस्य मधुपर्काद्युपायनमाह—

तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यथावत्सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ।
नवे दुकूले च नगोपनीतं प्रत्यग्रहीत्सर्वममन्त्रवर्जम् ॥७२॥

उपविष्ट आसन पर रतन, जल, गव्य मधु मय के लिया ।
आनीत गिरी से नव्य पट भी ग्रहण शङ्कर ने किया ॥

अन्वयः—तत्र ईश्वरः विष्टरभाक् यथावत् सरत्नम् अर्घ्यं, मधुमत् गव्यं, नवे दुकूले च इति सर्वं नगोपनीतम् अमन्त्रवर्जम् प्रत्यग्रहीत् ।

व्याख्या—तत्र = हिमवन्मन्दिरे, ईश्वरः = शिवः, विष्टरभाक् = आसनगतः, उपविष्टः सन् इत्यर्थः । यथावत = यथार्हम्, विधिवदित्यर्थः । सरत्नम् =

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रत्नसहितम् , अर्घ्यम् = अर्घार्थं जलं, मधुमत् = क्षौद्रयुक्तं, गव्यं च = दधि च, मधुपर्कमित्यर्थः । नवे = नूतने, दुकूले च = क्षौमे च, इति = पूर्वोक्तं, सर्वं = सम्पूर्णं, नगोपनीतं = हिमालयानीतम् , अमन्त्रवर्जं = समन्त्रकम् , प्रत्यग्रहीत् = स्वीचकार ।

व्युत्पत्तिः—विष्टरभाक् = विष्टरं भजतीति विष्टरभाक्, ण्विप्रत्ययः । सरत्नं = रत्नैः सहितं सरत्नम् । अर्घ्यम् = अर्घार्थम् उदकम् अर्घ्यं तत् , "पादार्घाभ्यां च इति यत् । मधुमत् = मधु अस्मिन् अस्तीति मधुमत् , तत् । मतुप्प्रत्ययः । गव्यं = गवि भवं गव्यं, तत् "दधिमधुनी सर्पिर्वा मध्वलाभे" इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रात् । दुकुले = "क्षौमं दुकूलम्" इत्यमरः । नगोपनीतं = नगेन उपनीतं नगोपनीतं, तत् । अमन्त्रवर्जम् = मन्त्रान् वर्जयित्वा मन्त्रवर्जम् , "द्वितीयायां च" इति णमुलप्रत्ययः । न मन्त्रवर्जम् यथा तथा अमन्त्रवर्जम् ।

भावार्थः—हिमवन्मन्दिरे विष्टरोपविष्टो हरो रत्नसहितमर्घ्यम्, माक्षिकसहितं दधि, नूतने परिधानीयोत्तरीयवसने चेति सर्वं हिमालयप्रदत्तं समन्त्रं प्रतिगृहीतवानिति भावः ।

भाषा—वहाँ आसन पर बैठे हुए शंकर ने हिमालय प्रदत्त रत्न–सहित अर्घ्य, माक्षिक–सहित दधि और नये वस्त्रों का विधिपूर्वक ग्रहण किया ।

अथ महेश्वरस्य पार्वतीसामीप्यप्राप्तिमाह—

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
वेलासमीपं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥७३॥

अवरोध जन गिरिजा–निकट लाये त्रिदृग को इस तरह ।
वेला–निकट शशि–किरण लातीं सिन्धु को हैं जिस तरह ॥

अन्वयः—दुकूलवासाः सः विनीतैः अवरोधरक्षैः "स्फुटफेनराजिः उदन्वान् नवैः चन्द्रपादैः वेलासमीपम् इव" वधूसमीपं निन्ये ।

व्याख्या—दुकूलवासाः = क्षौमधारी, सः = शिवः, विनीतैः = नम्रैः, अवरोधरक्षैः = अन्तःपुररक्षकैः, स्फुटफेनराजिः = व्यक्तडिण्डीरपङ्क्तिः, उदन्वान् = समुद्रः, नवैः = प्रत्यग्रैः, अचिरोदितैरित्यर्थः । चन्द्रपादैः = चन्द्रकिरणैः, वेलासमीपम् = समुद्रसीमासमीपम् , इव, वधूसमीपं = पार्वतीसकाशं, निन्ये = नीतः ।

व्युत्पत्तिः—दुकूलवासाः = दुकूलं वासो यस्य स दुकूलवासाः । अवरोधरक्षैः = अवरोधान् रक्षन्तीति अवरोधरक्षाः, तैः अवरोधरक्षैः, कर्मण्यण्प्रत्ययः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"शुद्धान्तश्चावरोधश्च" इत्यमरः। स्फुटफेनराजिः = फेनानां राजिः फेनराजिः, "डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः" इत्यमरः। स्फुटा फेनराजिर्यस्य सः स्फुटफेनराजिः। उदन्वान् = उदकम् अस्याऽस्तीति उदन्वान्, "उदन्वानुदधौ च" इति निपातनात्साधुः। "उदन्वानुदधिः सिन्धुः" इत्यमरः। चन्द्रपादैः = चन्द्रस्य पादाः चन्द्रपादाः, तैः चन्द्रपादैः। वेलासमीपं = वेलायाः समीपं वेलासमीपं, वधूसमीपं = वध्वाः समीपं वधूसमीपम्। अत्रोपमालङ्कारः।

भावार्थः—मधुपर्कादिदानानन्तरं परिधृतनगोपनीतदुकूलः स हरः प्रवणैरन्तःपुरकुशलैर्जनैः "प्रकटफेनपङ्क्तिः समुद्रोऽचिरोदितैश्चन्द्रकिरणैर्वेलासकाशमिव" पार्वत्याः समीपं प्रापितोऽभूदिति भावः।

भाषा—इसके बाद चन्द्र किरणों द्वारा वेला के समीप प्राप्त होने वाले फेन युक्त समुद्र की तरह, स्वच्छ दुकूलधारी शंकर अन्तःपुर–जनों से पार्वती के समीप पहुँचाये गये।

पार्वतीपरिसरे महेश्वरस्य प्रसादातिशयं वर्णयति—

तया प्रवृद्धाऽऽननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या।
प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः॥७४॥

शिव–मुदित गिरिजा–विधु–वदन–सम कान्ति मय थे इस तरह।
शुचि–कुमुद–मय जल–सहित आश्विन काल होता जिस तरह॥

अन्वयः—प्रवृद्धाऽऽननचन्द्रकान्त्या तया कुमार्या शरदा लोक इव संसृज्यमानः शिवः प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः प्रसन्नचेतःसलिलः अभूत्।

व्याख्या—प्रवृद्धाऽऽननचन्द्रकान्त्या = विवृद्धमुखेन्दुशोभया, तया = पूर्वोक्तया, कुमार्या = पार्वत्या, शरदा = शरत्कालेन, लोक इव = जन इव, संसृज्यमानः = संगच्छमानः, शिवः = शङ्करः, प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः = विकचनेत्रकैरवः, प्रसन्नचेतःसलिलः = निर्मलीकृतचित्तजलः, अभूत् = अभवत्।

व्युत्पत्तिः—प्रवृद्धाऽऽननचन्द्रकान्त्या = प्रकर्षेण वृद्धः प्रवृद्धः, "सुप्सुपा" इति समासः। आननं चन्द्र इव इति आननचन्द्रः, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इति उपमितसमासः। आननचन्द्रस्य = चन्द्रसदृशस्याननस्य, आननसदृशस्य चन्द्रस्य च, कान्तिः आननचन्द्रकान्तिः। प्रवृद्धा आननचन्द्रकान्तिः यस्याः सा प्रवृद्धाऽऽननचन्द्रकान्तिः, तया प्रवृद्धाऽऽननचन्द्रकान्त्या। प्रफुल्लचक्षुः-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुमुदः = चक्षूंषि कुमुदानि इव चक्षुःकुमुदानि, उपमितसमासः । प्रफुल्लं चक्षुः-कुमुदं = कुमुदसदृशं चक्षुः, चक्षुःसदृशं कुमुदं च, यस्य सः प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः । प्रसन्नचेतःसलिलः = चेतः सलिलम् इव चेतःसलिलम्, उपमितसमासः । "चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः । प्रसन्नं चेतःसलिलं = सलिलसदृशं चेतः, चेतःसदृशं सलिलं च, यस्य सः प्रसन्नचेतःसलिलः । अत्राप्युपमालङ्कारः ।

भावार्थः = प्रवर्धमानमुखेन्दुशोभया लोकोत्तरगुणविशिष्टया पार्वत्या सङ्गच्छमानो हरः "शरदा संसृज्यमानो लोक इव" विकसितनेत्रकुमुदो निर्मलमानसजलश्चासीदिति भावः ।

भाषा—शरद काल के आगमन से लोक के समान, पार्वती के चन्द्रानन की शोभा से शंकर जी के नेत्र–कुमुद खिल गये, और मन सलिल की तरह निर्मल होगया।

चिराभिलषितदर्शनयोस्तयोरुमामहेश्वरयोः परस्परदर्शने शृङ्गारचेष्टां वर्णयति–

तयोः समापत्तिषु कातराणि किंचिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।
ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूवन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥

सानन्द संगति से अमित कातर–त्रपा–पूरित हिया ।
वर के वधू के नेत्र ने लज्जा सरस अनुभव किया ॥

अन्वयः—तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चित् व्यवस्थापितसंहृतानि अन्योन्यलोलानि विलोचनानि तत्क्षणं ह्रीयन्त्रणाम् अन्वभूवन् ।

व्याख्या—तयोः = वधूवरयोः, उमामहेश्वरयोरित्यर्थः । समापत्तिषु = यदृच्छया संगतिषु, कातराणि = अधीराणि, किंचित् = ईषत्, व्यवस्थापितसंहृतानि = स्थिरीकृतनिवर्तितानि, अन्योन्यलोलानि = मिथःसतृष्णानि, विलोचनानि = नेत्राणि, तत्क्षणं = तस्मिन् अवसरे, ह्रीयन्त्रणां = लज्जासङ्कोचम्, अन्वभूवन् = अनुबभूवुः ।

व्युत्पत्तिः—तयोः = सा च स च तौ, तयोः तयोः । कातराणि = "अधीरे कातरः" इत्यमरः । व्यवस्थापितसंहृतानि = पूर्वं व्यवस्थापितानि पश्चात् संहृतानि व्यवस्थापितसंहृतानि, "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाऽधिकरणेन" इति समासः । अन्योन्यलोलानि = अन्योन्यस्मिन् लोलानि अन्योन्यलोलानि, "लोलश्चलसतृष्णयोः" इत्यमरः । तत्क्षणं = सः क्षणः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा तत्क्षणं, क्रि० वि० । ह्रीयन्त्रणां = ह्रियः यन्त्रणा ह्रीयन्त्रणा, तां ह्रीयन्त्रणाम् ।

भावार्थः—उमामहेश्वरयोः यदृच्छया परस्परसमागमेषु चकितानि, पूर्वं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किञ्चित् स्थिरीकृतानि पुनस्तदानीमेव लज्जया व्यावर्तितानि चान्योन्यं प्रति सतृष्णानि कटाक्षविक्षेपादिनयनकर्माणि तस्मिन् क्षणे कामपि लज्जायन्त्रणामनुबभूवुरिति भावः ।

भाषा—पार्वती और शंकर के चचंल नेत्र क्षण भर के लिये मिल जाते थे, और फिर हट जाते थे। इस तरह दोनों ने उस समय लज्जा का अनुभव किया।

अथ तयोः पाणिग्रहणं वर्णयति—

तस्याः करं शैलगुरूपनीतं जग्राह ताम्राऽङ्गुलिमष्टमूर्त्तिः ।
उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥७६॥

शंकित मदन शिव से उमा-उर में अदेह प्रथम हुआ ।
हिम गिरि-गृहीत उमा-त्रिदृग का पाणि ग्रहण सुघर हुआ ॥

अन्वयः—अष्टमूर्तिः तच्छङ्किनः उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य पूर्वं प्ररोहम् इव स्थितं, शैलगुरूपनीतं ताम्राङ्गुलि तस्याः करं जग्राह ।

व्याख्या—अष्टमूर्तिः=शङ्करः, तच्छङ्किनः=हरशङ्किनः, हरभीतस्येत्यर्थः । अत एव-उमातनौ=पार्वतीशरीरे, गूढतनोः=गुप्तशरीरस्य, स्मरस्य=कामस्य, पूर्वं=प्रथमं, प्ररोहम् इव=अङ्कुरम् इव, स्थितमिति शेषः । शैलगुरूपनीतं=हिमवत्प्रापितं, यद्वा हिमवत्पुरोहितप्रापितं, ताम्राऽङ्गुलिं=रक्ताऽङ्गुलिं, तस्याः=पार्वत्याः, करं=पाणिं, जग्राह=गृहीतवान् ।

व्युत्पत्तिः—अष्टमूर्तिः=अष्टौ मूर्तयः यस्य सः अष्टमूर्त्तिः । तच्छङ्किनः=तस्मात् शङ्कते तच्छील इति तच्छङ्की, तस्य तच्छङ्किनः, णिनिः । उमातनौ=उमायाः तनुः उमातनुः, तस्याम् उमातनौ, "स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः" इत्यमरः । गूढतनोः गूढा तनुर्यस्य सः गूढतनुः, तस्य गूढतनोः । शैलगुरूपनीतं=शैलानां गुरुः शैलगुरुः, यद्वा शैलस्य गुरुः शैलगुरुः, तेन उपनीतः शैलगुरूपनीतः, तं शैलगुरूपनीतं, ताम्राऽङ्गुलिं=ताम्रा अङ्गुलयः यस्य स ताम्राङ्गुलिः, तं ताम्राङ्गुलिम् । अत्रोत्प्रेक्षया दर्शनमात्रेणैव मनोविकारहेतुत्वं ध्वन्यते ।

भावार्थः—हरः स्वस्माद् भीतस्यात एव—पार्वतीशरीरेणाच्छन्नशरीरस्य कामदेवस्य प्रथमोद्‌गतमङ्कुरमिव स्थितं हिमवत्पुरोधसा प्रसारितं रक्ताङ्गुलिमुमाया हस्तं समन्त्रं गृहीतवानिति भावः ।

भाषा—महादेव के भय से पार्वती के शरीर में छिपे हुए कामदेव के प्रथम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अङ्कुर के समान, हिमालय के पुरोहित से प्रसारित लाल उँगलियों वाले पार्वती के हाथ को शङ्कर ने पकड़ा ।

प्रवृद्धरागयोस्तयोः पाणिसमागमकाले जायमानान् सात्वीकविकारानाह—

रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाऽङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥७७॥

पुलकित हुई गिरिजा, महेश्वर की भिगी अँगुली युगल ।
उद्वाह से स्मर-वृत्ति दोनों में हुई सम अति अमल ॥

अन्वयः—उमायाः रोमोद्गमः प्रादुरभूत् । पुङ्गवकेतुः स्विन्नाङ्गुलिः आसीत् । पाणिसमागमेन तयोः मनोभवस्य वृत्तिः समं विभक्ता इव अभूत् ।

व्याख्या—उमायाः=पार्वत्याः, रोमोद्गमः=रोमाञ्चः, प्रादुरभूत्=प्रादुर्बभूव । पुङ्गवकेतुः=वृषध्वजः, स्विन्नाऽङ्गुलिः=आर्द्राऽङ्गुलिः, आसीत्=अभूत् । पाणिसमागमेन=करसंस्पर्शेन कर्त्रा, तयोः=वधूवरयोः, मनोभवस्य=कामस्य, वृत्तिः=अवस्थितिः, समं=तुल्यं, विभक्ता इव=विभागीकृता इव, समीकृता इवेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—रोमोद्गमः=रोम्णाम् उद्गमः रोमोद्गमः, "तनूरुहं रोम लोम" इत्यमरः । पुङ्गवकेतुः=पुमान् गौः पुङ्गवः=वृषभ इत्यर्थः । "गोरतद्धितलुकि" इति टच् । पुङ्गवः केतुः=चिह्नं, यस्य सः पुङ्गवकेतुः । स्विन्नाऽङ्गुलिः=स्विन्नाः अङ्गुलयः यस्य सः स्विन्नाङ्गुलिः, पाणिसमागमेन=पाण्योः समागमः पाणिसमागमः, तेन पाणिसमागमेन, मनोभवस्य=मनसि भवः मनोभवः, तस्य मनोभवस्य, वृत्तिः=वर्तनं वृत्तिः, "वृतु वर्तने" इति धातोः "स्त्रियां क्तिन्"इति क्तिन्प्रत्ययः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । स्वेदरोमाञ्चप्रादुर्भावेन सात्त्विकभावस्य प्रकाशो द्योतते ।

सात्त्विकास्तु—

"स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥" इति ।

भावार्थः—पार्वत्या रोमाञ्चः प्रकाशमानोऽभूत् । हरः प्रस्वेदयुक्तकराङ्गुलिरासीत् । पाणिग्रहणसमये कामदेवव्यापाराः परस्परं करयोः समागमेन तस्मिन् गौरीशङ्करयोर्मिथुने समविभागाः कृता इवासन्निति भावः ।

भाषा—पाणि-ग्रहण करने के समय पार्वती को रोमाञ्च और शङ्कर की

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऊगलियों में प्रस्वेद हुआ । इस समय मानो कामदेव का व्यापार दोनों के ऊपर समान हुआ ।

पाणिग्रहणानन्तरं कृतकृत्ययोस्तयोः कान्तिविशेषं वर्णयति—

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्वधूवरं पुष्यति कान्तिमग्र्याम् ।
सांनिध्ययोगादनयोस्तदानीं किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥७८॥

उद्वाह से पर वर-वधू इनसे सुघर होते महा ।
तब शम्भु गौरी कान्ति को क्या और जाय अधिक कहा ॥

अन्वयः—यत् प्रयुक्तपाणिग्रहणम् अन्यत् वधूवरं अनयोः सांनिध्ययोगात् अग्र्यां कान्तिं पुष्यति । तदानीम् तस्य उभयस्य श्रीः किं कथ्यते ।

व्याख्या—यत=यस्मात् कारणात् , प्रयुक्तपाणिग्रहणं=प्रारब्धविवाहम् , अन्यत्=लौकिकं, वधूवरं=दम्पती, अनयोः=पार्वतीशिवयोः, सांनिध्ययोगात्= सामीप्यात् , अग्र्याम्=उत्तमां, कान्तिं=शोभां, पुष्यति=पुष्णाति । तदानीं= पाणिग्रहणसमये, तस्य उभयस्य=पार्वतीशिवरूपस्य मिथुनस्य, श्रीः=शोभा, किं कथ्यते=किम् अभिधीयते ।

व्युत्पत्तिः—यत्=पदमिदं यच्छब्दप्रतिरूपकमव्ययम् । प्रयुक्तपाणिग्रहणं= पाणेर्ग्रहणं पाणिग्रहणं, "पञ्चशाखः शयः पाणिः" इत्यमरः । प्रयुक्तं पाणिग्रहणं यस्य तत् प्रयुक्तपाणिग्रहणम्, अनयोः=इयं च अयं च इमौ, तयोः अनयोः, एकशेषः । सांनिध्ययोगात्=संनिधेर्भावः सांनिध्यं, ष्यञ्प्रत्ययः । सांनिध्यस्य योगः सांनिध्ययोगः, तस्मात् सांनिध्ययोगात् । अग्र्याम्=अग्रे भवा अग्र्या, ताम् अग्र्याम् ।

भावार्थः—यदुमामहेश्वरयोः सन्निधानयोगमात्रेण लौकिकमिथुनं कृतविवाहं सत् लोकोत्तरां शोभामनुभवति । तस्यैव उमामहेश्वरमिथुनस्य स्वयं विवाहसमये शोभा कथं वर्ण्यत इति भावः ।

भाषा—विवाह काल में पार्वती और शङ्कर, स्मरण मात्र ही से लौकिक वधू वर की शोभा बढाते हैं, तब जहाँ स्वयं पार्वती और शङ्कर का विवाह हो रहा है, उसकी शोभा का वर्णन कैसे हो सकता है ।

पाणिग्रहणानन्तरं विहितमग्निप्रदक्षिणं वर्णयति—

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वे युगल अग्नि-प्रदक्षिणा से इस तरह शोभित हुए ।
स्थित मेरु परि सर में निशा दिन जिस तरह शोभित हुए ॥

अन्वयः—तन्मिथुनम् उदर्चिषः कृशानोः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् मेरोः उपान्तेषु वर्त्तमानम् अन्योन्यसंसक्तम् अहस्त्रियामम् इव चकासे ।

व्याख्या--तन्मिथुनं=तद्द्वन्द्वं, पार्वतीमहेश्वरमिथुनमित्यर्थः । उदर्चिषः=उन्नतज्वालस्य, कृशानोः=अग्नेः, प्रदक्षिणप्रक्रमणात्=प्रदक्षिणीकरणात्, मेरोः=हेमाद्रेः, उपान्तेषु=परिसरेषु, वर्तमानम्=आवर्तमानं, मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वत् इत्यर्थः । अन्योन्यसंसक्तम्=परस्परसंगतम् । पदमेतम् मिथुनस्यापि विशेषणम् । अहस्त्रियाममं इव=रात्रिन्दिवम् इव, चकासे=शुशुभे ।

व्युत्पत्तिः—तन्मिथुनं=तयोर्मिथुनं तन्मिथुनं, "स्त्रीपुंसोर्मिथुनं द्वन्द्वम्" इत्यमरः । उदर्चिषः=उद्गता अर्चिः यस्य स उदर्चिः, तस्य उदर्चिषः । कृशानोः="कृशानुः पावकोऽनलः" इत्यमरः । प्रदक्षिणप्रक्रमणात्=प्रदक्षिणं च तत् प्रक्रमणं प्रदक्षिणप्रक्रमणं, तस्मात् प्रदक्षिणप्रक्रमणात् । वर्तमानं=वर्तते इति वर्तमानं, शानच्प्रत्ययः मुगागमश्च । अन्योन्यसंसक्तम्=अन्योन्येन संसक्तम् अन्योन्यसंसक्तम् । अहस्त्रियामम्=त्रयः यामाः यस्याः सा त्रियामा, "त्रियामा क्षणदा क्षपा" इत्यमरः । अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामं, समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । "घस्रो दिनाऽहनी" इत्यमरः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भावार्थः—इन्धनादिभिः प्रदीप्तस्याग्नेः प्रदक्षिणीकरणात् तदुमामहेश्वराभिधानं द्वन्द्वं, महामेरोरुपान्तेषु परिवर्तमानं परस्परसङ्गतं रात्रिन्दिवमिव शुशुभेतरामिति भावः ।

भाषा—इन्धानादि से प्रदीप्त अग्नि की प्रदक्षिणा करते हुए पार्वती और शङ्कर इस तरह शोभित हुए, मानो मेरु पर्वत के उपान्त भाग में रात और दिन घूम रहे हो ।

लाजाहोमं च वर्णयति—

तौ दम्पती त्रिः परिणीय वह्निमन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताऽक्षौ ।
स कारयामास वधूं पुरोधास्तस्मिन्समिद्धाऽर्चिषि लाजमोक्षम् ॥८०॥

यह भी पुरोहित ने करा कर तीन बार क्रिया अमल ।
फिर पार्वती के हाथ लाजा होम करवाया विमल ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—सः पुरोधाः अन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताऽक्षौ तौ दम्पती वह्निं त्रिः परिणीय, समिद्धाऽर्चिषि तस्मिन् वधूं लाजमोक्षं कारयामास ।

व्याख्या—सः = पूर्वोक्तः, प्रसिद्धो वा, पुरोधा = पुरोहितः, अन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ = परस्परस्पर्शसुखसङ्कुचितनेत्रौ, तौ = पूर्वोक्तौ, दम्पती=जम्पती, गौरीशङ्करौ इत्यर्थः । वह्निम् = अग्निं, त्रिः = त्रिवारम् , परिणीय = परितो नीत्वा, प्रदक्षिणत्रयं कारयित्वेत्यर्थः । समिद्धाऽर्चिषि = प्रदीप्तज्वाले, तस्मिन् = वह्नौ, वधूं = पार्वतीं, लाजमोक्षं = लाजविसर्गम् , कारयामास = कारितवान् ।

व्युत्पत्तिः—पुरोधाः = पुरस्तादेव हितं विधत्त इति पुरोधाः, "पुरोधास्तु पुरोहितः" इत्यमरः । अन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ = सम्यक् स्पर्शः संस्पर्शः, अन्योन्यस्य संस्पर्शः अन्योन्यसंस्पर्शः । निमीलिते अक्षिणी ययोस्तौ निमीलिताक्षौ, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इति षच्प्रत्ययः । अन्योन्यसंस्पर्शेन निमीलिताऽक्षौ अन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ, तौ । दम्पती = जाया च पतिश्च दम्पती, तौ । जायाशब्दस्य दंभावो निपातितः । "दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ" इत्यमरः । त्रिः="द्वित्रिभ्यः सुच्" इति सुच् । परिणीय="णीञ् प्रापणे" इति द्विकर्मकाद्धातोः ल्यप् । समिद्धाऽर्चिषि=सम्यक् इद्धा समिद्धा, सा अर्चिः यस्य सः समिद्धाऽर्चिः, तस्मिन् समिद्धार्चिषि । लाजमोक्षं=लाजानां मोक्षः लाजमोक्षः, तं लाजमोक्षं । "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति विकल्पादणि कर्तुः कर्मत्वम् ।

भावार्थः—स हिमालयपुरोहितः परस्परकरग्रहणजनितसुखसम्मीलितनेत्रौ तौ भार्यापती विवाहसाक्षिभूतस्याग्नेः प्रदक्षिणत्रयं कारयित्वा, प्रदीप्तज्वाले तस्मिन्नग्नौ पार्वतीं लाजाहोमं कारितवानिति भावः ।

भाषा—परस्पर स्पर्श के कारण निमीलित नेत्र वाले पार्वती और शंकर को तीन बार धधकती हुई आग की प्रदक्षिणा करवा कर, पार्वती द्वारा पुरोहित ने अग्नि में लावा का हवन करवाया ।

सदाचारप्राप्तं लाजधूमग्रहणं वर्णयति—

सा लाजधूमाऽञ्जलिमिष्टगन्धं गुरूपदेशाद्वदनं निनाय ।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥

शुचि धूम लाजा का वदन में पार्वती के चल गया ।
सुकपोल व्याप्त उमा-श्रवण का अमल उत्पल बन गया ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—सा गुरुपदेशात् इष्टगन्धं लाजधूमाऽञ्जलिं वदनं निनाय। कपोल-संसर्पिशिखः सः तस्याः मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे।

व्याख्या—सा = वधूः, पार्वतीत्यर्थः। गुरूपदेशात् = पुरोहितोपदेशात्, इष्टगन्धं = घ्राणतर्पणगन्धं, लाजधूमाऽञ्जलिं = भ्रष्टधान्यधूम्रहस्तसम्पुटं, वदनं = मुखं, निनाय = अनैषीत्। कपोलसंसर्पिशिखः = गण्डप्रसर्पिशिखः, सः = धूमः, तस्याः = पार्वत्याः, मुहूर्तकर्णोत्पलतां = क्षणश्रोत्रनीलकमलतां, प्रपेदे = प्राप्तवान्।

व्युत्पत्तिः—गुरुपदेशात्=गुरोः उपदेशः गुरूपदेशः, तस्मात् गुरूपदेशात्, इष्टगन्धं = इष्टः गन्धः यस्य स इष्टगन्धः, तम् इष्टगन्धं। लाजधूमाऽञ्जलिं = लाजानां धूमा लाजधूमाः, तेषाम् अञ्जलिः लाजधूमाञ्जलिः, तं लाजधूमाञ्जलिम्, "अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसम्पुटे कुडवेऽपि च" इति मेदिनी। कपोलसंसर्पिशिखः = कपोलयोः संसर्पिण्यः, कपोलसंसर्पिण्यः, ताः शिखा यस्य सः कपोलसंसर्पिशिखः। मुहूर्तकर्णोत्पलतां = कर्णस्य उत्पलं कर्णोत्पलं, तस्य भावः कर्णोत्पलता, मुहूर्त्त यथा तथा कर्णोत्पलता मुहूर्तकर्णोत्पलता, तां मुहूर्त्तकर्णोत्पलताम्। "लाजाञ्जलिं विसृज्य धूमाग्रं समाजिघ्रेदिति" प्रयोगवृत्तिकारवचनमत्र प्रमाणम्। अत्र निदर्शना-ऽलङ्कारः। तल्लक्षणं यथा—

"सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्।
यत्र विम्बानुविम्बत्वं वोधयेत् सा निदर्शना॥" इति।

भावार्थः—सा पार्वती पुरोहितनियोगात् सुरभिगन्धं लाजहोमजनितं धूमं कराञ्जलिना निजाननमानीयाघ्रासीत्। असौ धूमाञ्जलिर्गण्डप्रदेशोर्ध्वभागसंसक्ताग्रः सन्, पार्वत्याः क्षणमात्रं कर्णालङ्कारभूतनीलोत्पलत्वं प्रापेति भावः।

भाषा—पार्वती ने पुरोहित की आज्ञा से लाजा-होम जनित सुगन्धित धूम को करांजलि द्वारा सूँघा, वह धूम कपोल के ऊपर कान के पास जाकर क्षण भर के लिये उसका कर्ण-भूषण बन गया।

लाजधूमग्रहणावसरे पार्वतीमुखस्य शोभां वर्णयति—

तदीषदार्द्रारुणगण्डलेखमुच्छ्वासकालाऽञ्जनरागमक्ष्णोः।
वधूमुखं क्लान्तयवाऽवतंसमाचारधूमग्रहणाद्बभूव॥ ८२॥

आचार के उस धूम से कुछ आर्द्र मुखड़ा हो गया।
सुन्दर कपोल अरुण तथा दृग शिथिल अंजन हो गया॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः—तत् वधूमुखम् आचारधूमग्रहणात् ईषदार्द्राऽरुणगण्डलेखम् अक्ष्णोः उच्छ्वासिकालाऽञ्जनरागं क्लान्तयवाऽवतंसं बभूव ।

व्याख्या—तत्=पूर्वोक्तं, वधूमुखं=पार्वतीमुखम्, आचारधूमग्रहणात्= आचारप्राप्तधूमपरिग्रहात्, ईषदार्द्राऽरुणगण्डलेखं=किञ्चित्स्विन्नरक्तकपोलस्थलम्, अक्ष्णोः=नेत्रयोः, उच्छ्वासिकालाऽञ्जनरागम्=उद्गच्छत्कज्जलरागं, क्लान्तयवाऽवतंसं=म्लानयवाऽङ्कुरं, बभूव=अभवत् ।

व्युत्पत्तिः—वधूमुखं=वध्वा मुखं वधूमुखम् । आचारधूमग्रहणात्= धूमस्य ग्रहणं धूमग्रहणम्, आचारेण धूमग्रहणम् आचारधूमग्रहणं, तस्मात् आचारधूमग्रहणात् । ईषदार्द्राऽरुणगण्डलेखम्=आर्द्रे च ते अरुणे आर्द्राऽरुणे, ईषच्च ते आर्द्रारुणे ईषदाऽरुणे । गण्डयोर्लेखे गण्डलेखे । ईषदार्द्राऽरुणे गण्डलेखे यस्य तत् ईषदार्द्राऽरुणगण्डलेखं । "किञ्चिदीषन्मनागल्पे" इत्यमरः । उच्छ्वासि-कालाऽञ्जनरागम्=कालं च तत् अञ्जनं कालाऽञ्जनं, तस्य रागः कालाऽञ्जनरागः । उच्छ्वासी कालाऽञ्जनरागः यस्य तत् उच्छ्वासिकालाञ्जनरागं । क्लान्तयवाऽव-तंसं=यवानाम् अवतंसः यवाऽवतंसः, क्लान्तः यवाऽवतंसः यस्य तत् क्लान्त यवावतंसम् ।

भावार्थः—सदाचारप्राप्तादीषदुष्णस्य तस्य धूमस्य ग्रहणात् तदानीं पार्वत्याः मुखं खिन्नाऽरुणगण्डमीषदुच्छूनाञ्जननयनं परिम्लानयवाङ्कुरावतंसं चाभूदिति भावः।

भाषा—आचार प्राप्त कुछ उष्ण उस धूम के ग्रहण से पार्वती का मुख स्वेद युक्त और अरुण हो गया । आँखों का काला अञ्जन फैल गया, और कान पर निहित यवाङ्कुर मलिन हो गया ।

सहधर्मचरणविधानमप्याह—

वधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से ! वह्निर्विवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।
शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥

बोला पुरोहित पार्वती से, कर्म साक्षी है अनल ।
आनन्द से शिव साथ धर्माचार करना है अमल ॥

अन्वयः—हे वत्से ! एष वह्निः तव विवाहं प्रति कर्मसाक्षी, भर्त्रा शिवेन सह मुक्तविचारया त्वया धर्मचर्या कार्या इति द्विजः वधूं प्राह ।

व्याख्या—हे वत्से=हे पुत्रि !, एषः=पुरोवर्ती, वह्निः=अग्निः, तव=

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवत्याः, विवाहं प्रति=पाणिग्रहणं प्रति, विवाहकर्मणीत्यर्थः । कर्मसाक्षी=कर्मद्रष्टा, अस्तीति शेषः । भर्त्रा=पत्या, शिवेन सह=शङ्करेण समं, मुक्तविचारया=निर्विचारया, सदसच्चिन्तामपहायेत्यर्थः । त्वया=भवत्या, धर्मचर्या=धर्माऽऽचरणं, कार्या=कर्त्तव्या, इति=इत्थम्, द्विजः=पुरोहितः, वधूं=पार्वतीं, प्राह=अब्रवीत् ।

व्युत्पत्तिः—विवाहं=“विवाहोपयमौ समौ । तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम्” इत्यमरः । कर्मसाक्षी=साक्षाद् द्रष्टा साक्षी, कर्मणः साक्षी कर्मसाक्षी । भर्त्रा=बिभर्त्तीति भर्ता, तेन भर्त्रा, मुक्तविचारया=मुक्तः विचारः यया सा मुक्तविचारा, तया मुक्तविचारया । धर्मचर्या=चरणं चर्या, धर्मस्य चर्या धर्मचर्या । कार्या=कर्तुं योग्या कार्या, “ऋहलोर्ण्यत्” इति ण्यत् । अयं च प्राजापत्यविवाहो द्रष्टव्यः । यथाऽऽह भगवान्मनुः—

“सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥” इति । ३ । ३० ।

भावार्थः—“एषोऽग्निस्तव विवाहकर्मणः प्रथमः साक्षी भवति । भर्त्रा हरेण सह त्वया सदसच्चिन्तामपहाय धर्मानुष्ठानं कर्तव्य” मिति पुरोहितः पार्वतीमुवाचेति भावः ।

भाषा—पुरोहित ने पार्वती से कहा-हे वत्से ! यह अग्नि तुम्हारे और शंकर के विवाह का साक्षी है । तुम अपने पति शिव के साथ विना विचार के धर्म का आचरण करना ।

पार्वत्याः पुरोहितवचनानुष्ठानोपादानप्रकारमाह—

आलोचनाऽन्तं श्रवणे वितत्य पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।
निदाघकालोल्बणतापयेव माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥

सादर पुरोहित के वचन मृदु को लिया सुन इस तरह ।
है ग्रीष्म-जलती भूमि घन-जल पान करती जिस तरह ॥

अन्वयः—भवान्या आलोचनाऽन्तं श्रवणे वितत्य तत् गुरोः वचनं “निदाघकालोल्बणतापया पृथिव्या प्रथमं माहेन्द्रम् अम्भ इव” पीतम् ।

व्याख्या—भवान्या=पार्वत्या, आलोचनान्तं=नेत्राऽन्तपर्यन्तं, श्रवणे=श्रोत्रे, वितत्य=विस्तार्य, तत=पूर्वोक्तं, गुरोः=पुरोहितस्य, वचनं=वचः, सहधर्मचर्याविधायकमित्यर्थः । निदाघकालोल्बणतापया=ग्रीष्मसमयोत्कटसन्तापया,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पृथिव्या = धरित्र्या, प्रथमम् = आद्यं, माहेन्द्रं = पार्जन्यम्, अम्भ इव = जलम् इव, पीतम् = स्वीकृतम्, अत्यादरेण शुश्रावेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—भवान्या = भवस्य पत्नी भवानी, तया भवान्या । "इन्द्रवरुण-भवशर्वरुद्रमृडहिमाऽरण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्" इति ङीष् आनुगामश्च । आलोचनाऽन्तं=लोचनस्य अन्तः लोचनान्तः, लोचनान्तात् आ आलोचनाऽन्तम्; "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः" इत्यव्ययीभावः । वचनं = "भाषितं वचनं वचः" इत्यमरः । निदाघकालोल्वणतापया = निदाघस्य कालः निदाघकालः । उल्वणः तापः यस्याः सा उल्वणतापा, निदाघकाले उल्वणतापा निदाघकालोल्वणतापा, तया निदाघकालोल्वणतापया । माहेन्द्रं = महांश्चाऽसौ इन्द्रः महेन्द्रः, तस्य इदं माहेन्द्रम् । अत्रोपमालङ्कारः ।

भावार्थः—पार्वत्या पुरोहितस्य सहधर्मचर्याविधायकं तद्वचनं नेत्रान्तपर्यन्तं कर्णं विस्तार्य "ग्रीष्मकालोत्कटसन्तापया पृथिव्या महेन्द्रस्य वर्षजमाद्यं जलमिव" महतादरेणाऽङ्गीकृतमिति भावः ।

भाषा—पार्वती ने पुरोहित के वचन को आँखों तक विस्तृत कर्णों द्वारा सुना, और ग्रीष्मकाल से संतप्त पृथ्वी के प्रथम जल विन्दु की तरह, बहुत आदर से ग्रहण किया ।

ध्रुवसन्दर्शनमाह—

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
सा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥

ध्रुव-दर्शनार्थ उमेश ने सामोद गिरिजा से कहा ।
तब पार्वती-लोचन उसे क्षण लज्जया लखता रहा ॥

अन्वयः—प्रियदर्शनेन ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना ह्रीसन्नकण्ठी सा कथमपि आननम् उन्नमय्य दृष्ट इति उवाच ।

व्याख्या—प्रियदर्शनेन = अभीष्टाऽवलोकनेन, ध्रुवेण = सनातनेन, भर्त्रा = पत्या, शिवेनेत्यर्थः । ध्रुवदर्शनाय=औत्तानपादिनक्षत्राऽवलोकनाय, प्रयुज्यमाना= प्रेर्यमाणा, ह्रीसन्नकण्ठी = लज्जाहीनस्वरा, सा = पार्वती, कथमपि = कृच्छ्रेण, आननं = मुखम्, उन्नमय्य = ऊर्ध्वं कृत्वा, दृष्टः = अवलोकितः, इति = एवम्, उवाच = अकथयत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्युत्पत्तिः—प्रीणातीति प्रियं, कप्रत्ययः । प्रियं दर्शनं यस्य सः प्रियदर्शनः, तेन प्रियदर्शनेन । ध्रुवेण="शाश्वतस्तु ध्रुवे नित्यसदातनसनातनाः" इत्यमरः । ध्रुवदर्शनाय=ध्रुवस्य दर्शनं ध्रुवदर्शनं, तस्मै ध्रुवदर्शनाय ; "ध्रुव औत्तानपादिः स्यात्" इत्यमरः । प्रयुज्यमाना=प्रयुज्यते इति प्रयुज्यमाना, कर्मणि यक्, तदन्तात् शानच्, दृश्यतामिति प्रेर्यमाणेत्यर्थः । ह्रीसन्नकण्ठी=सन्नः कण्ठः यस्याः सा सन्नकण्ठी, ह्रिया सन्नकण्ठी ह्रीसन्नकण्ठी, "मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा" इत्यमरः । अत्र ध्रुवसन्दर्शनमरुन्धतीसप्तर्षीणामप्युपलक्षणम् । तथा चोक्तमाश्वलायनगृह्यसूत्रे—"ध्रुवमरुन्धतीं सप्तर्षीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्" इति । १, ७, २२,

भावार्थः—लोकोत्तरसौन्दर्यत्वादिष्टदर्शनेन शाश्वतेन पत्या हरेणोत्तरदिशास्थितध्रुवनक्षत्रस्यावलोकनाय प्रेर्यमाणा सा पार्वती लज्जानिरुद्धकण्ठस्वरा सती कथञ्चिद् वदनमुत्क्षिप्यावलोकितो ध्रुव इति तं प्रति जगादेति भावः ।

भाषा—ध्रुव दर्शन के लिये पति द्वारा आज्ञा पाई हुई पार्वती मुख ऊपर करके लज्जा से "देखा" ऐसा धीरे से बोली ।

शास्त्रविहितं कर्म परिसमाप्य रूढिप्रसिद्धं लौकिकं कर्म वर्णयति । तत्रादौ सकलपूज्यस्य ब्रह्मणः प्रणाममाह—

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।
प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥८६॥

विधि वित पुरोहित ने युगल-उद्वाह करवाया अमल ।
शिव पार्वती ने प्रेम से विधि को प्रणाम किया विमल ॥

अन्वयः—इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ प्रजानां पितरौ तौ पद्मासनस्थाय पितामहाय प्रणेमतुः ।

व्याख्या—इत्थम्=अनेन प्रकारेण, विधिज्ञेन=कर्मविधानज्ञेन, शास्त्रज्ञेनेत्यर्थः । पुरोहितेन=पुरोधसा, हिमालयस्येत्यर्थः । प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ=कृतविवाहकर्माणौ, प्रजानां=जनानां=पितरौ=मातापितरौ, तौ=पार्वतीपरमेश्वरौ, कर्तृभूतौ, पद्मासनस्थाय=कमलासनोपविष्टाय, पितामहाय=ब्रह्मणे, प्रणेमतुः=नमश्चक्रतुः ।

व्युत्पत्तिः—इत्थम्=अनेन प्रकारेण इति इत्थम्, "इदमस्थमुः" इति थमुप्रत्ययः । विधिज्ञेन=विधिं जानातीति विधिज्ञः, तेन विधिज्ञेन, कप्रत्ययः । "विधि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विधाने दैवे च" इत्यमरः । प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ = पाणेर्ग्रहणं पाणिग्रहणं, तस्य उपचारः पाणिग्रहणोपचारः । प्रयुक्तः पाणिग्रहणोपचारः ययोस्तौ प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ । प्रजानां = प्रजायन्त इति प्रजाः, तासां प्रजानां, डप्रत्ययः । "प्रजा स्यात्सन्ततौ जने" इत्यमरः । पितरौ = माता च पिता च पितरौ, "पिता मात्रा" इत्येकशेषः ; "मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ" इत्यमरः । पद्माऽऽसनस्थाय = पद्मानाम् आसनं पद्माऽऽसनं, तस्मिन् तिष्ठतीति पद्माऽऽसनस्थः, तस्मै पद्मासनस्थाय, कप्रत्ययः । पितामहाय = पितॄणां पिता पितामहः, तस्मै पितामहाय, "पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः" इति निपातनात् "मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्" इति वार्तिकात् साधुः । "पितामहो विरिञ्चौ स्यात् तातस्य जनकेऽपि च" इति विश्वः । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ।

भावार्थः—शास्त्रज्ञेन हिमवत्पुरोधसा पूर्वोक्तप्रकारेण निर्वर्तितविवाहसंस्कारौ तौ पार्वतीपरमेश्वरौ कमलासनोपविष्टाय ब्रह्मणे नमश्चक्रतुरिति भावः ।

भाषा—इस तरह शास्त्रज्ञ पुरोहित के द्वारा विवाह संस्कार सम्पूर्ण होने पर, पार्वती और शंकर ने कमल के आसन पर बैठे हुए ब्रह्मा को प्रणाम किया ।

परमेष्ठिन आशीर्वादप्रकारमाह—

वधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म कल्याणि ! वीरप्रसवा भवेति ।
वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्तौ त्वाशास्यचिन्तास्तिमितो बभूव ॥८७॥

तुम वीर पुत्र जनो कहा विधि ने उमा से हर्ष से ।
पर कह सके शिव को न कुछ लख ज्वलित निज उत्कर्ष से ॥

अन्वयः—वधूः विधात्रा "हे कल्याणि ! वीरप्रसवा भव" इति प्रतिनन्द्यते स्म । सः वाचस्पतिः सन् अपि अष्टमूर्तौ तु आशास्यचिन्तास्तिमितः बभूव ।

व्याख्या—वधूः = कन्या, पार्वतीत्यर्थः । विधात्रा = ब्रह्मणा, हे कल्याणि = हे शोभने ! वीरप्रसवा = वीरसूः, भव = भूयाः, इति इत्थं, प्रतिनन्द्यते स्म = आशास्यते स्म । सः = विधाता, वाचस्पतिः सन् अपि = वागीश्वरः सन् अपि, अष्टमूर्तौ तु = शिवे तु, आशास्यचिन्तास्तिमितः = आकाङ्क्ष्यविचारमन्दः, बभूव = अभवत् ।

व्युत्पत्तिः—विधात्रा = "विधाता विश्वसृड् विधिः" इत्यमरः । वीरप्रसवा = वीरः = लोकोत्तरप्रतापः, प्रसवः = पुत्रो, यस्याः सा वीरप्रसवा, वाचस्पतिः = वाचः पतिः वाचस्पतिः, कस्कादिषु पाठात्साधुः । सन् = अस्तीति सन्, "असभुवि"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति धातोः शतृप्रत्ययः । अष्टमूर्तौ = अष्टौ मूर्तयः यस्य सः अष्टमूर्तिः, तस्मिन् अष्टमूर्तौ । आशास्यचिन्तास्तिमितः = आशास्ये चिन्ता आशास्यचिन्ता, तस्यां स्तिमितः आशास्यचिन्तास्तिमितः ।

भावार्थः—ब्रह्मदेवस्तां पार्वतीं "हे शोभने! त्वं वीरसूर्भूयाः" इति ननाथे । सः ब्रह्मा वाण्याः पतिः सन्नपि हरस्याकाङ्क्षयविचारमूढोऽभवदिति भावः ।

भाषा—ब्रह्मा ने पार्वती को वीर-प्रसविनी होने के लिये आशीर्वाद दिया, किन्तु वाचस्पति होने पर भी निरीह शंकर के आशीर्वाद के विषय में मन्द पड़ गये ।

लोकोपचारप्रसिद्धमाद्राक्षतारोपणमप्याह—

क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीं तावेत्य पश्चात्कनकाऽऽसनस्थौ ।
जायापती लौकिकमेषणीयमार्द्राऽक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥

चतुरस्र वेदी पर गये जिस पर कनक आसन रहा ।
आर्द्राक्षता-रोपण कलित अनुभव किया सुख से महा ॥

अन्वयः—तौ जायापती पश्चात् क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीम् एत्य, कनकाऽऽसनस्थौ सन्तौ लौकिकम् एषणीयम् आर्द्राऽक्षतारोपणम् अन्वभूताम् ।

व्याख्या—तौ=पूर्वोक्तौ, जायापती=वधूवरौ, गौरीशङ्करौ इत्यर्थः । पश्चात्= प्रणामाऽनन्तरं, क्लृप्तोपचारां = रचितपुष्परचनादिं, चतुरस्रवेदीं = चतुष्कोणमण्डपम्, एत्य = प्राप्य, कनकाऽऽसनस्थौ = सुवर्णविष्टरस्थितौ सन्तौ, लौकिकं = लोकविहितम्, अत एव—एषणीयम् = आशास्यम् "आर्द्राक्षतारोपणम् = क्लिन्नाऽक्षतारोपणम्, अन्वभूताम् = अनुभूतवन्तौ ।

व्युत्पत्तिः—जायापती = जाया च पतिश्च जायापती, "दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ" इत्यमरः । क्लृप्तोपचारां = क्लृप्ताः उपचाराः यस्यां सा क्लृप्तोपचारा, तां क्लृप्तोपचारां, चतुरस्रवेदीं = चतस्रः अस्रयः यस्यां सा चतुरस्रा, सा चाऽसौ वेदी चतुरस्रवेदी, तां चतुरस्रवेदीं । कनकाऽऽसनस्थौ = कनकस्य आसनं कनकाऽऽसनं, तस्मिन् तिष्ठतः इति कनकासनस्थौ, लौकिकं = लोके भवं लौकिकं, तत्, "तत्र भवः" इति ठक्प्रत्ययः, "ठस्येकः" इति तस्य इगादेशः । एषणीयम्="इष इच्छायाम्" इति धातोः अनीयर्प्रत्ययः । "लौकिकाऽऽचारं मनसाऽपि न लङ्घयेत्" इति शास्त्रात् अवश्यकर्तव्यमित्यर्थः । आर्द्राक्षताऽऽरोपणम्=

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आर्द्राश्च ते अक्षताः आर्द्राऽक्षताः, "लाजाः पुंभूम्नि चाऽक्षताः" इत्यमरः । आर्द्राऽक्षतानाम् आरोपणम् आर्द्राऽक्षताऽऽरोपणं, तत् । उक्तं च भोजराजेन—

"सहरिद्रजलेनाक्तो मङ्गल्यस्तण्डुलाक्षतः" इति ।

भावार्थः—तौ पार्वतीमहादेवौ वृद्धजनाभिवादनानन्तरं गन्धोदकप्रोक्षणपुष्पमालालम्बनपूर्णकलशादिभिरलङ्कृतं चतुरस्रमण्डपं प्राप्य, सुवर्णमयासने चोपविश्य, सदाचारप्राप्तं बन्धुजनैर्चिकीर्षमाणं सहरिद्रजलार्द्रं स्वाङ्गेषु तण्डुलाक्षतविकिरणमनुबभूवतुरिति भावः ।

भाषा—इसके बाद पुष्पशोभित चतुरस्रवेदी पर स्थित कनकासन पर बैठे हुए दोनों ने लौकिक रीति के अनुसार अपने शरीर पर जल से आर्द्र पीत–अक्षत का अनुभव किया ।

अथ तदवसरे देवैः क्रियमाणः पार्वतीपरमेश्वरयोः सेवाप्रकारश्चतुर्भिः श्लोकैर्वर्ण्यते । तत्रादौ लक्ष्म्याः सेवाप्रकारमाह—

पत्राऽन्तलग्नैर्जलबिन्दुजालैराकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।
तयोरुपर्यायतनालदण्डमाधत्त लक्ष्मीः कमलाऽऽतपत्रम् ॥ ८९ ॥

पत्रान्त–रत जल–बिन्दु से मोती सुछवि फीकी रही ।
श्री ने कमल के छत्र को रक्खा वधू वर पर सही ॥

अन्वयः—लक्ष्मीः पत्राऽन्तलग्नैः जलबिन्दुजालैः आकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् आयतनालदण्डं कमलाऽऽतपत्रम् तयोः उपरि आधत्त ।

व्याख्या—लक्ष्मीः = कमला, पत्राऽन्तलग्नैः = दलप्रान्तलग्नैः, जलबिन्दुजालैः = अम्बुपृषतवृन्दैः, आकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् = आहृतमौक्तिकफलवृन्दकान्ति, आयतनालदण्डं = दीर्घनालदण्डं, कमलाऽऽतपत्रं = पद्मच्छत्रं, तयोः = पार्वतीशिवयोः । उपरि = ऊर्ध्वभागे, आधत्त = दधौ ।

व्युत्पत्तिः—लक्ष्मीः = "लक्ष्मीः पद्माऽऽलया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया" इत्यमरः । पत्राऽन्तलग्नैः = पत्राणाम् अन्ताः पत्राऽन्ताः, तेषु लग्नानि पत्राऽन्तलग्नानि, तैः पत्रान्तलग्नैः, जलबिन्दुजालैः = जलानां बिन्दवः जलबिन्दवः, "पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम्" इत्यमरः । जलबिन्दूनां जालानि जलबिन्दुजालानि, तैः जलबिन्दुजालैः । आकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् = मुक्ता एव फलानि मुक्ताफलानि, रूपकसमासः । मुक्ताफलानां जालं मुक्ताफलजालं = प्रान्तलम्बी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुक्ताकलाप इत्यर्थः । तेन शोभा मुक्ताफलजालशोभा । आकृष्टा मुक्ताफलजालशोभा येन तत् आकृष्टमुक्ताफलजालशोभं, तत् । आयतनालदण्डम् = नालम् एव दण्डः नालदण्डः, रूपकसमासः । आयतः नालदण्डः यस्य तत् आयतनालदण्डं, तत् । कमलाऽऽतपत्रं = आतपात्त्रायते इति आतपत्रं, कमलमेव आतपत्रं कमलाऽऽतपत्रं, तत् ।

भावार्थः—लक्ष्मीः स्वयमेव मूर्तिमती सती तयोरुमामहेश्वरयोरुपरि पत्रान्तलम्बमानजलविन्दुमुक्ताकलापशोभितं दीर्घनालदण्डं कमलमयं श्वेतच्छत्रं दधाविति भावः ।

भाषा—मूर्तिमती स्वयं लक्ष्मी ने पत्तो के नोकों पर लटकते हुए मोती के समान जलबिन्दु से शोभित, दीर्घनाल दण्ड युक्त, कमलरूप श्वेतच्छत्र को धारण किया ।

सरस्वत्याः सेवाप्रकारमाह—

द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।
संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥ ९० ॥

शुभ शारदा ने शुद्ध वाङ्मय से किया आदर अमल ।
संस्कार पूत वरेण्य वर की शुचि वधू–स्तुति की विमल ॥

अन्वयः—सरस्वती द्विधाप्रयुक्तेन वाङ्मयेन तन्मिथुनं नुनाव । संस्कारपूतेन वरेण्यं वरं, सुखग्राह्यनिबन्धनेन वधूं नुनाव ।

व्याख्या—सरस्वती = भारती, वाग्देवीत्यर्थः । द्विधाप्रयुक्तेन = प्रकारद्वयोच्चारितेन, संस्कृतप्राकृतभाषोच्चारितेनेत्यर्थः । वाङ्मयेन = शब्दसमूहेन, तन्मिथुनं = तद्द्वन्द्वं, पार्वतीशिवौ इत्यर्थः । नुनाव = तुष्टाव । संस्कारपूतेन = शास्त्रव्युत्पत्तिपवित्रेण, संस्कृतेनेत्यर्थः । वरेण्यं = वरणीयं, प्रशंसनीयमित्यर्थः । वरं = वोढारं, शिवमित्यर्थः । सुखग्राह्यनिबन्धनेन = सुबोधरचनया, प्राकृतभाषयेत्यर्थः । वधूं = पार्वतीं, नुनाव = तुष्टाव,

व्युत्पत्तिः—सरस्वती = "ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती" इत्यमरः । द्विधाप्रयुक्तेन = द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्विधा, "संख्याया विधार्थे धा" इति धाप्रत्ययः । वाङ्मयेन = वाचां समूहः वाङ्मयं, तेन वाङ्मयेन । तन्मिथुनं = तयोर्मिथुनं तन्मिथुनं, तत्, नुनाव = "णू स्तुतौ" इति धातोर्लिट् । संस्कारपूतेन = संस्कारेण = व्याकरणानुसारेण, पूतं = प्रकृतिप्रत्ययविभागशुद्धं, संस्कारपूतं, तेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कारपूतेन, वाङ्मयविशेषणं चैतत् । वरेण्यं = व्रियते इति वरेण्यः, तं वरेण्यं, "वृञ् वरणे" इति धातोः "वृञ एण्यः" इति औणादिक एण्यप्रत्ययः । सुखग्राह्यनिबन्धनेन = ग्रहीतुं शक्यं ग्राह्यं, ण्यत्प्रत्ययः । सुखेन ग्राह्यं सुखग्राह्यं, तत् निबन्धनं = रचना, यस्य तत् सुखग्राह्यनिबन्धनं, तेन सुखग्राह्यनिबन्धनेन, इदमपि वाङ्मयविशेषणम् ।

भावार्थः—मूर्तिमतो वाग्देवता च श्लाघ्यं भर्तारं महेश्वरं प्रकृतिप्रत्ययविभागशुद्धेन संस्कृतेन, नवोढां पार्वतीं सुखबोध्यप्रबन्धेन प्राकृतेनेत्थं द्विविधप्रकारेण वाङ्मयेन लोकोत्तरं तत् स्त्रीपुरुषयुग्मं तुष्टावेति भावः ।

भाषा—मूर्तिमती स्वयं सरस्वती ने संस्कृत और प्राकृत दोनों भाषा में बोल कर, प्रकृति-प्रत्यय-मय शुद्ध संस्कृत से शङ्कर की, और सुबोध रचना वाली प्राकृत भाषा से पार्वती की स्तुति किया ।

अप्सरसां सेवाप्रकारमाह—

तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।
अपश्यतामप्सरसां मुहूर्त्तं प्रयोगमाद्यं ललिताऽङ्गहारम् ॥ ९१ ॥

प्रति बद्ध राग रसान्तरों में सन्धि में व्यंजित अमल ।
क्षण अप्सरा-सुप्रयोग-आद्य मनोज्ञ को देखा विमल ॥

अन्वयः—तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागं ललिताऽङ्गहारम् आद्यम् अप्सरसां प्रयोगं मुहूर्त्तम् अपश्यताम् ।

व्याख्या—तौ = दम्पती, सन्धिषु = मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणेषु पञ्चसन्धिषु, व्यञ्जितवृत्तिभेदं = स्फुटीकृतकैशिक्यादिवृत्तिविशेषं, रसान्तरेषु = शृङ्गाराऽऽदिरसेषु, प्रतिबद्धरागं = निबद्धवसन्ताऽऽदिरागं, ललिताङ्गहारं = सुकुमाराऽङ्गविक्षेपम्, आद्यम् = आदौ भवम्, अप्सरोजनोपक्रममित्यर्थः । अप्सरसाम् = उर्वश्यादीनां, प्रयोगं = रूपकम्, नाटकमित्यर्थः । मुहूर्तं = कञ्चित्क्षणम्, अपश्यताम् = दृष्टवन्तौ ।

व्युत्पत्तिः—सन्धिषु = "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः । इति पञ्चाऽस्य भेदाः स्युः" इति साहित्यदर्पणम् ॥ व्यञ्जितवृत्तिभेदं = वृत्तीनां भेदः वृत्तिभेदः, व्यञ्जितः वृत्तिभेदः यस्मिन् स व्यञ्जितवृत्तिभेदः, तं व्यञ्जितवृत्तिभेदं । रसाऽऽनुगुण्येन इति शेषः । तदुक्तं विश्वनाथ कविराजेन—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥
चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः ।
स्युर्नायकाऽऽदिव्यापारविशेषा नाटकाऽऽदिषु ॥" इति ।

रसाऽन्तरेषु=अन्ये रसाः रसाऽन्तराणि, तेषु रसान्तरेषु, "शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः" इत्यमरः । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे—

"शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥" इति ।

प्रतिवद्धरागं=प्रतिबद्धाः=प्रतिनियमेन प्रवर्तिताः, रागाः=वसन्तललितादयः, यस्मिन् सः प्रतिवद्धरागः, तं प्रतिवद्धरागं । यस्मिन् रसे यो रागो विहितः, तदनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यथाऽऽह काहलः—

"रौद्रेऽद्भुते तथा वीरे पुंरागेण प्रगीयते ।
शृङ्गारहास्यकरुणाः स्त्रीरागेण प्रकीर्तिताः ॥
भयानके च बीभत्से शान्ते गेयो नपुंसके ॥" इति ।

ललिताऽङ्गहारं=ललितः अङ्गहारः यस्मिन् स ललिताऽङ्गहारः, तं ललिताङ्गहारम् , "अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः" इत्यमरः । आद्यम्=आदौ भवः आद्यः, तम् आद्यं । प्रयोगं=प्रयुज्यते इति प्रयोगः, तं प्रयोगं, मुहूर्तं="कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । अपश्यतां="पाघ्राध्मा०" इत्यादिना दृशेः पश्याऽऽदेशः ।

अत्राद्यशब्देन भरतशास्त्रप्रसिद्धा काचन कथा प्रतिपादिता भवति । तथा हि–पुरा किल ब्रह्मणः सकाशात् भरतस्ताण्डवं शिक्षयामास । ततः परं लास्यशिक्षां प्रार्थितवान् । ब्रह्मा त्वेवमाह—"लास्यप्रयोगस्य कैशिकीभूयिष्ठत्वात् , कैशिक्याश्च पुरुषैः प्रयोक्तुमशक्यत्वात् लास्यं तव न शिक्षणीयम्' इत्युक्त्वा तत्प्रयोगार्थमप्सरसः सृष्ट्वा तासां ललितं लास्यं शिक्षयामास । तेन च लास्यस्याऽप्सरोजनोपक्रमत्वमुक्तं भवति, तत एव प्रयोगस्याद्यत्वमिति सांप्रदायिकाः ।

भावार्थः—तौ पार्वतीपरमेश्वरौ मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणेषु पञ्चसन्धिषु रसानुगुण्येन स्फुटीकृतकैशिक्यारभटीसात्वतीभारतीति चतुर्विधवृत्तिविशेषं शृङ्गारादिरसविशेषेषु प्रतिनियतवसन्तललितादिरागं मधुराङ्गविक्षेपं रूपकान्तरप्रकृतिभूतं मेनकादिदिव्याङ्गनाभिः प्रयुज्यमानं नाटकं क्षणकालं ददृशतुरिति भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषा—पार्वती और शङ्कर ने पञ्च सन्धियों में व्यंजित वृत्ति भेद वाले, श्रृङ्गारादि रस विषयक राग से युक्त, और अभिनय पूर्ण, अप्सराओं के द्वारा खेले गये नाटक को क्षण भर देखा ।

इन्द्रादिदेवानां सेवाप्रकारमाह—

देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं किरिटबद्धाऽञ्जलयो निपत्य ।
शापाऽवसाने प्रतिपन्नमूर्तेर्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥

अवसान में कर के प्रणाम वधू तथा वर का अमर ।
करने लगे स्मर अर्थ शिव से प्रार्थना अतिशय प्रवर ॥

अन्वयः—देवाः तदन्ते ऊढभार्यं हरं किरीटबद्धाऽञ्जलयः सन्तः निपत्य शापाऽवसाने प्रतिपन्नमूर्तेः पञ्चशरस्य सेवां ययाचिरे ।

व्याख्या—देवाः=सुराः, इन्द्रादय इत्यर्थः । तदन्ते=प्रयोगदर्शनाऽन्ते, ऊढभार्यं=परिणीतदारं, कृतोद्वाहमित्यर्थः । हरं=स्मरहरं, किरीटबद्धाऽञ्जलयः=मौलिबद्धकरसम्पुटाः सन्तः, निपत्य=प्रणम्य, शापाऽवसाने=शापाऽन्ते, प्रतिपन्नमूर्तेः=प्राप्तशरीरस्य, पञ्चशरस्य=कामदेवस्य, सेवां=परिचर्यां, ययाचिरे=प्रार्थितवन्तः ।

व्युत्पत्तिः—देवाः=दीव्यन्तीति देवाः, पचाद्यच् । तदन्ते=तस्य अन्तः तदन्तः, तस्मिन् तदन्ते । ऊढभार्यम्=ऊढा भार्या येन स ऊढभार्यः, तम् ऊढभार्यम् । "भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः" इत्यमरः । किरीटबद्धाऽञ्जलयः=किरीटेषु बद्धाः किरीटबद्धाः, ते अञ्जलयः येषां ते किरीटबद्धाञ्जलयः, शापाऽवसाने=शापस्य अवसानं शापाऽवसानं, तस्मिन् शापावसाने । प्रतिपन्नमूर्तेः=प्रतिपन्ना मूर्तिर्येन सः प्रतिपन्नमूर्तिः, तस्य प्रतिपन्नमूर्तेः । पञ्चशरस्य=पञ्च शराः यस्य सः पञ्चशरः, तस्य पञ्चशरस्य । ययाचिरे="दुह्याच्पच्॰" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

भावार्थः—इन्द्रादयो देवा नाटकदर्शनावसाने कृतविवाहं महेश्वरं मुकुटश्लिष्टकराञ्जलयः सन्तः प्रणिपत्य, शापसमाप्तौ प्रतिलब्धशरीरस्य कामदेवस्य सम्भोगारम्भे तदुचितशरप्रयोगरूपां शुश्रूषां प्रार्थयामासुरिति भावः ।

भाषा—नाटक के अन्त में इन्द्रादि देवताओं ने विवाहित शंकर को किरीट बद्ध अञ्जलि से प्रणाम करके, शाप के अवसान में प्राप्त-शरीर कामदेव की सेवा के लिये प्रार्थना की ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्थमभ्यर्थितस्य महेश्वरस्य प्रवृत्तिमाह—

तस्याऽनुमेने भगवान्विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।
कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्भिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ९३ ॥

शंकर–विमन्यु मनोज शर स्वीकार आदर से किया ।
कालज्ञ–सफल स्वकीय प्रभु से समय पर जो कह दिया ॥

अन्वयः—विमन्युः भगवान् आत्मनि अपि तस्य सायकानां व्यापारम् अनुमेने । तथा हि–कार्यविद्भिः कालप्रयुक्ता भर्तृषु विज्ञापना सिद्धिम् एति खलु ।

व्याख्या—विमन्युः = विगतकोपः, भगवान् = शिवः, आत्मनि अपि = स्वस्मिन् अपि, तस्य = कामस्य, सायकानां = शराणां, व्यापारं = क्रियाम्, अनुमेने = अङ्गीचक्रे । तथा हि–कार्यविद्भिः = कार्यज्ञैः, अथवा कालविद्भिः = अवसरज्ञैः, कालप्रयुक्ता = योग्याऽवसरानुष्ठिता, भर्तृषु = स्वामिषु विषये, विज्ञापना = विज्ञप्तिः, सिद्धिं = फलनिष्पत्तिम्, एति खलु = प्राप्नोति खलु, सफला भवतीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—विमन्युः = विगतः मन्युः यस्य स विमन्युः । सायकानां = "शरे खड्गे च सायकः–" इत्यमरः । कार्यविद्भिः = कार्यं विदन्तीति कार्यविदः, तैः कार्यविद्भिः । कालप्रयुक्ता = काले प्रयुक्ता कालप्रयुक्ता, भर्तृषु–बिभ्रतीति भर्तारः, तेषु भर्तृषु, वैषयिकीयं सप्तमी । तृच्प्रत्ययः । अत्र श्लोकेऽर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—पार्वतीपरणयानन्तरं विगतक्रोधो महेश्वरः स्वस्मिन्नपि कामस्य प्रहाररूपां प्रवृत्तिमभ्यनुज्ञातवान् । अवसरज्ञानकुशलैर्भृत्यैस्तत्तदवसरे स्वामिषु कृताभ्यर्थना निश्चयेन फलसिद्धिं प्राप्नोतीति भावः ।

भाषा—पार्वती से विवाह कर लेने पर प्रसन्न चित्त शंकर ने अपने ऊपर कामदेव के प्रहारो के व्यापार की अनुमति दी । अवसर जानने वाले चतुर भृत्यों द्वारा स्वामी से की गई प्रार्थना निश्चय सिद्ध होती है ।

इत्थं प्रतिपादितं विवाहोत्सवमुपसंहरति—

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।
कनककलशयुक्तं भक्तिशोभासनाथं
क्षितिविरचितशय्यं कौतुकाऽगारमागात् ॥ ९४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुर-गण विदा कर शम्भु कर से पार्वती को ले अमल ।
कंचन-कलश-मय पुष्प-विरचित शयन गृह आये विमल ॥

अन्वयः—अथ इन्दुमौलिः तान् विबुधगणान् विसृज्य क्षितिधरपतिकन्यां करेण आददानः सन्, कनककलशयुक्तं भक्तिशोभासनाथं क्षितिविरचितशय्यं कौतुकाऽगारम् आगात् ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरम्, इन्दुमौलिः = शिवः, तान् विबुधगणान् = तान् सुरसमूहान्, विसृज्य = प्रेष्य, क्षितिधरपतिकन्यां = पार्वतीं, करेण = हस्तेन, आददानः = गृह्णन् सन्, कनककलशयुक्तं = सुवर्णघटसहितं, मङ्गलाऽर्थमिति शेषः । भक्तिशोभासनाथं = पुष्पादिरचनाशोभितं, क्षितिविरचितशय्यं = स्थण्डिलकल्पिततल्पं, कौतुकाऽगारं = शय्यागृहम्, आगात् = जगाम ।

व्युत्पत्तिः—इन्दुमौलिः = इन्दुः मौलौ यस्य स इन्दुमौलिः । विबुधगणान् = विबुध्यन्ते इति विबुधाः, तेषां गणाः विबुधगणाः, तान् विबुधगणान् । क्षितिधरपतिकन्यां = धरन्तीति धराः, क्षितेर्धराः क्षितिधराः, "क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः" इत्यमरः । क्षितिधराणां पतिः क्षितिधरपतिः, तस्य कन्या क्षितिधरपतिकन्या, तां क्षितिधरपतिकन्याम् । आददानः = आदत्ते इति आददानः । कनककलशयुक्तं = कनकस्य कलशः कनककलशः, तेन युक्तं कनककलशयुक्तं, तत् । भक्तिशोभासनाथं = भक्तीनां शोभा भक्तिशोभा, तया सनाथं भक्तिशोभासनाथं, तत् । क्षितिविरचितशय्यं = क्षितौ विरचिता क्षितिविरचिता, सा शय्या यस्मिन् तत् क्षितिविरचितशय्यं, तत् । अत्राऽर्थे पारस्कराऽऽचार्य आह—"त्रिरात्रमक्षाराऽलवणाशिनौ स्यातामधः शयीयातां संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः" इति । कौतुकाऽगारं = कौतुकस्य अगारं कौतुकाऽगारं, तत् । "भवनाऽगारमन्दिरम्" इत्यमरः ।

भावार्थः—कामदेवानुग्रहानन्तरं महेश्वरस्तानिन्द्रादिदेवगणान् स्वस्थानगमनायाज्ञप्य पार्वतीं हस्ते गृहीत्वा मङ्गलार्थमन्तर्निहितहेममयपूर्णकुम्भं पुष्पादिरचितशोभायुक्तं भूप्रदेशकल्पितशयनीयं शयनमन्दिरं जगामेति भावः ।

भाषा—इसके बाद शंकर इन्द्रादि देवों को विदा करके, हाथ से पार्वती को पकड़ कर, कनककलश से युक्त, पुष्पसुसज्जित, पृथ्वी पर रचित शय्या वाले शयनगृह में गये ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ सम्भोगवर्णनस्योत्तरसर्गस्य विन्दुमुपक्षिपति—

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं
वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ।
अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥ ९५ ॥

भूषण त्रपा हो वक्र सखियों को हटा सत्कार से ।
ऐसी अपर्णा हंस पड़ी शिव-प्रमथ वदन विकार से ॥

अन्वयः—तत्र ईशः नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्कृताक्षेपं वदनम् अपहरन्तीं शयनसखीभ्यः अपि कथञ्चित् दत्तवाचं गौरीं प्रथममुखविकारैः गूढं हासयामास ।

व्याख्या—तत्र=कौतुकाऽगारे, ईशः=शिवः, नवपरिणयलज्जाभूषणां=नूतनविवाहत्रपाऽलङ्कारामू, अत एव—तत्कृताऽऽक्षेपं=शिवकृताऽऽकर्षणं, उन्नमितमिति यावत्, वदनं=मुखम्, अपहरन्तीं=साचीकुर्वन्तीं, शयनसखीभ्यः अपि=स्वीयवयस्याभ्यः अपि, विस्रब्धसखीभ्य इत्यर्थः। कथञ्चित्=कृच्छ्रेण, दत्तवाचं=दत्तोत्तरां, गौरीं=पार्वतीं, प्रमथमुखविकारैः=गणाऽऽननविकृतिभिः, गूढम्=अप्रकाशं, हासयामास=हासयति स्म ।

व्युत्पत्तिः—तत्र=तस्मिन् इति तत्र, "सप्तम्यात्रल्" इति त्रल् । ईशः=ईष्टे इति ईशः, "शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः" इत्यमरः । नवपरिणयलज्जाभूषणां=नवश्चाऽसौ परिणयः नवपरिणयः, "तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम्" इत्यमरः। नवपरिणयेन लज्जा नवपरिणयलज्जा, सा भूषणं यस्याः सा नवपरिणयलज्जाभूषणा, तां नवपरिणयलज्जाभूषणां । तत्कृताऽऽक्षेपं=कृतः आक्षेपः यस्य तत् कृताक्षेपं, तेन कृताऽऽक्षेपं तत्कृताऽऽक्षेपं, तत् । अपहरन्तीम्=अपहरतीति अपहरन्ती, ताम् अपहरन्तीं, शतृप्रत्ययः । शयनसखीभ्यः=शयने सख्यः शयनसख्यः, ताभ्यः शयनसखीभ्यः । दत्तवाचं=दत्ता वाक् यया सा दत्तवाक्, तां दत्तवाचं । गौरीं="षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीष् । "उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी" इत्यमरः । प्रथममुखविकारैः=प्रमथानां=पारिषदानां, मुखानि प्रमथमुखानि, "प्रमथाः स्युः पारिषदाः" इत्यमरः । प्रमथमुखानां विकाराः प्रमथमुखविकाराः, तैः प्रमथमुखविकारैः । प्रमथाश्च हास्यरसाऽधिदेवताः । यथाऽऽह भगवान्भरतः—"शृङ्गारो विष्णुदैवत्यो हास्यः प्रमथदैवतः" इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र गूढत्वं लज्जाया अनुभावः, हासस्तु हास्यप्रयोगस्य। हास्यप्रयोगो हि लज्जामपहरति। यथाऽऽह गोनर्दः—

"हासेन मधुना नम्रवचसा लज्जितां प्रियाम्।
विलुप्तलज्जां कुर्वीत निपुणैश्च सखीजनैः॥" इति।

भावार्थः—महेश्वरस्तत्र शयनमन्दिरे नवोद्वाहसञ्जातलज्जां, हरेणोदञ्चितं स्वमुखं नमयन्तीं, विस्रब्धसखिभ्योऽपि कृच्छ्रेण दत्तोत्तरां तां पार्वतीं हास्यरसाधिदेवतानां प्रमथादिगणानां मुखविकृतिचेष्टितैः प्रच्छन्नं यथा स्यात्तथा हासं कारितवानिति भावः।

भाषा—नव विवाहिता होने से लज्जावती, शंकर के पट खीचने पर मुँह चुराने वाली, सखियों के प्रश्नों का किसी तरह उत्तर देने वाली पार्वती को प्रमथादि गणों ने मुँह बना बना कर हँसाया।

परावारनवाङ्कभूपरिमिते संवत्सरे वैक्रमे
माघे मासि सिते दले शनिदिने श्रीपञ्चमीसत्तिथौ।
भारद्वाजकुलोद्भवो गुरुकृपामालम्ब्य गङ्गाधरो
व्याख्यां पुंसवनीं समाप्य शिवयोः पादाब्जयोरार्पयत्॥

इति श्रीभारद्वाजगङ्गाधरशास्त्रिविरचितया पुंसवनीसमाख्यया व्याख्यया सहितः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये पार्वतीपरिणयो नाम
सप्तमः सर्गः समाप्तः।

शुभं भूयात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुमारसम्भवे १-७ सर्गे प्रश्नाः

१९३४

१—'वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजान्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥'
'कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
दिग् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिश्श्वासमिवोत्ससर्ज ॥'
अलङ्कृतिसङ्गती निरूप्य अधोरेखाऽङ्कितपदप्रतिप्राद्यप्रदर्शनपूर्वकमेतत्पद्यद्वयार्थं लिखत । ... १३

२—'स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥'
व्यङ्ग्यार्थान् विशेषेण प्रकाशयन्तः श्लोकमिमं विवृणुत । ... ११

३—'पत्युश्शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥'
सप्रसङ्गव्यङ्ग्यनिर्देशं पद्यमिदं व्याख्यायत । ... ११

१९३५

१—'दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैश्शिरसां सतीव ॥'
'उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।
कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥'
पद्यद्वयमिदं विशदं व्याख्येयम् । ... १५

२—'तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥'
अधोरेखाचिह्नितपदप्रयोजनप्रकाशपुरस्सरं श्लोकोऽयं विवरणीयः । ... १३

अथवा

'शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥'
प्रकरणालङ्कारावुल्लिख्य व्याख्येयं पद्यमिदम् ।

३—'तया व्याहृतसन्देशा सा बभौ निभृता प्रिये ॥
चूतयष्टिरिवाभ्याशे मधौ परभृतोन्मुखी ॥'
सप्रसङ्गनिर्देशं श्लोकोऽयं विवरणीयः । ... ७

१९३६

१—महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ १ ॥
इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् ।
शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ २ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
दिग् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ ३ ॥
त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ४ ॥
प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोरुर्दर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ५ ॥

श्लोकानामेषां केऽपि चत्वारः सन्दर्भनिर्देशपूर्वकं दण्डान्वयेन स्पष्टं व्याक्रियन्ताम् । ... ३५

१९३७

१—दिनेदिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान्विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ १ ॥
इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥ २ ॥
तद्गच्छ सिध्यै कुरु देवकार्य्यमर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।
अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥ ३ ॥
अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ४ ॥
एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ ५ ॥ ... ३५

श्लोकानामेषां केऽपि चत्वारः सन्दर्भनिर्देशपूर्वकं दण्डान्वयेन स्पष्टं व्याक्रियन्ताम् ।

१९३८

१—प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ १ ॥
बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावाद् बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ २ ॥
मृणालिकापेलवमेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ ३ ॥
एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।
भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥ ४ ॥
स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी, शार्दूलचर्मान्तरितोरुपृष्ठम् ।
तद्भक्तिसङ्क्षिप्तबृहत्प्रमाणमारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ५ ॥ ... ३५

श्लोकानामेषां केऽपि चत्वारः सन्दर्भनिर्देशपूर्वकं दण्डान्वयेन स्पष्टं व्याक्रियन्ताम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIBT

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu